

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Ф. Кураса

ЮРІЙ ПОЛЩУК

Національні меншини
Правобережжя України у контексті
етнічної політики Російської імперії
(кінець XVIII – початок XX століття)

Київ – 2012

УДК 94(477. 4)«17/19»: 327(470+571)

ББК ТЗ(2)5-56(4Ук)

П 50

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, протокол № 4 від 26 червня 2012 р.

Рецензенти:

Нагорна Л. П. – доктор історичних наук, професор

Калакура О. Я – доктор політичних наук

Красівський О.Я. – доктор історичних наук, професор

Поліщук Ю. М.

П 50 Національні меншини Правобережжя України у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець XVIII – початок XX ст.). – Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. – 432 с.

ISBN 978-966-02-6549-3

У монографії розкрито особливості політики Російської імперії щодо національних меншин Правобережжя України наприкінці XVIII – на початку XX ст. Проаналізовано зовнішні та внутрішні чинники політики російського царату в етнічній сфері, висвітлено діяльність інституцій державного управління та адміністративного контролю в етнополітичному просторі регіону, простежено основні принципи соціально-економічної, освітньої, церковно-релігійної політики Російської імперії та її вплив на етнодемографічні та етносоціальні процеси, становище поляків, росіян, євреїв, німців і чехів регіону.

Видання розраховане на істориків, широке коло читачів, які цікавляться етнонаціональними питаннями.

ISBN 978-966-02-6549-3

УДК 94(477. 4)«17/19»: 327(470+571)

ББК ТЗ(2)5-56(4Ук)

© Юрій Поліщук, 2012

© Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ I. Історіографія та джерела дослідження	13
1.1. Історіографія проблеми	13
1.2. Джерельний комплекс	59
РОЗДІЛ II. Політико-правові й інституційні засади етнічної політики Російського царату на Правобережжі	75
2.1. Зовнішні і внутрішні чинники	75
2.2. Інститути державного управління й адміністративного контролю	88
2.3. Законодавча база	107
2.4. Етнічна та етносоціальна структура населення: константи та зміни	119
РОЗДІЛ III. Соціально-економічна складова етнічної політики	140
3.1. Обмеження економічного потенціалу польської шляхти ..	140
3.2. Преференції росіянам	153
3.3. Наступ на «паразитичний спосіб життя» євреїв	161
3.4. Залучення німецьких колоністів	178
3.5. Чеський фактор у соціально-економічних процесах	191
РОЗДІЛ IV. Етнополітичний контекст освітньої політики	198
4.1. Ліквідація польського шкільництва та його заміна на російську систему освіти	198
4.2. Дискримінація освітньої традиції євреїв	225
4.3. Спроби русифікації освітнього процесу в німецьких і чеських школах	257
РОЗДІЛ V. Специфіка етнорелігійного життя	271
5.1. Утвердження гегемонії офіційного російського православ'я	271
5.2. Політика щодо старообрядців	285
5.3. Боротьба з релігійними устоями євреїв	293
5.4. Релігійне життя німецьких і чеських колоністів	308

ВИСНОВКИ	320
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ	333
ДОДАТКИ	377
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК	422

ВСТУП

Кінець ХХ століття виправив історичну несправедливість, й одна з найчисельніших у Європі націй – українська – утворила свою державу. Процес її становлення, зміцнення складний і тривалий. Залежить він від багатьох факторів. Серед них варто виділити проблеми політико-правового регулювання національних відносин, адже Україна є державою з поліетнічним складом населення. Так, результати останнього перепису населення, проведеного у грудні 2001 р., показали, що на території України мешкають представники більш ніж 130 етносів¹. При цьому репрезентантами титульної нації держави (української) є 77, 8 % її населення, а 22, 2 % – це представники інших етнічних спільнот². Такий етнічний склад населення може таїти в собі значні ризики. Ще у 1977 р. група американських дослідників попереджала про те, що «етнічні відмінності є одним із найважливіших джерел великомасштабного конфлікту всередині держав: вони часто також відіграють провідну роль у війнах між державами»³. Цю думку на початку 80-х рр. ХХ століття розвинув відомий американський етнополітолог Дж. Ротшильд, який заявив, що жоден тип суспільства чи політичної системи не має імунітету від зростаючого тиску політизованих етнічних домагань з їх можливими легітимізаційними та делегітимізаційними наслідками⁴.

Ще відвертіше заявив П. Брасс, який в одній зі своїх робіт написав, що етнічність і націоналізм, міжетнічні конфлікти й сепаратистські рухи стали головною силою, яка формує сучасний світ, структуру та стабільність сучасних держав⁵.

Поділяють ці підходи й наші науковці⁶. Розуміла цю небезпеку й українська еліта. Так, академік І. Курас попереджав, що «... держава, яка хоче вижити і забезпечити своїм громадянам гідні умови існування,

¹ Євтух В., Троцинський В., Галушко К., Чернова К. Етнонаціональна структура українського суспільства. Довідник. – Київ, 2004. – С. 4.

² Підраховано за: Населення України, 2002 рік / Державний комітет статистики України; Відповідальні за випуск Л. М. Стельмах, Л. В. Задоренко. – Київ, 2003. – С. 45.

³ Annals of American Academy of Political and Social Sciences. – 1977. – № 433. – Р. 1.

⁴ Rotschild J. Etnopolitics: Conceptual Frame-Work. – New York, 1981.

⁵ Brass P. Ethnicity and Nationalist. Theoty and Comparison. – London, 1991.

⁶ Див.: Кривицька О. «Етнічний антагонізм» лікується толерантністю // Віче. – 2001. – № 8; Кіссе А. Майбутнє етнічних конфліктів // Наукові записки / Курасівські читання – 2005. – Вип. 30, кн. 1. – К., 2006; Котигоренко В. Етнополітичні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт. – К., 2005 та ін.

повинна постійно стежити за температурними коливаннями внутрінаціональних і міжнаціональних стосунків і регулювати їх усіма засобами, які є в її розпорядженні»⁷.

При цьому надзвичайно важливо враховувати спадок попередніх поколінь. Розуміючи це, українські і закордонні науковці приділяли й приділяють значну увагу питанням історичного досвіду етнополітичного розвитку етнічних спільнот України та етнічної політики правлячих режимів. Це, зокрема, стосується й часу коли українські землі перебували у складі Російської імперії. Проте більшість їхніх досліджень присвячена загальним тенденціям політики російського царизму щодо окремих етносів, які проживали в Україні. Разом з тим, комплексного дослідження політики російського царату щодо національних меншин Правобережної України наприкінці XVIII – на початку ХХ століття ще немає. Враховуючи це, автор береться за цю проблему.

Аналіз джерел свідчить, що наприкінці XVIII ст. російський царизм мобілізував значні ресурси для зміцнення своїх позицій на західних рубежах імперії. Одним із пріоритетних регіонів тут була Правобережна Україна, яку Санкт-Петербург вважав «споконвічно руськими землями». Після третього поділу Речі Посполитої Правобережжя було включене до складу Російської імперії і перед владою постало питання якнайшвидшої інкорпорації регіону, який характеризувався етнічним, конфесійним, соціальним, економічним, культурним розмаїттям. На думку Санкт-Петербургу, «спільна історична спадщина і цінності Київської Русі», а також імператив єдності православного світу з представниками корінного етносу (українцями) повинні були б забезпечити швидке і безпроблемне «поглинання» цієї території великоімперським організмом. Разом з тим, тривале перебування краю у складі польської держави, яка, на відміну від Росії, весь час розвивалася в загальноєвропейському контексті, привело до того, що тут існувала польська державницька еліта, інші владні атрибути, які не сприймали це «возз'єднання». Тому з самого початку цей процес викликав неоднозначне ставлення значної частини населення. Цьому сприяло й те, що монархія Романових була велетенською, проте економічно відсталою державою. У цих умовах, «для того, щоб... витримати виклики Заходу, – констатує сучасний український історик Я. Грицак, – Російська імперія не мала іншого вибору, як переймати від конкурентів

⁷ Етнополітичний розвиток України: досвід, проблеми, перспективи. – Київ, 1997. – С. 12.

їхню ж зброю – тобто «озахіднюватися». Готові ресурси для цього імперський двір знайшов на своєму західному пограниччі. Ці західні окраїни для Петербурга стали власним Заходом, бо вони цивілізаційно й економічно розвинутіші за російське етнічне ядро»⁸.

Проте іспит на «озахіднення» імперія все ж не склала. Принципи етнічної політики були підпорядковані тільки одній меті – якомога швидшій інкорпорації регіону до складу імперії та використання його ресурсів «на благо династії Романових». Бажання розбудувати сильну, впливову імперію спонукало державні інституції Росії ліквідувати політичні й соціально-економічні регіональні особливості, нівелювати територіальні відмінності приєднаних територій. Більше того, реалізація цієї етнополітики наштовхнулася на значні відцентрові тенденції, оскільки, просуваючись на Захід, Росія здобула території й народи, що вже мали добре розвинені концепції регіональних і корпоративних прав та інституцій самоврядування. Цей міцний регіоналізм серйозно загрожував ідеям централізованої Російської імперії.

Санкт-Петербург не виробив єдиної політики щодо етнічних меншин Правобережжя. Все ж, особливість регіону до певної міри враховувалася, на що вказує створення спеціальних інституцій державної влади, які опікувалися суспільно-політичними і соціально-економічними процесами у краї, наділення місцевих чиновників особливими повноваженнями, впровадження загальнодержавних реформ у регіоні із суттєвими обмеженнями, що зумовлювалося бажанням загальмувати сепаратистські тенденції серед місцевого населення.

Незважаючи на вжиті заходи, упродовж ХІХ ст. польська та сполонізована шляхта і надалі визначала економічне й культурне життя краю. З цих причин етнічна політика російського царизму щодо неї коливалася між прагматичною гнучкістю та репресивно-каральними заходами. Із другої третини ХІХ ст. простежується чітка тенденція до зростання репресій і посилення адміністративної уніфікації, а також мовно-культурної русифікації. У такому контексті порівняльний аналіз політики Російської імперії щодо окремих етнічних груп (поляків, євреїв, німців, чехів) розширює національно-історичний аспект досліджень, адже кожна національна історія має властивість зображати історичну долю власного народу як особливу та неповторну.

⁸ *Канпелер А.* Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад. – Львів, 2005. – С.10.

Етнічна політика Російської імперії на Правобережжі України наприкінці XVIII – на початку XX ст. належить до складних об'єктів наукового пізнання, адже низка аспектів теми викликала гостру дискусію між науковцями різних шкіл і напрямів етнополітичної та історичної науки. Визначити мету, зміст, спрямованість і результати етнічної політики Російської імперії на Правобережжі в окреслений період можна за умови всебічного використання сукупності методів і прийомів, які формують фундаментальні теоретико-методологічні засади історичного пізнання.

Метою пропонованого дослідження є комплексний аналіз політики Російської імперії щодо етнічних меншин Правобережжя України наприкінці XVIII – на початку XX ст. Відповідно до поставленої мети вважаємо за необхідне вирішити наступні завдання: охарактеризувати зовнішні та внутрішні чинники етнічної політики російського царизму; встановити особливості та масштаби адміністративно-територіальних реформ та їх вплив на національне життя Правобережжя; з'ясувати діяльність інституцій державного управління та адміністративного контролю в етнополітичному просторі регіону, їх нормативно-правову базу; розкрити особливості політичного, соціально-економічного та культурного становища поляків, євреїв, німців і чехів регіону; визначити вплив політики Російської імперії на етнодемографічні та етносоціальні процеси; дослідити соціально-економічний контекст етнічної політики російського царизму; простежити етнополітичні принципи освітньої політики в регіоні; проаналізувати специфіку етнорелігійного життя на Правобережжі та вплив на нього влади.

Таким чином, об'єктом нашого дослідження є польське, російське, єврейське, німецьке та чеське населення краю, особливості їхнього соціально-економічного, суспільно-політичного та освітньо-релігійного життя, а предметом – етнічна політика Російської імперії на Правобережжі України у політичній, соціально-економічній і культурній сферах. Присутність «етнічності» в політиці як об'єкта, так і її суб'єкта зумовлює два основні напрями у дії цього взаємозв'язку: 1) політична активність, що виявляється по певній етнічній лінії; 2) політична активність навколо питань щодо етнічності. Якщо у першому випадку суб'єктом політики виступають етнічні спільності, а об'єктом – офіційні політичні інститути, то у другому – навпаки, суб'єктом виступають офіційні політичні інститути, а об'єктом – етнічні

спільності⁹. У практичній площині ці напрями тісно переплітаються, адже зміст етнополітики зовсім не обмежується діяльністю держави та її структур. Навпаки, діяльність владних інститутів в умовах поліетнічного середовища – це найбільш чітко окреслена складова терміна¹⁰.

Якщо із об'єктом дослідження все зрозуміло, то суб'єктами етнополітичних відносин можуть бути як національні (етнічні), так і загальносуспільні утворення: як держава загалом, так і сформовані чиновниками інститути державної влади, громадські організації, політична еліта тощо. Отже, перше, з чого потрібно виходити у праці, – це з визнання множинності суб'єктів етнополітики: від суспільства загалом, держави та її окремих установ до невеликої групи людей чи навіть однієї особи.

Хронологічні рамки роботи охоплюють період кінця XVIII – початку XX ст. Нижня межа обумовлена приєднанням території Правобережної України до складу Російської імперії після трьох поділів Речі Посполитої, а верхня – початком Першої світової війни та ліквідацією Південно-Західного краю як окремої адміністративної одиниці.

Територіальні межі роботи охоплюють значну частину сучасної Правобережної України (Правобережжя України), яка наприкінці XVIII – на початку XX століття була окремою адміністративно-територіальною одиницею Російської імперії (Південно-Західний край, Київське генерал-губернаторство).

Аналіз свідчить, що у межах однієї методологічної моделі неможливе комплексне дослідження етнічної політики російського самодержавства на Правобережжі України наприкінці XVIII – на початку XX ст. У монографії використано принципи і підходи, які, на нашу думку, по-перше, уможливають подолання певної методологічної кризи під час вивчення різних аспектів етнополітичних процесів і, по-друге, збагатять евристичний потенціал традиційного дослідницького інструментарію, оскільки дадуть змогу чітко фіксувати якісні трансформаційні зміни у суспільно-політичних і етнонаціональних процесах, виявляти механізми їх функціонування і розвитку¹¹. Правильне їх застосування – важлива

⁹ Молчанов М., Суглобін С. Концепція етнополітичних досліджень в Україні. – Київ, 1992. – С. 3.

¹⁰ Там само.

¹¹ Зварич І. Етнополітичні процеси як предмет теоретико-методологічного аналізу // Нова парадигма: журнал наукових праць. – 2007. – Вип. 73. – С. 126 – 139.

передумова глибокого та об'єктивного вивчення соціально-економічних, суспільно-політичних та етнодемографічних проблем.

Методологічна основа дослідження етнічної політики Російської імперії на Правобережжі також ґрунтується на врахуванні історичних умов формування етнонаціональної ситуації в регіоні, взаємодії ідеологічних, політичних, психологічних, культурних факторів, вимагає застосування різноманітних дослідницьких методів, вибір яких зумовлений специфікою предмета дослідження, а також його завданнями.

Застосовані у монографії методи (системний, історичний, компаративний, діалектичний, структурно-функціональний, аналіз і синтез, індукція і дедукція, абстрагування, моделювання, статистичний аналіз та ін.) повинні проілюструвати особливості етнополітики російського самодержавства щодо етнічних меншин в окреслений період, якими стали: великоімперські стереотипи суспільної свідомості у процесі прийняття рішень в етнополітичній сфері; відсутність ефективною, з урахуванням регіональних особливостей, співпраці влади з етноспільнотами; активні спроби мовної і культурної асиміляції етнічних спільнот регіону; бажання використати розбіжності в інтересах і потребах різних етнічних спільнот; недостатня залученість корінного народу (українців) і національних меншин до органів місцевої влади; відсутність ефективною координації заходів щодо реалізації державної етнонаціональної політики на рівні вищих органів влади.

«Адекватність історичних знань» забезпечується завдяки всебічному використанню різнопланової літератури, дослідженню джерел, відомих на сьогодні гіпотез, теорій, а також підходів, що стосуються етнополітичної сфери. «Кожен науковець обирає ті з них, – констатують сучасні науковці, – які узгоджуються з його прихильністю до певної парадигми, відповідають об'єктові, предметові, завданням дослідження, а також специфіці джерел, які містять необхідну для вивчення й осмислення інформацію»¹². Використання досвіду іноземних та вітчизняних науковців у поєднанні із відповідним методологічним інструментарієм історичної науки, етнології, етнополітології, економічної історії, історичної демографії, соціології, культурології, історичної психології, статистики тощо у підсумку забезпечило адекватну реконструкцію історичної реальності, істотно розширило дослідницький діапазон.

¹² *Котигоренко В.* Етнополітика в Україні: загальне та регіональне як об'єкт і предмет наукового пізнання // *Гілея (науковий вісник): Збірник наукових праць.* – Київ, 2010. – Вип. 40 (№ 10). – С. 431.

Беззаперечно, багатоманітність підходів, які застосовує сучасна наука, – важлива умова досягнення максимально об'єктивного конкретно-історичного знання. Історіографічний аналіз свідчить, що в радянських підходах до даної проблематики домінувала концепція, що являла собою трансформовану відповідно до комуністичної доктрини російську імперську концепцію етнодержавотворення, мала класовий характер, але в часі виявляла все більш виразну тенденцію до виокремлення та глорифікації російського складника. «У теоретичному відношенні радянська історіографія історії України... була цілковито безплідною, – зауважив Я. Грицак. – Весь дальший її розвиток [із 1930-х рр. – Ю. П.] полягав у пошуку ілюстрацій до окремих (до того ж відповідно добраних) положень з праць Маркса, Енгельса, Леніна та тез партійних документів. Теоретичною базою радянської історіографії була дивна суміш інтернаціонального марксизму з великодержавним російським націоналізмом»¹³. Отже, марксистська методологія суттєво «приклалася» до вивчення соціально-економічних процесів, однак вона абсолютизувала їх дієвість. «Хоча марксизм став пройденим етапом у розвитку історичної науки, – підсумовує дослідник, – залишається тільки жалкувати, що тут, в Україні, він не спричинився до досліджень у галузі економічної історії, а ні відіграв тієї ролі, якою він у 1960–1980-х роках відзначився на Заході у виробленні теорії дослідження націєтворчих процесів»¹⁴.

Сучасні науковці досліджують етнополітичний процес як «сукупність взаємопов'язаних тривалих змін етнополітики – спонтанних і спричинених зовнішніми обставинами та чинниками, організованих і самоорганізованих, кількісних і якісних, генетичних і системно-структурних, зворотних і незворотних»¹⁵. Однак в останні роки спостерігаємо певну «методологічну кризу» в дослідженнях українських вчених, спричинену поляризацією наукових уявлень, одночасним практикуванням у науковому просторі множини історико-політичних доктрин, які прийшли на зміну колись єдиній радянській історичній доктрині.

Пострадянська парадигма в українській історичній науці, на жаль, не є монолітною і представлена численними концепціями та

¹³ *Грицак Я.* Нарис історії України: формування модерної української нації XIX – XX ст. – Київ, 2000. – С. 4 – 5.

¹⁴ Там само.

¹⁵ *Котигоренко В.* Етнополітика в Україні: загальне та регіональне ... С. 433.

парадигмами. З одного боку, вчені створюють все нові й нові історико-філософські системи, які претендують на універсальне пояснення історії, що активно критикуються частиною науковців на сучасному етапі розвитку етнополітичної та історичної науки, з іншого – посилюється інтерес до людської індивідуальності¹⁶. В українській інтерпретації дослідження, присвячені етнополітичній проблематиці, «вписуються» у декілька концепцій: 1) пострадянську, як модифікований варіант концепції історично затвердженої спільності історичного шляху східнослов'янських народів на теренах їхнього етнічного ареалу, що включає Росію, Білорусь і Україну; 2) еkleктичну, з доволі невиразними та ситуативними ознаками класифікації та систематизації фактичного матеріалу; 3) україноцентричну, що акцентує увагу на процесі українського етнодержавотворення в його історико-національних проявах; 3) державницьку з національним аспектом тощо.

Водночас відзначимо ще дві тенденції останніх років. По-перше, окремі науковці не припиняють пошук у напрямі створення якісно нових, зокрема, екзистенційних концепцій етногенезу, виходячи з пріоритетності суб'єктності життєдіяльності етносів, – прикметним явищем останніх років є перехід низки дослідників на позиції етноцентризму, «світоглядного принципу, представники якого вважають той етнос, до якого вони належать, таким, що має певні переваги перед усіма (чи багатьма) іншими»¹⁷. В Україні ці вчені здебільшого «залежні» від закордонних наукових центрів (яскраво помітно у працях з історії єврейської громади, які трактують історію меншини, виходячи з ідейних засад сіонізму). По-друге, етнополітичні дослідження дедалі частіше «прив'язуються» до історичної регіоналістики. Етнічна політика Російської імперії на Правобережжі України наприкінці XVIII – на початку ХХ ст. – не виняток із цього правила. Вивчення багатогранної історії Правобережжя гармонійно «вписується» у цей напрям досліджень.

Автор монографії висловлює щире вдячність колегам Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України за надані поради і консультації, працівникам архівних закладів і наукових бібліотек Києва, Житомира, Луцька за надану можливість користуватися матеріалами, документами та літературою, а також рецензентам за критичний, об'єктивний, ґрунтовний аналіз монографії.

¹⁶ Румянцева М. Теория истории. – М., 2002. – С. 132.

¹⁷ Антонюк О. Основи етнополітики. – Київ, 2005. – С. 22.

РОЗДІЛ I

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми

Етнічна політика Російської імперії на Правобережжі України наприкінці XVIII – на початку XX ст. тривалий час перебувала у полі зору українських і зарубіжних істориків, демографів, розглядалася науковцями в різних тематичних контекстах. Однак в українській та зарубіжній історичній науці відсутні монографічні дослідження, які б комплексно висвітлювали політику Російської імперії щодо національних меншин Правобережжя наприкінці XVIII – на початку XX ст. Разом з тим, існує значна кількість праць, які безпосередньо або ж опосередковано стосуються окремих аспектів зазначеної проблематики. Історіографічний доробок дослідників, які тією чи іншою мірою вивчали цю тему, можна умовно поділити на три групи: 1) праці дореволюційних авторів (XIX – початок XX ст.) ; 2) дослідження, які побачили світ у радянський період; 3) науковий доробок сучасних українських і закордонних вчених. Кожен етап історіографічного процесу відзначається своєю особливою змістовою наповненістю, що пояснюється впливом ідеологічних чинників і перебігом суспільно-політичних процесів як у краї, так і загалом у країні, до складу якої входило Правобережжя.

Історико-статистичну й документальну базу досліджуваної теми заклали чиновники «нової російської адміністрації» ще у XIX столітті. Вони не тільки досліджували загальний стан регіону, а й узагальнили досвід місцевих адміністрацій щодо залучення на територію імперії іноземних переселенців. У цьому контексті заслуговує на увагу діяльність офіцерів Генерального штабу царської армії щодо вивчення ресурсів Російської імперії в цілому та її окремих губерній¹⁸. Підготовленні праці містять цікаві дані про етнонаціональний склад населення Правобережжя України, особливості їх розселення та господарської діяльності.

¹⁸ Военно-статистическое обозрение Российской империи. – СПб., 1849; Военно-статистическое обозрение Вольнской губерний. – СПб., 1850.

Загальну характеристику соціально-економічної ситуації у краї знаходимо також у працях польських дослідників – В. Марчинського¹⁹; М. Балинського, Т. Ліпінського та ін.²⁰. На відміну від російських чиновників, ці дослідники мали дещо інше уявлення про суть і зміст етносоціальних процесів, які розгорталися в регіоні.

Л. Баженов, проаналізувавши історіографію Поділля ХІХ – ХХ ст., констатував: «Загалом для першої половини ХІХ ст. характерно тільки становлення історії, археології, етнографії, фольклористики та інших гуманітарних і природничих наук. Тому наукові дослідження... відзначалися повною безсистемністю, відсутністю чіткої схеми методики, методології дослідження. Проте ці праці відіграли позитивну роль у нагромадженні фактичного матеріалу про край...»²¹.

У середині ХІХ ст. значно зріс суспільний інтерес до вивчення етнічного складу населення Російської імперії та її окремих регіонів, що, передусім, пов'язано з діяльністю низки історико-географічних товариств, а також різних комісій, створених при місцевих інституціях влади. Незважаючи на те, що у дослідженнях членів цих організацій домінує риторика та підходи, навіювані новою владою, вони містять значний фактологічний матеріал, який є надзвичайно цікавим для розуміння тих процесів, що відбувалися на Правобережжі. Зокрема, у 1845 р. почало працювати Російське географічне товариство, члени якого приділяли значну увагу збору й обробці статистичних матеріалів про етноси, які мешкали на території Російської імперії. Так, один із засновників товариства – академік П. Кеппен упродовж 1840 – 1850 рр. опублікував низку праць, присвячених особливостям розселення окремих етнічних груп в європейських губерніях імперії. У дослідженнях «Население России по девятой народной переписи», «Хронологический указатель материалов для истории инородцев Европейской России»²²

¹⁹ *Marczynski W.* Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie gubernii Podolskiej. – Т. 1 – 3. – Wilno, 1820 – 1823.

²⁰ *Balinski M., Lipinski T.* Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym. – Т. 2. – Warszawa, 1845.

²¹ *Баженов Л.* Поділля в працях дослідників і краєзнавців ХІХ – ХХ ст. – Кам'янець-Подільський, 1993. – С. 16 – 17.

²² *Кеппен П.* Население России по девятой народной переписи. – СПб., 1857; *його ж.* Об этнографической карте Европейской России. – СПб., 1852; *його ж.*

та інших автор відтворив процес переселення іноземних колоністів на територію Правобережної України, охарактеризував політику російської адміністрації щодо новоприбулих переселенців. Значний інтерес становить праця О. Ріттіха²³, у якій на основі віросповідного критерію відтворено етнічний склад населення губерній західної частини Російської імперії – Київської, Волинської та Подільської. У працях М. Лебьодкіна²⁴ та Р. Екерта²⁵ етнічні проблеми (зміна чисельності етнічних груп, міжетнічні стосунки тощо) розглядаються в історичній ретроспективі. Проте усі ці дослідження мають певні огріхи й неточності та потребують критичного осмислення.

Значний інтерес для сучасних дослідників становлять праці членів Тимчасової комісії для розгляду давніх актів при канцелярії Київського, Волинського і Подільського генерал-губернатора. Упродовж 1840 – 1850 рр. нею опубліковано чотири томи «Памятников...», із 1859 р. розпочато видання «Архиву Юго-Западной России». Таким чином, члени Тимчасової комісії ввели у науковий обіг значний масив матеріалів, присвячених історії заселення регіону, розгортанню суспільно-політичних рухів, охарактеризували побут місцевого населення та колоністів, розкрили особливості шляхетського самоврядування міст Правобережжя тощо.

Освітні, соціально-економічні, церковно-релігійні аспекти етнічної політики Російської імперії розкривають праці «Комісії для опису губерній Київського навчального округу» (1850 – 1864 рр.). На тлі дослідження природно-кліматичних особливостей регіону члени комісії проводили значну історико-краєзнавчу роботу, зокрема збирали відомості про пам'ятки архітектури й живопису, народні звичаї, обряди. Інтерес до демографічних проблем у них не обмежувався аналізом природного руху населення – досліджено процес взаємовпливу

Хронологический указатель материалов для истории инородцев Европейской России. – СПб., 1861.

²³ Риттих А. Атлас народонаселения Западно-Русского края по исповеданиям. – СПб., 1863.

²⁴ Лебёдкин М. О племенном составе народонаселения Западного края Российской империи // Записки Русского географического общества. – Кн. XIII. – СПб., 1861.

²⁵ Экерт Р. Взгляд на историю и этнографию западных губерний России. – СПб., 1864.

різних етнічних культур, визначалися умовні межі мовних кордонів. Низка праць присвячена аналізу народонаселення краю, що заклало фундамент соціоекономічного краєзнавства і регіональної демографії. У цей же період з'явилися історико-етнографічні нариси про Мглин, Переяслав, Острог та ін. міста Правобережної України.

Фактологічне підґрунтя досліджуваної теми також заклали члени державних статистичних комітетів, створених при канцеляріях губернських правлінь (Синод засновував власні церковно-статистичні комітети). Історико-статистичні описи, підготовлені їхніми чиновниками, повинні були б науково підтвердити позитивні для російського самодержавства наслідки русифікаторської політики. Підсумком діяльності цих комітетів стала поява низки досліджень, побудованих на значній статистичній базі. Серед численних розвідок виділимо науковий доробок М. Орловського, який у «Подольских епархиальных ведомостях» опублікував статистичні описи майже усіх повітових міст Правобережжя²⁶. Низку історико-статистичних нарисів опублікували також М. Симашкевич, М. Яворський, С. Лобатинський, І. Данильченко та ін.²⁷. Церковно-релігійні аспекти етнічної політики Російської імперії досліджували І. Чистович²⁸, Л. Похілевич²⁹. Ф. Терновський³⁰, О. Левицький³¹.

У другій половині ХІХ ст. етнонаціональні проблеми Правобережжя України в основному вивчалися у двох структурно-

²⁶ *Віннюкова В.* Подільський історико-статистичний комітет // Проблеми етнографії, фольклору і соціальної географії Поділля: Науковий збірник. – Кам'янець-Подільський, 1992. – С. 19 – 20.

²⁷ *Стельмашова А.* Діяльність Подільського церковного історико-археологічного товариства // Хмельницькому 500: Тези доповідей науково-теоретичної конференції. – Хмельницький, 1990. – С. 60 – 62.

²⁸ *Чистович И.* Очерк истории западнорусской церкви. – СПб., 1882 – 1884. – Т. 1 – 2; *його ж.* Пятидесятилетие (1839 – 1889) воссоединения с православною церквою западнорусских униатов. – Обзор 1889 г. – [Б.м. и г].

²⁹ *Похилевич Л.* Сказания о населенных местностях Киевской губернии или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся. – Киев, 1864.

³⁰ *Терновский Ф.* Очерки из истории Киевской епархии в XVIII столетии, на основании документов синодального архива // Чтения в историческом обществе Нестора-Летописца / под ред. В.С. Иконникова. – Кн. 1. – Киев, 1879. – С. 181 – 229.

³¹ *Левицький О.* Основные черты внутреннего строя Западнорусской церкви в 16 – 17 вв. // Киевская старина. – 1884. – № 8. – С. 627 – 654.

тематичних ракурсах – у загальних працях щодо Російської імперії і дослідженнях, де Київська, Волинська та Подільська губернії виступають окремим об'єктом історичних досліджень³².

Крім чиновників російської адміністрації, які відображали етнонаціональні процеси на Правобережжі в межах офіційних канонів російської історіографії, у геометричній прогресії збільшується кількість досліджень, автори яких – фахові власне українські історики та етнологи. Крім М. Костомарова, який проаналізував останні роки існування Речі Посполитої³³, заслуговують на увагу праці представників наукової школи В. Антоновича, який, як наголошував М. Грушевський, започаткував традицію «горизонтального» дослідження історії України. Вчений започаткував традицію порівняльного дослідження колонізаційних процесів. На відміну від польських істориків, які гіперболізували заслуги польської шляхти Правобережжя, український вчений доводив, що колонізаційні процеси успішніше розвивалися у регіонах, куди не досягали «ні пани з жалуваними грамотами на землі, ні їх підстарости...». Серед численних досліджень В. Антоновича особливе місце належить працям присвячених Правобережній Україні, у яких проаналізовано соціально-економічний розвиток регіону, охарактеризовано окремі аспекти міжконфесійних відносин³⁴. Дослідник звернув особливу увагу на низку особливостей регіону, передусім на густоту населення, його етнічний склад і територіальний розподіл.

Інші представники наукової школи В. Антоновича також активно досліджували територію Правобережної України. Зокрема, П. Чубинський разом із помічником І. Чередником упродовж двох років провів три етнографічні експедиції, під час яких обстежив декілька сотень сіл, хуторів, містечок і міст п'ятдесяти чотирьох повітів Південно-Західного

³² Крушинский Л. Исторический очерк Волыни. – Житомир, 1867; Братчиков А. Материалы для исследования Волынской губернии в статистическом, этнографическом, сельскохозяйственном и других отношениях. – Вып. I. – Житомир, 1868; Гильтебрант П. История. География и этнография Подолии. – Киев, 1877; Пероговский В. Материалы для истории Волыни. – Житомир, 1879; Материалы для истории Подольской губернии (1792 – 1796). – Вып. 1. – Камянец-Подольский, 1885; Викула П. По поводу столетия воссоединения Подолии с Россией. 1793 – 1893. – Камянец-Подольский, 1893.

³³ Костомаров М. Последние годы Речи Посполитой. В 2 т. – СПб., 1886.

³⁴ Антонович В. О происхождении шляхетских родов в Юго-Западной России [извл. из I-го тома IV части Архива Юго-Западной России, изд. Киевской комиссией для разбора древних актов]. – Киев, 1867; його ж. Коротенька історія Волині (виклад популярний). – Житомир, 1918 та ін.

краю. Результатом проведеної роботи стало видання семитомної праці «Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край», яка упродовж 1872 – 1878 рр. була опублікована у Санкт-Петербурзі. Цю працю високо оцінили як російські, так і європейські науковці. У ній головну увагу зосереджено на вивченні побуту, культури представників корінного етносу – українців, проте автор не оминув увагою представників інших етнічних груп регіону. Члени експедиції зібрали значний фактичний і статистичний матеріал про господарське та культурне життя польського, єврейського, німецького населення Правобережної України, який згодом опублікували окремим томом³⁵. Однак, незважаючи на беззаперечну заслугу автора щодо історіографічного наповнення досліджуваної теми, зауважимо, що низка тверджень вченого є дискусійними. Зокрема, на нашу думку, наведені у багатотомній праці відомості про етнічний склад населення Правобережної України не відповідають тогочасним реаліям, оскільки автор занижує кількість польського та єврейського населення краю. Також П. Чубинському не вдалося всебічно відобразити господарське життя німецьких, чеських колоністів, виокремити проблеми їх громадського, культурного, релігійного життя. Проте, незважаючи на зауваження, «Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край» – одне із найкращих тогочасних етнологічних, етнодемографічних досліджень Правобережної України.

Серед наукових праць українських вчених ХІХ ст. виділимо дослідження М. Драгоманова, який одним із перших обґрунтував ідею «самоуправи» областей і національностей, засновану на демократичному принципі. Відомий історик запропонував створити федеративну спілку національних громад. Таким чином, вважав вчений, можна досягнути «широкої децентралізації». Водночас М. Драгоманов виступив проти «механічної теорії державного і національного централізму», яка передбачала боротьбу із регіональним сепаратизмом на тлі русифікації місцевого населення. Обґрунтовуючи необхідність визнання Росією автономних прав окраїн, які «не бажають бути об'єктом для експериментів перерусіння, дорусіння, обрусіння», він вважав, що від такого визнання виграє Росія, яка нерозумною полі-

³⁵ Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной императорским Русским географическим обществом. Юго-Западный отдел. Материалы й исследования, собранные П.П. Чубинским. – Т. 7. – СПб., 1872.

тикою централізації прирекла себе на сізіфову працю. Моральні та економічні інтереси Росії, переконував історик, якнайтісніше пов'язані з долею її окраїн. Критикуючи національно-державний централізм за пруським зразком, петербурзький великодержавний шовінізм, він вважав федерацію засобом розв'язання етнонаціональних проблем Російської імперії. М. Драгоманов не тільки теоретично узагальнив соціально-економічну, культурно-освітню політику Російської імперії, але й на прикладі взаємин євреїв і поляків Правобережної України проаналізував етнічну політику самодержавства³⁶.

Особливої уваги заслуговує також дослідження П. Куліша «Польська колонізація Південно-Західного краю»³⁷, у якому висвітлюється процес появи польського населення на території Волині, Київщини та Поділля, особливості його розселення, місце та роль поляків у політичному, соціально-економічному і культурному житті цих регіонів. Відзначимо, що ця робота не позбавлена певних недоліків. Зокрема, автор, перебуваючи під впливом великоросійських стереотипів, применшив роль польської шляхти в економічному та культурному житті Правобережної України.

Потрібно зазначити, що українські вчені зазвичай виступали не стільки своєрідними ретрансляторами надбань своїх російських колег, скільки у проблемно-хронологічному ракурсі, через призму особистого бачення намагалися показати особливості розміщення і міграції населення всіх національностей, охарактеризувати їх суспільно-культурне, церковне і соціально-економічне життя, специфіку демографічних процесів тощо.

На відміну від українських вчених, російські історики добре відпрацювали алгоритм висвітлення етнічної політики Російської імперії у Південно-Західному краї. Її підвалини ще заклав один із ідеологів російського абсолютизму М. Карамзін³⁸, який вважав зміцнення самодержавства важливою умовою процвітання Російської імперії. Критикуючи реформи М. Сперанського, відомий історик стверджував, що

³⁶ Драгоманов М. Евреи и поляки в Юго-Западном крае // Вестник Европы. – 1875. – Т. 4. – С.133 – 149.

³⁷ Кулиш П. Польская колонизация Юго-Западного края // Вестник Европы. – Т. 2. – 1874. – С. 112 – 136.

³⁸ Карамзин Н. История государства Российского. – М., 2002.

державі потрібні не реформи, а «справжня влада»³⁹. Натомість В. Ключевський у фундаментальному «Курсі російської історії» виклав власну концепцію історії Російської імперії. Етнічні проблеми Правобережної України вчений звів до польсько-російського протистояння, яке упродовж XIX ст. вилилося в низку повстань. Критикуючи абсолютну монархію як форму державного правління, він визнав необхідність проведення реформ владних інституцій на усіх рівнях⁴⁰. Діяльність місцевих інституцій влади у загальноросійському контексті проаналізував С. Соловйов⁴¹.

Однак зауважимо, що проблема етнічної політики Російської імперії у Південно-Західному краї фактично «випадає» з історичних синтезів та узагальнюючих історичних праць цих істориків.

Значно більше інформації про етноси Правобережжя знаходимо у дослідженнях інших російських науковців. Зокрема, проблеми адаптації поляків Правобережжя до нових суспільно-політичних реалій розглянуті у низці досліджень В. Шульгіна⁴². Н. Імеретинський у праці «Дворянство Волинської губернії»⁴³ приділив увагу висвітленню політики декласації дрібної польської шляхти Волині, яку проводила адміністрація Д. Бібікова. Значний інтерес для розуміння процесів, що відбувалися в середовищі польської шляхти та російського дворянства Правобережної України, становить дослідження Є. Картавцова⁴⁴, у якому реконструйовано процес обезземелення польської шляхти на тлі залучення у регіон російського дворянства.

А. Градовський одним із перших комплексно проаналізував діяльність державних установ в історико-правовому та політичному контексті⁴⁵. Є. Анучін зробив спробу охарактеризувати роботу місцевих

³⁹ Карамзин Н. Записка о древней и новой России. – М., 1898. – С. 48.

⁴⁰ Ключевский В. Сочинения. В 9-ти тт. – М., 1987.

⁴¹ Соловьёв С. История падения Польши // Соловьёв С. Сочинения: В 18 кн. – М., 1995.

⁴² Шульгин В. Юго-Западный край под управлением Д. Г. Бибикова (1838 – 1853). – Киев, 1863; *його ж.* Юго-Западный край в последнее двадцатипятилетие 1838 – 1863. – Киев, 1864; Сборник статей, разъясняющих польское дело по отношению к Западной России / Сост. и изд. С. Шолкович. – Вып. I. – Вильно, 1885.

⁴³ Имеретинский Н. Дворянство Вольнской губернии. – Житомир, 1867.

⁴⁴ Картавцов Е. Обрусение землевладения в Юго-Западном крае. – Киев, 1877.

⁴⁵ Градовский А. Высшая администрация России XVIII столетия и генерал-губернаторы. – СПб., 1866; *його ж.* История государственного права: В 3 тт. – СПб., 1875 – 1883; *його ж.* История государственных учреждений. – СПб. – Москва, 1881.

інституцій влади в етнополітичній сфері⁴⁶. М. Калмаков з-поміж численних нормативно-правових актів Російської імперії, які опосередковано стосувалися Правобережної України, виділив укази Миколи II про запровадження російської мови у судочинстві Київської, Волинської та Подільської губерній, небезпідставно вважаючи їх надзвичайно важливими у справі «русифікації ополяченого населення»⁴⁷.

У другій половині XIX ст. фіксується помітне пожвавлення історико-статистичних студій, присвячених Правобережній Україні, що пов'язано із діяльністю низки товариств та комітетів. Зокрема, у 1865 р. зусиллями архієпископа Леонтія створено Подільський історико-статистичний комітет, який розпочав видавати «Подольские епархиальные ведомости». Члени комісії організовували етнографічні експедиції, які сприяли комплексному вивченню Поділля. У 1903 р. Комітет реорганізовано у Подільське епархіальне історико-археологічне товариство. «Труды...» комітету містять цінну інформацію, що стосується історико-статистичних описів краю, особливостей утвердження Російської православної церкви в регіоні тощо.

У 1872 р. при Київській духовній академії створено Церковно-археологічне товариство (із 1901 р. – Церковно-історичне та археологічне товариство), яке пропагувало та утверджувало офіційну лінію російського самодержавства щодо історичної належності українських земель до Російської імперії.

Ідентичні функції виконувало засноване у 1887 р. Товариство дослідників Волині. Етнографічна секція цього товариства проводила роботу у п'яти відділах: етнографічному, статистики населення, звичаєвого права, народної мови й літератури, діалектології. Праці членів секцій друкувалися у багатотомних «Трудах...».

Вагоме доповнення до історико-статистичних описів поселень Правобережної України щодо історії церкви на Поділлі здійснило Подільське історико-археологічне товариство. Ю. Сіцинський очолив творчий колектив, який упродовж відносно короткого періоду опублікував повний історико-статистичний опис усіх церковних парафій Кам'янець-Подільського та Ушицького повітів, а також понад 600 історичних описів міст і сіл Подільської губернії.

⁴⁶ *Анучин Е.* Исторический обзор развития административно-полицейских учреждений в России с Учреждения о губерниях 1775 г. до последнего времени. – СПб., 1872.

⁴⁷ *Калмаков М.* Записка о судебной реформе в Западном крае вообще и в частности в Киевской губернии. – Киев, 1872. – С. 43.

У вигідному для російського самодержавства світлі етнічну політику імперії продовжували представляти офіцери Генерального штабу, а також місцеві чиновники. У центрі їхньої уваги надалі перебували проблеми особливостей географії розселення етнічних груп. Зокрема, у праці статського радника А. Вороніна⁴⁸ на багатому фактичному матеріалі висвітлюється процес іноземної колонізації губерній Правобережної України. Особлива цінність дослідження полягає у тому, що подана автором інформація дозволяє порівняти процес переселення іноземних колоністів на територію окремих губерній Правобережної України, простежити спільне та відмінне в колонізаційних рухах німців, чехів і поляків. Певним недоліком роботи стала відсутність відомостей про громадсько-культурне життя іноземних колоністів на території краю.

Виправдання численним дискримінаційним заходам уряду щодо обмеження прав і свобод польського, єврейського, німецького, чеського населення краю знаходимо у праці підполковника А. Забеліна⁴⁹. У ній значне місце відводиться висвітленню демографічної ситуації на Волині, дослідженню матеріально-побутового життя етносів, що населяли край, фрагментарно проаналізовано особливості їхнього розселення, тенденції у сфері освіти тощо. Щодо єврейського населення регіону, автор констатував, що «єврею не тільки є чужими інтереси того суспільства, в якому він живе, а в більшості випадків він ще й гальмує його розвиток»⁵⁰. Водночас автор тенденційно оцінює переселення на територію Правобережної України німецьких колоністів, вважаючи, що вони завдали беззаперечної шкоди безпеці краю, оскільки вели замкнутий, відособлений спосіб життя, не бажали вивчати російську мову та підтримувати зв'язки з місцевим населенням, а отже, – не піддавалися асиміляції.

Великоімперський підхід цього автора дещо знижує наукову цінність дослідження. Більше того, покладений в основу дослідження статистичний критерій значно обмежив можливості А. Забеліна, не дозволив об'єктивно реконструювати громадсько-політичні, культурні та церковно-релігійні надбання найчисельніших представників етнічних

⁴⁸ *Воронин А.* Об иностранных поселенцах в Юго-Западном крае. – [Б. м. и г].

⁴⁹ *Забелин А.* Военно-статистическое обозрение Волынской губернии. Часть I. – Киев, 1887.

⁵⁰ *Там само.* – С. 146.

меншин краю. Водночас зібраний і систематизований ним фактичний матеріал становить значний інтерес для сучасних науковців, дозволяє відтворити загальну картину господарського, культурного життя більшості етнічних груп Волині упродовж 50 – 80-х рр. XIX ст.

Етнічні питання Київської та Подільської губерній розглянуті у дослідженнях інших тогочасних авторів. Зокрема, у працях І. Фундуклея⁵¹, М. Сімашкевича⁵², Д. Войнова, В. Загоскіна⁵³, В. Гульдмана⁵⁴ значну увагу приділено соціально-економічним аспектам. Натомість культурне життя переселенців і корінного населення регіону фактично не попало в поле зору цих авторів.

Низку праць російських авторів спровокували польські повстання 1830 – 1831 рр.⁵⁵ і 1863 р.⁵⁶, де з великодержавницьких позицій показаний «сепаратизм польської шляхти», яка прагнула «підірвати устої династії Романових».

Певну інформацію про чисельність етнічних груп Правобережної України, фактори, що впливали не переселенський рух, а також церковно-релігійну політику Російської імперії знаходимо у працях І. Рудченка⁵⁷, М. Петрова та І. Малишевського⁵⁸, В. Пероговського⁵⁹, А. Братчикова⁶⁰, А. Сендульського⁶¹. Проте дослідження цих вчених

⁵¹ *Фундуклей И.* Статистическое описание Киевской губернии. – СПб., 1852.

⁵² *Симашкевич М.* Историко-географический и этнографический очерк Подолии. – Камянец-Подольский. – Вып. 1 – 2. – 1875 – 1876.

⁵³ *Войнов Д., Загоскин В.* Киевская губерния. – СПб., 1867.

⁵⁴ *Гульдман В.* Подольская губерния. Опыт географическо-статистического описания. – Камянец-Подольский, 1889.

⁵⁵ Волынская революция первой четверти XIX столетия. Письма надворного советника Опытова к графине Старожиловой // Киевская старина. – 1883. – Т. 5. – С. 121 – 144, 319 – 363, 774 – 828; Записки Ивана Матвеевича Сбитнева. (Из времени учреждения на Волыни и Подолии после восстания 1831 г. русских школ взамен польских). – Киев, 1887.

⁵⁶ Восстание поляков в Юго-Западной России в 1863 году. – Киев, 1863; *Павлищев Н.* Сочинения. – Т. IV – V: Седмицы польского мятежа 1861 – 1864. – Ч. 1 – 2. – СПб., 1887.; *Брянцев П.* Польский мятеж 1863 г. – Вильно, 1892.

⁵⁷ Записки о землевладении в Юго-Западном крае. – Киев, 1882.

⁵⁸ Вольнь. Исторические судьбы Юго-Западного края. – СПб., 1888.

⁵⁹ *Пероговский В.* Местечки Заславского уезда: Славута, Шепетовка, Судилков, Грищев, Белогородка, Корница, Лабунь и селения: Городище, Поляховое, Зеленцы // Вольнские епархиальные ведомости. – 1868. – № 89 – 91. – С. 4 – 6.

⁶⁰ *Братчиков А.* Материалы для исследования Волыни в статистическом и других отношениях. – Вып. 1. – Житомир, 1868.

здебільшого «не виходили за межі тогочасної офіційної історіографії й базувалися на філософії позитивізму в осмисленні подій та явищ минулого»⁶².

Позитивні зрушення у вивченні етнічної політики Російської імперії на Правобережжі окреслилися наприкінці ХІХ ст. Потужного імпульсу до активізації краєзнавчого та наукового вивчення етнічних проблем регіону надали підготовка до відзначення у 1893 – 1895 рр. сторіччя «возз'єднання Правобережної України з Великоросією» та Всеросійський перепис населення 1897 р. Зокрема, на основі матеріалів перепису у цей період з'явилася низка наукових і науково-популярних праць, присвячених аналізу етнічного складу населення Південно-Західного краю^{62а}.

У контексті етнічної політики Російської імперії та державноцерковних відносин значне зацікавлення викликають роботи С. Громачевського⁶³, Т. Осадчого⁶⁴, М. Теодоровича⁶⁵ та О. Левицького⁶⁶. Динаміка зменшення шляхетського та церковного землеволодіння римо-католиків показана у працях І. Рудченка⁶⁷, Б. Ольшамовського⁶⁸, Л. Похилевича⁶⁹, В. Гульдмана⁷⁰, Н. Теодоровича⁷¹,

⁶¹ *Сендульський А.* Материалы для историко-статистических описаний православных церквей и приходов // Волынские епархиальные ведомости. – 1874 – 1882.

⁶² *Баженов Л.* Поділля в працях дослідників і краєзнавців ХІХ – ХХ ст. – Кам'янець-Подільський, 1993. – С. 32.

^{62а} *Личков Л.* Юго-Западный край по данным переписи 1897 г. // Киевская старина. – 1905. – Т. ХС. – С. 315 – 326.

⁶³ *Громачевский С.* Ограничительные законы по землевладению в Западном крае, с историческим обзором и законодательными мотивами и разъяснениями. – СПб., 1904.

⁶⁴ *Земля и земледельцы в Юго-Западном крае (На Украине, Подолии и Волыни). Опыт статистико-экономического исследования.* – Киев, 1899.

⁶⁵ *Теодорович Н.* Историческое описание церквей и приходов Волынской епархии. – Т. 1 – 5. – Почаев, 1893.

⁶⁶ *Левицький О.* Про актові книги, що стосуються історії Півд.-Зх. краю і Малоросії. – Київ, 1900; *його ж.* Про становище селян Південно-Західного краю в друг. пол. ХІХ ст. – Київ, 1906.

⁶⁷ *Рудченко И.* Записка о землевладении в Юго-Западном крае. – Киев, 1882.

⁶⁸ *Ольшамовский Б.* Права по землевладению в Западном крае. – СПб., 1899.

⁶⁹ *Сказания о населенных местностях Киевской губернии или статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся / Собрал Похилевич Львів – Біла Церква, 2005.*

⁷⁰ *Гульдман В.* Подольская губерния. Опыт географическо-статистического описания. – Каменец-Подольский, 1889.

⁷¹ *Теодорович Н.* Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. – Т. 3: Уезды Кременецкий и Заславский. – Почаев, 1893.

М. Столпянського⁷² та ін. Значний внесок у вивчення етносоціальної структури населення Правобережної України, його господарської діяльності, громадського життя 70 – 90-х рр. XIX ст. зробив А. Ярошевич⁷³.

Значення напрацювань цих дослідників полягає передусім у намаганні систематизувати та узагальнити масив нових документів, матеріалів і статистичних даних.

Низка тогочасних праць присвячена теоретичним аспектам російської етнонаціональної політики у контексті значно ширших проблем. А. Кізеветтер⁷⁴ проаналізував російське законодавство XVIII – XIX ст. З'ясовуючи політико-правову природу управлінських структур, дослідник зауважив, що «реформи внутрішнього устрою Росії досягли задовільного здійснення тільки за умови діяльної участі суспільства в розробці законодавчих актів»⁷⁵. Проекти перетворень губерньського устрою Російської імперії охарактеризував С. Корф⁷⁶. Вчений наголосив на необхідності належного законодавчого забезпечення трансформації південно-західного шляхетства у російське дворянство, зауважив, що земська реформа на Правобережжі не запроваджена, зважаючи на небажання місцевої польської шляхти сприяти діяльності російських адміністративних органів влади. Праця Н. Орлова⁷⁷ присвячена історії ліквідації наслідків польських повстань 30 – 60-х рр. XIX ст. російським царизмом.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. в Російській імперії активізувалися антинімецькі та античеські настрої, що яскраво віддзеркалює тогочасна наукова науково-популярна література, преса. Акумулюючи напрацювання попередників, А. Ліпранді констатував, що «німці обрали для колонізації губернії Правобережної України й особливо Волинь не випадково, а заселяли території згідно з

⁷² *Столпянский Н.* Девять губерний Западно-Русского края в топографическом, статистическом и историческом отношениях. – СПб., 1866.

⁷³ *Ярошевич А.* Очерки экономической жизни Юго-Западного края. – Киев, 1908.

⁷⁴ *Кизеветтер А.* Исторические очерки. – М., 1912.

⁷⁵ Там само. – С. 42.

⁷⁶ *Корф С.* Дворянство и его сословное управление за столетие. 1762 – 1865 гг. – СПб., 1906.

⁷⁷ *Орлов Н.* Усмирение польского восстания 1831 и 1863 гг. – М., 1912.

«вказівками» за наперед продуманим планом⁷⁸. Таким чином, представники цього етносу «осідали» вздовж головних транспортних шляхів і у разі війни могли їх контролювати⁷⁹. Такі публікації викликали занепокоєння урядових кіл, підігрівали антинімецькі настрої в імперії. На основі тенденційно підібраних фактів дослідник також звернув увагу на польську загрозу в західних губерніях імперії. Автор рекомендував розпочати новий наступ на польське населення в політичній, економічній і культурній сферах.

Ще далі пішов А. Веліцин⁸⁰, який започаткував відвертий антинімецький, шовіністичний підхід оцінки місця та ролі німецьких колоністів у суспільно-політичному житті Російської імперії. Представники цього напрямку залякували громадськість небезпекою німецького завоювання. Зокрема, А. Веліцин писав про німецьке «засилля» у низці регіонів Росії й доводив, що відбувається «мирне завоювання» імперії німцями. Початок Першої світової війни значно активізував діяльність прихильників «наукових поглядів» А. Веліцина. Як результат з'явилася значна кількість праць антинімецького спрямування, серед яких виділимо дослідження А. Богдановського⁸¹, С. Шелухіна⁸², А. Реннікова⁸³. Останній, зокрема, охарактеризував господарську та культурну діяльність німців Волині.

Незважаючи на суб'єктивну оцінку соціально-економічного, громадсько-політичного життя переселенців, праці містять цікавий фактологічний матеріал.

Певним дисонансом на тлі антинімецької риторики А. Ліпранді та А. Веліцина лунали голоси П. Каменського⁸⁴, Я. Штахта, К. Ліндемана та Г. Писаревського. Зокрема, П. Каменський на основі значного фактичного матеріалу доводив штучність «німецької проблеми». Однак зауважимо, що німецьку колонізацію губерній

⁷⁸ *Липранди А.* Как остановить мирное завоевание наших окраин (немецкий вопрос, сущность и значение его в Юго-Западной России). – Киев, 1890.

⁷⁹ *Його ж.* Германия в России. – Харьков, 1911.

⁸⁰ *Велицын А.* Немцы в России. Очерки исторического развития и настоящего положения немецких колоний на Юге и Востоке России. – СПб., 1893.

⁸¹ *Богдановский А.* Что такое борьба с немецким засильем (цели и задачи «Общества 1914 г.»). – СПб., 1914.

⁸² *Ренников А.* Золото Рейна. О немцах в России. – СПб., 1915.

⁸³ *Шелухин С.* Немецкая колонизация на Юге России. – Одесса, 1915.

⁸⁴ *Каменский П.* Вопрос или недоразумение? К вопросу об иностранных поселениях на Юге России. – М., 1895.

Правобережної України він майже не розглядав. Г. Писаревський визначив причини зародження колонізаційного руху в Європі, навів численні факти про умови поселення колоністів і пільги, які надавав їм царський уряд у процесі поселення⁸⁵. Автор використав значний масив архівних матеріалів Міністерства землеробства та державного майна, Міністерства закордонних справ Російської імперії, а також архівів Санкт-Петербурга та Москви, що посилює наукову значущість дослідження.

У праці Я. Штаха⁸⁶ визначено й розкрито причини появи німецьких переселенців у південних регіонах імперії, основні види їх господарської діяльності, роль і значення у розвитку землеробства регіону. Крім того, автор зупинився і на стосунках німецьких поселенців з українським, російським населенням, представниками інших етнічних груп. У праці проаналізовано текст маніфесту Катерини II від 22 липня 1763 р. про запрошення іноземців у Росію. Значну увагу Я. Штах приділив проблемі розвитку шкільництва у німецьких колоніях.

У брошурі «О немецких поселенцах Волынской губернии»⁸⁷, підготовленій і надрукованій німецькою групою «Союзу 17 Жовтня» з нагоди внесення у 1910 р. до Державної думи нового законопроекту про обмеження німецького землеволодіння у Південно-Західному краї, виокремлено позитивні факти господарського життя волинських німців. К. Ліндеман⁸⁸ розкритикував царські укази від 2 лютого і 13 грудня 1915 р. про припинення землеволодіння і землекористування німецьких колоністів у регіоні.

Не менш критично російські дослідники оцінювала чеську колонізацію Правобережжя. Початок цій роботі поклав у 1886 р. радник Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора Є. Крижановський, який провів клопітку роботу у чеських

⁸⁵ Писаревский Г. Из истории иностранной колонизации в России в XVIII в. (по неизданным архивным документам). – М., 1909.

⁸⁶ Штах Я. Очерки из истории и современной жизни южнорусских колонистов. – М., 1916.

⁸⁷ О немецкий поселенцах Волынской губернии. – СПб., [б. г].

⁸⁸ Линдеман К. Прекращение землеводства и землепользования поселян-собственников и Указы 2 февраля и 13 декабря 1915 г. и 10, 15 июля и 19 августа 1916 г. и их влияние на экономическое состояние Южной России. – М., 1917.

колоніях краю з метою всебічного вивчення життя переселенців. Чиновник зібрав значний фактичний матеріал про їх побут, господарську діяльність, громадське та культурне життя. На основі цих фактів, а також документів канцелярії Київського генерал-губернатора, архіву Міністерства внутрішніх справ він підготував низку досліджень, які присвячувалися історії чеського колонізаційного руху на Волині у 60-х – першій половині 80-х рр. XIX ст.

Особливу увагу Є. Крижановський акцентував на церковно-релігійних та освітніх проблемах чеських колоністів⁸⁹. Його праці стали першими і тривалий час були єдиними ґрунтовними дослідженнями, що присвячувалися головним напрямом суспільно-політичного та культурного життя чеських переселенців на території Волині. Після появи розвідок Є. Крижановського дослідники тривалий час взагалі не бралися за висвітлення окресленої проблеми. Однак зазначимо, що обіймаючи високу посаду в системі органів управління краєм, Є. Крижановський не зміг уникнути суб'єктивізму, оцінюючи переселенський рух чехів на Правобережжя України.

Напередодні Першої світової війни побачила світ низка розвідок економіста І. Засухіна⁹⁰, в яких головна увага зосереджена на окремих напрямках господарської діяльності чеських колоністів.

Узагальнюючи наведений матеріал, відмітимо, що згадувані вище та інші, близькі за тематикою, праці засвідчують поступову модернізацію осмислення етнічної політики Російської імперії на Правобережжі України у другій половині XIX – на початку XX ст. Однак і надалі ідейно-теоретичні засади російської історіографії спрямовувалися на відображення соціально-економічних і суспільно-політичних процесів, які відбувалися у регіоні у вигідному для російського самодержавства світлі.

Історіографію досліджуваної теми кількісно та якісно значно збагатили польські, єврейські, німецькі та чеські науковці, які, починаючи з початку XIX ст., заклали підвалини вивчення кожної з

⁸⁹ *Крижановский Е.* Исторические записки по вопросу о стремлении чехов к православию. – СПб., 1887; *його ж.* Религиозные дела чехов. – Соч. Т. II. – Киев, 1890; *його ж.* Чехи на Волыни. – Соч. Т. 2. – Киев, 1890; *його ж.* Чешские учительские курсы в Остроге. – Соч. Т. 1. – Киев, 1890.

⁹⁰ *Засухин И.* Хмелеводство на Волыни // Юго-Западный край в экономическом отношении / Сборник статей под редакцией А. И. Ярошевича. – Вып. 7. – Киев, 1913.

етнічних спільнот Південно-Західного краю. Зрозуміло, що тривале перебування краю у складі польської держави, панування тут польської мови та католицької церкви, етнічна політика Російської імперії у XIX – на початку XX ст. викликали значне зацікавлення польських дослідників. Правобережжя в їхніх працях здебільшого розглядалося в контексті історії Речі Посполитої, а отже, – обґрунтовувалося право Польщі на цей регіон. У такій інтерпретації соціально-економічне та етнополітичне життя краю в історичній ретроспективі розглядається у працях В. Марчинського⁹¹, О. Пшездзєцького⁹², М. Балінського, Т. Ліпінського⁹³, Т. Стецького⁹⁴, С. Бушинського⁹⁵, Ф. Новицького⁹⁶, Ф. Равіти-Гавронської⁹⁷, О. Кольберга⁹⁸, В. Ліпінського⁹⁹, О. Яблоновського¹⁰⁰. Особливий інтерес викликають роботи останнього автора, який, вивчаючи долю «українських поляків», на основі значного масиву фактичного матеріалу узагальнив історію міграційних процесів польського населення та його вплив на історичний розвиток українських земель.

Незважаючи на те, що в окреслених дослідженнях увага акцентується на цивілізаційній ролі польської шляхти на Правобережжі, ідеалізується польська колонізація регіону, значна увага приділена й антипольській політиці російського уряду.

Потрібно відмітити, що ці дослідження не втратили своєї актуальності й сьогодні. Їх унікальність полягає передусім у тому,

⁹¹ *Marzynski W.* Statystyczno-topograficzne i historyczne opisanie gubernii Podolskiej z rysunkami i mappami. – Wilno, 1820 – 1823.

⁹² *Pzedzicki A.* Podole, Wołyń, Ukraina. Obrazy miejsc i czasów. – Wilno, 1840 – 1841.

⁹³ *Starozytna Polska pod wzgledem geograficznym, historycznym i statystycznym.* – T.1 – 111. – Warszawa, 1843 – 1846.

⁹⁴ *Stecki T.* Wołyń pod wshledem statystycznym, historycznym i archeologicznym. – T. 1 – 2. – Lwów. – 1864 – 1871.

⁹⁵ *Buszczyński S.* Podole, Wołyń, Ukraina. – Lwow, 1862.

⁹⁶ *Wołyń i jego mieczkańce w r. 1863. Krótkie opisanie gubernii Wołyńskiej pod wshledem geograficznym i statystycznym przez F.N. (D-ra F. Nowickiego).* – Drezno, 1870.

⁹⁷ *Rawita-Gawronski F.* Rok 1863 na Rusi: Ukraina, Wołyń, Podole. – Lwów, 1903.

⁹⁸ *Kolberg O.* Wołyń. – Warszawa, 1907.

⁹⁹ *Lipinski W.* Szlachta na Ukrainie jej w życiu narodu ukraińskiego na tle jego dziejów. – Kraków, 1909.

¹⁰⁰ *Pisma A. Jablonowskiego.* – T. II. – Kresy Ukrainne. – Warszawa, 1910; Там само. – T. III. – Ukraina. – Warszawa, 1911; Там само. – T. IV. – Wołyń, Podole i Ruś Czerwona. – Warszawa, 1911; *Historia Rusi południowej do upadku Rzeczy Pospolitej.* – Krakow, 1912.

що, вивчаючи соціально-економічне та суспільно-політичне життя польського населення регіону, дослідники використовували недоступні для сучасних науковців польські джерела.

Основну увагу єврейських дослідників упродовж ХІХ – початку ХХ ст. привертали численні факти дискримінації та переслідувань євреїв у Російській імперії загалом і Правобережжі зокрема. У працях М. Моргуліса¹⁰¹, А. Суботіна¹⁰², І. Галанта¹⁰³ та ін. науковців проаналізовано вплив політики російського царизму на господарське життя єврейського населення «смуги осілості». Наприкінці ХІХ ст. значна кількість досліджень, присвячених євреям Правобережжя, побачила світ завдяки зусиллям членів створеної у 1892 р. з ініціативи С. Дубнова Історико-етнографічної комісії при Товаристві поширення освіти серед євреїв Росії (у 1908 р. реорганізована в Єврейське історико-етнографічне товариство)¹⁰⁴.

На початку ХХ ст. над єврейською тематикою продовжували працювати Г. Сліозберг¹⁰⁵, М. Миш¹⁰⁶. Понад двісті досліджень історії єврейського народу Російської імперії присвятив Ю. Гессен¹⁰⁷. Важливою подією у науковому житті євреїв стало видання 16-титомної єврейської енциклопедії¹⁰⁸, де на значному фактологічному матеріалі висвітлюється історія євреїв окремих регіонів імперії, зокрема Волині, Київщини, Поділля.

¹⁰¹ *Моргулис М.* К вопросу о воспрещении евреям приобретать земли в Западных губерниях. – К., 1865.

¹⁰² *Субботин А.* В черте еврейской оседлости. Отрывки из экономических исследований в Западной и Юго-Западной России за лето 1887 года. – Вып. 2. – СПб., 1890.

¹⁰³ *Галант И.* Черта еврейской оседлости. – Киев, 1910; *його ж.* К истории поселения евреев в Польше, Руси и в Подолии в частности. – СПб., 1897.

¹⁰⁴ *Дубнов С.* Об изучении истории русских евреев и об учреждении русско-еврейского исторического общества // *Восход.* – 1891. – № 4 – 9. – С. 43 – 57; *його ж.* Какая самоэмансипация нужна евреям? // *Восход.* – 1883. – № 5 – 6. – С. 241 – 242; *його ж.* Евреи в России и Западной Европе в эпоху антисемитской реакции. – М., 1923.

¹⁰⁵ *Слиозберг Г.* Правовое и экономическое положение евреев в России. – СПб., 1907.

¹⁰⁶ *Миш М.* Руководство к русским законам о евреях. – СПб., 1904.

¹⁰⁷ *Гессен Ю.* Закон и жизнь. Как создавались ограничительные законы о жительстве евреев в России. – СПб., 1911; *його ж.* История еврейского народа в России. – М., 1993.

¹⁰⁸ *Єврейська енциклопедія.* Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем. – Т. 1 – 16. – СПб., 1908 – 1913.

Надалі, зважаючи на початок Першої світової війни, революційні події 1917 р. та громадянську війну, зацікавленість дослідників до єврейської проблематики дещо знизилася. Однак навіть у цей період з'явилося декілька цікавих досліджень, присвячених цій етнічній групі, серед яких заслуговують на увагу праці І. Берліна¹⁰⁹ та С. Дубнова¹¹⁰. Водночас зауважимо, що більшість із названих праць присвячена загальним проблемам історії єврейського народу і тільки фрагментарно відтворюють соціально-економічні та культурні аспекти їх діяльності на території Правобережної України.

Доволі однотипно у працях авторів німецького походження висвітлюється процес переселення німецьких колоністів на територію Південно-Західного краю. Одним із перших перебіг колонізації Волині та інших територій краю проаналізував російський вчений німецького походження А. Клаус¹¹¹. Згодом численні розвідки із цієї тематики він узагальнив у фундаментальній праці¹¹², у якій детально показав побут переселенців, опублікував царські маніфести та укази Катерини II, які регламентували життя іноземних поселенців. Праця надала поштовх для подальшого вивчення німецької колонізації земель Російської імперії.

Водночас з'явилися праці німецьких дослідників, у яких висвітлено історію виникнення німецьких колоній у Південно-Західному краї, а також проаналізовано церковне та шкільне життя переселенців. У 1862 р. побачила світ праця Е. Буша¹¹³ у якій автор, спираючись на власний переселенський досвід, показав значення церковної освіти в житті німецьких колоністів в імперії, а також навів статистичні відомості про кількість лютеранських громад Російської імперії. Окремі аспекти життя німців Росії проаналізовані С. Келлером¹¹⁴. У 1909 р. вийшла праця Х. Хеґе «Коротка

¹⁰⁹ *Берлин И.* Исторические судьбы еврейского народа на территории русского государства. – Петроград, 1919.

¹¹⁰ *Дубнов С.* Новейшая история еврейского народа. – Петроград, 1919.

¹¹¹ *Клаус А.* Сектаторы - колонисты // Вестник Европы. – 1868. – Т. 1/4; *Його ж.* Духовенство в школе в наших немецких колониях // Вестник Европы. – 1869. – Т. 1/2.

¹¹² *Його ж.* Наши колонии. Опыты и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России. – Вып. I. – СПб., 1869.

¹¹³ *Busch E.* Materialien zur Geschichte und Statistik des Kirchen – und Schulwesens der Ev. – Luth., Gemeinden in Rußland. – St. Petersburg, 1862.

¹¹⁴ *Keller S.* Erzählung aus Süd-Rußland. – Berlin, 1892.

історія менонітів»¹¹⁵, яка заклала фундамент подальшого дослідження історії цієї етнорелігійної спільноти на Правобережжі України.

У 1876 р. у Чехії з'явилася перша праця, в якій проаналізовано процес переселення чехів на територію Російської імперії, їх облаштування на нових землях¹¹⁶. Дослідження Ф. Доубрави було зорієнтоване передусім на чехів-емігрантів, які «шукати щастя» за межами рідної землі. Незважаючи на довідково-інформаційний характер праці, вона становить значну наукову цінність для сучасних дослідників, адже містить маловідомі факти про перший період переселення чехів на територію Російської імперії, зокрема Правобережну Україну. Дослідження Ф. Доубрави тривалий час залишалося чи не єдиною працею чеського автора, в якій висвітлювалися господарські та культурні традиції чехів Волині.

Загалом історіографія дореволюційного періоду відзначається фрагментарно-фактологічним підходом до висвітлення етнічної політики Російської імперії на Правобережжі України наприкінці XVIII – на початку XX ст., недостатністю джерельної бази та відсутністю наукової методології.

Значно вищий рівень наукового осмислення окремих аспектів досліджуваної теми ми спостерігаємо у радянський час, особливо у перший його період. Пояснюється це тим, що нова влада в цей час повернулася обличчям до проблем етнічних спільнот країни, у науковий обіг було залучено значний масив нових джерельних матеріалів і методологічних засад дослідження. Радянські науковці формують «нові марксистсько-ленінські методологічні підходи до оцінки історичних подій», переосмислюють факти із життя кожної з етнічних спільнот, що населяли край, на державному рівні створюються нові наукові центри. Починаючи з 1920-х рр., Президія ВУАН спільно із Державним видавництвом України розробила масштабний план видання наукових досліджень актуальних проблем українознавства. Згідно з ним передбачалося видання порайонних збірників з історії Києва і Правобережної України, Чернігова і Лівобережної України, Південної та Західної України. До наукової праці активно залучалися молоді науковці: селянські рухи середини XIX ст. вивчав С. Шамрай, магнатське господарство

¹¹⁵ *Hege C. Kurze Geschichte der Mennoniten.* – Frankfurt am Main, 1909.

¹¹⁶ *Doubrava F. Cesky vystěhovalek na Rus.* – Praha, 1876.

Волині – О. Баранович¹¹⁷ та ін. У низці розвідок І. Ямзіна і В. Волошина¹¹⁸, А. Хоменка¹¹⁹, інших дослідників¹²⁰ охарактеризовано динаміку кількості населення Правобережжя України, визначено константи та зміни етнічного складу населення, виокремлено чинники, які сприяли колонізації регіону німецькими і чеськими переселенцями, окреслено причини дискримінаційної політики російського самодержавства щодо єврейського та польського населення регіону.

Окремі аспекти життя та діяльності етнічних спільнот Правобережної України у XIX ст., етнічної політики російського царизму проаналізовані у працях М. Яворського¹²¹, О. Оглобліна¹²², М. Слабченка¹²³, Ф. Ястребова¹²⁴, В. Щербини¹²⁵, М. Шульгіна¹²⁶.

Наприкінці 1920-х рр. радянські дослідники звертають все більше уваги на висвітлення політики російського царизму щодо окремих етнічних спільнот. У цьому контексті виділимо працю Н. Василенко¹²⁷, в якій охарактеризовано процес відміни на Правобережній Україні польських правових актів та особливості введення в дію російського законодавства.

¹¹⁷ Баранович О. Нариси магнатського господарства на півдні Волині у XVIII ст. – Київ, 1926. Вид. 2-е. – Київ, 1930.

¹¹⁸ Ямзин И., Волошин В. Учение о колонизации и переселениях. – М., 1926.

¹¹⁹ Хоменко А. Населення України. 1897 – 1927 рр. Популярна розвідка за попередніми підсумками перепису населення 17. XII. 1926. – Харків, 1927; його ж. Національний склад людності УСРР. – Харків, 1929.

¹²⁰ Население Украины по данным переписи 1920 г. (Сводные данные по губерниям и уездам). Численность населения. Возрастной состав. Грамотность. Национальный состав. – Харьков, 1922; Пустоход П. Демографічні особливості людності України наприкінці XIX – на початку XX віку. Демографічний збірник. – Київ, 1926; Глинский А. Национальные меньшины на Украине. – Харьков – Киев, 1931.

¹²¹ Яворський М. Станово-шляхетське суспільство. – Київ, 1924.

¹²² Оглоблин А. Очерки истории украинской фабрики. Предкапиталистическая фабрика. – Киев, 1925.

¹²³ Слабченко М. Матеріали до соціально-економічної історії України XIX ст. – Київ, 1925

¹²⁴ Ястребов Ф. Україна в першій половині XIX ст. – Київ, 1939.

¹²⁵ Щербина В. Нариси з історії Києва, відколи приєднано його до Московської держави, до початку світової війни і революції (1654 – 1914) // Нові студії з історії Києва. – Київ, 1926. – С. 19.

¹²⁶ Шульгін М. Дворянське та селянське землекористування в Росії та на Україні. Нарис з історії поземельних відносин. – Харків, 1927.

¹²⁷ Василенко Н. Як скасовано Литовського Статута. – Київ, 1926.

Відзначимо, що зацікавленість до історії окремих етнічних спільнот краю стимулювала більшовицька політика коренізації (українізації).

Важливою віхою в житті єврейської спільноти Правобережжя стало створення при Всеукраїнській академії наук Єврейської історико-археографічної комісії, яку очолювали академік А. Кримський та І. Галант. Упродовж 1928 – 1929 рр. комісія видала двотомний збірник праць, присвячений історії українського єврейства, в якому значна увага приділялася євреям Правобережної України¹²⁸. Серед інших досліджень, в яких охарактеризовано побут і культурні здобутки євреїв регіону, виділимо розвідки Д. Маца¹²⁹, присвячені особливостям містечкового життя єврейського населення, а також дослідження С. Борового¹³⁰, яке висвітлює процес створення єврейських землеробських колоній, регламентацію їх внутрішнього життя. Однак, як слушно зазначив Я. Дашкевич, наприкінці 1929 р. «з ліквідацією [частково фізичною – Ю. П.] Єврейської історико-археографічної комісії Академії наук УСРР єврейська радянська історіографія закінчила своє існування»¹³¹.

На тлі єврейського історіографічного доробку історія німецької колонізації Правобережної України й у радянські часи залишалася малодослідженою, навіть незважаючи на появу упродовж 1930-х рр. низки нових розвідок радянських науковців¹³². Фрагментарно процес переселення німецьких і чеських колоністів на територію Волині відображено у праці відомого фольклориста, етнографа, визначного

¹²⁸ *Галант І.* Житомирський погром 1905 р. // *Україна. – 1925. – Кн. 4. – С. 68 – 103; Рибінський В.* Єврейські хліборобські колонії на Київщині, Волині та Поділлі в другій половині XIX ст. // *Збірн. праць єврейської історико-археографічної комісії. – Київ, 1929. – Кн. 2. – С. 199 – 246; Іхтюський В.* Матеріали до історії євреїв на Київщині, Волині та Поділлі за першої половини XIX ст. // *Збірн. праць єврейської історико-археографічної комісії. – Київ, 1929. – Кн. 2. – С. 273 – 302.*

¹²⁹ *Мац Д.* Некоторые статистические итоги обследования еврейского местечка на Правобережной Украине // *Революция и национальности. – 1933. – № 4. – С. 77 – 81.*

¹³⁰ *Боровой С.* Еврейская земледельческая колонизация в старой России. Политика – идеология – хозяйство – быт. – М., 1928.

¹³¹ *Дашкевич Я.* Проблематика вивчення єврейсько-українських відносин (XVI – початок XX ст.) // *Сучасність. – 1992. – № 8. – С. 50.*

¹³² *Schirmunski V.* Die deutschen Kolonien in der Ukraine. – Moskau, 1928; *Рейнмарус А., Фризен Г.* Меннониты. – М., 1930; *Кривохатський М.* Меноніти на Україні. – Харків, 1930; *Клибанов А.* Меннониты. – М. – Л., 1931.

діяча «Товариства дослідників Волині» В. Кравченка¹³³. Однак поза увагою дослідника залишилася низка аспектів, передусім релігійне життя колоністів, політика російської адміністрації щодо переселенців, недостатньо розглядаються проблеми їх господарського життя.

Уродженець німецької колонії Андріївка Житомирського повіту Волинської губернії С. Ніккель опублікував у 1935 р. ґрунтовну краєзнавчу розвідку¹³⁴, присвячену історії німецьких поселень на Волині. У дев'яти розділах автор детально проаналізував процес переселення німецьких колоністів на територію Волині та утворення колоній, стосунки німців з польськими поміщиками та владою, їх побут, господарське, громадське та культурне життя. Чимало уваги дослідник приділив питанням становлення німецької церкви та школи, їх впливу на економічне і духовне життя німецьких переселенців.

Серед досліджень власне німецьких дослідників того періоду виділимо праці А. Карасека та К. Люка¹³⁵, М. Хенніга¹³⁶, А. Карасека та Е. Стриговського¹³⁷, які містять матеріали про господарське життя німців Волині, інформацію про регіони їхнього компактного поселення, а також релігійне і культурне життя колоністів. Праця Я. Штаха знайомить читача із процесом переселення німецьких колоністів у східні області Російської імперії. Особливий інтерес для дослідників Волині становлять відомості про кількість німецьких колоністів, які наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. залишили територію губернії та місця їх компактних поселень в Сибіру та інших східних регіонах імперії. У 1939 р. вийшла праця В. Шнеєфуса¹³⁸, у якій автор відтворив історію переселення німців на територію Російської імперії.

Упродовж 20 – 30-х рр. ХХ ст. дослідження, присвячені німецьким переселенцям Правобережної України, з'явилися не тільки в німецькій, але й польській історіографії. Зокрема, С. Ціхоцька-

¹³³ Кравченко В. Німецькі і чеські колонії // Знання. – 1927. – Вип. 9.

¹³⁴ Nickel S. Die Deutschen in Wolhynien. – Kiev – Charkow, 1935.

¹³⁵ Karasek A., Luck K. Die deutschen Siedlungen in Wolhynien. – Leipzig, 1931.

¹³⁶ Hennig M. Die evangelisch-lutherische Kirche in Polnisch-Wolhynien. – Selbstverlag, 1933.

¹³⁷ Karasek A., Strykowski E. Sagen der Deutschen in Wolhynien und Polesien. – Leipzig, 1938.

¹³⁸ Schneefuss W. Deutschtum in Süd-Ost Europa. – Leipzig, 1939.

Петражицька¹³⁹ проаналізувала історію німецької колонізації Волині в царські часи, життя та господарську діяльність колоністів у західному регіоні краю. Хоча ці праці були написані під впливом офіційної польської історіографії, однак містять цікавий матеріал і становлять значний інтерес для науковців, які вивчають історію німецької колонізації Правобережної України.

У роки Другої світової війни з'явилися праці А. Бреєра¹⁴⁰, К. Штумпа¹⁴¹, в яких дослідники намагалися показати кількісні та якісні зміни міграційних процесів, які зв'язали німецькі землі та територію Російської імперії. Зокрема, К. Штумп визначив кількість колоністів, які прибули в імперію напередодні 1820 р. Соціальний і професійний зріз належності німецьких переселенців, зроблений автором, дозволяє зробити висновок, що найбільше на територію Російської імперії переселялися німецькі ремісники та селяни. У 1943 р. у Берліні надрукована робота К. Шьопке¹⁴², в якій подано коротку історію німецьких поселенців у Російській імперії.

Незважаючи на те, що ці наукові дослідження підготовлені напередодні та в роки Другої світової війни, вони практично позбавлені ідеологічних нашарувань та фашистських впливів.

Поза увагою радянських науковців 20 – 30-х рр. не залишилися проблеми, пов'язані із господарською діяльністю чеських переселенців у другій половині XIX – на початку XX ст. Значну роботу у цьому напрямі проводив Є. Рихлік, який у 1920 р. очолив створений з ініціативи Всеукраїнської Академії Наук Кабінет національних меншин. Після детального вивчення побуту колоністів він розпочав роботу над монографією, яку не зумів завершити, оскільки у січні 1931 р. був звинувачений у шпигунстві та заарештований. Історію громадського і культурного життя чеських переселенців на Волині досліджував В. Кравченко¹⁴³.

Серед наукових праць із зазначеної тематики, опублікованих у цей час у Чехії, особливий інтерес викликають дослідження відо-

¹³⁹ *Cichočka-Petrazycka Z. Zywiol niemiecki na Wolyniu. – Warszawa, 1933; її ж: Kolonie niemieckie i cheskie na Wolyniu // Rochnik ziem wschodnich. – Warszawa, 1939.*

¹⁴⁰ *Breyer A. Deutsche Tuchmachereinwanderung in den ostmitteleuropischen Raum 1550 – 1830. – Leipzig, 1941.*

¹⁴¹ *Stumpp K. Ostwanderung (1816 – 1822). – Leipzig, 1941.*

¹⁴² *Schöpke K. Deutsche Ost-Siedlung. – Berlin. 1943.*

¹⁴³ *Кравченко В. Німецькі і чеські колонії // Знання. – 1927. – Вип. 9.*

мого чеського історика, члена закордонної секції Чеської Народної Ради І. Ауергана¹⁴⁴. У них автор ознайомлює читача із кількістю чеських поселень на Волині, показує їх територіальне розташування. І. Ауерхан також проаналізував культурне та релігійне життя волинських чехів. Зібраний автором фактичний матеріал надзвичайно корисний для усвідомлення масштабів переселення чеських колоністів на Волинь. Разом з тим, його роботи не позбавлені певних недоліків. Зокрема, він значно перебільшив внесок волинських чехів у культурний і господарський розвиток краю.

Після завершення Другої світової війни посилювався інтерес науковців до соціально-економічної історії Правобережжя ХІХ століття. Цій тематиці присвячені праці І. Гуржія¹⁴⁵, М. Дружиніна¹⁴⁶, П. Хромова¹⁴⁷, В. Теплицького¹⁴⁸, А. Барановича¹⁴⁹, О. Панкратова¹⁵⁰, М. Лещенка¹⁵¹, О. Нестеренка¹⁵². Досліджуючи історію селянських рухів на Правобережжі України у ХІХ – початку ХХ ст., радянські історики давали оцінку етносоціальним конфліктам у краї. У книзі О. Рашина¹⁵³ проаналізовано національний склад населення усіх регіонів Російської імперії упродовж ХІХ століття. Автор систематизував основні показники динаміки сільського та міського населення, дані про

¹⁴⁴ *Auerhan I. Česke osady v gubernii Volynskě // Sbornik česke společnosti zemevololne. – Praha, 1912; його ж. Čechove v gubernii Volynskě. – Praha, 1913; його ж. Narodohospodarsky vyznam českých osad v Volynskě gubernii. – Praha, 1923.*

¹⁴⁵ *Гуржій І. Розклад феодално-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини ХІХ ст. – Київ, 1954.*

¹⁴⁶ *Дружинин Н. Государственные крестьяне и реформа П. Д. Кисельова. – М. – Л., 1946. – Т. 1: Предпосылки и сущность реформы; його ж. Государственные крестьяне и реформа П. Д. Кисельова. – М., 1958. – Т. 2: Реализация и последствия реформы.*

¹⁴⁷ *Хромов П. Экономическое развитие России в ХІХ – ХХ вв. (1800 – 1917). – М., 1950.*

¹⁴⁸ *Теплицький В. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні (60–90 роки ХІХ ст.). – Київ, 1959.*

¹⁴⁹ *Баранович А. Магнатское хозяйство на Юге Волыни в ХVІІІ в. – М., 1955.*

¹⁵⁰ *Панкратова О. Революция 1905 – 1907 гг. в национальных районах России. – М., 1955.*

¹⁵¹ *Лещенко Н. Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 г. (60-е годы ХІХ в.). – Киев, 1959; його ж. Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму (60 – 90 рр. ХІХ ст.). – Киев, 1970.*

¹⁵² *Нестеренко О. Розвиток промисловості на Україні. – Київ, 1972.*

¹⁵³ *Рашин А. Население России за сто лет (1811 – 1913). – М., 1956.*

їх соціальне та економічне становище, рівень грамотності. У монографії С. Макарчука¹⁵⁴ на основі результатів Всеросійського перепису 1897 р. проаналізовано етносоціальну структуру населення західної частини Волині (територія, яка за умовами Ризького мирного договору (1920 р.) увійшла до складу польської держави). Ж. Ковба¹⁵⁵ дослідила особливості господарського життя чехів Правобережної України. Етнічний склад населення Російської імперії у XVIII ст., етнодемографічні процеси, які відбувалися на Правобережжі вивчав В. Кабузан¹⁵⁶. Загальні тенденції суспільно-політичного розвитку Російської імперії у другій половині XIX ст. охарактеризував П. Зайончковський¹⁵⁷.

Одним із перших процеси заселення території України різними етнічними групами в історичній ретроспективі серед українських вчених розпочав досліджувати В. Наулко, який упродовж 60 – 70-х рр. XX ст. підготував низку ґрунтовних праць¹⁵⁸. Значний пласт інформації про населені пункти, де компактно проживали представники етнічних меншин, зібраний у 26-томній «Історії міст і сіл Української РСР». Особливий інтерес для дослідників цієї теми становлять томи, присвячені Вінницькій, Волинській, Житомирській, Київській, Рівненській, Тернопільській, Хмельницькій і Черкаській областях, території яких у XIX ст. входили до складу Південно-Західного краю¹⁵⁹.

¹⁵⁴ *Макарчук С.* Этносоциальное развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма. – Львов, 1983.

¹⁵⁵ *Ковба Ж.* З історії чеської еміграції на Україну // Українське слов'янознавство. Історія зарубіжних слов'ян. – Львів, 1970. – Вип. 1. – С. 121 – 129; *її ж.* Господарства чеських поселенців на Волині в кінці XIX – на поч. XX століття // Українське слов'янознавство. – Львів, 1972. – С. 127 – 134; *її ж.* Чешская эмиграция на Украине во второй половине XIX начале XX века: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Львов, 1974.

¹⁵⁶ *Кабузан В.* Народы России в XVIII в.: Численность и этнический состав. – М., 1963; *його ж.* Изменения в размещении населения России. – М., 1971; *його ж.* Численность и удельный вес украинского населения на территории СССР в 1795 – 1959 годах // История СССР. – 1965. – № 1. – С. 28 – 37; *Кабузан В., Троицкий С.* Изменения в численности, удельном весе и размещении дворянства в России в 1782 – 1858 гг. // История СССР. – 1971. – № 4. – С. 153 – 168.

¹⁵⁷ *Зайончковский П.* Кризис самодержавия на рубеже 1870 – 1880-х годов. – М., 1964.

¹⁵⁸ *Наулко В.* Етнічний склад населення Української РСР (статистико-картографічне дослідження). – Київ, 1965; *його ж.* Национальный состав населения Украинской ССР по материалам переписей населения. – М., 1964; *його ж.* Развитие межэтнических связей на Украине (историко-этнографический очерк). – Киев, 1975.

¹⁵⁹ Історія міст і сіл Української РСР: Вінницька область. – Київ, 1972; Історія міст і сіл Української РСР: Волинська область. – Київ, 1970; Історія міст і сіл

Напередодні столітнього ювілею польського повстання 1863 р. радянські науковці підготували низку наукових праць, у яких головна увага приділялася політичним і соціально-економічним проблемам польської спільноти Правобережної України середини ХІХ ст., їх участі в повстанні 1863 р.¹⁶⁰. Безпосередньо польським повстанням 1830 – 1831 рр. та 1863 р. присвячені дослідження Г. Марахова¹⁶¹ та Л. Баженова¹⁶². Соціально-економічну та політичну історію губерній Правобережної України досліджували також Р. Олексіюк, І. Михалевич, О. Михайлюк, І. Кічий, М. Півницький та ін.¹⁶³.

Незважаючи на певні здобутки радянських науковців, питання політики російського царату щодо національних меншин Правобережжя України наприкінці ХVІІІ – на початку ХХ ст. комплексно ними не порушувалися.

Існуючі прогалини вітчизняної історіографії намагалися заповнити закордонні вчені, передусім польські історики. Дослідження З. Цвірка, З. Млинарського¹⁶⁴ присвячувалися подіям національно-визвольної боротьби польського народу проти російського царизму, а також

Української РСР. Житомирська область. – Київ, 1973; Історія міст і сіл Української РСР: Київська область. – Київ, 1970; Історія міст і сіл Української РСР: Одеська область. – Київ, 1973; Історія міст і сіл Української РСР. Рівненська область. – Київ, 1973; Історія міст і сіл Української РСР. Тернопільська область. – Київ, 1973; Історія міст і сіл Української РСР. Хмельницька область. – Київ, 1973; Історія міст і сіл Української РСР: Черкаська область. – Київ, 1973.

¹⁶⁰ Миско М. Польское восстание 1863 г. – М., 1962; Леценко М. Яскраві сторінки спільної боротьби: До сторіччя повстання 1863 року на Правобережній Україні. – Київ, 1963.

¹⁶¹ Марахов Г. Польское восстание 1863 года на Правобережной Украине. – Киев, 1967; його ж. Социально-политическая борьба на Украине 20 – 40-е года ХІХ века. – Киев, 1979. – 151 с.; його ж. Социально-политическая борьба на Украине 50 – 60-е годы ХІХ века. – Киев, 1981.

¹⁶² Баженов Л. Восстание 1830 – 1831 годов на Правобережной Украине: Дисс... канд. ист. наук: 07.00.01. – Киев, 1973.

¹⁶³ Олексіюк Р. Нариси історії Волині. Соціально-економічний розвиток, революційний та національно-визвольний рух трудящих (1861 – 1939). – Львів, 1970; Михалевич І. О прошедшем Подолии: Исторический очерк. – Камянець-Подольский, 1985; Михайлюк О., Кічий І., Півницький М. Історія Волині (з найдавніших часів до наших днів). – Львів, 1988; Михайлюк О., Кічий І. Історія Луцька. – Львів, 1991.

¹⁶⁴ Cwiek Z., Wroblewski W. Przywodcy powstania styczniowego. – Warszawa, 1955; Kziazek T., Mlynarsky Z. Udział Rosijan, Litwinow, Ukraincow w powstaniu styczniowym. – 1863 – 1864. – Warszawa, 1962

проблемам польсько-українських відносин у ХІХ ст.¹⁶⁵. Значний внесок польські науковці також зробили у дослідження історії єврейського населення Правобережної України. Зусиллями Єврейської історичної комісії, а згодом – Єврейського історичного інституту, які працювали у Польщі упродовж 1947 – 1990 рр., опубліковано більше п'ятдесяти монографій і брошур із зазначеної тематики. У 1948 р. Єврейський історичний інститут розпочав видавати журнал «Сторінки історії», у якому активно друкувалися матеріали з історії євреїв Правобережної України. З 1951 р. журнал розпочав виходити польською мовою¹⁶⁶.

Науковці Ізраїлю, зокрема С. Рот, Е. Капіт, Ф. Кандель, Ш. Еттінгер та інші¹⁶⁷, намагалися заповнити окремі «білі плями» історії єврейського населення Правобережної України. Однак, як зазначив Я. Дашкевич, у цих працях «панує тематика, пов'язана з загибеллю, винищенням, переслідуванням євреїв»¹⁶⁸.

У повоєнний період у зарубіжній науці з'явилася низка досліджень, присвячених німцям Правобережжя. Зокрема, Ф. Рінк¹⁶⁹ детально охарактеризував початковий етап німецької колонізації Правобережжя, подав карту розміщення материнських і дочірніх колоній, навів відомості про перші поселення німецьких ремісників і землеробів у регіоні. Також вчений склав карту євангельсько-лютеранських громад на Волині, Київщині та Поділлі, проаналізував особливості заснування церковних громад упродовж 1767 – 1901 рр. Починання Ф. Рінка продовжив К. Штумп¹⁷⁰, який

¹⁶⁵ *Kieniewicz S. Stosunki polsko-ukrainskie w latach 1820 – 1870. – Materiały. – Warszawa, 1965.*

¹⁶⁶ *Берештейн О.* Дослідження з юдаїки в країнах СНД та Східної Європи: тенденції, дослідження, перспективи // Наукові записки. Інститут національних відносин і політології НАН України. – 1997. – Вип. 2. – С. 75.

¹⁶⁷ *Рот С.* Єврейство в Восточной Европе. – Иерусалим, 1969; *Капит Э.* Имена: евреи в культурной и общественной жизни России. – Иерусалим, 1987; Краткая еврейская энциклопедия. В 6-ти тт. – Иерусалим, 1976 – 1992; *Кандель Ф.* Очерки времен и событий из истории российских евреев (1772 – 1882). – Ч. 2. – Иерусалим, 1990; История еврейского национального движения 1870 – 1914. – Иерусалим, 1992; *Эттингер Ш.* Россия и евреи: сборник статей. – Иерусалим, 1993.

¹⁶⁸ *Дашкевич Я.* Проблематика вивчення єврейсько-українських відносин (ХVI – початок ХХ ст.) // Сучасність. – 1992. – № 8. – С. 50.

¹⁶⁹ *Rink F.* Die Wolhyniendeutschen: Ihr Werk und ihr Schicksal // Heimatbuch. – Stuttgart, 1959. – S. 46 – 47.

¹⁷⁰ *Stump K.* Die Pastoren der evangelisch-lutherischen Kirche in Südrußland von 1789 – 1910 // Heimatbuch. – Stuttgart, 1960. – S.81 – 95.

зосередився на проблемах релігійного життя німецьких колоністів Півдня та Правобережжя України.

Г. Шмідт та А. Янс¹⁷¹, В. Кун, Н. Арндт¹⁷², спираючись на архівні документи, показали процес заселення Волині німцями, визначили їх походження та райони колишнього проживання, зупинилися на перебігу масової еміграції волинських німців до США, Бразилії, Прибалтики, Сибіру, навели місця, де створювалися нові колонії. Вчені проаналізували причини негативного ставлення царської влади до німецької аграрної колонізації Правобережжя, охарактеризували вплив будівництва транспортних магістралей (залізниць) на масову еміграцію німців з Волині.

У четвертому номері часопису «Волинські зошити» опубліковано праці відомих німецьких істориків Е. Гьоша, В. Гізбрехта, Г. Гольца¹⁷³, які відтворили перебіг еміграції німецьких ремісників на територію краю, проаналізували причини переселення німецьких сукновиробників з Сілезії до Волині, навели перелік ремісничих професій, поширених серед волинських німців, прослідкували особливості побуту та господарства менонітів. У роботах визначено вплив переселенців на місцеву архітектуру. У своїй праці «З лексики волинських німців» А. Янс констатував, що німці Волині не вели замкнутий спосіб життя, а спілкувалися з українськими селянами й запозичили в них окремі слова, вирази, а також деякі звичаї та

¹⁷¹ *Schmiedt H.* Über den September 1939 in Wolhynien // *Wolhynische Hefte* 1. Folge. Historischer Verein Wolhynien. – Schwabach, Wisentheid: Selbstverlag, 1979; *Jahns A.* Die Tätigkeit als Lehrer und Kantor in Wolhynien // *Wolhynische Hefte* 1. Folge. Historischer Verein Wolhynien. – Schwabach, Wisentheid: Selbstverlag, 1979; *Arndt N.* Kolonie Korist // *Wolhynische Hefte* 1. Folge. Historischer Verein Wolhynien. – Schwabach, Wisentheid: Selbstverlag, 1979.

¹⁷² *Kuhn W.* Herkunft der Wolhyniendeutschen // *Wolhynische Hefte* 2. Folge. Historischer Verein Wolhynien. – Schwabach, Wisentheid: Selbstverlag, 1982; *Arndt N.* Wolhyniendeutschen und Machtinteressen // *Wolhynische Hefte* 2. Folge. Historischer Verein Wolhynien. – Schwabach, Wisentheid: Selbstverlag, 1982.

¹⁷³ *Hösch E.* Rußland und die Rußlanddeutschen // *Wolhynische Hefte* 3. Folge. Historischer Verein Wolhynien. – Schwabach, Wisentheid: Selbstverlag, 1984; *Giesbrecht W.* Wolhynien und Wolhyniendeutschen. Die Verbannung der Wolhyniendeutschen // *Wolhynische Hefte* 3. Folge. Historischer Verein Wolhynien. – Schwabach, Wisentheid: Selbstverlag, 1984; *Holz H.* Deutsche Anteil am Handel und Gewerbe in Wolhynien // *Wolhynische Hefte* 3. Folge. Historischer Verein Wolhynien. – Schwabach, Wisentheid: Selbstverlag, 1984; *Jans A.* Aus dem Wortschatz der Wolhyniendeutschen // *Wolhynische Hefte* 3. Folge. Historischer Verein Wolhynien. – Schwabach, Wisentheid: Selbstverlag, 1984.

елементи побуту. Упродовж 1986 – 1988 рр. опубліковані численні дослідження, серед яких виділимо праці В. Гізбрехта, П. Леоненко-Гара¹⁷⁴, Н. Арндта, Г. Шмідта¹⁷⁵.

Відновлення незалежності України у 1991 р. сприяло зростанню національної свідомості населення, значно підвищило інтерес науковців до історії етнічних меншин, які проживали в Україні. Як наслідок, упродовж 1990-х рр. побачила світ низка досліджень українських і російських вчених, в яких вивчалися загальні проблеми етнонаціонального розвитку України¹⁷⁶. У цей же період опубліковані тематичні збірники документів, які знайомлять читача із політико-правовим становищем етнічних меншин, етнополітичними процесами в Російській імперії загалом та Правобережній Україні зокрема¹⁷⁷.

Разом з тим, українські вчені суттєво посилили увагу до дослідження етнічної політики Російської імперії у Південно-Західному краї. Уже на «зорі незалежності» опубліковано низку праць, в яких охарактеризовано окремі складові цієї політики. Зацікавлення дослідників передусім викликала польська спільнота краю¹⁷⁸, а також

¹⁷⁴ *Giesbrecht W.* Verbannung in Ersten Weltkrieg, 2. Teil // *Wolhynische Hefte* 4. Folge. Historischer Verein Wolhynien. – Schwabach, Wisentheid, 1986; *Leonenko-Gahr P.* Erlebtes in Ostwolhynien // *Wolhynische Hefte* 4. Folge. Historischer Verein Wolhynien. – Schwabach, Wisentheid, 1986.

¹⁷⁵ *Arndt N.* Umsiedlung Wolhynischer Kolonisten ins Baltikum 1907 – 1913 // *Wolhynische Hefte* 5. Folge. Historischer Verein Wolhynien. – Schwabach, Wisentheid, 1986; *Schmiedt H.* Wolhynien unter dem Warschauer Konsistorium // *Wolhynische Hefte* 5. Folge. Historischer Verein Wolhynien. – Schwabach, Wisentheid, 1986.

¹⁷⁶ *Национальная политика России: история и современность.* – М., 1997; *Етнополітичний розвиток України: досвід, проблеми, перспективи* / Ю. Шаповал, І. Курас, Л. Нагорна та ін. – Київ, 1997; *Національні меншини України у ХХ ст.: політико-правовий аспект.* – Київ, 2000; *Етнос. Нація. Держава: Україна в контексті світового етнодержавницького досвіду* / За заг. ред. Ю.І. Римаренка. – Київ, 2000.

¹⁷⁷ *Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали.* Довідник. У 2 ч. – Київ, 1997.

¹⁷⁸ *Кондрацький А.* Поляки на Україні в Х – ХІХ ст. // *УІЖ.* – 1991. – № 12. – С. 83 – 96; *Єрмоменко Т., Калакура О., Чирко Б.* Поляки в Україні // *Віче.* – 1993. – № 2. – С. 119 – 130; *Лісевич І.* У затінку двоголового орла (польська національна меншина на Наддніпрянській Україні в другій половині ХІХ ст. – на початку ХХ ст.). – Київ, 1993; *його ж.* Родом з України... (Польська національна меншина і культурне життя на Наддніпрянській Україні в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.). – Київ, 1995; *його ж.* Духовно спрагли (духовне життя польської національної меншини на Наддніпрянській Україні в 1864 – 1917 рр.). – Київ, 1997; *його ж.* Польська національна меншина в Наддніпрянській Україні (1864 – 1917) //

євреї «смуги осілості»¹⁷⁹. Водночас В. Щербина охарактеризував основні напрями аграрної політики царизму¹⁸⁰, О. Крижанівський – церковно-релігійної¹⁸¹. Цій же тематиці присвятив низку розвідок А. Зінченко¹⁸². Згодом з'явилася 10-томна «Історія релігії в Україні»¹⁸³, у якій комплексно проаналізовано церковно-релігійне життя на українських теренах в історичній ретроспективі.

М. Щербак і Н. Щербак здійснили одну з перших спроб узагальнити етнонаціональну політику російського самодержавства на Правобережжі. У праці «Національна політика царизму на Правобережній Україні»¹⁸⁴ вони на значному фактичному матеріалі охарактеризували ідейно-теоретичні засади вирішення національного питання у Російській імперії щодо найчисельніших етнічних груп краю (українців, євреїв, поляків, німців і чехів). Згодом побачило світ співзвучне із попередньою монографією дослідження Н. Щербак «Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX ст.)»¹⁸⁵, в якому автор спробувала охарактеризувати проблеми, які ще «не були до цього часу предметом спеціальних досліджень»¹⁸⁶. Для опрацювання проблематики дослідження використано значне коло історичної літератури, архівні документи, аналіз яких зроблено у першому розділі роботи. У третьому, четвертому та п'ятому розділах охарактеризовано стан

Український історичний журнал. – 1997. – № 2. – С. 43 – 54; *Козій О.* Становище польської шляхти на Поділлі в період між повстаннями 1830 – 1831 і 1863 років: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Львів, 1997.

¹⁷⁹ *Хонигсман Я., Найман А.* Євреї України. Краткий очерк истории. – Ч. 1. – Київ, 1992; *Самарцев І.* Євреї в Україні (XIX – початок XX ст.): історико-економічний аналіз // Віче. – 1993. – № 11. – С. 120 – 132; *Євреї в Україні: історія, культура, традиції.* – Київ, 1997.

¹⁸⁰ *Щербина В.* Аграрная политика царизма на Правобережной Украине в 30-х – начале 60-х годов XIX в.: Автореф. дис... канд. ист. наук. – Киев, 1992.

¹⁸¹ *Крижанівський О.* Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України. XVIII – перша половина XIX ст. – Київ, 1991.

¹⁸² *Зінченко А.* Церковне землеволодіння в політиці царизму на Правобережній Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. – Київ, 1994.

¹⁸³ *Історія релігії в Україні: У 10 тт. / Ред. А. Колодний.* – Київ, 1996.

¹⁸⁴ *Щербак М., Щербак Н.* Національна політика царизму на Правобережній Україні. – Київ, 1997.

¹⁸⁵ *Щербак Н.* Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX ст.). – Київ, 2005.

¹⁸⁶ Там само. – С. 9.

національного питання у різних тематичних контекстах кризь призму політики російського самодержавства щодо поляків, українців та євреїв регіону. Зауважимо, що недоліком монографії стала відсутність згадок про німецьку та чеську етнічні спільноти Правобережжя, які були важливим елементом суспільно-політичного, соціально-економічного та культурно-освітнього життя регіону. В роботі не враховані особливості діяльності місцевих органів влади, сумнівними є окремі висновки авторки, що стосуються етнонаціональної політики російського уряду, зокрема дещо перебільшені пропольські настрої Павла І. Разом з тим, у роботі вирішено коло взаємопов'язаних завдань, з огляду на які можна стверджувати про досягнення поставленої мети дослідження. Узгодження об'єкта з предметом, коректне використання автором методологічних прийомів створило підґрунтя для отримання результатів, які містять наукову новизну та мають практичну цінність.

Наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. різними напрямками етнонаціональної політики Російської імперії займалися й інші дослідники. Так, О. Пилипенко вивчав переселення німецьких і чеських колоністів на територію Правобережної України¹⁸⁷, О. Рафальський проаналізував стан дослідження політико-правового становища етнічних меншин України наприкінці ХІХ – у ХХ ст.¹⁸⁸.

Етнонаціональні питання Правобережної України, політика російського царизму щодо етнічних спільнот краю стали об'єктом низки дисертаційних робіт¹⁸⁹.

Етнічну політику Російської імперії наприкінці ХVІІІ – на початку ХІХ ст. у контексті значно ширших проблем досліджував Я. Грицак. До

¹⁸⁷ *Пилипенко О.* Трудова іміграція в Україну і політика Російської імперії щодо переселенців у другій половині ХІХ ст. // *Людина і політика.* – 1999. – № 3. – С. 19 – 22.

¹⁸⁸ *Рафальський О.* Правове становище національних меншин у соціально-економічній сфері в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. і його відображення в історичній літературі // *Етносоціальні процеси на Правобережній Україні: минуле і сучасне.* – Київ, 1998; *його ж.* Національні меншини України у ХХ столітті. Історіографічний нарис. – К., 2000.

¹⁸⁹ *Гуменюк А.* Міста Правобережної України в другій половині ХІХ ст. – Дис... канд. іст. наук. – Київ, 1992; *Щербак Н.* Національна політика царату у Правобережній Україні в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. (За матеріалами звітів місцевих державних установ). – Дис... канд. іст. наук. – Київ, 1995; *Соловйова Т.* Соціально-економічний розвиток Правобережної України у першій чверті ХІХ ст. – Дис... канд. іст. наук. – Київ, 1997.

характеристики етнонаціональних процесів у краї дослідник підійшов із нетрадиційним для більшості сучасних дослідників підходом. Розглядаючи статус українських земель у складі Російської імперії, він зазначив, що у XIX ст. Правобережжя було «тереном взаємного поборювання польських і російських впливів...»¹⁹⁰. Розглядаючи етнічний склад населення, дослідник наголосив на його строкатості на тлі успадкованої від Речі Посполитої чисельної польської або ж сполонізованої шляхти. З огляду на це інтеграція Правобережної України до складу Російської імперії була надзвичайно низькою, а її територія «залишалася тереном польських політичних і культурних впливів»¹⁹¹.

Соціально-економічне та суспільно-політичне життя польської шляхти Київщини охарактеризовано у низці досліджень І. Кривошеї¹⁹². Проаналізувавши чинники, що спонукали представників цієї верстви до збройної боротьби, автор зауважив: «Соціальна деградація шляхти все ж таки залишала ідеологічний простір її духовного світу без змін, мрії про політичне відродження Польщі були ще живі. Саме ці мрії привели до повстання, яке сколихнуло терени Російської імперії і налякало царат своїм розмахом та соціальним складом... Заходи по поширенню дворянства російського не могли втішити його єство, яке сумувало за вольностями шляхетськими, ніким не обмеженими...»¹⁹³.

У розвідках Н. Стоколос, В. Перерви, Ю. Білоусова, С. Таранця та ін. дослідників¹⁹⁴ визначено характерні риси та особливості церковно-

¹⁹⁰ Грицак Я. Нариси історії України. Формування модерної Української нації. – Львів, 2005. – С. 56.

¹⁹¹ Там само. – С. 57.

¹⁹² Кривошея І. Еволюція дворянства Правобережної України наприкінці XVIII – початку XX ст. (за матеріалами Київської губернії). – Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Київ, 1997.

¹⁹³ Кривошея І. Російське законодавство про шляхетство Правобережної України (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) // Сангушківські читання. Збірник наукових праць I Всеукраїнської наукової конференції. – Львів. – 2004. – С. 160 – 166.

¹⁹⁴ Перерва В. Православне Надросся у XIX столітті. – Біла Церква, 2004; Стоколос Н. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX – перша половина XX ст.). – Рівне, 2003; Таранець С. Старообрядчество г. Киева и Киевской губернии. – Киев, 2004; Зваричук Е. Римо-Католицька церква на Поділлі напередодні повстання 1863 року // Матеріали X Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 2000 – С. 162 – 167; Білоусов Ю. Київсько-Житомирська римсько-католицька єпархія: Історичний нарис. – Житомир, 2000.

релігійної політики російського самодержавства щодо кожної з етнічних спільнот Правобережної України.

На тематичному спектрі студій українських дослідників періоду новітньої незалежності позначилася регіоналізація історичної науки та формування нових наукових центрів. Головні здобутки у розробці зазначеної теми, на нашу думку, належать історикам Києва, менше – Луцька, Кам'янець-Подільського, Житомира. На сьогодні одним із найдослідженіших регіонів є Волинь. Серед праць, присвячених етнічним меншинам краю, виділимо праці М. Бармака¹⁹⁵ та В. Надольської¹⁹⁶. Остання, зокрема, комплексно проаналізувала різноманітні сфери життєдіяльності етнічних меншин Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. М. Бармак на основі значної джерельної бази висвітлив особливості господарського, культурного життя німецького, чеського та єврейського населення краю, характерні для цих етнічних груп міграційні процеси.

Низка сучасних авторів зосередила увагу на етнонаціональному розвитку Подільської та Київської губерній¹⁹⁷. Однак науковці фактично не досліджують демографічні процеси (за винятком міграційних), які відбувалися в середовищі етнічних спільнот краю, а також недостатньо уваги приділяють політико-правовим засадам життя та діяльності етнічних меншин регіону. Виняток становлять праці І. Кривошеї¹⁹⁸, які відображають діяльність органів влади

¹⁹⁵ *Бармак М.* Міграційні процеси серед німецького, чеського та єврейського населення Волинської губернії (1796 – 1914 рр.). – Автореф. дис... канд. іст. наук. – Київ, 1997; *його ж.* Німецьке, чеське та єврейське населення Волинської губернії (1796 – 1914 рр.). – Тернопіль, 1999.

¹⁹⁶ *Надольська В.* Національні меншини на Волині (середина XIX – початок XX століття). – Автореф. дис... канд. іст. наук. – Київ, 1996;

¹⁹⁷ *Малий В.* Етнічний і релігійний склад населення Поділля наприкінці XIX ст. // Наукові праці історичного факультету. – Т. I. – Кам'янець-Подільський, 1995; *його ж.* Етнонаціональні процеси на Поділлі у 1861 – 1914 рр. – Автореф. дис... канд. іст. наук. – Чернівці, 1997 та ін.

¹⁹⁸ *Кривошея І.* Демагнатеризація уманських маєтків магнатів Потоцьких (кінець XVIII – перша третина XIX ст.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Випуск VI. – Київ, 2003. – С. 56 – 69; *його ж.* Російське законодавство про шляхетство Правобережної України (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) // Сангушківські читання. Збірник наукових праць I Всеукраїнської наукової конференції. – Львів, 2004. – С. 160 – 166; *його ж.* Декласація польської шляхти в 30 – 50-х роках XIX ст. // Національні меншини Правобережної України: історія і сучасність: Наук. зб. – Житомир, 1998. – С. 123 – 127.

Київської губернії щодо інкорпорації місцевої шляхти до складу російського дворянства, або ж її декласації.

У низці досліджень В. Шандри¹⁹⁹ проаналізовано особливості функціонування місцевого апарату влади на Правобережжі України. З-поміж чиновників автор особливу увагу приділила визначенню компетенції генерал-губернатора як безпосереднього виконавця розпоряджень імперського центру.

Проблема формування владних інституцій на Правобережжі України була також у центрі уваги М. Бармака²⁰⁰.

Поряд з українськими дослідниками, етнонаціональні проблеми України в історичній ретроспективі привертала увагу також закордонних учених. Упродовж останніх десятиліть побачила світ низка розвідок Д. Бовуа. Його праці викликали жваву наукову дискусію в Європі, США, Росії, про що свідчить поява понад тридцяти п'яти рецензій у польських, французьких, англійських, американських, українських і російських наукових і громадсько-політичних виданнях²⁰¹. У своїх працях автор зосередив увагу на трикутнику

¹⁹⁹ Шандра В. Вимоги верховної влади до виборної «бюрократії» в українських губерніях Російської імперії першої половини 19 ст. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Київ, 2008. – № 15. – С. 175 – 188; *її ж.* Чиновник з особливих доручень при Київському Генерал-губернаторові: соціологічний портрет // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Київ, 2007. – № 13. – С. 156 – 176; *її ж.* Генерал-губернаторства як форма управління українськими губерніями у складі Російської імперії // Регіональна історія України. – Київ, 2007. – № 1. – С. 155 – 166; *її ж.* «Губернии на особых правах и привилегиях состоящие...» як політичний проект // Регіональна історія України. – Київ, 2009. – № 3. – С. 191 – 204.

²⁰⁰ Бармак М. Історичні аспекти формування неофіційних персональних зв'язків за часів Російської імперії // Ефективність державного управління в контексті європейської інтеграції. Матеріали щорічної науково-практичної конференції / За заг. ред А. О. Чемериса. – Львів. – Ч. 2. – 2004. – С. 162 – 165; *його ж.* Казенні палати в системі управління Російської імперії (на матеріалах Київської Подільської та Волинської губерній) // Сторінки історії. Збірник наукових праць / Відп ред. Ф. Гнатюк. – Вип. 21. – 2005. – С. 3 – 11; *його ж.* Органи управління Київською Подільською та Волинською губерніями Російської імперії наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль, 2005. – Вип. 3. – С. 18 – 24; *його ж.* Формування владних інституцій Російської імперії на Правобережній Україні (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) – Тернопіль, 2007.

²⁰¹ Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831 – 1863). – Київ, 1996. – С. 9.

польсько-російсько-українських взаємин на Правобережжі України у ХІХ – на початку ХХ ст.²⁰²

У першій книзі «трилогії»²⁰³ проаналізовано систему освіти, що склалася у ХІХ ст. у Віленському шкільному окрузі (підпорядковувалися губернії Правобережної України, Білорусії та частково Прибалтики). Автор на широкій джерельній базі відобразив механізм «колонізаційної політики», яку проводила шляхта в освітній галузі Правобережної України, Білорусії та Прибалтики, показав активізацію асиміляторської політики російського царизму, наслідком якої стала повна ліквідація польських шкіл у 30-х рр. ХІХ ст. У другій книзі «трилогії»²⁰⁴ охарактеризовано стосунки українців, росіян і поляків у другій чверті ХІХ ст., а також запуск механізму декласації та спроби русифікації шляхти Правобережної України. Третя книга «трилогії»²⁰⁵, як влучно зауважила Н. Яковенко, завершує аналіз соціальних структур Правобережної України ХІХ ст., розпочатий у двох попередніх монографіях²⁰⁶. У ній автор, використовуючи неопубліковані раніше документи українських, російських і польських архівів, мемуарну літературу, періодичні видання, досліджує боротьбу польських поміщиків за збереження свого землеволодіння. Водночас автор приділив значну увагу висвітленню політики російського царизму на Правобережжі України після польського повстання 1863 – 1864 рр. та взаємостосункам у трикутнику поляки-українці-росіяни.

Я. Дашкевич зауважив, що «трилогія» французького науковця «зруйнувала ідилію польської гуманної присутності в Україні у середині ХІХ століття»²⁰⁷.

У 2011 р. була перекладена російською мовою і надрукована в Москві четверта, узагальнююча праця Данієля Бовуа «Гордіїв вузол

²⁰² Бовуа Д. Битва за землю в Україні. 1863 – 1914. Поляки в соціально-етнічних конфліктах. – Київ, 1998. – С. 7.

²⁰³ Beauvois D. Lumieres et Societe en Europe de l'Est. L'universite de Vilna et les ecoles polonaises de l'empire Russe (1803 – 1832). – Т. 1 – 2. – Lille – Paris, 1977.

²⁰⁴ Beauvois D. Le Noble, le serf et le revizor. La noblesse polonaise entre le tsarisme et les masses ukrainiennes (1831 – 1863). – Paris, 1985.

²⁰⁵ Beauvois D. La bataille de la terre en Ukraine 1863 – 1914. Les Polonais et les conflits socio-ethniques. – Lille, 1993.

²⁰⁶ Бовуа Д. Битва за землю в Україні... – С. 8.

²⁰⁷ Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор... – С. 12.

Російської імперії: влада, шляхта і народ на Правобережній Україні (1793 – 1914)»²⁰⁸.

Серед робіт інших західних науковців виділимо праці Д. Хоскінга²⁰⁹ та А. Капеллера²¹⁰. Досить цікаво прокоментував появу свого дослідження Д. Хоскінг, який зауважив, що останнім часом з'явилося чимало робіт, які присвячені неросійським народам і проблемам їх національного розвитку. Час виправити певний перекис, констатував дослідник, приділивши увагу «передусім росіянам, національна свідомість яких, можливо, постраждала від імперії...»²¹¹. Незважаючи на це, дослідник побіжно торкається й проблем національно-культурного розвитку інших етноспільнот імперії.

У праці «Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад»²¹² А. Капеллер, за словами Я. Грицака, здійснив переворот у підходах до вивчення історії Російської держави, «перенісши національний фактор із задвірків у центр уваги історичної науки і, відповідно, підкресливши роль неросійських народів у постанні, функціонуванні та розпаді Російської імперії»²¹³. Заслугою вченого стало також те, що він дистанціювався від «великих традицій» у писанні російської імперської історії. Одна з них полягала у захопленні величчю держави, що контролювала 1/9 світу і вихваляла її «цивілізаційну місію» щодо «відсталих неросійських народів» або ж принаймі представляла її як «найменше зло» для них. Інша – зводила російську імперську політику до збройної експансії, репресій і насильницької русифікації. А. Капеллер дистанціював себе як від вихваляння, так і від демонізації Російської імперії. Водночас, проаналізувавши взаємодію імперського центру та окраїн, дослідник констатував, що,

²⁰⁸ Бовуа Д. Гордиев узел Российской империи: Власть, шляхта и народ на Правобережной Украине (1793 – 1914). – М., 2011.

²⁰⁹ Хоскинз Дж. Россия: народ и империя (1552 – 1917) / Пер. с англ. – Смоленск, 2000.

²¹⁰ Kappeler A. Russland als Vielvolkerreich: Entstehung. Geschichte. Zerfall. – München, 1993; його ж. Kleine Geschichte der Ukraine. – München, 1994; Kappeler A. Der schwierige Weg zur Nation: Beiträge zur neueren Geschichte der Ukraine. – Wien – Köln – Weimar, 2003 та ін.

²¹¹ Хоскинз Дж. Россия: народ и империя... – С. 5.

²¹² Капеллер А. Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад / Пер. з нім. Х. Назаркевич; наук. ред. М. Крикун. – Львів, 2005.

²¹³ Капеллер А. Росія як поліетнічна імперія... – С. 14.

по-перше, зростання Російської імперії стало результатом не тільки експансії, але й певних компромісів, прагматизму, толерантності її владної еліти і, по-друге, Росія рідко практикувала власну етнічну, расову або ж релігійну винятковість щодо новоприєднаних народів.

Складна етнонаціональна ситуація на українських землях, які перебували у складі Російської імперії та СРСР, привернула увагу американського історика, професора Єльського університету Т. Снайдера²¹⁴. Автор вважає, що «українська історія – це найцікавіша історія в Європі. Самі українці мають це відкрити, щоб потім вони могли презентувати її іншим, щоб зацікавити Україною інших...»²¹⁵.

У праці «Винайдення Східної Європи. Мапа цивілізації у свідомості епохи просвітництва»²¹⁶ Л. Вульф спробував знайти витоки міжнаціональних конфліктів, причини численних непорозумінь між Річчю Посполитою і Російською імперією. «Темою цієї книжки є не Східна Європа, як підкреслює граматика її заголовка, – констатує автор, – Східна Європа розглядається тут передусім як предмет інтелектуальних операцій, які здійснювало над нею західноєвропейське Просвітництво»²¹⁷. Проаналізувавши історико-філософські концепції європейських просвітників, Л. Вульф зауважив, що «... Східну Європу тоді сприймали як полігон для експериментів, на якому могли випробовувати себе суспільні теорії та політичні марення Просвітництва. Вольтерова Росія була країною, де все ще належало зробити – навіть «зруйнувати і зробити наново», за словами безцеремонного Мерсьє, – тоді як Польщу Руссо сприймав як здобич для «кожного, хто забажає скласти план перетворення цього врядування»²¹⁸.

Національний фактор у політиці російського самодержавства – одна з провідних тем сучасних російських науковців. Етнонаціо-

²¹⁴ The Reconstruction of Nations: Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569-1999. – Yale University Press, 2003.

²¹⁵ Пиркало С. Історик Тімоті Снайдер: «Україна була найбільш смертоносним місцем» // Електронний ресурс. Режим доступу: [www. istpravda.com.ua/articles/4d6996000bc90/](http://www.istpravda.com.ua/articles/4d6996000bc90/)

²¹⁶ Вульф Л. Винайдення Східної Європи. Мапа цивілізації у свідомості епохи Просвітництва. – Київ, 2009.

²¹⁷ Там само. – С. 497.

²¹⁸ Там само. – С. 498.

нальні процеси у Південно-Західному краї імперії перебували в центрі уваги О. Міллера²¹⁹. З-поміж етнонаціональних спільнот Російської імперії дослідник значну увагу приділив українцям. «Українську проблему» він розглядає у двох площинах: 1) реконструкція ухвалення владою рішень щодо українського питання; 2) реакція російської суспільно-політичної думки на розвиток українського національного руху²²⁰. О. Міллер прийшов до висновку, що «більшість тих росіян, які признавали окрему українську ідентичність, чи то ж до краху Російської імперії, чи після, не допускали створення окремої від Росії держави...»²²¹. Роздуми вченого були продовжені у працях «Імперія Романових і націоналізм» та колективній праці «Західні окраїни Російської імперії»²²². Цикл статей автор присвятив теоретичним питанням українсько-російських відносин на різних історичних відрізках²²³.

Проблеми розвитку національних процесів на околицях Російської імперії досліджували й інші російські етнополітологи та історики²²⁴. На їхню думку, головною небезпекою для Росії «міг стати сепаратизм окремих народів, які прагнули стати самостійними націями», і «саме ця концепція наприкінці ХІХ ст. лягла в основу національної політики Російської імперії»²²⁵.

Проблеми вирішення національного питання російським самодержавством перебували у полі зору Д. Аманджалової і С. Кулеєва, В. Дякіна²²⁶.

²¹⁹ *Миллер А.* «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). – СПб., 2002; Российская империя в сравнительной перспективе: Сб. статей / Под ред. А.И.Миллера. – М., 2004.

²²⁰ *Миллер А.* «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). – СПб., 2002. – С. 256.

²²¹ *Його ж.* «Украинский вопрос» в политике властей... – С. 257.

²²² *Його ж.* Империя Романовых и национализм. – М., 2006.

²²³ *Його ж.* Тема центральной Европы: история, современные дискурсы и место в них России // Новое литературное обозрение. – 2001. – № 52. – С. 75 – 96 та ін.

²²⁴ *Гросул В.* Русское общество XVIII – XIX веков. Традиции и новации. – М., 2003; Русское население национальных окраин России. XVII – XX вв. / Н. Бекмаханова, М. Булгаков, Л. Гагагова и др. – М., 2000; Россия в начале XX века. Исследования / А. Сахаров, А. Боханов, А. Иванов, Н. Иванова и др. – М., 2002; Российская многонациональная цивилизация. Единство и противоречия / Отв. ред. В. Трепавлов. – М., 2003.

²²⁵ *Административно-территориальное устройство России. История и современность* / Ред. А.В. Пыжикова. – М., 2003. – С. 28.

²²⁶ *Аманджалова Д., Кулеев С.* Национальная политика России: история и современность. – М., 1997.

Політика русифікації етнонаціональних спільнот Російської імперії, національно-культурна політика царизму стали об'єктом дослідження й білоруських вчених. У цьому контексті заслуговують на увагу розвідки О. Лепеш²²⁷, більшість із яких присвячена 1830 – 1840 рр. XIX ст. Особливістю цього періоду було те, що «все в регіоні [Південно-Західному – Ю. П.] відбувалося за чітко визначеною схемою, яка була задана російським урядом, – йдеться у статті дослідниці. – Ця «заданість», фатум були необхідними, з погляду самого імператора Миколи I, для профілактики «революційної загрози» після польського повстання 1831 р., яке, як відомо, відбувалося на території західних губерній і в якому брала участь значна кількість жителів цього регіону, різних за своїм соціальним складом»²²⁸.

У контексті етнічної політики Російської імперії низка досліджень сучасних українських науковців присвячена окремим етносам регіону. У першу чергу це стосується єврейського населення²²⁹. М. Феллер і В. Москович ввели у науковий вжиток термін «українські євреї», адже тривалий час українська проблематика євреїв досліджувалася в рамках історії «польського» або ж «російського» єврейства, що значно звужувало можливості розвитку юдаїки в Україні. У роботах В. Кабузана, В. Наулка, А. Ашера²³⁰ проаналізовано динаміку чисельності єврейського населення, його взаємини з українцями, політику російського царизму щодо євреїв.

²²⁷ *Лепеш О.* Комитет Западних губерній (1831 – 1848 гг.): обстоятельства создания и механизм действия // *Працы гістарычнага факультэта БДУ: навук. зб.* Вып. 2. – Минск, 2007. – С. 139 – 142.

²²⁸ Там само.

²²⁹ *Євреї в Україні: історія, культура, традиції.* Зб. наук.-публіцист. статей. – Київ, 1997; *Беренштейн О.* Євреї в Україні // *Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність.* – Київ, 2001. – С. 247 – 273; *Рудницька Н.* Становлення і розвиток системи освіти євреїв на Волині у XIX – на початку XX століття. – Автореф. дис... канд. іст. наук. – Запоріжжя, 2002; *Безаров О.* Політика російського уряду в єврейському питанні наприкінці XIX століття (1881 – 1894 рр.) – Автореф. дис... канд. іст. наук. – Чернівці, 2003.

²³⁰ *Кабузан В., Наулко В.* Євреї на Україні, в СРСР і світі: чисельність і розміщення // *Український історичний журнал.* – 1991. – № 6. – С. 60 – 68; *Ашер А.* Погроми 1905 р.: самочинність чи заплановане насильство? // *Філософська і соціологічна думка.* – 1994. – № 5 – 6. – С. 185 – 194.

О. Іващенко та Ю. Поліщук у праці «Євреї Волині: кінець XVIII – початок XX століття»²³¹ уперше комплексно проаналізували історію євреїв Волині. Вони, зокрема, розкрили процес включення краю до «смуги осілості», вплив нормативно-правової бази Російської імперії на чисельність і розселення волинських євреїв, особливості їх господарської діяльності, культурного та громадського життя.

Значну увагу проблемам євреїв Правобережної України приділив П. Слободянюк²³². Автор охарактеризував економічне, духовне, культурне життя єврейських громад Правобережної України у XIX – на початку XX ст. Особлива цінність роботи полягає у введенні в науковий обіг значного масиву архівних документів Державного архіву Хмельницької області.

Низку збірників і наукових праць з зазначеної тематики підготував Інститут юдаїки. Серед численних досліджень, які присвячувалися єврейському населенню Правобережжя, виділимо «Нариси з історії та культури євреїв України»²³³. У праці детально висвітлено процес формування «смуги осілості», особливості розселення представників цього етносу в українських губерніях, соціально-економічний стан, громадсько-політичне та культурне життя.

На початку XXI ст. науковці активізували вивчення історії польського населення окремих регіонів України. В узагальнюючій роботі О. Реєнта²³⁴, дослідженнях В. Павлюка, С. Лисенка та Є. Чернецького, Т. Шахрая²³⁵ відображено соціально-економічне становище правобережної шляхти, значна увага приділена вивченню російського законодавства й урядових заходів, спрямованих на інкорпорацію цієї чисельної етносоціальної групи, а також процесу легітимізації та декласації дрібної шляхти Волині, Київщини, Поділля. Роботи О. Кала-

²³¹ Іващенко О., Поліщук Ю. Євреї Волині: кінець XVIII – початок XX століття. – Житомир, 1998.

²³² Слободянюк П. Єврейські общини Правобережної України: Наукове історико-етнологічне видання. – Хмельницький, 2005.

²³³ Нариси з історії та культури євреїв України. – Київ, 2005.

²³⁴ Реєнт О. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.). – Київ, 2003. – 340 с.

²³⁵ Павлюк В. Магнатерії Волині в соціально-економічному та культурному житті Правобережжя у XIX ст. – Острог, 2000; Лисенко С., Чернецький Є. Правобережна шляхта (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). – Біла Церква, 2002; Рудакова Ю. Основні аспекти земельної політики уряду Павла I на території Правобережної України // Український історичний журнал. – № 2 (461). – 2005. – С. 101 – 110.

кури²³⁶, О. Буравського²³⁷ ознайомлюють читача з особливостями господарського і культурного життя поляків Правобережжя в умовах російського владного режиму. У низці розвідок В. Брославського проаналізовано політику місцевих органів влади щодо етнічних груп Правобережжя²³⁸.

Над цією проблематикою також активно працювали польські дослідники, серед яких заслуговують на увагу праці Л. Заштовта, П. Ебергарда, Т. Епстейна, В. Голку²³⁹.

Поза увагою українських та закордонних вчених не залишилося питання німецької колонізації Правобережжя. І. Кулінич, Н. Кривець,

²³⁶ *Калакура О.* Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ столітті. – Київ, 2007.

²³⁷ *Буравський О.* Джерела до історії громадського і культурного життя польської національної меншини Волині в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. // Архіви – скарбниця людської пам'яті: Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. – Т. 26. – Житомир, 2002. – С. 140 – 149; *його ж.* Духовне життя польського населення Волині в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. // Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки. Історичні науки. – 2000. – № 3. – С. 115 – 119; *його ж.* Національна політика російського царизму і проблема польської національної меншини на Волині в другій половині ХІХ століття // Житомирщина на зламі тисячоліть: Науковий збірник. – Т. 21. – Житомир, 2000. – С. 150 – 153; *його ж.* Політика царату щодо польського населення Волині в другій половині ХІХ ст. // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія «Історія, економіка, філософія». – Київ, 2001. – Вип. 5. – С. 122 – 128.

²³⁸ *Брославський В.* Антипольські заходи київського генерал-губернатора Д.Г. Бібікова // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль, 2005. – Вип. 2. – С. 41 – 46; *його ж.* Вплив державного регулювання на життєдіяльність польської та німецької національних меншин у ХІХ – на початку ХХ ст. на Правобережній Україні // Наукові записки історичного факультету ТДПУ імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль, 2004. – Вип. 1. – С. 191 – 197; *його ж.* Шляхи поповнення земельної власності російських дворян та казни на Правобережній Україні (кінець ХVІІІ – початок ХІХ ст.) // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль, 2005. – Вип. 1. – С. 16 – 20.

²³⁹ *Zasztowt L.* Koniec przywilejow – degradacja drobnej szlachty polskiej na Litwie historycznej i prawbrzeznej Ukrainie w latach 1831 – 1868 // Przegląd Wschodni. – Tom. I. – Zeszyt. 3. – Warszawa, 1991; *Epstein T.* Malzenstwa szlachty posesorskiej na Wołyniu, Podolu i Ukrainie w latach 1815 – 1880 // Spoleczenstwo polskie ХVІІІ i ХІХ wieku. – Т. ІХ. – Warszawa, 1991; *Golka W.* Represje carskie wobec ziemian kresow wschodnich za udzial w ruchu niepodleglosciowym w drugiej polowie ХІХ na poszatku ХХ w. // Ziemianstwo a ruchy niepodleglosciowe w Polsce ХІХ – ХХ w. – Kielce, 1994; *Zasztowt L.* Kresy 1832 – 1864. Szkolnictwo na ziemiach litewskich i ruskich dawnej Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1997 та ін.

А. Кудряченко, І. Хохлачов, Б. Чирко, В. Васильчук²⁴⁰ проаналізували окремі аспекти переселення німецьких колоністів на територію України, їх економічне, громадсько-політичне, культурне та духовне життя у другій половині XVIII – XX ст. Темі аграрної колонізації Волині, чисельності та розселенню німецьких колоністів на її території присвячені розвідки В. Сергійчука²⁴¹. Господарське, громадське, культурне життя волинських німців досліджували М. Костюк та О. Суліменко²⁴². Особливої уваги заслуговує монографія Ю. Поліщука та О. Суліменка²⁴³, у якій досліджено політико-правове регулювання німецької колонізації Волині наприкінці XVIII – на початку XX ст. російським урядом і місцевими адміністраціями.

²⁴⁰ *Кулінич І., Кривець Н.* Нариси з історії німецьких колоній в Україні. – Київ, 1995; *Кудряченко А., Кулінич І., Хохлачов В.* Вихідці з німецьких земель на теренах України: минуле та сьогодення. – Київ, 1995. *Кулінич І.* Німецькі колонії на Україні (60-ті роки XVIII ст. – 1917 р.) // Український історичний журнал. – 1990. – № 9. – С. 18 – 30; *Чирко Б., Белашова К.* Роль німецьких переселенців в економічному та культурному житті України // Відродження. – 1993. – № 3 – 4. – С. 62 – 65; *його ж.* Німці в Україні // Відродження. – 1997. – № 1. – С. 27 – 32; *Васильчук В.* Німці в Україні. Історія і сучасність (др. пол. XVIII – поч. XXI ст.). – Київ, 2004.

²⁴¹ *Сергійчук В.* Німці в Україні // Український світ. – 1993. – № 1, 2, 3 – 12; 1994. – № 1, 2, 5 – 12.

²⁴² *Костюк М.* Вклад німецьких колоністів у розвиток сільської промисловості Волинської губернії // Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки. Історичні науки. – Луцьк, 2001. – № 10. – С. 112 – 116; *його ж.* Землеробство німецьких колоністів Волинського Полісся (друга половина XIX – початок XX ст.) // Народознавчі зошити. – 1995. – № 6. – С. 291 – 293; *його ж.* Німецькі колонії на Волині (XIX – початок XX ст.). – Тернопіль, 2003. – 384 с.; *його ж.* Формування шкільної мережі в німецьких колоніях Волині // Національні меншини Правобережної України: історія і сучасність. Наук. збірник: Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. – Житомир, 1999. – Т. 18. – С. 146 – 148; *Суліменко О.* Господарське життя німецьких колоністів на Волині (кінець XVIII – друга половина XIX ст.) // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. Серія: Історія. – Київ, 2000. – Вип. 50. – С. 75 – 77; *його ж.* Німці і чехи в культурному житті Волинської губернії (кінець XIX – початок XX ст.) // Діяльність бібліотек по збереженню культурної спадщини і відродження духовності народу: Матеріали Всеукр. наук.-краєзн. конференції. – Житомир, 1996. – С. 116 – 117; *його ж.* Релігійне сектантство в німецьких колоніях Волині (кінець XIX – поч. XX ст.) // Історія релігій в Україні: Праці X міжнародної наукової конференції 11 – 13 травня 2000 р. (Кн.1). – Львів, 2000. – С. 360 – 364; *його ж.* Релігійні обряди і традиції в житті німецької етнічної групи на Волинському Поліссі (кінець XIX – початок XX ст.) // Історія релігій в Україні: Праці XI міжнародної наукової конференції 16 – 18 травня 2001 р. (Кн.1). – Львів, 2001. – С. 420 – 424 та ін.

²⁴³ *Поліщук Ю., Суліменко О.* Німці Волині в кінці XVIII – на початку XX століття: політико-правовий аспект. – Житомир, 2004.

У наш час проблематику українських німців продовжували вивчати німецькі вчені. У фундаментальній праці Д. Нойтатца²⁴⁴ висвітлено «німецьке питання» в Причорноморських районах імперії та Волині. Робота містить багатий статистичний матеріал про кількість землі, яка перебувала у колоністів на правах власності та оренди. Зауважимо, що вчений використав документи Державних історичних архівів України та Росії. Заслуговує на увагу праця Н. Арндта²⁴⁵, а також дослідження Г. Шмідта²⁴⁶. Роботи німецьких вчених ознайомлюють читача з історією німецьких релігійних громад у регіоні, показують їх роль у тогочасному житті колоністів, висвітлюють взаємозбагачення народів, які мешкали в Україні. У дослідженні Р. Корна²⁴⁷ та М. Міллера²⁴⁸ охарактеризовано основні нормативно-правові акти Російської імперії, які впливали на німецьку колонізацію окремих регіонів Російської імперії. Робота Б. Праксенталера²⁴⁹ присвячена джерелознавчим аспектам досліджуваної проблематики.

Щодо чеського населення Правобережжя, науковці здебільшого зосередилися на вивченні господарського та культурного життя представників цієї етнічної спільноти. І. Агасієв, І. Заславський²⁵⁰ проаналізували процес переселення та облаштування чехів на території краю. У низці статей Г. Шпиталенко²⁵¹ охарактеризувала передумови та причини

²⁴⁴ *Neutatz D.* Die «deutsche Frage» im Schwarzenmeergebiet und in Wolhynien. (1856 – 1914). – Stuttgart, 1993.

²⁴⁵ *Arndt N.* Die Deutschen in Wolhynien. Ein kulturhistorischer Überblick. – 1994.

²⁴⁶ *Schmiedt H.* Die evangelisch-lutherische Kirchen in Wolhynien. – Marburg, 1992.

²⁴⁷ *Korn R.* Die Deutschen im Zarenreich und in der Sowjetunion. Zwei hundert Jahre unterwegs // *Neues Leben*, 1991. – № 29. – S. 7.

²⁴⁸ *Miller M.* Eine kurze Geschichte über Rußlanddeutschen // *Neues Leben*, 1991. – № 27. – S. 7.

²⁴⁹ *Praxenthaler B.* Aktenbestände über die Wolhyniendeutschen im Gebietsarchiv Shitomir. Osteuropa Institut. – München, 1995.

²⁵⁰ *Agaciev I.* Чеські колоністи на Волині в політиці царської Росії (II половина XIX ст.) // *Волинь і волинське зарубіжжя*. – Луцьк, 1994; *Заславський І.* Волинські чехи: маловідомі сторінки історії // *Вітчизна*. – 1998. – № 9 – 10. – С. 147 – 150.

²⁵¹ *Шпиталенко Г.* Господарська діяльність чеських колоністів Волині (друга половина XIX – початок XX ст.) // *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. – Запоріжжя, 2002. – Випуск XV. – С. 160 – 166; *її ж.* До історії чеської трудової еміграції на Волинь у другій половині XIX – на початку XX століття // *Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Історія*. – Київ, 2002. – Вип. 62. – С. 16 – 19; *її ж.* До питання про культурне життя волинських чехів (друга половина XIX – початок XX ст.) // *Етнос. Культура. Нація. Матеріали III Всеукраїнської науково-теоретичної конференції*. – Дрогобич, 2002. – С. 38 – 45; *її ж.* До питання

переселення чехів на Правобережжя України, зокрема Волинь, особливості їх розселення, господарського та духовного життя, показала ступінь їх впливу на соціально-економічний і культурний розвиток регіону.

Особлива заслуга в історіографічному наповненні цієї проблематики належить членам Товариства чехів Волині. Зокрема, у 1995 р. ними складена «Історична мапа чеських поселень Волині»²⁵², де охарактеризовано регіони компактного проживання колоністів упродовж XIX – початку XX ст., їх господарську діяльність. Особливий інтерес викликає праця Я. Вацуліка²⁵³, в якій автор на значному масиві чеських архівних документів відтворив особливості перебігу еміграції чехів на територію Волині, а також фрагментарно охарактеризував суспільно-політичне, соціально-економічне та культурно-релігійне життя колоністів. Колишні мешканці Волині, які виїхали до Чехії, публікують власні розвідки (зі значним відтінком мемуаристики) у журналі «Nase Zahranizi». Вони описували чеські поселення, господарську діяльність переселенців, побут чеських колоністів на Волині тощо.

На сучасному етапі розвитку етнологічної та історичної науки найменш дослідженою етнічною групою Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст. залишаються росіяни, які почали активно заселяти територію краю тільки наприкінці XVIII ст. – після приєднання території до складу Російської імперії. Окреслене питання здебільшого розглядається у загальних працях, а також у контексті дослідження інших етнічних груп. Як виняток на цьому тлі – роботи, підготовлені С. Таранцем²⁵⁴, що присвячені проблемам російських старовірів на Поділлі.

Таким чином, домінуючі на різних етапах і певних напрямках та течіях української історіографії, науково-теоретичні підходи й ідейно-політичні стереотипи зумовлювали загальну динаміку осмислення етнічної політики Російської імперії на Правобережжі України напри-

про релігійне життя волинських чехів (друга половина XIX – початок XX ст.) // Питання історії України: Збірник наукових статей. – Чернівці, 2003. – Т. 6. – С. 112 – 117; *ii ж.* Особливості господарського життя чеських колоністів на Волині (другої половини XIX – початку XX ст.) // Вісник Житомирського інженерно-технологічного інституту. – Житомир, 2002 – С. 318 – 324 та ін.

²⁵² Hofman J. Historicka mapa ceskeho osidleni na Volyni. – Praha, 1995.

²⁵³ Vazulik J. Dejiny volynskych Cechu. J. Leta 1868 – 1914. – Praha, 1997.

²⁵⁴ Таранец С. Старообрядчество Подолии. – Киев, 2000; *його ж.* Куреневское тримонастырь: история русского старообрядческого центра в Украине. – Киев, 1999.

кінці XVIII – на початку XX ст. На кожному з історичних відрізків досліджувана тема набувала особливого звучання та колориту, зважаючи на політичні чинники. Однак, незважаючи на доволі значну кількість досліджень, питання політики російського царату щодо національних меншин Правобережжя і сьогодні належно не висвітлене в історичній літературі, є потреба у заповненні низки «білих плям», його складових частин.

Історіографія етнічної політики Російської імперії на Правобережжі України має свої особливості порівняно з іншими досліджуваними темами. Проведений історіографічний огляд свідчить, що окремі її аспекти епізодично відображені в численних наукових і науково-популярних розвідках. Підґрунтя для вивчення даного питання заклали ще дореволюційні дослідники, які опублікували низку видань тематично-спеціалізованого й регіонального характеру. Суспільний інтерес до тогочасних проблем етнічних меншин зумовлений діяльністю низки історико-географічних, статистичних товариств, а також комісій, створених при місцевих інституціях влади. У другій половині XIX ст. етнічна політика Російської імперії на Правобережжі України продовжувала досліджуватися у двох структурно-тематичних ракурсах: у загальних працях та дослідженнях, у яких Південно-Західний край виступає окремим об'єктом історичних досліджень.

Дослідження радянських науковців піднесли на якісно вищій рівень наукового осмислення лише окремі аспекти досліджуваної теми.

Нового рівня осмислення проблематики досягнуто у роки незалежності України, передусім завдяки залученню до наукового обігу нових джерельних матеріалів і підготовці наукових робіт на нових методологічних засадах.

1.2. Джерельний комплекс

Аналіз етнічної політики Російської імперії на Правобережжі України наприкінці XVIII – на початку XX ст. неможливий без використання архівних джерел, збірників документів, матеріалів періодичної преси, мемуарної літератури. Широка джерельна база роботи створила умови для всебічного вивчення теми та переосмислення низки усталених в українській і зарубіжній історіографії стереотипів та тверджень. Різні за ступенем документальної достовірності й історичної цінності джерела дають змогу комплексно і ґрунтовно вирішити поставлені у дослідженні завдання.

Основу джерельної бази роботи становлять документи та матеріали архівних установ Києва та обласних центрів Правобережжя України. У державних архівах Волинської (ДАВО), Житомирської (ДАЖО), Київської (ДАКО) областей зберігаються документи місцевих органів влади, інформаційні, аналітичні, статистичні матеріали, довідки про етнонаціональну й етноконфесійну ситуацію у регіоні.

Зрозуміло, що головною архівною установою є Центральний державний історичний архів України у м. Києві (ЦДІАК України), де зберігаються документи центральних органів влади, що надходили із Санкт-Петербурга, а також нормативно-правові акти керівних органів Київського, Подільського і Волинського генерал-губернаторства, серед яких виділимо: укази, розпорядження, циркуляри імператора, Сенату, уряду, що стосуються політико-правового регулювання міжетнічних відносин у Південно-Західному краї; рішення, розпорядження канцелярії генерал-губернатора, губернських установ щодо реалізації на території краю державної національної політики; інформаційні щорічні звіти губернаторів, рапорти про рух населення, особливості його розселення, господарську діяльність представників етнічних спільнот краю, стан освіти та ін.; інформаційні, аналітичні та доповідні записки чиновників губернських установ щодо життя та діяльності етнічних спільнот, які мешкали на територіях губерній; листи, скарги, заяви мешканців краю щодо діяльності місцевих органів влади; статистичні відомості, інші матеріали, що відображають різноманітні аспекти життя та діяльності етнічних спільнот Правобережжя України.

Серед архівних зібрань ЦДІАК України етнічну політику Російської імперії на Правобережжі України відображає низка фондів, серед яких виділимо: Ф. 317 (Прокурор Київської судової

палати); Ф. 442 (Канцелярія Київського, Подільського, Волинського генерал-губернатора); Ф. 481 (Центральна комісія по ревізії діяльності дворянських депутатських зібрань Київської, Волинської, Подільської губерній); Ф. 533 (Канцелярія Київського військового губернатора); Ф. 707 (Управління Київського навчального округу); Ф. 1423 (Єврейська історико-археографічна комісія при історико-філологічному відділенні Всеукраїнській Академії наук України); Ф. 1599 (Помічник начальника Волинського губернського жандармського управління в Житомирському, Овруцькому, Старокостянтинівському повітах) та ін.

Особливий інтерес становлять неопубліковані документи 442-го фонду (Канцелярія Київського, Подільського, Волинського генерал-губернатора), де зберігаються матеріали, які надходили до Канцелярії Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора із Санкт-Петербурга, губернських центрів краю або ж підготовлені місцевими чиновниками. Надзвичайно цікаву інформацію щодо кількості, розселення етнічних груп Правобережжя України, їх господарської діяльності, культурного та релігійного життя знаходимо у доповідях генерал-губернатора, щорічних звітах «Про стан губерній» губернаторів Волинської, Київської і Подільської губерній.

У низці справ того ж фонду зібрані царські укази, постанови Сенату, розпорядження уряду, а також доповідні записки, інформації, приписи канцелярії Київського генерал-губернатора щодо соціально-економічної та культурно-освітньої діяльності єврейського населення у «смузі осілості».

Значна кількість його документів також висвітлює процес переселення та облаштування на території краю німецьких колоністів, їх господарське, духовне і культурне життя. Зокрема, у фонді зібрані звіти чиновників митниць Волинської та Подільської губерній про кількість іноземних переселенців, які перетнули російсько-австрійський кордон упродовж 1800 – 1861 рр., численні прохання колоністів на ім'я Київського генерал-губернатора щодо їх переселення з Царства Польського на Правобережжя України, а також їх скарги на свавілля місцевої влади, документи, що висвітлюють їх опір виселенню з обжитих земель і спробам русифікації німецьких шкіл у колоніях. Надзвичайно цікавими є документи про створення в німецьких колоніях розгалуженої мережі освітніх закладів. У багатьох справах фонду знаходимо матеріали, що розкривають

дискримінаційну політику російського царизму щодо німецьких колоністів та її реалізацію місцевими адміністраціями, рекомендації та звіти комісії, створеної при уряді Російської імперії, для вивчення «стану іноземної колонізації на Волині та її обмеження».

Значна кількість матеріалів фонду Канцелярії Київського, Подільського, Волинського генерал-губернатора дають можливість дослідити політико-правові засади появи на території Правобережної України, передусім Волині, чеських поселенців, налагодження їх господарського, культурного, релігійного життя. Особливо цінна інформація про чисельність й особливості розселення чеських поселенців міститься у звітах Міністерства внутрішніх справ. У справах фонду знаходимо також інформацію про створення та функціонування у чеських поселеннях краю шкіл, а також діяльність місцевих органів влади щодо їх ліквідації. Декілька справ присвячені особливостям створення т. зв. «гуситської церкви», навіренню чеських переселенців у православ'я. У фонді також зібрані їх листи, клопотання, заяви до різних адміністративних установ краю.

Політика російської влади щодо польського населення Правобережжя відображена в указах, циркулярах, розпорядженнях, довідках та ін. нормативно-правових актах. У низці справ 442 фонду зібрані документи, які присвячені діяльності місцевих органів влади щодо легітимізації польської шляхти, численні скарги декласованої шляхти. Інтерес для дослідників становить доповідна записка, яку 17 вересня 1849 р. надіслав російському імператору Київський генерал-губернатор Д. Бібіков. У ній викладені заходи, спрямовані на асиміляцію найбагатшої частини польської шляхти Правобережної України, ліквідацію у краї «польського духу», а також указ Миколи I про обов'язкове залучення заможної польської шляхти на військову, цивільну службу на території великоросійських губерній, яке шляхта назвала «рекрутським набором», листування про його виконання, списки молодих шляхтичів Київської губернії, яких планувалося взяти на службу.

У фонді також зібрані матеріали і документи, що висвітлюють суспільно-політичну ситуацію напередодні польського повстання 1863 р. та боротьбу російського царизму з його учасниками. У декількох справах систематизовано матеріали про арешти учасників повстання.

Проаналізувавши документи 422 фонду, відзначимо, що в основі політики С.-Петербургу, місцевих адміністрацій щодо польського

населення Правобережжя України лежала не тільки декласація переважної більшості шляхти, але й підрив її економічних можливостей, обмеження участі в роботі дворянських зібрань, як станових органів місцевої влади, а також перебування на державній службі.

В інших фондах ЦДІАК України зберігаються документів, що проливають світло на діяльність російського царизму щодо регулювання міжнаціональних відносин на Правобережжі України. Зокрема, низка справ 481 фонду (Центральна комісія по ревізії діяльності дворянських депутатських зібрань Київської, Волинської, Подільської губерній) висвітлюють діяльність офіційної влади у сфері «ревізії діяльності дворянських депутатських зібрань Київської, Волинської та Подільської губерній». Цікаві матеріали зібрані у 553 фонді (Канцелярія Київського військового губернатора). Передусім вони стосуються єврейського населення краю. Зокрема, у фонді зберігаються постанови та циркуляри Сенату, Міністерства внутрішніх справ, розпорядження, рапорти, доповідні записки, звіти канцелярії Київського військового губернатора щодо перебування євреїв на державній службі, їх призов до армії та розшук осіб, які ухилялися від виконання рекрутської повинності, а також скарги представників цієї національності на чиновницьке та поліцейське свавілля (вимагання хабарів, побиття, нехтування законами тощо).

Справи 192 фонду (Митрополит Київський і Галицький) дають змогу проаналізувати процес ліквідації на території краю уніатської церкви, послаблення позицій католицизму та посилення російського православ'я.

Важливим джерелом для вивчення стану освіти на території Правобережної України є неопубліковані документи, що зберігаються у 707 фонді (Управління Київського навчального округу). Інформація надає можливість ознайомитися з діяльністю центральних інституцій, а також органів місцевої влади щодо ліквідації польської, єврейської систем освіти та заміні їх на російську. Особливий інтерес становлять справи, де зібрані матеріали та документи, що стосуються створення, функціонування та закриття Кременецького (Волинського) ліцею, Житомирського рабинського училища та Житомирського єврейського вчительського інституту.

У справах фонду також зберігається значна кількість документів, які присвячені питанням створення, функціонування на Правобережжі України німецьких і чеських шкіл.

Документальні збірки 317 фонду (Канцелярія Київського окремого цензора Міністерства внутрішніх справ) і 1599 фонду (Київський тимчасовий повірений у справах друку Міністерства внутрішніх) орієнтовані на науковців у діяльності контролюючих органів щодо відстеження й обмеження надходження на територію краю закордонних періодичних видань (українські, польські, німецькі, чеські).

У фондах Київського, Подільського та Волинського губернських жандармських управлінь знаходимо документи, що відображають переслідування владою представників етнічних спільнот цих губерній за прагнення відстоювати свої національні, релігійні права.

Одним із основних джерел, яке дозволяє прослідкувати розселення німецьких колоністів, особливості їх господарського та культурного розвитку, вважаємо 317 фонд (Прокурор Київської судової палати). Документи фонду ілюструють причини та результати заколотів в окремих колоніях Південно-Західного краю, відображають процес виселення німців в інші регіони імперії. Натомість низка документів фонду Помічника начальника Волинського головного жандармського управління в Житомирському, Овруцькому та Старокостянтинівському повітах ознайомлюють дослідників із церковно-релігійним життям німців-баптистів, які проживали в Житомирському повіті, а також відомості про їх з'їзди.

У 1423 фонді (Єврейська історико-археографічна комісія при історико-філологічному відділенні Всеукраїнської Академії наук України) зосереджена колекція документів, яку зібрала комісія. Здебільшого – це копії документів державних органів влади (канцелярії імператора, Сенату, Міністерств внутрішніх справ і фінансів, генерал-губернатора та ін.), доповідні й аналітичні записки місцевих органів влади щодо внутрішнього становища єврейських громад, діяльності цадиків, казенних рабинів, документи про функціонування Житомирського рабинського училища та створення єврейських землеробських колоній.

Таким чином, матеріали фондів ЦДІАК України дають змогу проаналізувати діяльність як центральних органів влади (імператор, Сенат, уряд, міністерства), так і місцевих (канцелярія Київського, Подільського, Волинського генерал-губернатора, губернські правління, губернські казенні палати, губернські правоохоронні органи, повітові органи влади та ін.) щодо політико-правового регулювання етнонаціональних, етноконфесійних та етнокультурних відносин на території Правобережної України наприкінці XVIII – на початку XX ст.

Документи і матеріали ЦДІАК України доповнюють обласні архіви, серед яких виділимо державний архів Житомирської області (ДАЖО) – один із найбільших обласних архівів України, в якому нараховується дев'ять тисяч фондів, де зберігається понад один мільйон справ. Архів – основне сховище документів з історії Волинської та частини Київської губерній, починаючи із кінця XVIII ст. до 1917 р.

Цінним джерелом вивчення етнічної політики російського царизму стали справи 118 фонду (Волинська казенна палата), присвячені ревізіям населення, які проводилися російською адміністрацією наприкінці XVIII – на початку XIX ст.

Ставлення офіційної влади імперії до росіян-старовірів, діяльність російської православної церкви щодо переведення старовірів в одновірці розкривають матеріали 1-го фонду (Волинська духовна консисторія). Багато документів цього фонду висвітлюють етноконфесійну ситуацію на Київщині та Волині, ілюструють процес насильницької ліквідації в краї уніатської церкви.

Документи Волинської палати державного майна (Ф. 58) дозволяють всебічно проаналізувати політику російського царизму щодо польської шляхти на Волині. Зокрема, у фонді зберігається низка справ, матеріали яких присвячені польським повстанням 1794, 1830, 1863 рр., а також боротьбі із землеволодінням католицьких монастирів. Документи фонду свідчать, що відібрані в учасників повстань маєтки передавалися російським дворянам, переселення яких на територію краю активно стимулювалося царизмом. Водночас російський царизм прагнув декласувати переважну більшість польської шляхти та перевести її в розряд податних станів.

У 1843 р. Волинська палата державного майна одержала циркуляр Міністерства державного майна про примусове направлення казенних селян на будівництво Петербурзько-Московської, а наприкінці 50-х рр. XIX ст. – Петербурзько-Варшавської залізниці. Це дозволяє прослідкувати міграційні процеси, які були характерними для регіону, та вплив на них влади.

Упродовж XIX ст. Санкт-Петербург проводив активну наступальну кампанію не тільки на економічні, політичні позиції польської шляхти, а й на культурно-національні традиції польського населення, що яскраво засвідчують матеріали фонду Канцелярії волинського губернатора (Ф. 70). Зокрема, римо-католицькому духовенству заборонялося відкривати школи, навчати дітей польською мовою. Уряд, де-факто,

заборонив будь-який вияв польськості на території Південно-Західного краю. Поляків, навіть за носіння національного одягу, карали, а неблагонадійні потрапляли під поліцейський нагляд.

Приєднання Правобережної України до складу Російської імперії створило для царизму ще одну проблему – єврейську. Її розв'язання царизм вбачав в асиміляції та примусовій еміграції представників цього етносу. Першочергово чиновники розпочали обмежувати сферу економічної діяльності євреїв, зокрема, позбавили їх права вибору місця проживання в Російській імперії, створивши «єврейську смугу осілості», до якої увійшла переважна більшість території Правобережжя України.

Документи, які зберігаються у фондах ДАЖО, дозволяють прослідкувати політику російської адміністрації щодо єврейського населення Волинської та Київської губерній. У матеріалах фонду Волинського губернського правління (Ф. 67) знаходимо відомості про виконання євреями військової повинності, а також про встановлення жорсткого контролю за їх призовом до армії. Документи фонду Волинської палати державного майна (Ф. 58) відображають політику російської влади щодо залучення євреїв до сільськогосподарської праці та створення на території Волинської губернії єврейських землеробських колоній.

Освітню політику російського царизму ілюструють документи фонду Волинської губернської училищної комісії (Ф. 393, 395, 397), де знаходимо інформацію про становлення та розвиток єврейської державної початкової освіти, діяльність єврейських училищних комісій, навчально-виховний процес у казенних єврейських училищах. Цікаві матеріали зберігаються у фонді Житомирського рабинського училища (Ф. 396). Документи дали змогу висвітлити навчальний і виховний процес навчального закладу, його викладацький склад, матеріально-технічне забезпечення. Значна кількість документів про становлення професійної єврейської освіти зберігається у фонді Єврейського вчительського інституту (Ф. 354).

Документи окреслених фондів свідчать, що освітня політика російського царизму мала на меті одне завдання – русифікацію євреїв, відхід єврейської молоді від традицій батьків, від рідної мови, релігії.

Документи ДАЖО детально розкривають передумови появи та розселення німців на Волині, значно рідше – в інших регіонах

Правобережної України. Їх поява в краї зумовлювалася етнічною політикою російського царизму, який намагався обмежити економічний і політичний вплив поляків. Особливу цінність становлять документи, зібрані у фонді Волинської губернської землеупорядкувальної комісії (Ф. 226). У ньому знаходимо різноманітні статистичні відомості про німецькі колонії, господарську діяльність їх мешканців, а також клопотання про купівлю землі з допомогою Селянського поземельного банку тощо. Понад 900 документів фонду Канцелярії Волинського губернатора (Ф. 80) відображають життя, діяльність німецьких колоністів і ставлення місцевої влади до переселенців упродовж 1793 – 1917 рр.

Документи ДАЖО дозволяють проаналізувати політику російської влади щодо менонітів Волині упродовж 1840 – 1866 рр. Більшість із них зосереджена у фонді Волинської палати державного майна (Ф. 58). Матеріали відображають клопотання менонітів на переселення на казенні та приватні землі, містять значний пласт інформації про їх чисельність, форми земельної власності та види занять у повітах краю.

У фонді Канцелярії Волинського губернатора (Ф. 80) зібрана значна кількість документів і матеріалів про чеських переселенців, більшість із яких оселилася на території Волині. Вони ілюструють масштаби купівлі чехами земельних наділів, прийняття ними російського підданства, етапи їхнього переселення на територію Волині, відображають регіони їх компактного розселення, а також особливості господарської діяльності. Інформацію про форми господарювання чехів, про їх вплив на економічне життя краю отримуємо із фонду Волинського товариства хмелярства (Ф. 187) та Волинського губернського у справах про товариства і союзи присутствія (Ф. 329).

Специфіку чеського церковно-релігійного життя на Волині детально розкривають документи фонду Волинської духовної консисторії (Ф. 1) та Канцелярії Волинського єпархіального архієрея (Ф. 158). Особливий інтерес викликає підготовлена у жовтні 1886 р. І. Орловим «Записка о чехах Волынской губернии», де міститься цікавий матеріал про передумови й обставини переселення чехів на територію Волині, особливості їх церковно-релігійного життя, боротьбу між різними угрупованнями в середовищі чеського духовенства. Записка містить також конкретні рекомендації щодо навернення волинських чехів у православ'я.

У Київському обласному державному архіві зібрані матеріали, які, незважаючи на те, що подекуди дублюють документи ЦДІАК України, дозволяють дослідити певні аспекти етнічної політики Російської імперії на території як Київської губернії, так і загалом генерал-губернаторства. Зокрема, фонди Київського губернського правління (Ф. 1) та Канцелярії Київського губернатора (Ф. 2) розкривають репресії російської влади щодо учасників польського повстання 1831 р. на Київщині, участь шляхти краю в польських повстаннях 1830 та 1863 рр., переслідування владою не тільки його учасників, а й тих, хто «співчував» його ідеям (конфіскація маєтків, заслання до Сибіру, звільнення з державної служби й введення «податку на національність»). Значна кількість цікавих документів зберігається у фонді Київської казенної палати (Ф. 280) та фонді Київського губернського дворянського зібрання (Ф. 782). Вони дають змогу проаналізувати міграційні процеси (особливо в середовищі польського населення краю), характерні для Київщини у ХІХ ст., визначити їх вплив на зміни етносоціальної структури її населення, а також простежити зміни національної політики російського царизму щодо них.

Значний пласт інформації про діяльності губернських установ Поділля зберігається у фондах Кам'янець-Подільського міського державного архіву (КПМДА). Зокрема, документи та матеріали фонду Подільської казенної палати (Ф. 226) та Канцелярії Подільського губернатора (Ф. 228) дають змогу дослідити діяльність російської адміністрації щодо формування регіональних органів влади. Водночас у фондах архіву зібрано документи, які висвітлюють міграційні процеси на Поділлі упродовж ХІХ ст., спроби місцевої влади встановити контроль над господарською діяльністю представників різних етнічних спільнот краю та їх культурним життям.

Вплив Санкт-Петербурга, губернської влади на етноконфесійну ситуацію на Поділлі розкривають матеріали фонду Подільської духовної консисторії (315).

Таким чином, наведений вище матеріал свідчить, що архіви ЦДІАК України, ДАЖО, ДАКО, КПМДА та ін. містять значну кількість документів і матеріалів, які дозволяють ґрунтовно проаналізувати політику російського царизму щодо усіх значних етнічних груп Правобережної України. Передусім це стосується міграційних процесів, які стимулювалися російською адміністрацією та привели до зміни палітри етнонаціонального складу населення регіону.

Окрему групу джерел становлять численні законодавчі акти, директиви і розпорядження центральних і місцевих органів влади. Передусім виділимо законодавчі та нормативні акти вищих органів влади Російської імперії, опубліковані у комплексних зібраннях законів²⁵⁵. Систематизовані нормативно-правові акти можна розділити на декілька груп. Першу становлять царські укази, в яких викладені основні напрямки політики С.-Петербурга щодо етносоціального, етнополітичного життя та господарської діяльності етнічних груп імперії загалом і Правобережжя України зокрема. Другу – постанови Сенату, де законодавчо закріплювалася русифікаторська лінія влади щодо етнічних меншин імперії. Третю – циркуляри, розпорядження Комітету міністрів, а також нормативні акти міністерств і відомств – міністерства внутрішніх справ, освіти, іноземних віросповідань, третього відділення, які визначали конкретні шляхи та форми реалізації етнополітики держави на Правобережжі України. Згідно з підрахунками О. Беренштейна тільки за час царювання Миколи I (1825 – 1855) «Полное собрание Законов Российской империи» «збагатилося» на понад три тисячі документів, присвячених життю та діяльності етнічних спільнот, що мешкали на території російської держави²⁵⁶. У збірниках законів опубліковані законодавчі акти, що формували концептуальні принципи національної політики царизму, визначали форми та методи політико-правового регулювання національних відносин у цьому регіоні Російської імперії та умови проживання окремих етнічних груп на її території.

Закони, укази, циркуляри, постанови вищих органів влади щодо окремих напрямів національного життя Російської імперії у XIX – початку XX ст. друкувалися також окремими виданнями²⁵⁷. Зокрема, у 1874 р. В. Леванда опублікував хронологічний збірник законів, що стосувалися життя єврейського населення Російської

²⁵⁵ Полное собрание законов Российской империи (Первое собрание): В 45 т. – СПб., 1830; Полное собрание законов Российской империи (Второе собрание): В 55 т. – СПб., 1830 – 1884; Полное собрание законов Российской империи (Третье собрание): В 33 т. – СПб., 1884 – 1916.

²⁵⁶ *Беренштейн О.* Дискримінаційна політика царського уряду щодо євреїв у другій половині XVIII – першій половині XIX століття (за матеріалами Правобережної України). – Дис... канд. іст. наук. – Київ, 1995. – С. 25.

²⁵⁷ Сборник узаконений и распоряжений по землевладению в Западных губерниях с решениями Правительствующего Сената. – Киев, 1895; Указы и циркуляры Правительствующего Сената по устройству быта крестьян. – СПб., 1873.

імперії упродовж 1649 – 1873 рр. У 1909 р. М. Миш підготував збірник «діючих законів» про російських євреїв²⁵⁸. Науковцями підготовлено також Коментарі до законів, які регламентували життя та діяльність єврейського населення на території імперії²⁵⁹. У «Своде постановлений о землевладении и землепользовании австрийских, венгерских, германских или турецких подданных»²⁶⁰ зібрані нормативні акти вищих органів влади імперії, які регламентували діяльність іноземних переселенців.

Процес інкорпорації польської шляхти краю у стану систему Російської імперії, обмеження господарських можливостей поляків і посилення на Правобережжі України позицій російського населення висвітлено у збірниках «Документов, объясняющих историю Западно-Русского края и его отношение к России и к Польше», «Сборнике правительственных распоряжений по водворению русских землевладельцев в Северо-Западном крае»²⁶¹ та коментарях С. Громачевського²⁶². Цікаві документи для вивчення етноконфесійної ситуації та ролі православної церкви в організації системи освіти в регіоні містяться у збірнику правил, розпоряджень Святішого Синоду, виданого у 1897 р.²⁶³ Значну цінність для дослідження етнонаціональної ситуації на Правобережжі України становлять збірники розпоряджень, циркулярів місцевих органів влади²⁶⁴.

²⁵⁸ Полный хронологический сборник законовъ и положений, касающихся евреев от уложения Алексея Михайловича до настоящего времени. 1649 – 1873. Извлечения из Полных собраний Законов Российской империи / Состав. В. О. Леванда – СПб., 1874; Сборник действующих Законов о евреях. / Состав. М. И. Мыш. – СПб., 1909.

²⁵⁹ Градовский Н. Торговые и другие права евреев в России в историческом ходе законодательных мер, предшествующих ныне действующему законодательству о евреях. – СПб., 1885; Руководство к русским Законам о евреях. / Состав. М. И. Мыш. – 4-е изд. – СПб., 1914.

²⁶⁰ Свод постановлений о землевладении и землепользовании австрийских, венгерских, германских или турецких подданных. – Петроград, 1916.

²⁶¹ Документы, объясняющие историю Западно-Русского края и его отношение к России и к Польше. – СПб., 1865; Сборник правительственных распоряжений по водворению русских землевладельцев в Северо-Западном крае. – Вильно, 1886.

²⁶² Громачевский С. Ограничительные законы по землевладению в Западном крае с историческим обзором, их законодательными мотивами и разъяснениями. – СПб., 1904.

²⁶³ Собрания правил, законоположений и распоряжений Святейшого Синода о церковно-приходских школах и школах грамоты / Сост. П. Сумароков. – Вятка, 1897.

²⁶⁴ Сборник циркуляров по Юго-Западному краю Киевского, Подольского и Волынского генерал-губернатора генерал-адъютанта Н. В. Клейгельса с февраля 1904 г. по февраль 1905 г. – Киев, 1905; Сборник циркуляров губернских учреждений Волынской губернии по разным частям административного управления с 1907 по 1910 г. – Житомир, 1910.

Після встановлення радянської влади тривалий час не публікувалися збірники документів, присвячені проблемі національної політики російського царизму. Тільки напередодні 100-річчя польського повстання 1863 р. укладено збірник, у якому були зібрані матеріали та документи, що стосувалися повстання, а також висвітлювалися соціально-економічне, політичне становище польського населення в Російській імперії²⁶⁵.

Ідеологічно неупереджене дослідження етнонаціональної політики Російської імперії на території Правобережної України стало можливим після відновлення незалежності України. У цей період побачила світ низка збірників, у яких зібрані документи та матеріали, присвячені національним відносинам в Україні²⁶⁶. Опубліковані у них документи фрагментарно віддзеркалювали національну політику російського царизму на Правобережжі України наприкінці XIX – початку XX ст.

Важливе джерело вивчення міжнаціональних відносин – статистичні матеріали, які видавалися різними органами центральної та місцевої влади. Після приєднання Правобережної України до Російської імперії, за ініціативи державних установ, виконано низку топографічних, статистичних описів, в яких містяться відомості про населені пункти краю, національний склад населення, подана характеристика сільського господарства, ремісництва. Зокрема, у 1819 р. В. Рудлицький склав економіко-географічний опис Поділля²⁶⁷. У другій половині XIX ст. офіцери Генерального штабу, місцеві чиновники підготували низку статистичних досліджень, у яких знаходимо таблиці, графіки, діаграми, що стосувалися усіх сфер суспільно-політичного та господарського життя населення Правобережної України. Водночас виділимо загально-російські військово-статистичні збірники²⁶⁸, у яких наводяться відомості про демографічну ситуацію в губерніях імперії, національний, релігійний склад населення.

²⁶⁵ Восстание 1863 г.: Материалы и документы / Ред. С. Кеневич, К. Конарский, В. Королюк и др. У 2-х тт. – Киев, 1963 – 1964.

²⁶⁶ Національні відносини на Україні у XX ст. Збірник законів і матеріалів. – Київ, 1994; Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник. У 2 ч. – Київ, 1997.

²⁶⁷ Студії з історії України науково-дослідчої кафедри історії України в Києві. – Київ, 1929.

²⁶⁸ Военно-статистический сборник. Выпуск IV. Россия. Составлен офицерами Генерального штаба под общей редакцией Н. Н. Обручева. – СПб., 1871; Топографическо-статистические материалы с приложением 4-х карт Юго-Западного края. – Киев, 1882.

У контексті досліджуваної теми заслуговують уваги матеріали Всеросійського перепису населення 1897 р.²⁶⁹, які дозволяють провести порівняльний аналіз етнонаціональної ситуації в різних регіонах імперії. Результати перепису були опубліковані по кожній із губерній окремо, зокрема Волинській, Київській і Подільській губерніях²⁷⁰. У них опубліковані відомості про етнічний склад населення, особливості розселення різних етнічних груп, їх господарське життя, освітній рівень.

Значний пласт інформації міститься у щорічних «Обзорах...» Київської, Волинської та Подільської губерній, які побачили світ упродовж 1885 – 1914 рр. зусиллями губернських повітових комітетів.

Етносоціальні аспекти політики Російського царизму на Правобережжі України відображають також матеріали Комісії для опису губерній Київського навчального округу (Київська, Волинська, Подільська, Полтавська, Чернігівська губернії), яка працювала упродовж 1851 – 1864 рр.

Серед численної довідкової літератури привертають увагу щорічні губернські пам'ятні книжки Волинської, Київської та Подільської губерній. Зокрема, «Пам'ятна книжка Волинської губернії» (1886 – 1917 рр.) складається з чотирьох головних розділів: офіційного, статистичного, довідкового та адрес-календаря. Із 1899 р. введений п'ятий розділ – літературний. Перший розділ містить офіційну інформацію про осіб імператорського двору, святкові дні, календарі-місяцеслови (православний, католицький, лютеранський, іудейський). У другому розділі – наводилися відомості про щорічну кількість мешканців губернії за станами, віросповіданням, а також рух населення, кількість фабрик і заводів, навчальних закладів та ін. Третій і четвертий розділи (довідковий та адрес-календар) дають уявлення про адміністративно-територіальний устрій краю, православної церкви. У літературному розділі знаходимо краєзнавчі матеріали, аналітичні статті, що стосуються економіки, історії, культури та статистики регіону.

²⁶⁹ Первая всеобщая перепись населения Российской империи. Общий свод по империи результатов разработки данных первой Всероссийской переписи, произведенной 28 января 1897 г. – Т. 1 – 2. – СПб., 1905; Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.: Наличное население обоого пола по уездам с указанием числа лиц с преобладающим родным языком. – СПб., 1905. – Вып. 7.

²⁷⁰ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. – Т. VIII. Волинская губерния. – СПб., 1904; Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. – Т. XVI. Киевская губерния. – СПб., 1904; Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. – Т. XXXII. Подольская губерния. – СПб., 1904.

За такою ж структурою побудовані пам'ятні книжки Київської та Подільської губерній.

Надзвичайний інтерес викликають довідкові, звітні й оглядові видання, в яких зібрана цікава інформація для кращого розуміння етнонаціональних процесів, що відбувалися на Правобережжі України у XIX – на початку XX ст.²⁷¹ Серед них варто виділити звіти попечителя Київського навчального округу та пам'ятні книжки по Київському навчальному округу та дирекцій народних училищ Волинської, Київської та Подільської губерній²⁷², які містять обширну інформацію щодо стану освіти в губерніях Південно-Західного краю.

Цікавим джерелом для дослідження етнонаціонального складу дворянства, землевласників Правобережної України, їх взаємин з місцевими адміністраціями, Санкт-Петербургом вважаємо їхні списки та коментарі до них, підготовлені наприкінці XIX – на початку XX ст.²⁷³

Серед сучасних довідкових видань виділимо працю «Етнонаціональна структура українського суспільства»²⁷⁴, в якій наведено інформацію щодо загальної кількості та розселення етнічних меншин в Україні, їх віросповідання, мови спілкування, проаналізовано соціально-демографічні особливості.

Значний фактологічний матеріал почерпнуто із преси, зокрема часописів «Волынская земля», «Волынские губернские ведомости», «Волынь», «Почаевский листок», «Жизнь Волыни», «Законоучитель»,

²⁷¹ Статистический очерк Волынской губернии сравнительно с другими двумя губерниями Юго-Западного края. – Житомир, 1866; Киевский фабричный округ. Отчет за 1885 г. Фабричного инспектора Киевского округа И. О. Новицкого. – СПб., 1886; Народная школа в Юго-Западном крае. – Киев, 1892; Юго-Западный край. Статистическое обозрение. Т. I. – Восточное Полесье. – Киев, 1897; Весь Юго-Западный край. Справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниям. Составлена Юго-Западным отделением Российской экспортной палаты. Под ред. А. И. Ярошевича. Изд. 1-е. – Киев, 1913.

²⁷² Отчёт попечителя Киевского учебного округа о состоянии частных школ при церквях иностранных исповеданий за 1889 г. – Киев, 1890; Отчёт попечителя Киевского учебного округа о состоянии народного образования в Юго-Западном крае и двум губерниям Черниговской и Полтавской за 1889 г. – Киев, 1890; Памятная книжка Киевского учебного округа на 1902 г. – Киев, 1902; Памятная книжка народных училищ Волынской губернии на 1909 – 1910 гг. – Острог, 1909 та ін.

²⁷³ Список дворян Волынской губернии. – Житомир, 1905; Список дворян Киевской губернии. – Киев, 1906; Список землевладельцев и арендаторов Волынской губернии. – Житомир, 1913.

²⁷⁴ *Євтух В., Троциньський В., Галушко К., Чернова К.* Етнонаціональна структура українського суспільства. Довідник. – Київ, 2004.

«Киевлянин», «Киевские губернские ведомости», «Киевский отклик», «Подольские губернские ведомости», «Подольские епархиальные ведомости», «Православное Подолие», «Экономическая жизнь Подолии» та ін. У тогочасній періодиці значна кількість матеріалів присвячувалася етнонаціональній та етноконфесійній ситуації на Правобережжі України. Зокрема, на сторінках урядової газети «Киевлянин» обговорювалися проблеми становища поляків у державі, господарського життя єврейського населення Правобережної України. Не залишився поза увагою редакції газети й процес іноземної колонізації регіону.

У «Губернских ведомостях» усіх губерній краю здебільшого друкувалися царські укази щодо єврейського, польського населення, матеріали, присвячені обмеженню німецької присутності в краї, подавалися матеріали про найбільших німецьких, чеських землевласників, чисельність німців, чехів, які прийняли російське підданство або ж відмовилися від нього. Газета «Волынь» публікувала численні розвідки антинімецького змісту. Такої ж лінії дотримувався часопис «Волынская земля» (на думку редакції, німецьких колоністів потрібно виселити в глиб імперії – Сибір, Далекий Схід, Кавказ тощо). У цих виданнях друкувалися укази Святішого Синоду, які дозволяють прослідкувати ставлення керівництва російської православної церкви до інших церков та їх віруючих.

Важливим джерелом для вивчення етнополітичної ситуації на Правобережжі України наприкінці XVIII – на початку XX ст. є мемуарна література. Серед нечисленних праць цього жанру виділимо мемуари одного з організаторів руху чеських переселенців на територію Правобережної України В. Оліча²⁷⁵, лідера польського національно-культурного руху на Правобережжі України на початку XIX ст. А. Чорторийського, німецького переселенця Н. Арндта²⁷⁶, який став одним з ініціаторів створення у Німеччині «Історичного товариства волинян», яке розпочало діяльність 9 серпня 1975 р. в Нюрнберзі, а також спогади місцевих мешканців про польські повстання та інші важливі суспільно-політичні події²⁷⁷. Мемуари

²⁷⁵ Olic V. Dejiny cesreho vnstehovalectvi na Rus. – Praha: Akademia, 1975; Pisma A. Jablonowskiego. – Т. II. – Kresy Ukrainne. – Warszawa, 1910.

²⁷⁶ Arndt N. Die Shitomirer Arndts. – Würzburg, 1970.

²⁷⁷ Руссов С. Волынские записки. – СПб., 1809; Чальий М. Записки украинца из времен польского восстания 1861 – 1864 года. – Киев, 1869; Познанский Б.

відображають господарське, релігійне життя етнічних меншин, політику царської адміністрації щодо новоприбулих колоністів. Упродовж ХХ ст., після еміграції за кордон значної кількості колоністів, у Німеччині, США, Канаді та інших державах побачила світ низка спогадів колишніх переселенців про свою «малу батьківщину». Мемуарно-публіцистичні праці написані через призму власних переживань, зі значним відбитком суб'єктивізму, однак вони містять маловідомі, а подекуди й взагалі невідомі факти, у чому вбачаємо їх неоціненну роль.

Таким чином, у дослідженні використані різнопланові як за походженням, так і за змістовним наповненням джерела. Особливу цінність становлять неопубліковані матеріали ЦДАУК, ДАЖО, ДАКО тощо, у яких знаходимо нормативно-правові акти центральних та місцевих органів влади, зокрема укази, розпорядження, циркуляри імператора, Сенату, уряду тощо; рішення, розпорядження канцелярії генерал-губернатора; інформаційні, аналітичні та доповідні записки чиновників губернських установ українських архівів та ін. Значний пласт інформації містять збірники опублікованих документів і статистичні матеріали. Підґрунтя для вивчення проблематики дають мемуарні праці, які, незважаючи на суб'єктивізм в оцінці подій, дозволяють краще розуміти етнонаціональні процеси, які відбувалися на Правобережжі України у ХІХ – на початку ХХ ст. Джерельна база роботи у поєднанні із науковими працями дозволяє всебічно охарактеризувати етнополітику Російської імперії на Правобережжі у досліджуваний період.

Воспоминания о польском восстании в Украине 1863 г. – Киев, 1885; *Илляшев В.* Из воспоминаний священника о. Никифора Хмелевского об упраздненном базилианском училище в г. Умани // Киевская старина. – 1892. – Т. 38. – С. 160 – 167; *Olic V.* Dejiny cesreho vnstehovalectvi na Rus. – Kyjev, 1908.

РОЗДІЛ II

ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ Й ІНСТИТУЦІЙНІ ЗАСАДИ ЕТНІЧНОЇ ПОЛІТИКИ РОСІЙСЬКОГО ЦАРАТУ НА ПРАВОБЕРЕЖЖІ

2.1. Зовнішні і внутрішні чинники

Наприкінці XVIII ст., після розчленування Речі Посполитої, Російська імперія ревізувала ідеологічні, політичні засади та принципи своєї етнічної політики, яку царизм намагався пристосувати до нових геополітичних умов. Головними її напрямками на Правобережжі стали русифікація, нівелювання національно-культурних потреб місцевих етносів, нищення будь-яких проявів сепаратистського та автономістського руху польського населення. Вони диктувалися низкою як внутрішньо-, так і зовнішньополітичних чинників.

Російське самодержавство вважало білорусів, українців, литовців «західними росіянами», «малоросами», яких потрібно «захищати» від національно-культурних і політичних впливів польської шляхти. В такій ситуації ставлення етнічних меншин до існуючого політико-правового устрою та владних інституцій держави – один із базових чинників, який формував етнічну політику імперії щодо конкретної етнічної спільноти. Якщо вона засвідчувала свою лояльність до існуючого владного режиму і підтримувала суспільно-політичну стабільність на території компактного проживання, то російський уряд визнавав її «партнером», гарантував привілеї, дотримувався тактики прагматизму і толерантності, якщо ж ні – застосовував репресивні заходи.

Інший, не менш важливий чинник – зміна владних режимів в імперії. Адже імператор та його оточення безпосередньо визначали стратегічну лінію етнічної політики. Для прикладу: якщо у період правління Катерини II проводилася політика жорсткої інкорпорації приєднаних територій, то період правління Павла I ознаменувався відходом від централізму та русифікації населення Правобережжя України, оскільки військові конфлікти Росії на зламі XVIII – XIX ст. унеможливили форсовану інтеграцію колишніх територій Речі Посполитої до складу імперії. Його наступники під впливом польських повстань 1830 – 1831 рр. та 1863 р., єврейських погромів, «загрозливих масштабів німецької колонізації» повернулися до

жорсткої політики у мовно-культурній, церковно-релігійній сферах, які не залишали місця для інакодумства.

Однак перехід до жорсткої етнополітики був би неможливим без ще одного важливого чинника – поступового зростання національної свідомості титульної нації імперії – росіян, яких почала об'єднувати не лише віра в справедливого царя та православ'я. «Нова» російська національна свідомість виникала під впливом просвітництва і романтизму як спротив озахідненню імперії. Як слушно зауважив А. Капеллер, російська інтелігенція, яка поступово виділялася з дворянства, перестала шукати російську тотожність у державі та релігії, а стала шукати її в російській мові, історії, російському народові²⁷⁸. Разом з тим, зростання національної свідомості відбувалося на тлі посилення російського націоналізму. Після придушення листопадового повстання 1863 р. в Росії почала формуватися течія крайнього російського націоналізму, а згодом – панславізму, який яскраво відображений у праці М. Данилевського «Росія і Європа»²⁷⁹. Носіями націоналізму були передусім дворянство, інтелігенція, а також міські середні верстви. Представники націоналістичної течії були лояльними до держави, підтримували асиміляційну політику Росії. В такій ситуації російський уряд прагнув зберегти територіальний, політичний і соціальний баланс поліетнічної імперії, для чого використовувалася традиційна наднаціональна інтеграційна ідеологія²⁸⁰.

Серед зовнішньополітичних чинників, які впливали на етнополітику російського самодержавства, виділимо революційні події у Європі кінця XVIII – середини XIX ст. Кожна із цих суспільно значимих для західного суспільства подій мала етнополітичне забарвлення й етнополітичний контекст, розставляла акценти в етнічній політиці Російської імперії на кожному з історичних відрізків. Революції у Європі засвідчили російському владному режиму демократично-визвольний потенціал національного питання. Європейські події на тлі виступу декабристів, польських повстань розпалили страх владної еліти

²⁷⁸ Детальніше див.: *Капеллер А.* Росія як поліетнічна імперія. Виникнення. Історія. Розпад. – Львів, 2005.

²⁷⁹ *Геворкян А.* Историческое воззрение Н.Я. Данилевского // *Философские науки.* – 2004. – № 6. – С. 92 – 99

²⁸⁰ Див.: *Валицький А.* В полоні консервативної утопії: Структура і видозміни російського слов'янофільства. – Київ, 1998; *Хомяков П.* Россия против Руси. Русь против России: историческое расследование. Полемиические заметки. – Киев, 2009; *Коцюбинский Д.* Русский национализм в начале XX столетия: Рождение и гибель идеологии Всероссийского национального союза. – М., 2001.

перед можливою революцією, віддалили Росію від впливових на заході течій лібералізму, націоналізму і соціалізму. У підсумку царизм посилив співпрацю з православною церквою, яка стала слухняним виконавцем ухвал самодержавства в усіх сферах суспільно-політичного та національно-культурного життя. Посилилися тенденції форсованої адміністративної, соціальної та культурної інтеграції Південно-Західного краю, кульмінацією яких стала політика русифікації.

Зауважимо, що політика династії Романових щодо кожної з етноспільнот імперії на різних етапах мала на меті різні цілі, а тому диктувалася специфічними чинниками. Упродовж XIX ст. серед етнічних груп Правобережжя найбільш мінливою політика російського самодержавства була щодо іноземних переселенців. Економічне, культурне відставання Російської імперії від країн Західної Європи заклало основи імміграційної політики імперії. Колонізаторська практика чи не вперше була апробована Єлизаветою Петрівною та Катериною II на Півдні України. Правлячі кола імперії усвідомлювали, що зусиллями місцевого українського населення не можливо освоїти велетенські степові території. Відсутність достатньої кількості внутрішніх трудових ресурсів в умовах панщинно-кріпосницької системи царат намагався компенсувати зовнішніми. Тому розробив низку нормативно-правових актів, що стимулювали іноземних колоністів, передусім сербів, німців, французів, до переселення на українські землі. Упродовж 1750-х рр. були здійснені перші спроби організувати масовий переселенський рух на окреслені території. Зокрема, у роки правління Єлизавети Петрівни генерал де-Лафон запрошував оселитися у малозаселених районах Росії французьких протестантів, а саксонський генерал Вейсбах – прусських підданих²⁸¹. 2 травня 1759 р. побачив світ указ, у якому наголошувалося: «Со всякою благосклонностью все те приняты будут, кои усердие возымеют сюда приехать, поселиться и жить, причем ремесленники тотчас в цеха примутся, а землепашцы обильные и довольные земли получают с увольнением на несколько лет от всех податей и налогов, особенное в том вспоможение»²⁸². Однак незрозумілі умови

²⁸¹ Дребот В. Адміністративно-правове регулювання німецької колонізації на Правобережній Україні у XVIII – середині XIX ст. // Волинські історичні записки. – 2010. – Т. 5. – С. 39.

²⁸² Там само. – С. 44.

поселення колоністів на тлі воєнних кампаній із Османською імперією не принесли відчутних результатів. Як наслідок, задуми російських високопосадовців не реалізувалися.

Значно успішнішими видалися заходи наступників Єлизавети Петрівни. Катерина II маніфестом від 4 грудня 1762 р. знову запросила іноземців вільно селитися в Російській імперії. Але документ не містив чітких приписів для колоністів, через що залишився непоміченим ремісниками та селянами західноєвропейських держав. Посол Російської імперії в Лондоні граф Воронцов зазначав: «Одно только обещание принимать тех, которые к тому явятся будут, не может привлечь большого числа жителей, ибо в сем случае оставили бы они то, что им уже надежно, для принятия того, что им еще совсем неизвестно»²⁸³. Черговим маніфестом від 22 липня 1763 р. Катерина II для освоєння степової зони України запрошувала селитися селян із Німеччини. Тоді ж створили Канцелярію опікунства іноземних колоністів, президентом якої призначено графа Орлова. Маніфест гарантував переселенцям свободу вибору місця поселення, право самоврядування, а також забезпечував колоністам пільги. Зокрема, їм дозволялося: 1) записуватися в купецтво, міщанство, цехи; 2) селитися в містах або ж створювати колонії на землях, придатних для хліборобства; 3) отримувати безвідсоткові позики на облаштування, придбання худоби й сільськогосподарського інвентаря, мануфактурних інструментів, припасів і матеріалів; 4) будувати фабрики та заводи; 5) вільно відправляти релігійні обряди, будувати церкви й молитовні будинки. Водночас колоністи звільнялися від податків і повинностей на 30 років, а іноземці, які селилися в губернських і повітових містах – на 10 років. Іноземці, які не мали достатньо коштів для переселення, отримували їх у російських чиновників і резидентів при іноземних правлячих дворах²⁸⁴.

Позитивні результати колонізації степової зони України – один із чинників, що стимулював перенесення переселенського досвіду на Правобережжя України. Під час царювання Олександра I 20 лютого 1804 р. був оприлюднений маніфест, який регламентував переселення на територію імперії, заохочував німців до колонізації України через надання їм достатньої кількості земельних наділів і звільнення від оподаткування. Однак масове переселення колоністів

²⁸³ Там само. – С. 39.

²⁸⁴ Детальніше див.: *Поліщук Ю., Суліменко О.* Німці Волині в кінці XVIII – на початку XX століття: політико-правовий аспект. – Житомир, 2004. – С. 27 – 29.

(німців і чехів) на територію Південно-Західного краю розпочинається тільки у другій половині XIX ст. У цей час у регіоні сформувалися сприятливі умови для поселення колоністів. У першу чергу – це скасування кріпосного права, проведення урядом економічних реформ, бурхливий розвиток промисловості, залізничного транспорту, товарного землеробства, зростання міст. Усе це збільшило потребу у робочій силі.

Інший, не менш важливий соціально-економічний чинник етнічної політики Російської імперії – бажання влади за рахунок колоністів, з одного боку, швидко освоїти цілині й необроблювані землі, а з іншого – модернізувати сільське господарство регіону відповідно до тогочасних європейських стандартів, збільшити обсяг виробництва сільськогосподарської продукції, якої так вимагала імперія. При цьому С.-Петербургу прагнув використати несприятливу суспільно-політичну ситуацію на батьківщині переселенців. Німецькі трудові емігранти покидали рідні землі, зважаючи на політичні (деспотизм князів, часті та виснажливі військові кампанії, тривала служба в армії), економічні (свавілля великих землевласників, високі податки, безземелля) та церковно-релігійні (переслідування за релігійні переконання) фактори.

Щодо чеських селян, які, на відміну від німецьких колоністів, розпочали масову трудову міграцію на Правобережжя України тільки у другій половині XIX ст., то основними чинниками, що стимулювали їхній переселенський рух, стали загострення національних проблем в Австро-Угорщині на тлі поширення серед частини населення Чехії русофільських поглядів, а також зубожіння значної маси чеських селян, ремісників і робітників, зумовлене економічною кризою середини XIX ст.

Паралельно із соціально-економічними чинниками, які штовхали царат до стимулювання переселення іноземних колоністів на Правобережжя України, був і політичний фактор. Польське повстання 1863 р. показало, що застосовані ним методи «упокорення поляків» краю не дають бажаних результатів. Було прийнято рішення завдати «чергового удару економічним позиціям шляхти». Для цього вирішили використати німецьких, а згодом і чеських переселенців, які повинні були підірвати «економічну міць поляків краю».

Німці та чехи славилися винятковою працездатністю і високою культурою праці у сільському господарстві. Колоністи запроваджували у власних господарствах прогресивні сівозміни, елітні сорти насіння, більш продуктивні механічні знаряддя праці, мінеральні та органічні

добрива, розводили звичні для Німеччини, однак нетипові для українських земель породи худоби, що імпонувало російським чиновникам.

Лояльність влади до німецьких переселенців у 1880-х рр. трансформувалася на переслідування та репресивну соціально-економічну політику. Нові підходи до іноземних переселенців були пов'язані з низкою зовнішньополітичних чинників, серед яких – утворення у 1882 р. Троїстого союзу та агресивна зовнішня політика О. Бісмарка, яка привела до значного погіршення російсько-німецьких відносин. У цих умовах мілітаризація Європи, перспектива початку війни у світовому масштабі радикально змінили погляди російських чиновників різних рівнів на переселенських рух. Як наслідок, у 1881 р., згідно з розпорядженням генерал-губернатора Південно-Західного краю О. Дрентельна було створено Комісію, основне завдання якої полягало у дослідженні діяльності іноземних колоністів. Результатом тривалої та кропіткої її роботи став висновок про шкідливість подальшого переселення німців у Київську, Подільську та Волинську губернії²⁸⁵. Висновок комісії докорінно змінив попередню лояльну політику до німецьких переселенців, спровокував хвилю антинімецьких випадів у періодичній пресі, значно погіршив міжнаціональні стосунки у краї. Згодом світ побачила низка нормативно-правових актів, що обмежували громадянські права та свободи колоністів.

У досліджуваній період надзвичайно напруженими видалися стосунки російського самодержавства із польською шляхтою. Упродовж XVII – XVIII ст. етнічна політика Російської імперії зводилася до збирання «одвічно руських» земель, що неодмінно мало зіштовхнути її із Річчю Посполитою. Це сталося наприкінці XVIII ст. Як наслідок, польська держава була поділена між сусідами. Після першого поділу вона втратила близько третини території і населення. До імперії Романових відійшли східні області Білорусії і польська Ліфляндія. Другий поділ «відірвав» від Речі Посполитої понад половину її території. Визвольне повстання під проводом Т. Костюшка завершилося поразкою поляків, що прискорило ліквідацію залишків суверенітету Польщі. Юридично ліквідацію Речі Посполитої оформив третій поділ 1795 р. – Росія одержала землі, заселені литовцями, білорусами та українцями, за винятком Східної

²⁸⁵ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 618, спр. 261, арк. 80.

Галичини, а також Південно-Західної Литви, яка відійшла до Пруссії²⁸⁶. Держави-учасниці поділів визнали за необхідне «усунути все, що могло б викликати спогади про існування Королівства Польського...», зобов'язалися ніколи не використовувати у своїх титулах формулювання «Королівство Польське», а навпаки – викоринити його назавжди²⁸⁷.

Однак, ліквідувавши із політичної карти Європи Річ Посполиту, європейські держави не знищили національний дух поляків. Мобілізація польської шляхти на Правобережжі України вилилася у XIX ст. у польські повстання, які значно радикалізували етнічну політику Російської імперії, привели до посиленої русифікації регіону.

Мета польського національного руху полягала у відновленні польської держави. Польський національний рух відчутно похитнув Російську імперію. Уже перше повстання спровокувало поспішне запровадження на території Правобережжя російського права, введення судочинства та шкільництва російською мовою. Царизм секвестрував і конфіскував в учасників повстання маєтки, земельні угіддя, значно скоротив католицьке та збільшив православне землеволодіння. Листопадове повстання 1863 р. посилювало в російському суспільстві антипольські настрої. Етнічна політика самодержавства щодо польської шляхти після його придушення здійснювалася у трьох напрямках: правова дискримінація польської шляхти; обмеження діяльності католицької церкви; боротьба з «польським національним проектом»²⁸⁸.

На думку А. Капеллера, польський національний рух у Росії відіграв роль першопрохідця, він змобілізував громадськість Росії та мав значний вплив на формування російської етнічної політики²⁸⁹.

Стримуючим чинником значно агресивнішої політики щодо поляків на Правобережжі України стала недостатня кількість представників титульної нації імперії – росіян, що змушувало царизм до співпраці з елітою етнічних груп приєднаних земель. Власне у сферу інтересів російського самодержавства потрапила польська шляхта, яка

²⁸⁶ Павлюк В. Польське питання у міжнародних відносинах початку XIX ст. // Наукові записки. Серія «Міжнародні відносини». – Острог, 2009. – Вип. 1. – С. 25 – 27.

²⁸⁷ Капеллер А. Росія як поліетнічна імперія... – С. 66.

²⁸⁸ Детальніше див.: Гаухман М. Російська національна політика щодо польського питання на Правобережній Україні (1905 – 1914) // Волинські історичні записки. – 2010. – Т. 5. – С. 32 – 37.

²⁸⁹ Капеллер А. Росія як поліетнічна імперія... – С. 67 – 70.

на початку XIX ст. утримувала першість у всіх сферах суспільно-політичного та соціально-економічного життя регіону. Соціальний статус шляхти відповідав статусу російського дворянства. Лояльні шляхтичі кооптувалися в російську знать, після чого підтверджувалися їх земельні маєтки разом із залежними селянами. Представники цієї соціальної верстви активно включалися до органів місцевого управління. Однак значна кількість шляхти не вписувалася в станові норми російського дворянства, а потреба наповнення державної казни змушувала центр співпрацювати тільки із великими, лояльними до влади землевласниками, а дрібну шляхту влада прагнула перевести у податні стани. Декласація шляхти поглибила соціальну диференціацію цієї верстви²⁹⁰.

Політику російського самодержавства щодо євреїв теж визначали як внутрішні, так і зовнішні чинники. До внутрішніх потрібно віднести власну (російську) давню традицію, яка, «незважаючи на відсутність єврейського населення була ворожою до євреїв»^{290а}. Дослідження показують, що початки антиєврейської політики сягають ще часів сина Івана III – Василя III, коли євреям заборонили навіть перебувати у межах держави. І в подальшому царі постійно висловлювалися проти євреїв, а російська армія, здійснюючи військові походи, розорювала єврейські общини, а часом влаштувала справжні побоїща. У XVIII ст. було видано кілька чергових указів щодо виселення євреїв з Росії на підставі того, що вони «імені Христа Спасителя ненависники». Як наслідок, усіх євреїв, які потрапляли на територію імперії, виганяли за її межі, а купцям у черговий раз заборонили приїздити в Росію^{290б}.

Зрозуміло, що під впливом такої офіційної політики у російському суспільстві формувалися певні негативні стереотипи щодо представників цього етносу.

Аналіз джерел свідчить, що на формування політики щодо євреїв значний вплив мав не лише власний історичний досвід, а й зовнішні чинники. Одним з них був досвід розв'язання «єврейського питання» європейськими державами за допомогою обмежуючого законодавства. Власне поєднання двох останніх факторів привело до утворення так зва-

²⁹⁰ Чернецький Є. Правобережна шляхта за російського панування (кінець XVIII – початок XX ст.): джерела, структура стану, роди. – Біла церква, 2007.

^{290а} Эттингер Ш. Россия и евреи. Сборник статей / Пер. с иврита. – Б. м.: библиотека-Алия, 1993. – С. 155.

^{290б} Там само. – С. 156.

ної «смуги єврейської осілості» та появи упродовж першої половини ХІХ ст. кількох «Положень про євреїв», які визначали їх правове становище. Таким чином, проблема національних прав російського єврейства ґрунтувалася на нерівноправності євреїв, оскільки у державі діяло виключне законодавство щодо представників цього етносу²⁹¹.

Іншим зовнішнім фактором був просвітницький рух, який у другій половині ХVІІІ ст. почав набирати сили в передових верствах Західної Європи і який спрямовувався «на вивільнення людського розуму від забобонів попередніх часів». У Франції, Німеччині, Австрії з'явилися Вольтер, Д. Дідро, Ж.-Ж. Руссо та інші просвітителі, які на повний голос заговорили про необхідність свободи совісті та думки для усіх^{291а}. Разом з тим, одна з основних ідей Вольтера зводилася до того, що «єврейство не сумісне з сучасною державою. Вихід для єврейства – асиміляція, відмова від харчових заборон, мізантропії тощо». Деякі сучасні дослідники вважають, що саме Вольтер підготував «певний духовний клімат, в умовах якого в подальшому розпочалася емансипація євреїв», а самому великому просвітителю ставлять у «заслугу» формування ідеології сучасного світського антисемітизму^{291б}. Коли ж останні десятиліття добігали кінця, європейська політична думка витворила сам термін «антисемітизм», появу якого пов'язують із діяльністю В. Марра, який у 1879 р. заснував у Німеччині Антисемітську лігу^{291в}.

ХІХ ст. породило в Європі цілу низку антиєврейських міфів, фальшивок. Серед них варто виділити Протоколи сіонських мудреців (90-ті рр. ХІХ ст.), які були опубліковані в Росії на початку ХХ ст. Усі вони мали значний вплив на радикалізацію «антиєврейського руху». У першу чергу це проявилось у єврейських погромах 1881 – 1882 рр. і 1903 – 1906 рр., які з особливим розмахом охопили Правобережжя України, а саме – Волинь і Київщину²⁹². Їх спрямованість була антиреволюційною, оскільки після вбивства царя у 1881 р. євреїв

²⁹¹ Дубнов С. Какая самоэмансипация нужна евреям // Восход. – 1883. – Май-июнь. – С. 222.

^{291а} Кармазіна Марія, Кальян Сергій. Європейське тло російської антиєврейської політики (кінець ХVІІІ – ХІХ ст.) // Проблеми історії України... – Вип. 16. – Ч. 1. – С. 62.

^{291б} Там само. – С. 63.

^{291в} Там само. – С. 66.

²⁹² Мьши М. Погромы и их причины // Восход. – 1883. – Январь-февраль. – С. 214 – 217, 220.

ототожнювали з революціонерами²⁹³. На думку А. Капеллера, місцева влада сприяла учасникам погромів, проте причетність до них царського уряду достовірно не встановлена²⁹⁴. Наслідки російської революції 1905 – 1907 рр. для євреїв були тотожні наслідкам 1881 р.: посилилася еміграція євреїв за кордон, зміцнів, спрямований на національну консолідацію євреїв Росії, сіоністський рух.

На початку ХХ ст. етнічну політику Російської імперії докорінно змінили дві події – революція 1905 р. та вибори до Державних Дум. У революції 1905 р. важлива роль відводилася етнічним меншинам імперії. Національний чинник посилював соціальні та політичні конфлікти, найвиразніше – у поляків, метою яких було відновлення незалежності. Польський рух досягнув високого рівня мобілізації, намагався використати загострення суспільних протиріч, зростання ліберальних настроїв у середовищі поміщиків, буржуазії та інтелігенції, а також воєнні невдачі Японської кампанії 1904 р.²⁹⁵

Події 1905 – 1907 рр. привели до відчутного пом'якшення етнічної політики, як наслідок, влада повернулася до т. зв. «гнучкого прагматизму»: скасувала низку русифікаторських заходів, зокрема у сфері мовної і релігійної політики; гарантувала громадянські права і свободи. Водночас, етнічні групи дістали можливість засновувати громадські організації та партії, розвивати національну пресу. Однак, на відміну від поляків, інші етнічні групи регіону не змогли повністю використати ці послаблення і тому їхні успіхи на ниві національного розвитку не були настільки вагомими.

Після 1907 р. етнічна політика Росії зосередилася на тих самих комплексах проблем, що і напередодні першої російської революції.

Важливим фактором етнічної політики Російської імперії стали вибори до I та II Державних Дум²⁹⁶. Вибори до I Думи не були рівними, прямими, загальними, а в їх основі лежала багатоступенева куріальна система, згідно з якою виборче право мали тільки

²⁹³ *Ляховецький Л.* Поездка в край погромов // *Восход*. – 1883. – Май-июнь. – С. 256.

²⁹⁴ *Капеллер А.* Росія як поліетнічна імперія... – С. 258.

²⁹⁵ *Зашикільняк Л., Крикун М.* Історія Польщі від найдавніших часів до наших днів. – Львів, 2002. – С. 403 – 420.

²⁹⁶ *Глушковецький А.* Еволюція законодавства про вибори до I та II Державних Дум Російської імперії // *Гуманітарний журнал*. – 2005. – № 1 – 2. – С. 45 – 52.

чоловіки²⁹⁷. В умовах бойкоту виборів лівими партіями першість у Думі отримали конституційні демократи (кадети), які здобули близько 40 %, і селянсько-народницькі трудовики, яким належало понад 20 % місць. Окремі представники етнічних груп Російської імперії, які пройшли до Думи, приєдналися до групи автономістів. У II Думі, яка розпочала роботу 20 лютого 1907 р., опозиція збільшилася за рахунок представників соціалістичних партій²⁹⁸. Серед етнічних меншин імперії найчисельніше представництво у ній було в українців – 63 депутати та поляків (50 – 60 осіб). Політична вага неросіян не відповідала їх кількісному представництву, оскільки вони не створили єдиної сили, зокрема, власну фракцію мали лише українці та поляки.

Перші дві Думи, зважаючи на відсутність юридичного інструментарію, не могли суттєво вплинути на етнічну політику Російської імперії. Законодавчу ініціативу блокували консервативна Державна Рада та право «вето» імператора, а також особливе законодавство. У дебатах переважало земельне питання, етнонаціональні проблеми виносилися на обговорення надзвичайно рідко. Незважаючи на це, одним із факторів розпуску II Думи 3 червня 1907 р. стали вимоги неросіян. Це висловлено у маніфесті від 3 червня 1907 р. про розпуск Думи, в якому повідомлялося, що: «Державна Дума створена для зміцнення російської держави і тому повинна бути російською за своїм духом. Інші народності, які належать до нашої імперії повинні мати у Державній Думі виразників своїх потреб, проте вони не повинні з'являтися і не з'являтимуться в кількості, яка давала б їм можливість мати вирішальний голос у суто російських питаннях. А в окраїнних областях імперії, населення яких ще не досягло достатнього державного, громадського розвитку, вибори до Державної Думи слід тимчасово припинити...»²⁹⁹.

У III Думі депутати-неросіяни становили близько 24 % її складу, а в IV – 19 %³⁰⁰. У них тільки німці збільшили своє пред-

²⁹⁷ Див.: Демин В. Государственная Дума России: механизм функционирования. – М., 1996.

²⁹⁸ Буліга М. Правові основи скликання Державних Дум у Російській імперії (волинський аспект) // Науковий вісник Волинського національного університету ім. Лесі Українки. – 2009. – Вип. 13. – С. 152 – 154.

²⁹⁹ Государственная Дума в России (1906 – 1917): Обзор. – М., 1995.

³⁰⁰ Детальніше див.: Кирьянов И., Лукьянов М. Парламент самодержавной России: Государственная Дума и ее депутаты, 1906 – 1907. – Пермь, 1995.

ставництво на тринадцять депутатів. Водночас, серед російських депутатів III і IV Дум зміцнили свої позиції течії, представлені Союзом російського народу та іншими націоналістами. Свої вимоги вони спрямовували передусім проти національно-культурних прав етнічних меншин, зокрема євреїв, поляків, німців. Представники цієї течії були налаштовані на зміцнення російської нації, домінування російської мови й православної церкви³⁰¹. Націоналістичні тенденції посилювалися також у поміркованих російських партіях октябристів і кадетів. «Конституційний націоналізм» відстоював велику Росію, в якій «переважна більшість національностей повинна націоналізуватися». У цих умовах Санкт-Петербург все частіше послуговувався російським націоналізмом як стабілізатором влади. «На цьому міцному ґрунті урядові інституції покликані непохитно захищати... освячену єдність і неподільність імперії, переважання в ній російської національності і православної віри», – заявив у 1912 р. перед Думою прем'єр-міністр В. Коковцев³⁰². Ця націоналістична тенденція мала вплив на етнонаціональну політику Російської імперії, що знівелювала демократичні поступки, на які царат змушений був піти під час першої революції.

Отже, етнічну політику Російської імперії на кожному з історичних відтинків визначали низка внутрішньо- та зовнішньополітичних чинників. Наприкінці XVIII – упродовж першої половини XIX ст. російське самодержавство «заклало фундамент» своєї етнополітики на землях колишньої Речі Посполитої. На тлі економічного та культурного відставання імперії від країн Західної Європи політика владних інституцій щодо кожної з етноспільнот, які населяли край, визначалася передусім ставленням самих етнічних меншин до існуючого політико-правового устрою та владних інституцій держави. Найважче у цій ситуації було полякам, які в окреслений період двічі піднімали антиросійські повстання, що викликало адекватну відповідь російського самодержавства – хвилю репресивних заходів.

Разом з тим бажання влади швидко освоїти цілинні землі краю, а також модернізувати сільське господарство регіону, збіль-

³⁰¹ *Будилович А.* Может ли Россия отдать инородцам свои окраины. – Санкт-Петербург, 1907.

³⁰² *Каппелер А.* Росія як поліетнічна імперія... – С. 265.

шити обсяги виробництва сільськогосподарської продукції відповідно до тогочасних європейських стандартів привели у край значну кількість колоністів.

У другій половині XIX – на початку XX ст. політика династії Романових щодо кожної з етноспільнот знову ж таки мала певну мету та була спрямована на отримання певних результатів, а отже, диктувалася специфічними чинниками. Зміна царських режимів у Російській імперії, зростання національної свідомості росіян, подальша політизація етнічних рухів, зростання сепаратизму, революція 1905 р. та вибори до Державних Дум – базові чинники, які визначили етнополітичну лінію російського самодержавства у цей період.

Водночас відзначимо, що кожна із суспільно значимих для західного суспільства подій, що мала етнополітичне забарвлення і етнополітичний контекст, теж розставляла акценти в етнічній політиці Російської імперії. Для прикладу, утворення у 1882 р. Троїстого союзу, агресивна зовнішня політика О. Бісмарка привели до значного погіршення російсько-німецьких стосунків, що, відповідно, відбилося на ставленні влади до німецьких колоністів, а існуючі у суспільстві не завжди позитивні стереотипи щодо представників єврейського етносу, а також досвід розв'язання «єврейського питання» західними державами за допомогою обмежуючого законодавства визначили спрямовуючі вектори політики самодержавства щодо представників цього етносу.

2.2. Інститути державного управління й адміністративного контролю

Третій поділ Речі Посполитої 1795 р. змінив політико-правовий статус Правобережної України. Регіон увійшов до складу Російської імперії, що привело до трансформації повноважень органів місцевого самоврядування, створення нових і зміни компетенції уже існуючих владних структур. Аналіз джерел свідчить, що етнополітичний простір краю перебував повністю під контролем центральної влади Російської імперії. Однак етнічна політика імперії на Правобережжі не стала безпосереднім об'єктом діяльності окремої спеціальної державної інституції. До її реалізації була причетна вся вертикаль державного управління – від імператора до місцевих органів влади. Звідси – її непослідовність та безсистемність.

Розглядаючи діяльність інститутів державного управління в етнополітичному просторі Правобережжя України, виділимо п'ять періодів: 1) кінець XVIII – початок XIX ст.; 2) початок XIX ст. – 1830 р.; 3) 1830 – 1863 рр.; 4) 1863 – 1905 рр.; 5) 1905 – 1914 рр.

Упродовж першого (перехідного) періоду основні вектори етнічної політики на Правобережжі України формував особисто імператор і його найближче оточення. Загалом упродовж 1796 – 1805 рр. побачили світ десятки імператорських і сенатських указів³⁰³, що регламентували територіальний статус приєднаних земель, повноваження місцевих органів влади в усіх сферах суспільно-політичного і соціально-економічного життя регіону, повинні були сприяти налагодженню міжнаціональних відносин. Серед найважливіших нормативно-правових актів цього періоду виділимо укази «Про поновлення п'яти губерній і підпорядкування прикордонних губерній військовим губернаторам»³⁰⁴ від 9 вересня 1801 р., «Про визначення губернаторів і виборів для цього кандидатів у деяких губерніях»³⁰⁵ від 9 вересня 1801 р. та ін.³⁰⁶

Етнополітичні питання Правобережжя вирішувалися також у кабінетах урядуючого Сенату – вищого державного органу управ-

³⁰³ Філінюк А. Розмежування губерній Правобережної України в 1801 – 1806 роках // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2008. – С. 199.

³⁰⁴ ПСЗРИ-1. – Т. XXVI. – № 20162.

³⁰⁵ Там само.

³⁰⁶ ПСЗРИ-1. – Т. XVII. – № 20684.

лінських справ. У період правління Катерини II Сенат було позбавлено законодавчої функції, натомість наділено контролюючими правами. У 1797 р. при Сенаті створено Експедицію державного майна, опікунства іноземців і сільського домоводства для вищого завідування колоніями, яка опікувалася облаштуванням іноземних трудових мігрантів на території імперії. У 1801 р. Експедиція при урядовому Сенаті дозволила німецьким колоністам створити на Волині одну з перших великих іноземних колоній – Карлос-Вальд³⁰⁷ (у 1803 р., колонії перепідпорядковані Міністерству внутрішніх справ).

Якщо Катерина II намагалася централізувати систему управління державою, то її наступник – Павло I дотримувався діаметрально протилежних переконань. Імператор вважав, що місцевих чиновників потрібно обирати згідно з «місцевими традиціями й обрядами»³⁰⁸. Однак, за будь-яких умов, безпосередніми виконавцями волі центру на Правобережжі був генерал-губернатор (Мінський, Ізяславський і Брацлавський (1793 – 1795), із 1796 р. – Мінський, Волинський, Брацлавський і Подільський, згодом – Мінський, Волинський і Подільський³⁰⁹). Власне, всім законодавчим актам 1793 – 1796 рр., що стосувалися Південно-Західного краю, Катерина II надала форми указів, які безпосередньо були звернені до генерал-губернатора – М. Кричетнікова (1792 – 1793), а після його смерті – Т. Тутолміна (1739 – 1809)³¹⁰.

Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. генерал-губернатори регулювали суспільно-політичні, соціально-економічні і культурні процеси на підконтрольній території. Їх перші укази спрямовувалися на формування основ адміністративно-територіального устрою регіону, а також на налагодження міжетнічних відносин. Оскільки, на відміну від інших губерній, у краї не вистачало перевірених, компетентних російських чиновників – прокурорів, губернських землемірів, повітових скарбників тощо, генерал-губернатор дістав від Катерини II право безперешкодно формувати кадровий склад місцевих інституцій влади³¹¹.

³⁰⁷ Воронин А. Об иностранных поселенцах в Юго-Западном крае. – Б. м. и г. – С. 2.

³⁰⁸ ПСЗРИ-2. – 1830. – № 19154.

³⁰⁹ Материалы для истории Подольской губернии (1792 – 1796). – Вып.1. – Каменец-Подольск, 1885. – С. 145.

³¹⁰ Шандра В. Адміністративні установи Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст. в російському законодавстві: джерелознавчий, аналітичний огляд – Київ, 1998. – С. 16.

³¹¹ Шандра В. Формування бюрократії в Правобережній Україні (XIX – початок XX ст.) // Український історичний журнал. – 2007. – № 2. – С. 145.

У нових суспільно-політичних умовах не була чітко визначена компетенція місцевих органів влади. Повітова адміністрація краю призначалася верховною владою, зважаючи на етнічний склад населення, що унеможливило та стримувало наплив польських чиновників у місцеві інституції³¹². Водночас, практично було відновлено роль польських шляхетських сеймиків – основних органів місцевого самоврядування. «В цілому еліта набутих територій позитивно поставилася до реформ Павла I, – зауважувала сучасна дослідниця В. Шандра, – адже імператор рахувався з їхнім становищем, та вони й самі неодноразово, як свідчать тексти законодавчих актів, ініціювали потрібні їм зміни... Щоб зберегти та зміцнити політичний лад з огляду на революційні події у Франції, Павло I здійснював певні поступки місцевим елітам набутих західних територій»³¹³. Водночас відновлено виборчі суди (головні, земські, підкоморські), засновано Волинський надвірний суд³¹⁴.

Другий період (початок XIX ст. – 1830 р.) характеризувався поступовим розростанням управлінського апарату на всіх щаблях влади. 11 березня 1801 р. престол обійняв Олександр I, який спрямував значні зусилля на трансформацію політичних інституцій Російської імперії, зокрема тих із них, що тією чи іншою мірою відповідали за етнонаціональну політику держави. Новий імператор скасував низку указів свого попередника – Павла I, відновив чинність «Установлення для управління губерніями» (1775 р.), «Статуту благочинності», «Жалуваної грамоти дворянству», «Дарованої грамоти містам» (1785 р.).

У період правління Олександра I пріоритетним напрямом діяльності всієї вертикалі влади було гарантування внутрішньої і зовнішньої безпеки держави. «У тому разі, коли виникала безпосередня загроза з боку однієї з етнічних спільнот, влада застосовувала форсовані дії із застосуванням військової сили, – констатують сучасні дослідники. – Якщо неросійські еліти виражали лояльність до імператора і підтримували соціально-економічну стабільність, то вони отримували певні привілеї та інтегрувалися різними способами у державну

³¹² *Скоробогатов А. В.* Государство и общество в идеологии и политике императора Павла I. – Казань, 2004. – С. 75.

³¹³ *Шандра В.* «Губернии на особых правах и привилегиях состоящие...» як політичний портрет // Регіональна історія України. – Київ, 2009. – № 3. – С. 201 – 202.

³¹⁴ Там само.

систему... На перших порах політика глибокого прагматизму і релігійної терпимості приносила непогані плоди»³¹⁵.

У такій ситуації не було потреби у створенні інституції, яка б безпосередньо відповідала за етнонаціональну політику держави. Однак, незважаючи на те, що міжетнічні відносини не розглядалися як безпосередній об'єкт політики держави, «іногородцям» приділялася значна увага центру. Події на Правобережжі активно обговорювалися у створеному 9 травня 1801 р. так званому Негласному комітеті (проіснував до 9 листопада 1803 р.), до складу якого входили «молоді друзі царя» – П. Строганов, А. Чарторийський, В. Кочубей, М. Новосельцев³¹⁶. «Влада Сенату обмежувалася тільки єдиною владою імператорської величності», поступово законодавчі функції цього органу перейшли до інших державних інституцій: указом від 21 березня 1803 р. Сенат позбавили права робити зауваження на усі прийняті закони, а міністерські звіти направлялися в Комітет міністрів³¹⁷.

У січні 1810 р. засновано законодорадчу Державну Раду, згодом прийнято «Загальне установа міністерств», яке уніфікувало організацію і діяльність міністерств³¹⁸. Компетенція цього органу остаточно була визначена 20 березня 1820 р.³¹⁹ Створення міністерств внесло дисбаланс у систему контролю над етнополітичним простором регіону. «Головна проблема полягала в тому, – зауважив дослідник М. Бармак, – що створена на початку ХІХ ст. міністерська вертикаль влади входила у суперечність з існуванням генерал-губернаторів, яким підпорядковувалися «по горизонталі» всі органи управління на їх території. Генерал-губернаторський нагляд по своїй суті суперечив основам міністерського нагляду»³²⁰.

З-поміж етнічних груп Правобережжя основна увага центру приділялася вирішенню польського та єврейського питань. Сучасна дослідниця Н. Щербак справедливо зауважила, що «єврейському і

³¹⁵ Теплоухова М. Этнонациональная политика в Российской империи X – начала XX века // Ойкумена. – 2011. – № 2. – С. 140.

³¹⁶ Детальніше див.: Мемуары князя Адама Чарторыйского. – Т. 1. – М., 1912.

³¹⁷ Высшие и центральные государственные учреждения России. 1801 – 1917 гг. – СПб., 2000. – Т. 1. – С. 82 – 89.

³¹⁸ Российское законодательство X – XX вв. У 9 т.: Т. 6 Законодательство первой половины XIX века. – М., 1988. – С. 93

³¹⁹ ПСЗРИ-1. – Т. XXVII. – № 20406

³²⁰ Бармак М. Формування владних інституцій Російської імперії на Правобережній Україні (кінець ХVІІІ – перша половина ХІХ ст.). – Тернопіль, 2007. – С. 171.

польському питанню надавалося в діяльності державних установ значно більше уваги, а ніж політиці уряду щодо всіх інших народів багатоетнічної Російської імперії разом узятих»³²¹. Цю тезу яскраво підтверджує офіційна статистика: упродовж 1810 – 1917 рр. Державна Рада розглянула 176, Комітет міністрів – 357, Рада міністрів – 29 законопроектів, що стосувалися євреїв³²².

Аналіз джерел свідчить, що вищі органи влади й управління Російської імперії намагалися вирішити три блоки питань: політичної благонадійності етнічних меншин, їх соціально-економічні та культурно-освітні проблеми. За політичну благонадійність етнічних меншин відповідало Третє відділення Власної його Імператорської величності канцелярії, Міністерство внутрішніх справ, декілька департаментів Сенату³²³. Зокрема, Третє відділення – орган політичного нагляду і слідства, вело спостереження за діяльністю окремих громадсько-політичних діячів і організацій, проводило слідство у політичних справах. Його чиновники також готували «Щорічні звіти про діяльність», у яких висвітлювалися політичні настрої, що панували в суспільстві та серед окремих етнічних груп³²⁴. «Спокій і тишу» забезпечувало Міністерство внутрішніх справ. Воно контролювало місцеві адміністративно-поліцейські установи, станові органи дворянства і міських станів, благодійні організації тощо. Особливу роль в апараті міністерства відігравала Особлива канцелярія – орган політичного нагляду, – яка здійснювала боротьбу з селянськими і політичними рухами, відповідала за цензуру, розглядала найважливіші кримінальні справи, а також виконувала функцію контррозвідки.

Політичні настрої, що панували у суспільстві, вивчав Сенат. Українські губернії підпорядковувалися окремому департаменту. 1 серпня 1805 р. він оприлюднив одну з небагатьох «Височайше затверджену Інструкцію сенаторам, призначених для огляду губерній» Правобережної України³²⁵. Напевне, зважаючи на незацікавле-

³²¹ *Щербак Н.* Національне питання в політиці царизму... – С. 65.

³²² Там само.

³²³ Высшие и центральные государственные учреждения России. 1801 – 1917 гг.: В 4-х тт. Т. 1. – СПб., 2000. – С. 82-107, 158-161.

³²⁴ ПСЗРИ-1. – Т. XXVIII. – № 21861.

³²⁵ ПСЗРИ-1. – Т. XXVIII. – № 21861.

ність уряду, підготовлений ними звіт про етнонаціональний склад населення, суспільно-політичні процеси в регіоні мав формальний характер, без наслідків для місцевого населення.

Соціально-економічні та національно-культурні процеси регіону перебували в компетенції низки міністерств – внутрішніх справ, комерції, фінансів, народної освіти та ін. Державне казначейство на правах міністерства розглядало соціально-економічні, освітні, релігійні питання етнічних меншин імперії, опікувалося переселенським рухом. Особливу увагу Комітет міністрів приділяв питанням боротьби з сепаратистськими рухами етнічних меншин.

Для вирішення освітніх питань в імперії було створено шість навчальних округів (Петербурзький, Московський, Вілленський, Дерптський, Харківський і Казанський). Кожен округ очолював попечитель, під наглядом якого перебували всі навчальні заклади округу. Адміністративна діяльність попечителя обмежувалася університетською автономією. Рада університету вибирала ректора, деканів, інспектора, правління (для вирішення господарських справ). Рада мала широкі адміністративні, навчальні, наукові і судові права³²⁶.

При університетах працювали цензурні комітети, які після 1826 р. набули автономного статусу. Середніми і нижчими навчальними закладами губернії керував директор училищ, який обирався університетською радою і був їй підпорядкований. У перші десятиліття ХІХ ст. у Росії створено низку привілейованих навчальних закладів – ліцеїв. Однак кількість навчальних закладів надалі залишалася незначною, не кажучи про чисельність учнів, які у них навчалися³²⁷. Статут гімназій і училищ 1828 р. зберігав тріступеневу систему освіти. Директор гімназії й училища отримував значно більші права над навчальними закладами губернії. Для нагляду за викладанням у гімназії вводилася посада інспектора. При директорі гімназії створювалася офіційна рада. Кожні три роки дворянство губернії вибирало почесного попечителя гімназії.

У цей час також було посилено нагляд за приватними навчальними закладами³²⁸.

³²⁶ Миллюков П. Очерки по истории русской культуры. Ч. 1. Население, экономический, государственный и сословный строй. – СПб., 1900. – С. 324.

³²⁷ Алешинцев И. История гимназического образования в России XVIII и XIX вв. – СПб., 1912. – С. 120.

³²⁸ Там само.

Ухвалений 26 липня 1835 р. загальний університетський статут де-факто ліквідував «університетську автономію», збільшивши права попечителя округу. Замість відділень, університети поділялися на факультети. Для заснованого у 1834 р. Київського університету ухвалено окремих статут, який обмежував виборність деканів і встановлював призначення професорів особисто міністром освіти³²⁹.

У 1810 р. створено Головне управління духовних справ іноземних віросповідань (у 1817 р. управління увійшло до складу Міністерства народної освіти, а в 1832 р. – Міністерства внутрішніх справ на правах департаменту)³³⁰. Із 1848 р. при департаменті діяла особлива Рабинська комісія, яка розглядала всі справи, що стосувалися «правил та обрядів єврейської віри». У 1856 р. в департаменті введено посаду «ученого єврея», який здійснював нагляд за єврейськими навчальними закладами³³¹. У грудні 1840 р., за сприяння О. Уварова, створено Комітет для визначення напрямів і шляхів докорінного благоустрою євреїв³³², а в 1842 р. – «Комісію для освіти євреїв Росії». Їхнє основне завдання полягало в «узгодженні імперських інтересів, щодо руйнування традиційної релігійної освіти, з тривогою єврейського населення за збереження самобутньої системи єврейської освіти та виховання»³³³. До її складу увійшли відомі представники єврейського населення імперії: рабини М. Любавицький, І. Воложинський, директор Одеського єврейського училища Б. Штерн, бердичівський банкір І. Гальперін та ін.

На особливому контролі влади перебувало питання «іноземного віросповідання». «Інородцями» опікувалося центральне відомство – Головне управління духовних справ різних іноземних віросповідань. Згодом у структурі Міністерств внутрішніх справ створено раду, канцелярію і департаменти. Один із них – Департамент державного господарства займався господарськими й адміністративними справами іноземних поселенців.

Етнорелігійне життя Правобережжя перебувало під невсипущим контролем Святішого Синоду – вищого законодавчого,

³²⁹ *Общий устав императорских российских университетов.* – СПб., 1835. – С. 4.

³³⁰ *Див.: Ерошкин Н. П. История государственных учреждений дореволюционной России.* – М., 1981.

³³¹ *Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем.* В 16 тт. – СПб., 1908 – 1913. – Т. 6. – С. 96, 580.

³³² *Гессен Ю. История еврейского народа в России.* Т. 2. – М., 1993. – 502 с.

³³³ *Див.: Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем.* В 16 тт. – СПб., 1908 – 1913. – Т. 10.

адміністративного і судового органу Російської православної церкви, яка розглядалася російським самодержавством як один із засобів русифікації населення. Поступово повноваження Колегії Синоду у сфері церковного управління перейшли до обер-прокурора. Місцеві установи Синоду об'єднувалися у духовні округи (єпархії), межі яких з початку ХІХ ст., як правило, збігалися з губерніями. Єпархії поділялися на духовні повіти, а останні – на церковні парафії. Єпархії очолював архієрей з консисторією. Йому підпорядковувалися місцеві культові установи (монастирі, собори, церкви), а також – релігійні навчальні заклади (семінарії, духовні училища, приходські школи). Києво-Печерська і Почаївська лаври, Київська духовна академія, ставропігійські монастирі і синодальні собори підпорядковувалися безпосередньо Синоду.

24 жовтня 1817 р. створено Міністерство духовних справ і народної освіти, яке об'єднало Синод, Головне управління духовних справ різних віросповідань і міністерство народної освіти. Однак уже у травні 1824 р. міністерство розформували, а його складові набули самостійного статусу. Синод надалі вів боротьбу із іновірцями та розкольниками, зокрема старовірами, намагався знівелювати вплив католицької та уніатської церкви на населення Південно-Західного краю, а також збільшити кількість православних парафій^{56a}. Міністерству народної освіти були підзвітні середні і нижчі навчальні заклади, Академія Наук, Академія мистецтв (1811 – 1829 рр.), типографії, цензура. У структурі міністерства працювало Головне управління училищ, яке розглядало питання, пов'язані з адміністративним, господарським і навчальним процесом освітніх закладів імперії.

На місцевому рівні одними із найважливіших у системі контролю держави за міжнаціональними відносинами в регіоні залишалися губернатори та генерал-губернатори. Щодо Правобережної України, то сучасна дослідниця В. Шандра у діяльності генерал-губернаторів упродовж ХІХ ст. виділяє три етапи: 1) адаптація на посаді, пошук підтримки серед місцевих станів, етнічних груп регіону, кооптація місцевих еліт, передусім поляків, у російське дворянство; 2) погодження із центром уявлення про політичні, соціально-господарські та культурно-конфесійні відмінності регіону; 3) підпорядкування суспільно-політичного, соціально-економічного життя

підпорядкованих територій загальноімперським порядком³³⁴. «Поміж інших державних інституцій саме канцелярії генерал-губернаторів набували особливої ваги... тому, що їх чиновники, зокрема чиновники з особливих доручень, безпосередньо... спілкувалися з населенням, його елітними станами, – відзначала дослідниця. – Адже саме їм доводилося з'ясовувати ті проблеми, які впливали на формування політики центру щодо історичних регіонів, пропонуючи верховній владі, вищим і центральним органам влади власне бачення стратегії і тактики регіонального управління»³³⁵.

Спочатку губернатора, як і більшість місцевих чиновників, на посаду призначав Сенат, а починаючи із 1802 р., – Міністерство внутрішніх справ. «Губернатор володів усією повнотою адміністративної влади, – констатує сучасний дослідник М. Бармак, – завідував кадровим складом місцевих адміністративних і поліцейських установ, беручи безпосередню участь у формуванні штатів чиновників і канцелярських службовців, і, здійснюючи на свій розсуд кадрові перестановки, змушував урядовців і ці установи до виконання розпоряджень вищестоящих властей»³³⁶.

На думку О. Градовського, посада губернатора відзначалася надлишком повноважень: йому необхідно було стільки бачити, передбачити, направити, відвернути, вказати, простежити і заборонити, що добросовісне виконання повноважень з кожним роком ставало дедалі важчим³³⁷. «Законодавство періоду царювання Олександра I акцентувало увагу на губернаторові, як ключовій посадовій особі середньої ланки бюрократичного державного апарату управління, – зауважила В. Шандра. – На ньому сфокусувалася значна частина проблем функціонування місцевих державних установ, бо саме губернатор здійснював реальне проведення урядової політики»³³⁸. Більше того, губернатори контролювали суспільні настрої,

³³⁴ Шандра В. Генерал-губернаторства як форма управління українськими губерніями у складі Російської імперії // Регіональна історія. – Київ, 2007. – № 1. – С. 157.

³³⁵ Там само.

³³⁶ Бармак М. Формування владних інституцій Російської імперії... – С. 191.

³³⁷ Градовский А. Собрание сочинений. Т. 9: Начала русского государственного права. Ч. 3: Органы местного самоуправления. – 2-е изд. – СПб., 1908. – С. 477.

³³⁸ Шандра В. Адміністративні установи Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст. в російському законодавстві: джерелознавчий, аналітичний огляд – Київ, 1998. – С. 22.

займалися переселенням євреїв, декласацією польської чиншової шляхти, давали дозволи на переселення іноземних колоністів тощо. Після завершення повітових поїздок губернатори складали детальний звіт, який відправлявся імператору та до Міністерства внутрішніх справ, а також генерал-губернатору. «За ініціативи міністерства, – констатують сучасні науковці, – такі ж дані мали надсилатись у губернське правління – установу, що управляла всією губернією, а тому будь-які виявлені порушення бралися ним до уваги. Про надзвичайні події в губернії начальник мусив повідомити Сенат. Відомості ці, з одного боку, могли запобігти виникненню масштабних зловживань, а з іншого – сенатори, під час власної ревізії, звертали на них особливу увагу»³³⁹.

Генерал-губернатор і губернатор – безпосередні виконавці «волі царя», однак рутинну роботу виконував апарат канцелярії губернатора та губернське правління. Канцелярія поділялася на декілька підрозділів, серед яких дотичні до етнічної політики імперії питання вирішували розпорядча, особлива, селянська, військова, церковно-будівельна, господарська частини. Губернатор очолював губернське правління, яке згідно зі штатним розписом від 14 листопада 1824 р. поділялося на чотири відділення. Якщо перші три займалися оприлюдненням законів, наглядом за виконанням рішень губернатора, забезпечували постійний діалог «начальника губернії» із поліцією та судом, то соціально-побутові проблеми етнічних меншин вирішували чиновники четвертого відділення³⁴⁰.

Указом Сенату від 1827 р. кожний цивільний губернатор мав два чиновники із особливих доручень. В. Шандра констатувала: «При всій різноманітності службових функцій, що їх виконували чиновники з особливих доручень, на перше місце варто виділити збір та надання губернатору інформації, яка б адекватно відображала соціальні процеси й котру б він міг використати для послідовної інтеграції регіону в імперський простір. Оскільки влада не могла покласти на солідну статистику щодо господарства і демографії у краї, то саме чиновники з особливих доручень забезпечували губернатора соціальною, господарською та демографічною інформацією, якої він потребував для прийняття того чи того рішення. Не в

³³⁹ Маркевич О. Один рік із життя волинського губернатора першої половини XIX ст. // Київська старовина. – 2011. – № 2. – С. 34 – 46.

³⁴⁰ Бармак М. Формування владних інституцій Російської імперії... – С. 213.

останню чергу йшлося й про наслідки тих заходів, до котрих вдавалась влада. Грандіозні соціальні зміни з надзвичайними методами їх регулювання, які супроводжувалися поліцейськими заходами, найперше цікавили губернатора. Серед них, зокрема, реакція населення на закриття Кременецького ліцею, настрої правобережних поміщиків щодо влади, виконання службових обов'язків чиновниками польського походження тощо ...»³⁴¹.

Упродовж третього періоду (1830 – 1860 рр.) проблема етнічної політики Російської імперії набула особливої актуальності. Ще у 1822 р. М. Сперанський підготував «Устав для управління іногородцями» – один із перших у Російській імперії актів безпосередньо присвячених розв'язанню проблем національно-культурного і соціально-економічного розвитку меншин імперії. Незважаючи на те, що документ безпосередньо не стосувався території Правобережжя, його поява свідчила про низку проблем у цій сфері. Польське повстання 1830 – 1831 рр. ще більше посилювало увагу чиновників усіх рівнів до запитів етноспільнот. «Загострення питання [національного – *Ю. П.*] проходило у певні історичні періоди, – констатують російські вчені, – і було викликано, з одного боку, об'єктивною тенденцією зростання території імперії, внаслідок чого в її організм потрапляли інородні елементи і перед урядом поставало завдання їх поетапної інтеграції до складу держави, а з іншого, суб'єктивним фактором – непродуманою політикою російських правлячих кіл у цих питаннях»³⁴².

Після придушення польського повстання, російське самодержавство в «ручному режимі» намагалось розв'язувати наболілі етносоціальні, етнополітичні та етнокультурні проблеми. Водночас, було посилено контроль за етнополітичним простором регіону: указом від 1 грудня 1830 р. у Гродненській, Віленській, Мінській, Подільській, Київській, Волинській губерніях і Білостоцькій області запровадили воєнний стан³⁴³; у край прибули досвідчені російські чиновники; у шляхти, причетної до повстання, вилучалися маєтки та

³⁴¹ *Шандра В.* Чиновник з особливих доручень при Київському генерал-губернаторстві: соціологічний портрет // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.. – Київ, 2007. – № 13. – С. 160.

³⁴² *Меньшиков М.* Письма к ближним за 1907 г. – СПб., 1907. – С. 239.

³⁴³ ПСЗРИ-2. – Т. V. – № 4155.

земельні наділи³⁴⁴. Зазнала відчутного удару система освіти. У 1833 р. у кожному навчальному окрузі ввели посаду інспектора приватних навчальних закладів. 25 червня 1835 р. видано нове положення «Про навчальні округи», згідно з яким усі обов'язки щодо управління навчальними закладами переходили до рук попечителя навчального округу.

На допомогу останньому створювалися рада, канцелярія і вводилася посада інспектора казенних училищ. Ухвалений 26 липня 1835 р. загальний університетський статут де-факто ліквідував «університетську автономію» і збільшив права попечителя округу. Університети замість відділень ділилися на факультети. Для заснованого у 1834 р. Київського університету ухвалено окремий статут, який обмежував виборність деканів і встановлював призначення професорів особисто міністром освіти.

В імперії продовжували діяти ухвалені у 1826 і 1828 рр. цензурні статuti, які забороняли будь-які дії, що «загалом або частково були шкідливими щодо віри, престолу, доброї моралі й особистої честі громадян». Верховний і головний цензурні комітети були ліквідовані, а загальне керівництво цими інституціями в Санкт-Петербурзі, Москві, Києві, Ризі, Вільно, Одесі та інших містах здійснювало Головне управління цензури, яке включало чиновників міністерства народної освіти і представників інших відомств (управляючого третього відділення, Синоду, міністерств внутрішніх та іноземних справ).

Усі справи етнічних спільнот Правобережжя вирішував «Комітет, створений для розгляду різних пропозицій у губерніях, від Польщі повернутих» («Комітет Західних губерній»), який упродовж 1831 – 1848 рр. готував законопроекти, пов'язані зі зміною місцевого управління. Упродовж сімнадцяти років відбулося 145 засідань цієї установи. «Труднощі у вивченні історії Комітету Західних губерній полягають у тому, що він працював без будь-якого плану, – відзначає сучасна білоруська дослідниця О. Лепеш, – порядок денний цілком залежав від направлених до його канцелярії, іноді навіть випадкових, листів, записок...»³⁴⁵. Питання розглядалися здебільшого тільки у загальних

³⁴⁴ ПСЗРИ-2. – Т. VI. – Отд. 1. – № 4535.

³⁴⁵ Лепеш О. Комитет Западных губерний (1831 – 1848): обстоятельства создания и механизм действия. – Працы гістарычнага факультэта БДУ. – Вып. 2. – 2007. – С. 141.

рисах і згодом направлялися до профільних відомств. Після ліквідації зазначеного комітету у 1848 р. його функції передали Комітету міністрів.

Комітет Західних губерній координував свою діяльність з генерал-губернаторами, губернаторами відповідних губерній та їх найближчим оточенням, у віддані яких перебували соціально-економічні та культурно-освітні аспекти життя етнічних меншин Правобережжя України. У цих умовах саме чиновники стали «істинними творцями нової політики у західній окраїні імперії»³⁴⁶. «Безпосередній начальник ввіреної йому губернії» зобов'язувався «охороняти недоторканість верховних прав самодержавства, користі державі та повсюдного, точного виконання законів, статутів, найвищих повелінь, указів Урядуючого Сенату і приписів начальства».

Таким чином, генерал-губернатори, губернатори охороняли «громадський спокій, безпеку усіх і кожного, дотримання встановлених правил, порядку і благочиння..., прийняття заходів для збереження народного здоров'я, забезпечення продовольством...»³⁴⁷.

Зауважимо, що компетенція генерал-губернатора, губернаторів великою мірою залежала від їхніх організаторських здібностей, бажання «прислужитися» режимові. Одним із найкращих виконавців волі російського самодержавства на Правобережжі упродовж ХІХ ст. більшість сучасних дослідників вважають генерал-губернатора Д. Бібікова, який, на відміну від свого попередника, втручався в усі сфери суспільно-політичного життя, ініціював низку нормативно-правових актів вищих органів влади Російської імперії, що стосувалися підзвітної йому території. На підставі аналізу діяльності Д. Бібікова В. Шандра констатує, що «генерал-губернатор наділявся російським законодавством надзвичайними повноваженнями, а саме – він стратегічно оцінював місцеву ситуацію, мав право законодавчої ініціативи та ніс особисту відповідальність за впровадження урядової політики в життя, до певної міри, ним же визначуваної»³⁴⁸.

³⁴⁶ *Нольде А.* Очерки по истории кодификации местных гражданских законов при графе Сперанском. Вып. 1. Попытка кодификации литовско-польского права. – СПб., 1906. – С. 233.

³⁴⁷ ПСЗРИ-2. – Т. ХІІ. – № 10303. – № 1.

³⁴⁸ *Шандра В.* Адміністративні установи Правобережної України кінця ХVІІІ – початку ХХ ст. в російському законодавстві: джерелознавчий, аналітичний огляд – Київ, 1998. – С. 35.

3 червня 1837 р. Микола I оприлюднив «Загальний наказ губернаторам», де виклав права й обов'язки губернаторів Російської імперії. У їх компетенцію входило: здійснення загального управління територією краю; охорона суспільного благоустрою; вирішення господарських питань – контроль за будівництвом доріг, мостів та адміністративних будівель тощо; нагляд за виконанням повинностей і сплатою податків; охорона народного здоров'я; участь у справах казенного управління; нагляд за правосуддям; сприяння військовому відомству; опіка церковно-релігійним життям; ревізії губернських і повітових установ та органів влади; «огляд губернії»; звітність і відповідальність за загальний стан регіону та інше³⁴⁹.

Щодо етнічних меншин, то генерал-губернатор, губернатори стежили, щоб «кожний із усіх станів заробляв собі на життя... працею чесною та корисною..., щоб юнацтво отримувало виховання по правилах чистої віри, доброї моральності і з почуттям відданості престолу і вітчизні»³⁵⁰. У господарській сфері він «користується будь-яким випадком для вказівки істинних і прямих способів розвитку та покращення сільського господарства..., не залишає без уваги фабричну, заводську та ремісничу промисловість, направляючи її до предметів необхідних потреб... і до вигоди як виробників, так і споживачів»³⁵¹. Інформацію про життя іноземних колоністів, міжетнічну ситуацію в губернії С.-Петербургу отримував із їхніх детальних щорічних звітів.

У 1853 р. було оприлюднено «Загальну інструкцію генерал-губернаторам», яка приписувала останнім «усувати будь-який привід до неправдивих понять, хибних пояснень і згубних лжемудрувань»³⁵². Чиновник зобов'язувався контролювати «недо-торканність верховних прав самодержця... та точне виконання законів і розпоряджень вищого уряду в усіх частинах управління у ввіреному йому краї». Водночас, генерал-губернатор координував діяльність регіональних органів управління³⁵³.

Етнічна політика Російської імперії на Правобережжі України упродовж четвертого періоду (1860-ті рр. – 1905 р.) визначалася

³⁴⁹ Шумилов М. Местное управление и центральная власть в России с 50-х – начале 80-х гг. XIX в. – М., 1991. – С. 14.

³⁵⁰ ПСЗРИ-2. – Т. XII. – № 10303.

³⁵¹ Там само.

³⁵² Там само.

³⁵³ Там само. – Т. XXVIII. – № 27293.

двома чинниками: черговим польським повстанням 1863 р. та реформами 1860 – 1870 рр., які привели до створення низки нових органів влади, які опосередковано або ж безпосередньо визначали етнічну політику самодержавства та здійснювали контроль над національними меншинами регіону. У цей період серед вищих державних установ збережено Державну раду, Власну його імператорської величності канцелярію, Сенат, Синод, низку комітетів і канцелярій. Разом з тим, було створено Раду міністрів³⁵⁴, яка де-факто наділялася такими самими повноваженнями, що й Комітет міністрів.

Вирішення «національного питання» в окреслений період або ж форсовано прискорювалося, або ж уповільнювалося, зважаючи на різні складові суспільно-політичного життя імперії. Як і в попередні роки, на особливому контролі влади перебували суспільні настрої етноспільнот. Третя експедиція Третього відділення Власної його імператорської величності канцелярії перетворилася із органу стеження за проживаючими в Росії іноземцями в орган боротьби з масовими селянськими рухами, інстанцію, яка відслідковувала різні суспільні рухи та настрої, що панували в середовищі політичної еліти етнічних меншин³⁵⁵. Після вибуху в Зимовому палаці 5 лютого 1880 р. було опубліковано Указ від 12 лютого того ж року про створення «Верховної розпорядчої комісії з охорони державного порядку і громадського спокою» на чолі з генералом М. Лоріс-Меліковим³⁵⁶. Після ліквідації Третього відділення всі справи, що стосувалися «охорони держави і громадського спокою», були зосереджені у Міністерстві внутрішніх справ.

Згідно з декларованими у 60 – 70-х рр. XIX ст. реформами Сенат перетворювався у касаційний орган, усі справи про державні злочини розглядалися в судових палатах і Верховному кримінальному суді³⁵⁷. У 1872 р. у складі цієї інституції створено Особливу присутність для справ «про державні злочини і протизаконні співтовариства» – вищий орган у політичних справах. Крім першоприсутніх і п'ятох сенаторів, до

³⁵⁴ Історія державної служби в Україні / Керівник авторського колективу С.В. Кульчицький. – Т. 1. – Київ, 2009. – С. 284.

³⁵⁵ Див.: Асиміляційна політика російського царизму на Правобережній Україні (друга половина XIX ст.) / Етнічна історія народів Європи: Зб. наукових праць. – Вип. 10. – К., 2001.

³⁵⁶ *Ерошкин Н.* История государственных учреждений дореволюционной России. – М., 1968. – С. 208 – 211.

³⁵⁷ Історія державної служби в Україні / Керівник авторського колективу С.В. Кульчицький. – Т. 1. – Київ, 2009. – С. 282.

Особливої присутності входили призначені царем так звані станові представники – по одному губернський і повітовий предводителі дворянства, губернський міський голова і волосний старшина Петербурзької губернії.

Церковно-релігійна сфера перебувала у підпорядкуванні Святішого Синоду. На відміну від низки центральних інституцій державної влади, реформи 1860 – 1870 рр. не змінили його компетенцію – Синод зумів зберегти існуючі повноваження та апарат. Він і надалі виконував функції міністерства. Його основна мета полягала у посиленні ідеологічного впливу церкви на суспільство. У 1888 р. у складі Синоду заснували Раду у справах церковно-парафіяльних шкіл – орган нагляду за цими навчальними закладами і управління ними³⁵⁸.

Освітні аспекти культурно-просвітницької діяльності етнічних меншин і надалі перебували у віданні Міністерства народної освіти. Спеціальним рескриптом царя від 13 травня 1866 р. на міністра народної освіти покладалися обов'язки «охорони релігії та існуючого ладу». На тлі модернізації державного апарату міністерство також не уникло косметичної модифікації структурних підрозділів: у 1884 р. при Вченій раді міністерства створено відділення з технічної і професійної освіти; в 1893 р. – окреме відділення департаменту із управління промисловими училищами; у 1900 р. – відділ департаменту із жіночої професійної освіти.

Реформи 60-х рр. XIX ст. зменшили вплив попечителів навчальних округів на управління навчальними закладами (особливо університетами). Університетський статут 18 червня 1863 р. послабив бюрократичний нагляд за цими навчальними закладами. Однак наступного року новим статутом відмінили університетську автономію професорської колегії, ректорів, деканів і професорів надалі призначало міністерство. Попечителі знову дістали повний контроль над університетським життям, їм підпорядковувалися інспектори, які стежили за поведінкою студентів³⁵⁹.

Розбудова мережі навчальних закладів змушувала владу посилювати контроль за їх діяльністю. Законом від 14 липня 1864 р. створено губернські, повітові і навіть міські училищні ради. Ці ради склалися з чиновників, представників духовенства і земських орга-

³⁵⁸ Детальніше див.: Барсов Т. Святейший Синод в его прошлом. – СПб., 1897.

³⁵⁹ Асиміляційна політика російського царизму... – С. 35 – 40.

нів, які управляли початковими навчальними закладами та займалися узгодженням діяльності різних відомств у сфері народної освіти.³⁶⁰ 26 травня 1869 р. уряд ввів посаду інспектора народних училищ, який повинен був наглядати за навчальною і виховною роботою у початкових училищах і політичною благонадійністю викладацького складу³⁶¹. Більше того, інспекторам доручався підбір народних вчителів. Черговим законом 25 травня 1874 р. на училищні ради покладался обов'язок турбуватися «про задоволення потреб населення у початковій освіті» і «про потрібний їй моральний напрям». Цим самим законом вводилася посада директора народних училищ³⁶².

На місцевому рівні основні принципи етнічної політики імперії й надалі втілювали в життя «господарі губерній» – генерал-губернатори і губернатори. На початку ХХ ст. у Росії було 78 губерній, 18 областей, 4 градоначальства, 10 генерал-губернаторств (Московське і 9 – на околицях імперії). У період реформ компетенція губернаторів дещо звузилася. Зокрема, вони втратили право «ревізії», судових справ, в їх підпорядкування не попала низка владних установ, створених у 1880-х рр. (губернські акцизні управління тощо). «Тож Російська імперія до маніфесту 17 жовтня 1905 р. являла собою необмежену монархію, – підсумовували автори багатотомної праці «Історія державної служби в Україні», – в якій імператор зосереджував у своїх руках законодавчу, виконавчу й судову гілки влади, а також військову, фінансову та релігійну справи. Лише двох вимог мав дотримуватися монарх: сповідувати православ'я та, запроваджених ще Павлом I, законів про успадкування престолу. Згідно з ними, імператорська родина набула статусу найголовнішої владної інституції, яка центрувала всю державну владу»³⁶³.

Перша російська революція стала відправною точкою відліку п'ятого періоду (1905 – 1914 рр.) етнічної політики російського самодержавства. 17 жовтня 1905 р. Микола II підписав маніфест про вдосконалення державного порядку, в якому обіцяв запровадити

³⁶⁰ *Борисенко В.* Боротьба демократичних сил за народну освіту на Україні у 60 – 90-і ХІХ ст. – Київ, 1980. – С. 47.

³⁶¹ *Копитін Р.* Гуманістична тенденція вітчизняної освіти в законодавчих актах другої половини ХІХ ст. // Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка № 15 (226). – Ч. II. – 2011. – С. 306 – 307.

³⁶² Там само.

³⁶³ *Історія державної служби в Україні...* – С. 283.

свободу слова, преси, недоторканності особи, совісті, свободу зборів і об'єднань, виборність Державної Думи, як законодавчої установи³⁶⁴. У підготовлених «Основних державних законах» підтверджено недоторканність царя, його право затверджувати закони, бути головнокомандувачем армії та флоту. Наголошено, що «новий закон не може набрати чинності без схвалення Державною радою і Державною думою та без затвердження імператора»³⁶⁵. Законопроекти, не прийняті обома палатами, вважалися відхиленими³⁶⁶. Законопроекти, відхилені однією з палат, могли повторно виноситися на розгляд, але тільки з дозволу царя. Якщо «надзвичайні обставини викликатимуть необхідність», обговорення законопроектів проводилося у Раді міністрів, після чого затверджувалися імператором, набуваючи, таким чином, форми указів³⁶⁷.

«Установлення Державної думи» від 20 лютого 1906 р. затверджувало п'ятирічний термін діяльності цього вищого законодавчого органу держави³⁶⁸. Однак Дума тільки формально виконувала функції законодавчого органу: упродовж 72 днів діяльності I Державної думи Микола II затвердив 222 законодавчі акти, з яких тільки один розглядався у Державній думі і Державній раді і був ними ухвалений. За 102 дні роботи II Державної думи цар затвердив 390 законів, із яких тільки два обговорювалися і були ухвалені Державною радою.

Революція змушувала російське самодержавство реформувати структуру та повноваження Державної Ради³⁶⁹. Підготовкою реформи займалася Особлива комісія (працювала в 1905 – на початку 1906 р.) і Чиновницька нарада (лютий 1906 р.). Після початку революції відновила свою роботу Рада міністрів. 19 жовтня 1905 р. було затверджено закон «Про заходи щодо зміцнення єдності і діяльності міністерств і

³⁶⁴ Российское законодательство X – XX вв.: в 9 тт. – Т. 9. Законодательство эпохи буржуазно-демократических революций / Отв. ред. О.И. Чистяков. – М., 1994. – С. 41.

³⁶⁵ Неманов Л. Право запросов в третьей Думе // Право. – 1910. – № 1. – С. 14 – 20.

³⁶⁶ Зінченко О. Устрій Державної Ради Російської імперії 1906 – 1916 рр. // Збірник наукових праць ХДПУ ім. Г.С.Сковороди. Серія «Історія та географія». – Харків, 2004. – Вип. 17. – С. 36 – 41.

³⁶⁷ Детальніше див.: Дякин В. Самодержавие, буржуазия и дворянство 1907 – 1911 гг. – Ленинград, 1978.

³⁶⁸ Высшие и центральные государственные учреждения России... – С. 179.

³⁶⁹ Зінченко О. Право запиту Державної ради Російської імперії 1906 – 1916 рр. // Культура народов Причерноморья. Научный журнал. – 2004. – № 51. – Июль. – С. 102 – 104.

головних управлінь», згідно з якими Рада міністрів перетворювалася в постійно діючу вищу урядову установу.

Зауважимо, що Правобережна Україна, з-поміж інших регіонів імперії, найдовше обходилася без виборних місцевих органів влади – земств. Тільки з 1911 р. на Правобережжі почали запроваджувати ці установи³⁷⁰. Це пояснюється специфікою етнополітики Російської імперії у цьому регіоні – російське самодержавство побоювалося напливу у земські установи поляків, що, на думку С.-Петербурга, загрожувало поширенням серед місцевого населення сепаратистських ідей.

Таким чином, упродовж ХІХ – початку ХХ ст. у Російській імперії не було єдиної інституції, яка б відповідала за етнічну політику держави. Основоположні вектори етнополітики формував особисто імператор та його найближче оточення. Етнополітичний простір регіону перебував під контролем центральних органів влади Російської імперії, які сприяли/дисгармоніювали налагодженню міжнаціональних відносин, визначали повноваження місцевих органів влади в усіх сферах суспільно-політичного, соціально-економічного і національно-культурного життя регіону.

Упродовж досліджуваного періоду окремі складові етнополітики розпорошилися між численними адміністративно-поліцейськими, фінансовими, господарськими та культурно-освітніми інституціями. Незважаючи на відсутність єдиної інституції, яка б відповідала за етнонаціональні відносини, про що говорилося раніше, все ж таки упродовж ХІХ ст. було створено декілька «адресних» центральних органів влади, які вирішували конкретні проблеми: поселяли іноземних колоністів, опікувалися освітою євреїв, відповідали за «декласацію польської шляхти» тощо. Місцеві органи влади намагалися подолати протистояння етнонаціональних еліт і сепаратизм в їх середовищі, підривати економічний потенціал польської шляхти, активно впроваджували заходи, які б сприяли інкорпорації краю до складу Російської імперії. Закономірно, що серед місцевих чиновників значними повноваженнями були наділені генерал-губернатор і губернатори. Власне «господарі губерній» відповідали безпосередньо перед центром за «спокій та тишу» у регіоні.

³⁷⁰ Див.: Положение о губернских и уездных земских учреждениях / Главное управление по делам местного хозяйства Министерства Внутренних Дел. – Офиц. изд. – СПб., 1911.

2.3. Законодавча база

Упродовж XIX – початку XX ст. зусиллями вищих органів влади Російської імперії та місцевих чиновників побачили світ тисячі нормативно-правових актів, які регулювали суспільно-політичні, соціально-економічні та культурно-освітні процеси в середовищі національних меншин Правобережної України. Обговорення законопроектів відбувалося в департаментах і на загальних зборах Державної Ради. Після імператорської санкції, закон оприлюднювався першим департаментом Сенату. Законопроекти могли розглядатися також у Комітеті міністрів (у другій половині XIX ст. – Раді міністрів), Власній його імператорської величності канцелярії, Синоді, окремих вищих комітетах, військовій і адміралтейській радах, після чого, оминаючи загальні збори Державної ради, потрапляли до імператора. На початку XX ст. певну роль у законодавчому процесі відіграла Державна дума.

Зважаючи на значну кількість законодавчих актів, що регулювали етнополітичний простір Правобережної України, зосередимося на найважливіших, тобто тих, що стали визначальними для соціально-економічного, культурно-освітнього життя кожної з етноспільнот. Значна кількість законів, «Іменних височайших указів», розпоряджень вищих інституцій державної влади імперії спрямовувалися на вирішення польської та єврейської проблем. Переважна більшість із них мала обмежувальний і репресивний характер. «Треба мати на увазі й те, – зауважує сучасна дослідниця Н. Щербак, – що деякі питання життя євреїв і поляків часто вирішувались не законодавчим, а адміністративним шляхом і ці розпорядження, як правило, санкціоновані верховною владою, повідомлялись лише окремим адміністративним особам та установам і не доводились до загального відома...»³⁷¹. Особливо широка законодавча база була напрацьована з єврейського питання. Згідно з підрахунками науковців у період правління Катерини II було видано 23 законодавчі акти, що присвячувалися євреям, імператор Павло I ухвалив 9, Олександр I – 75, Микола I – 604, Олександр II – 354 таких нормативно-правових актів³⁷².

³⁷¹ Щербак Н. Національне питання у політиці царизму у Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX ст.). – Київ, 2005. – С. 66.

³⁷² Там само.

Після юридичного оформлення «смуги єврейської осілості» 9 грудня 1804 р., зважаючи на численні скарги місцевого населення на «різні зловживання... і шкоду землеробству та промисловості обивателів тих губерній, де євреї проживають», «Комитет о благоустройстве евреев» оприлюднив перше в імперії «Положення про облаштування євреїв». Основний наголос у документі було зроблено на боротьбу з «паразитичним способом життя євреїв» і навернення їх до «продуктивної праці»³⁷³. Новизна документа полягала у поділі євреїв на чотири стани: землеробів; купців; фабрикантів і ремісників; міщан. Землероби дістали можливість купувати незаселені землі, селитися на поміщицьких землях на правах орендарів, використовувати працю найманих робітників у Київській, Волинській, Подільській, Катеринославській, Херсонській, Таврійській, Астраханській, Казанській губерніях, а також у Литві та Білорусі. Ті євреї, які мешкали в селах і не займалися землеробством, повинні були впродовж двох-трьох років покинути насиджені місця й переселитися до міст і містечок «смуги осілості»³⁷⁴. Євреям-фабрикантам гарантувалося право отримувати кредити під будівництво фабрик різноманітного призначення. Однак вони позбавлялися права «мати шинки та постоялі двори в селах і біля великих доріг»³⁷⁵. До категорії купецтва було віднесено представників цієї соціальної верстви I, II і III гільдії, корчмарів, власників постоялих дворів і дрібних торгівців.

Держава гарантувала євреям недоторканність «іудейських установ», декларувала право на створення власних навчальних закладів. Водночас, у «Положенні...» наголошувалося на обов'язковості вивчення в єврейських школах мови корінного населення місцевості, де вони мешкали. Єврейським дітям, які навчалися в державних навчальних закладах, декларувалося право не вивчати теми, які суперечили їх релігійним переконанням³⁷⁶. Єврейські громади зберігали право обирати рабинів, але це рішення мали затверджувати губернські органи влади. Рабини повинні були стежити за дотриманням євреями релігійних обрядів, вирішувати їхні релігійні суперечки та інше³⁷⁷.

³⁷³ ПСЗРИ-1. – Т. XXXIX. – № 22651.

³⁷⁴ ПСЗРИ-1. – Т. XXVIII. – № 21547.

³⁷⁵ Там само.

³⁷⁶ ПСЗРИ-1. – Т. XXVIII. – С. 730 – 734.

³⁷⁷ *Іващенко О., Поліщук Ю.* Євреї Волині: Кінець XVIII – початок XX століття. – Житомир, 1998. – С. 105.

Впровадження «Положення...» наштовхнулося на перепони як місцевого єврейського населення, так і чиновників, які не мали необхідних для впровадження в життя ухвал, коштів і матеріальних засобів. Разом з тим, з одного боку, євреї не бажали переселятися з давно обжитих місць і полишати звичні для себе заняття (виняток становлять євреї-землероби, які прагнули скористатися пільгами під час поселення у хліборобські колонії), з іншого – представники цього етносу знаходили шляхи не виконувати це обмежувальне законодавство, що провокувало репресії влади та антиєврейські погроми.

«Самі царські порядки, як і законодавство, закривали для євреїв багато галузей економічної та громадської діяльності, скупчували їх в одному місці, змушували їх міцніше триматися один за одного...», – відзначав відомий дослідник єврейського питання й сучасник подій Д. Сан-Донато³⁷⁸. Згідно з підрахунками сучасного дослідника О. Беренштейна, тільки з другої половини 20-х років до середини ХІХ ст. російське самодержавство затвердило близько 100 нормативно-правових актів з питань оподаткування єврейського населення, а також понад п'ятдесят, що стосувалися питань їх господарської діяльності³⁷⁹.

Зважаючи на невирішеність єврейського питання, мінливість політики уряду до представників цього етносу, у 1835 р., щоб «перекрити шлях [євреям – Ю. П.] до паразитизму і незаконних промислів», з'явилося чергове «Положення про євреїв». Творці цього законодавчого акту залишили без змін попередній становий поділ єврейського населення на землеробів, купців, міщан і ремісників. Разом з тим, документ заохочував євреїв до землеробської праці, звільняючи тих, хто піде на цей крок, на 25 років від подушного податку та рекрутської повинності, на 10 років – від грошових земських повинностей. «Положення...» повністю вивело Київ зі «смуги осілості», а євреї-купці, згідно з рішенням місцевої влади, втратили можливість приїздити до міста на ярмарки³⁸⁰. Євреям, які здобули вищу освіту й мали звання кандидата, магістра, художника, дозволялося надавати особисте почесне громадянство, а тим, хто здобув звання доктора – потомствене³⁸¹. У

³⁷⁸ Демидов Сан-Донато П. П. Еврейский вопрос в России. – СПб, 1883. – С. 74.

³⁷⁹ Беренштейн О. Дискримінаційна політика царського уряду щодо євреїв у другій половині ХVІІІ – першій половині ХІХ ст. (За матеріалами Правобережної України). Дис... канд. іст. наук. – Київ, 1995. – С. 31 – 32.

³⁸⁰ ПСЗРИ-2. – Т. X. – № 8054.

³⁸¹ Забелин А. Военно-статистическое обозрение Волынской губернии. – Киев, 1887. – С. 138.

«Положенні...» євреям гарантувався вільний доступ до російських навчальних закладів, підкреслювалося, що євреї, які віддали дітей до «християнських навчальних закладів», передусім університетів та академій, зобов'язані повідомляти про свою віру, після чого їм дозволялося не відвідувати уроки Закону Божого³⁸². У документі було зроблено спробу максимально обмежити перелік місць, де євреї могли проводити релігійні обряди. Відзначалося, що «громадські молитви та богослужіння можуть здійснюватися тільки у спеціальних приміщеннях, для цього визначених: у синагогах і молитовних школах». За порушення цієї норми винні каралися великим грошовим штрафом (до тисячі рублів)³⁸³. «Положення...» зобов'язувало рабинів публічно складати присягу на вірність імперії³⁸⁴.

Загалом законодавчі акти 1804 – 1830 рр. обмежували можливість євреїв володіти в містах і селах будинками, крамницями, іншим нерухомим майном, брати участь у проведенні масштабних торговельних операцій. Царські укази рекомендували залучати до державної служби тільки тих євреїв, які перейшли на християнську віру. Такі ж вимоги містилися у постановках уряду та Сенату. Місцеві чиновники були змушені періодично повідомляти про осіб єврейської національності, які не прийняли християнство, однак перебували на державній службі³⁸⁵.

Сформована С. Уваровим тріада «Православ'я. Самодержавство. Народність» не залишала місця для єврейської відособленості. Надалі влада розглядала євреїв крізь призму «корисності» суспільству і розділяла їх за способом занять на «корисних» (купці, ремісники, землероби) і «некорисних» (не мали постійного заняття). На думку чиновників, більшість євреїв-міщан, які займалися торгівлею, не приносили користі суспільству і через це потрапили у категорію «некорисних». Аналіз законодавчих актів свідчить, що вони підпадали під різні обмеження в економічній сфері.

В освіті та релігії ситуація для євреїв була не кращою. У цей час були ухвалені закони про казенні єврейські училища, про рабинські училища, про приватні освітні заклади євреїв і про меламедів та інше, які мали пришвидшити асиміляцію представників цього етносу.

³⁸² ПСЗРИ-2. – Т. X. – №. 8054.

³⁸³ ПСЗРИ-2. – Т. X. – №. 8054.

³⁸⁴ Хонигсман Я., Найман А. Евреи Украины. Краткий очерк истории. – Ч. 1. – Киев, 1992. – С. 106.

³⁸⁵ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 1, спр. 1441, арк. 1 – 2.

Упродовж 1880 – 1890 рр., як, зрештою, й на початку ХХ ст., урядом ухвалено низку нових обмежувальних законів щодо єврейського населення³⁸⁶. Численні нормативно-правові акти цього періоду спрямовувалися на те, щоб відірвати єврейську молодь від батьківських традицій, реорганізувати єврейську освіту на загальноросійських засадах, обмежити торгівлю євреїв тощо. Зокрема, у травні 1882 р. затверджені «Тимчасові правила», що забороняли євреям торгувати в неділю та християнські свята, підтвердили заборону купувати їм нерухомість поза містечками й містами, проживати у сільській місцевості й орендувати земельні угіддя³⁸⁷.

На відміну від євреїв, які не становили загрози для територіальної цілісності імперії, значне побоювання російського уряду викликала польська шляхта Правобережної України, яка не полишала надій на відновлення колись могутньої Речі Посполитої. «Починаючи з XVII ст. внаслідок воєн між татарами й козаками... довкола України виникає аура «зруйнованої Аркадії», втраченого раю, ностальгії, – зауважив французький дослідник Д. Бовуа, – Проте це не перешкоджало полякам – уже тоді – навперобій підкреслювати єдність цих земель з Центральною Польщею і проголошувати, що можна бути *gente Ruthenus i natione Polonus*»³⁸⁸.

Ліквідація Польської держави після третього поділу Речі Посполитої змінила статус польського населення Правобережної України – представники цього етносу перетворилися на «національну меншину» в багатонаціональній імперії. Уже в перші роки перебування краю у складі Росії на законодавчому рівні уряд прагнув провести форсовану інтеграцію поляків у політичну систему держави, як наслідок, з'явилися перші нормативно-правові акти, що регламентували статус польського населення регіону. Так, 27 березня 1793 р. побачив світ Маніфест «Про приєднання польських областей до Росії», який визначав соціально-економічні пріоритети нової влади на приєднаних територіях, підтверджував майнові права польської шляхти, гарантував збереження їх прав і привілеїв у разі складання присяги на вірність Російській імперії. Тоді ж оприлюднено указ «Про надання шляхті прав і привілеїв,

³⁸⁶ ДАЖО, ф. 67, оп.1-д., спр. 310, арк. 9 – 10.

³⁸⁷ Беренштейн О. Дискримінаційна політика царського уряду... – С. 64.

³⁸⁸ Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831 – 1863 рр.). – Київ, 1996. – С. 52.

якими користується дворянство російське», а в жовтні 1794 р. – «Про збереження прав приватної власності на маєтки та кріпаків, якими поміщики володіють по законах Речі Посполитої».

Надалі тон законодавчих ініціатив російського самодержавства визначила сама польська шляхта. Повстання 1794, 1830 – 1831 і 1863 рр. привели до докорінної зміни настроїв російського уряду. Початкова лояльність до польського елемента уже на початку ХІХ ст. змінилася численними антипольськими заходами, які супроводжувалися утисками та дискримінаціями у соціально-економічній, політичній і національно-культурній сфері, що яскраво відображає тогочасне законодавство. Основне завдання нормативно-правових актів полягало у зменшенні впливу шляхти на соціально-економічні, суспільно-політичні, конфесійні процеси у регіоні.

3 травня 1795 р. Санкт-Петербург оприлюднив указ про секвестр маєтків осіб, які були причетні до повстання Т. Костюшка. Антипольським за суттю також видався указ, в якому «оптимістично відзначалося», що землі Правобережної України «приєднані до імперії на віки вічні...». У документі, зокрема, наголошено, що «усі нові піддані впродовж одного місяця повинні присягнути на вірність царизмові й прийняти російське підданство; той, хто не бажав цього робити і мав тут нерухоме майно, повинен був його продати та виїхати в тримісячний термін за кордон. По закінченні цього терміну непродані маєтки відбираються в казну»³⁸⁹.

Польське повстання консолідувало російську еліту, «змусило» самодержавство виробити «ефективну модель державного управління» Правобережжям. «Законодавчі акти, видані царським урядом наприкінці ХVІІІ ст., мали сприяти розмежуванню на місцях військової, цивільної та судової влади, – констатувала Н. Щербак, – і свідчили про спроби царизму віднайти механізми посилення відповідальності місцевої адміністрації перед центральними відомствами у проведенні політики інкорпорації приєднаних територій»³⁹⁰.

Політика Олександра І суттєво не відрізнялася від його попередників – Катерини ІІ та Павла І, однак набула більш агресивного характеру щодо поляків. З одного боку, російський уряд зрівняв

³⁸⁹ *Пероговский В.* Материалы для истории Волыни. – Житомир, 1879. – С.245.

³⁹⁰ *Щербак Н.* Національне питання у політиці царизму... – С. 92.

шляхту у правах з російським дворянством³⁹¹, з іншого – продовжив роботу інституцій, які відповідали за люстрацію цієї впливової соціальної верстви Правобережної України. 6 березня 1808 р. побачив світ указ «Про розбір доказів на дворянство, поданих від чиншової шляхти в приєднаних від Польщі губерніях», який продовжив термін прийому документів³⁹².

Намагання лавірувати між політикою «батоба та пряника» у ставленні до шляхти – характерна риса законодавчих актів російського самодержавства. Ситуація остаточно змінилася після другого польського повстання 1830 – 1831 рр. На основі указів Миколи I від 22 березня та 10 травня 1831 р.³⁹³ знову, як і в 1794 р., розпочалася конфіскація маєтків учасників повстання. Згідно з сенатським указом «Про розбір шляхти в Західних губерніях і про облаштування цього роду людей»³⁹⁴ були створені комісії для «розбору шляхти»³⁹⁵. Згодом оприлюднено інші укази Миколи I, спрямовані на декласацію переважної більшості шляхти, зокрема «Про приведення в порядок метричних і актових книг у західних губерніях»³⁹⁶. Утисків також зазнала католицька церква та священнослужителі – учасники повстання. 3 грудня 1831 р. затверджені правила конфіскації майна католицьких монастирів, а 19 липня 1832 р. – оприлюднено царський указ «Про ліквідацію деяких римо-католицьких монастирів»³⁹⁷. Наступні нормативно-правові акти Санкт-Петербургу не вирізнялися толерантністю до бунтівної шляхти.

Певне послаблення тиску на шляхту стало помітним у роки правління Олександра II. У цей період видано указ «Про невчинення нових дій щодо конфіскації маєтків до осіб, які брали участь у польському повстанні 1831 року». 17 червня 1857 р. Державна рада видала постанову про облаштування осіб колишньої польської

³⁹¹ *Левицкий О.* О положений крестьян Юго-Западного края во 2-й четверти XIX ст. (Отдельный оттиск из журнала «Киевская старина»). – Киев, 1906. – С. 5.

³⁹² ПСЗРИ-1. – Т. XXX. – № 22873.

³⁹³ ЦДІАК України, ф. 1080, оп. 1, спр. 9, арк. 8.

³⁹⁴ ПСЗРИ-2. – Т. VI. – № 4869.

³⁹⁵ *Бармак М.* Шляхта Правобережної України: від інкорпорації до декласації (1793 – 1845) // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія «Історія». – Тернопіль, 2010. Вип. 1. – С. 15.

³⁹⁶ ПСЗРИ-2. – Т. IX. – № 7495.

³⁹⁷ ПСЗРИ-2. – Т. VII. – № 5506.

шляхти, не затвердженої у дворянстві³⁹⁸. Однак подальші події переконали царат у поспішності таких рішень.

Після повстання 1863 р. ухвалено нові антипольські укази Сенату, височайше схвалені висновки Державної ради, положення Комітету міністрів та ін. документи. Згідно з нормативно-правовими актами поляків Правобережжя звільняли з місцевих органів влади, заборонялося викладання польської мови у навчальних закладах, а також, за влучним висловом Д. Бовуа, розпочалася нова «битва за землю» у Південно-Західному краї.

У квітні-травні 1879 р. Особлива нарада на чолі з П. Валуєвим у складі міністра народної освіти Д. Толстого, міністра внутрішніх справ Л. Макова, шефа жандармів О. Дрентельна та ін. розглянула питання про становище польської шляхти. Присутні на нараді вирішили скасувати низку нормативно-правових актів, що обмежували соціально-економічні права поляків краю. Згодом Комітет міністрів затвердив рішення цієї Особливої наради, однак прихід до влади Олександра III нівелював старання його попередника і фактично все залишилося без змін.

Зростання національної свідомості серед етнічних меншин імперії, на думку російського дослідника М. Дякіна, «визначало в кінцевому результаті гостроту проблеми міжнаціональних стосунків, оскільки кожний великий етнос прагнув до власного територіально-державного оформлення»³⁹⁹. Запобігти відцентровим тенденціям уряд імперії вирішив шляхом економічного послаблення правобережної шляхти.

Упродовж 1880 – 1890 рр. побачили світ закони «Про встановлення правил відносно купівлі у власність, застави й оренди у дев'яти Західних губерніях земельних наділів, розташованих поза містами і містечками»⁴⁰⁰ (1884 р.), «Про зміну Височайше затверджених 14 березня 1892 року Тимчасових Правил...»⁴⁰¹ (1895 р.), «Про обмеження селянам католицького віросповідання права придбання земельної власності у дев'яти Західних губерніях»⁴⁰² (1901 р.) та ін.

³⁹⁸ ПСЗРИ-3. – Т. XXXII. – Отд. 1. – С. 553 – 554.

³⁹⁹ Дякин В. Национальный вопрос во внутренней политике царизма (начало XX века) // Вопросы истории. – 1996. – № 11 – 12. – С. 39.

⁴⁰⁰ ПСЗРИ - 2. – Т. IV. – № 2633.

⁴⁰¹ Там само. – Т. XV. – С. 142 – 143.

⁴⁰² Там само. – Т. XXI. – С. 45.

Заходи влади сприяли переселенню на територію краю росіян, посилювали соціальну напругу у трьох губерніях Правобережжя. У такий спосіб режим, з одного боку, економічно обеззброював і знесилював польський рух, а з іншого – на деякий час припиняв визрівання етнічних політичних еліт. Революція 1905 р. послабила законодавчий зашморг, накинтий російською владою на польську шляхту, однак вона суттєво не розв'язала численні проблеми цієї етноспільноти.

Запрошуючи на Правобережжя України німецьких і чеських колоністів, російське самодержавство не мало чіткого уявлення про припустимі межі кількісного зростання представників цих етносів. Укази Катерини II та Олександра I заклали підґрунтя для німецької колонізації регіону, створили сприятливі умови для переселенців, заохочували їх до заняття землеробством. У другій половині XIX ст. законом від 19 лютого 1861 р. про оренду поміщицьких земель чиновникам дозволялося передавати німецьким переселенцям землю в оренду на довгострокові терміни (до 36 років)⁴⁰³. Указом від 18 грудня 1861 р. німецькі колоністи звільнялися від виконання військової повинності, а згодом – від сплати податків під час купівлі нерухомості в західних і південно-західних губерніях імперії. Банки надавали переселенцям пільгові позики на придбання польських маєтків⁴⁰⁴.

Польське повстання 1863 р. ще на деякий час відтермінувало критичні напади влади на адресу німців регіону. Однак імператор і його оточення досить швидко розчарувалися в ідеї покращення соціально-економічної ситуації у Південно-Західному краї за рахунок іноземних переселенців, землеволодіння яких наприкінці XIX – на початку XX ст. поступалося тільки польському та російському. До того ж колоністи не стали дієвою зброєю для боротьби з польським впливом у регіоні. З цих причин у 1885 р. губернатори краю заборонили видавати німецьким поселенцям свідоцтва на купівлю землі⁴⁰⁵. 14 березня 1887 р. імператор оприлюднив указ, що забороняв колоністам купувати землю за межами міських поселень у десяти західних губерніях імперії, зокрема на Правобережжі

⁴⁰³ Поліщук Ю., Суліменко О. Німці Волині... – С. 36.

⁴⁰⁴ Н. Deutsche Anteil am Handel und Gewerbe in Wolhynien // Wolhynische Hefte 2 Folge. Historischer Verein Wolhynien. – Schwabach, Wisentheid, 1992. – S. 131.

⁴⁰⁵ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 539, спр. 154. – Арк. 21.

України⁴⁰⁶. Указом від 12 жовтня того ж року взагалі було заборонено продавати землю іноземним підданам. 18 липня 1888 р. імператор затвердив нові правила облаштування побуту іноземних поселенців у Південно-Західних губерніях, які урівнювали їх у правах з місцевим населенням. Їх зобов'язали зареєструватися у селянських і міщанських громадах.

У 90-х рр. ХІХ ст. Санкт-Петербург і надалі обмежував господарську діяльність німецьких колоністів: 14 березня 1892 р. було оприлюднено указ, який забороняв іноземним вихідцям, навіть тим, хто прийняв російське підданство, мати власність і селитися за межами міських поселень; 14 березня 1894 р. побачив світ указ імператора, який взагалі заборонив іноземним підданам купувати у Волинській губернії нерухоме майно за межами міських поселень⁴⁰⁷.

Перша російська революція 1905 р. започаткувала період потужної спроби модернізації соціально-економічного життя Правобережжя. 22 листопада 1906 р. опубліковано указ «Про доповнення деяких постанов діючого закону, що стосується селянського землеволодіння й землекористування», який поклав початок Столипінській аграрній реформі⁴⁰⁸. Однак навіть у цей час німецьке населення краю стало заручником міжнародних подій – наближення Першої світової війни посилювало антинімецькі настрої в суспільстві, які дуже швидко передалися чиновникам усіх рівнів. Російські націоналісти констатували, що законодавчі обмеження, накладені на німецьке населення, перестали виконуватися і все більше перетворювалися в політичний анахронізм. «Експлуатація населення невеликою групою німецької партії, яка захоплювала владу у свої руки, проводилася безсоромним способом, – констатував один із теоретиків російського націоналізму І. Ковалевський. – Корінне населення позбавлене можливості не тільки відстоювати свої права, але навіть шукати правди і справедливості, оскільки суди були пародією на суд..., а школи відкрито онімечувалися...»⁴⁰⁹.

⁴⁰⁶ Там само, ф. 442, оп. 617, спр. 114, арк. 6.

⁴⁰⁷ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 617, спр. 114, арк. 3 – 4.

⁴⁰⁸ *Волковинський В., Левенець Ю.* Столипін: з життя та державної діяльності // Український історичний журнал. – 1991. – № 4. – С. 118.

⁴⁰⁹ *Ковалевський П.* Александр III – царь-националист // Ковалевский П. Психология русской нации. Воспитание молодежи. Александр III – царь-националист. – М., 2005. – С. 206.

Уряд країни, перебуваючи в полоні слов'янофільства, вважав недоцільним подальші «загравання» з німецькою спільнотою Правобережжя. Уже 28 квітня 1910 р. П. Крижановський направив у Кабінет Міністрів проект закону щодо обмеження іноземної колонізації. 28 вересня 1910 р. П. Столипін вніс зміни до закону від 19 березня 1895 р., після чого передав його на обговорення Державній думі. Документ передбачав надати більше прав тим колоністам, які отримали російське підданство, й обмежити права тих, хто його не прийняв⁴¹⁰.

Етнічна строкатість імперії у другій половині ХІХ ст. ще більше урізноманітнювалася після масового переселення на Правобережну Україну чехів. Їх поява – результат збігу певних обставин, серед яких протекціоністське законодавство російського самодержавства стояло чи не на останньому місці. Аналіз показує, що «чеська царина» була найбільш занедбаною ділянкою у законодавстві Російської імперії, порівняно з численними нормативно-правовими актами, що стосувалися польської, єврейської та, навіть, німецької спільнот краю. Відзначимо, що переселення чехів належно не регулювалося російським законодавством. Першим і, водночас, чи не єдиним документом, який регулював цю сферу, стали «Правила для іноземних робітників, що поселилися в межах Російської імперії» (1861). За ним переселенці на п'ять років звільнялися від військової служби, державних і громадських повинностей, сплати держмита під час купівлі нерухомості у західних губерніях. Банки мали право надавали колоністам позики на купівлю польських маєтків⁴¹¹.

Згодом імператор оприлюднив положення «Про поселення чехів у Волинську губернію» (1870 р.)⁴¹². У 1871 р. С.-Петербург затвердив спеціальну постанову, що звільняла чехів від сплати грошового мита під час купівлі землі у польських землевласників. Загалом 1860 – 1870-ті рр. – період відносної стабільності у політиці російського самодержавства щодо представників цього етносу.

Законодавство, що стосувалося чехів, завдяки лояльності останніх підпорядковувалося ідеї збільшення на території Правобережжя

⁴¹⁰ ЦДАК України, ф. 317, оп. 1, спр. 1958, арк. 19.

⁴¹¹ *Надольська В.* Регулювання російським царизмом процесів колонізації Південно-Західного краю у другій половині ХІХ ст. // *Житомирщина на зламі тисячоліття. Праці Житомирського науково-красназничого товариства дослідників Волині.* – Т. 18. – Житомир, 2000. – С. 140.

⁴¹² *Свод законов Российской империи...* – Т. XII. – Кн. 3. – С. 504 – 509; Т. XI. – С. 1541 – 1544.

соціальної бази російського самодержавства. Проте досить швидко роль чехів у соціально-економічних процесах краю була зведена до мінімуму, що зробило їх «нецікавими» для російського самодержавства. У 1884 р. побачив світ царський указ, який забороняв чехам купувати земельні наділи на Волині, а нові правила «облаштування побуту іноземних поселенців у Південно-Західному краї» (1888 р.) скасували привілеї іноземних поселенців і зрівняли їх у правах з місцевим населенням, запровадили інститут прописки⁴¹³.

Отже, упродовж досліджуваного періоду російський царизм ухвалив значну кількість нормативно-правих актів, які стосувалися кожної з етноспільнот Правобережної України, визначали їх політико-правовий статус. Ухвалення законопроектів вищими органами влади імперії відбувалося тенденційно, без чітко виробленої адекватної довгострокової концепції. Здебільшого нормативно-правові акти не випереджали події, а де-факто спрямовувалися на заповнення наявних прогалин. Більше того, для реалізації положень значної кількості ухвал, указів, циркулярів фактично не було необхідного матеріального підґрунтя, адже місцеві чиновники не володіли необхідними коштами та матеріальними засобами.

«Именные высочайшие указы», розпорядження та ін. законодавчі акти вищих інституцій Російської імперії мали чітко виражений політичний підтекст, приводили до відчутної дисгармонізації міжнаціональних відносин, сприяли русифікації регіону. Результативність законодавства, яке регулювало етнополітичні процеси, значною мірою нівелювалася через відсутність достатньої кількості кваліфікованих кадрів у місцевих владних інституціях, а також надмірний бюрократизм та укорінене на теренах Правобережжя хабарництво на усіх щаблях влади.

На відміну від євреїв, німців та чехів, які не становили загрози для територіальної цілісності імперії, побоювання російського уряду викликала польська шляхта, що відобразилося на законодавчих ініціативах вищих органів влади. Основне завдання нормативно-правових актів, що їх стосувалися, полягало у зменшенні впливу шляхти на суспільно-політичні процеси у регіоні.

Настрої самодержавства і, відповідно, нормативно-правова база, яка регламентувала життя німецьких колоністів на території Південно-Західного краю, часто диктувалися антинімецькими настроями у суспільстві, які дуже швидко передавалися чиновникам усіх рівнів.

⁴¹³ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 618, спр. 261, арк. 376.

2.4. Етнічна та етносоціальна структура населення: константи та зміни

Після завершення поділу території Речі Посполитої між провідними європейськими країнами у 1795 р. Правобережна Україна, що увійшла до складу Російської імперії, і надалі залишалася поліетнічним краєм зі значним впливом польської шляхти. М. Грушевський справедливо зауважив, що панування Польщі привело у край «чималу масу польського і всякого іншого чужоземного елемента»⁴¹⁴. Сепаратизм шляхти, колонізація регіону німецькими і чеськими переселенцями, утиски та дискримінації російським самодержавством єврейського населення перетворили регіон у зону перманентної підвищеної напруги, що вимагало від царизму особливої етнічної політики.

Аналіз джерел свідчить, що приєднавши в кінці XVIII ст. Правобережжя до імперії царизм провів тут ревізію населення, яка повинна була показати чисельність окремих станів краю. Це робилося для виявлення кількості населення яке обкладалося подушним податком, відбувало рекрутчину, інші повинності. Крім того, ревізія повинна була визначити кількість українців, євреїв та іноземців, які мешкали на території краю. Зроблені, за результатами цієї ревізії, підрахунки показують, що в кінці XVIII ст. переважну більшість населення Правобережної України становили українці (з понад семи мільйонів мешканців регіону їх було 87, 82 %). Водночас частка поляків становила 7, 79 %, євреїв – 3, 61 %, молдаван – 0, 59 %, росіян – 0, 11 %, інших етносів – 0, 02 %⁴¹⁵. В окремих губерніях Правобережжя чисельність українців була вищою за середньостатистичні показники. Зокрема, у Київській губернії українці становили 89, 2 % від загальної кількості населення, у Волинській – 89, 3 %⁴¹⁶. За кількістю українського населення ці губернії посідали друге, третє місця в Україні, після Полтавської⁴¹⁷.

⁴¹⁴ *Грушевський М.* Студії з економічної історії України / М. Грушевський. – Київ, 1917. – С. 28.

⁴¹⁵ *Кабузан В.* Народы России в первой половине XIX века. Численность и этнический состав. – М., 1992. – С. 138 – 139.

⁴¹⁶ *Брук С., Кабузан В.* Численность и расселение украинского этноса в XVIII – начале XX в. // Советская этнография. – 1981. – № 5. – С. 23.

⁴¹⁷ *Романцов В.* Український етнос: на одвічних землях та за їхніми межами (XVIII – XX століття). – Київ, 1998. – С. 158.

Упродовж першої половини ХІХ ст. відбулося зменшення питомої ваги українців у структурі населення регіону. Якщо у 1795 р. частка українського населення тут становила 87, 82 %, то у 1878 – 79 %.

На зламі ХІХ – ХХ ст. українці продовжували домінувати у структурі населення регіону. Згідно з результатами перепису населення 1897 р., вони становили 76, 9 % мешканців краю⁴¹⁸. Потрібно відмітити, що життя їхнє на рідній землі не було «солодким». «Якщо євреїв і поляків переслідували за те, що вони мають національну самобутність, – відзначали сучасники подій, – то малороси опинилися позбавлені прав тому, що за ними не захотіли визнати національної самобутності...»⁴¹⁹.

На період приєднання Правобережжя України до складу Російської імперії більшість правлячої поміщицько-магнатської верхівки краю, католицьких священиків, чиншової шляхти і службовців становили поляки, меншою мірою вони були представлені серед міщан й особливо селян. Довге панування Речі Посполитої на Правобережжі привело до того, що частина українського за походженням населення регіону стала ідентифікувати себе поляками. Тому важливими критеріями визначення кількості поляків можуть бути римо-католицьке віросповідання і в меншій мірі приналежність до шляхетського стану. Якщо визначати представників цього етносу за віросповідним критерієм, то упродовж першої половини ХІХ ст. на Правобережжі їх проживало не більше 450 тис. осіб, якщо ж за соціальним статусом (належність до шляхетського стану) – близько 270 тис.⁴²⁰. Російський дослідник В. Кабузан підрахував, що наприкінці ХVІІІ ст. поляки становили близько 6 % населення краю (Волинська губернія – 10 %, Київська – 5 %, Подільська – 3 %⁴²¹). Зважаючи на співвідношення до місцевого населення, найбільше їх сконцентрувалося у Махнівському повіті Київської губернії (11 %), Новоград-Волинському (15 %), Старокостянтинівському (15 %), Луцькому (14 %), Кременецькому (13 %) повітах Волинської губернії та Балтському (6 %) – Подільської губернії⁴²².

⁴¹⁸ *Личков Л.* Юго-Западный край по данным переписи 1897 г. // Киевская старина. – Т. ХС. – Кн. 3. – С. 362.

⁴¹⁹ Киевская старина. – 1905. – Т. ХС. – Кн. 1 – 2. – С. 212.

⁴²⁰ ЦДАК України, ф. 442, оп. 1, спр. 2511, арк. 68.

⁴²¹ *Кабузан В.* Народы России в первой половине ХІХ века... – С. 149.

⁴²² *Пономарьов А.* Етнічність та етнічна історія України. – Київ, 1996. – С.135, 141.

Аналіз показує, що впродовж ХІХ ст. відбулися зміни у чисельному складі польського населення краю. Згідно з повідомленнями Київського генерал-губернатора у 1863 р. у Південно-Західному краї проживало близько 485 тис. представників цього етносу⁴²³. Згідно з переписом населення 1897 р. на Правобережжі України проживало більше 322 тис. поляків, що становило 3, 4 % від загальної кількості мешканців регіону. При цьому найбільше поляків було на Волині – 171331 (5, 7 %), далі, значно відставши, йшло Поділля – 69156 (2, 3 %) і Київщина – 68 791 (1, 9 %) ⁴²⁴ (див. додаток № 6).

Отже, у губерніях Правобережжя кількість польського населення у співвідношенні до інших етносів краю зменшилася, що стало закономірним результатом дискримінаційної політики російського самодержавства щодо представників цього етносу.

Третє місце після українців і поляків на Правобережжі України належало євреям. Наприкінці ХVІІІ ст. офіційна російська статистика зафіксувала на Правобережжі України майже 110 тис. євреїв (3, 5 % всього населення). Найбільше їх мешкало на Поділлі – 44, 1 тис. (3, 8 % населення краю), на Волині близько 40 тис. (3, 6 %), на Київщині – 25, 9 тис. (2, 3 %) ⁴²⁵. Однак низка дослідників вважає офіційну статистику щодо кількості єврейського населення Правобережної України кінця ХVІІІ – початку ХІХ ст. недостовірною, а офіційно наведену кількість євреїв заниженою. Вони вважають, що в основі цієї статистичної розбіжності лежать як політичні, так і соціально-економічні причини. Серед них варто виділити бажання заможної частини єврейського населення приховати «тіньові прибутки», не показувати реальний майновий стан, уникнути сплати податків і виконання інших повинностей на користь держави. Під час «ревізії населення» євреї переховувалися, тимчасово змінювали місце проживання. На думку авторів дослідження «Поділля. Історико-етнографічне дослідження», недооблік єврейського населення тільки на Поділлі наприкінці ХVІІІ ст. становив щонайменше 50 % ⁴²⁶. Не менший відсоток недооблікованого єврейського населення був також у Волинській і Київській губерніях. Висновок науковців набуває реальних

⁴²³ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 535, спр. 322, арк. 12.

⁴²⁴ Чорний Сергій. Національний склад населення України в ХХ сторіччі. Довідник. – К., 2001. – С. 8 – 13.

⁴²⁵ Поділля / Артур Л. Ф., Балущок В. Г., Болтарович З. Є. та ін. К., 1994. – С. 44.

⁴²⁶ Там само. – С. 53.

обрисів, зважаючи на подальше різке зростання чисельності євреїв у регіоні. Зокрема, у звіті волинського губернатора за 1837 р. підкреслювалося, що у краї мешкало близько 200 тис. представників цього етносу (у п'ять разів більше, ніж у 1795 р.). Змінилася в губерніях і частка єврейського населення до його загальної кількості. В середині XIX ст. найвищою частка єврейського населення була у Волинській губернії (близько 13 %), на Поділлі євреї становили близько 11 % мешканців, на Київщині – майже 10 %⁴²⁷. Навіть зважаючи на значний природний приріст і міграційні процеси, досягнути такого зростання показників без фальсифікації статистичних відомостей попередніх років надзвичайно важко.

Аналіз матеріалів ревізій свідчить, що на середину 30-х років XIX ст. близько 30 % усіх євреїв краю мешкало у містах Правобережжя: у Київській губернії – 30 %, Волинській – 38 %, Подільській – 20 %⁴²⁸. У деяких містах краю цей показник був набагато більшим. Так, на початку XIX ст. кількість єврейського населення у Кам'янці-Подільському зрівнялася із християнським, у Ямполі євреї становили 86 % населення міста, в Бердичеві – 89 %⁴²⁹.

Однак у другій половині XIX ст. темпи зростання єврейського населення сповільнилися. Якщо у 1847 р. на Волині проживало 174 тис. євреїв, то у 1862 р. – 183 566⁴³⁰. У 1897 р. на Поділлі єврейською мовою спілкувалося 369306 осіб (12,23 %). У містах Поділля проживало 221870 осіб (7,3 % від загальної кількості мешканців губернії), 94423 із яких представляли єврейський етнос (46,1 %). Євреї становили більшість у м. Летичеві (56,6 %), Балті (56,3 %), Могилеві, Барі (55,6 %), Проскурові (49,7 %). У співвідношенні до місцевого населення євреї становили у Київській губернії 12,1 %, Подільській – 12,2 %, Волинській – 13,2 %⁴³¹. Найбільше представників цього етносу проживало у Могильовському (14,5 %), Кам'янець-Подільському (13,9 %), Балтському (13,6 %), Летичівському (13,2 %) повітах Подільської губернії; Рівненському (16,5 %), Новоград-Волинському (15,6 %), Житомирському (14,3 %),

⁴²⁷ Кабузан В. Народы России в первой половине XIX века... – С.165.

⁴²⁸ Там само. – С. 15–16.

⁴²⁹ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 535, спр. 1807, арк. 238.

⁴³⁰ Там само, кмф. 11, оп. 1, спр. 32, арк. 116.

⁴³¹ Первая всеобщая перепись Российской империи 1897 г. – Т. VIII. – СПб., 1904. – С. 98 – 101.

Старокостянтинівському (14,3 %), Луцькому (14,1 %) повітах Волинської губернії; Бердичівському (23,1 %), Липовецькому (15 %), Радомишльському повітах Київської губернії⁴³² (див. додаток № 4).

Матеріали ревізій і переписів фіксують на території Південно-Західного краю незначну кількість росіян. Згідно з підрахунками сучасних дослідників у 1794 р. на Правобережжі України мешкало не більше 0,1 %⁴³³ представників титульної нації імперії (на територію краю ще не встигли прибути російські чиновники та дворяни, а військові не фіксувалися як постійне населення).

Враховуючи таку етнічну структуру населення Правобережжя, його, як правило, негативне ставлення до Російської імперії С.-Петербургу усілякими пільгами та привілеями почав заохочувати заселення цих українських земель представниками інших етнічних груп, зокрема німцями і чехами. Найбільше заохочувалося переселення росіян із корінних внутрішніх губерній імперії, що стало одним із важливих елементів державної політики щодо усіх українських земель. При цьому, на відміну від тих же німців і чехів, росіяни селилися в містах, поступово витісняючи поляків із адміністративних посад, а українців із самих міст у передмістя.

Усе це визначило значні зміни в етнічній структурі населення регіону. Особливо це стосується росіян відсоток яких протягом ХІХ ст. значно зріс. Згідно з результатами перепису 1897 р. їх тут уже мешкало 413300 осіб, що становило 4,3 % населення Правобережжя України. Найбільше росіян проживало у Київській губернії – 209 тис. (5,9 %), трохи менше у Волинській – 104889 (3,5 %) і Подільській – 98984 (3,3 %)⁴³⁴. (див. додаток № 7). Потрібно відмітити, що частка росіян на Правобережжі наприкінці ХІХ ст. була значно меншою чим в цілому по Україні де вона становила майже 12 %.

Етнічний склад населення Правобережної України значно урізноманітнівся після початку німецької та чеської колонізації краю. Більшість переселенців обрала місцем проживання Волинь. Напередодні 1861 р. кількість колоністів на Волині досягла 13711 осіб обох статей, з яких 32 % – іноземні піддані. Більшість із них

432 Первая всеобщая перепись... – Т. VIII. – С. 98 – 101.

433 Пономарьов А. Етнічність та етнічна історія України... – С. 141.

434 Чорний Сергій. Національний склад населення України в ХХ сторіччі... – К., 2001. – С. 8 – 13.

проживала в Житомирському і Луцькому повітах, незначна кількість – у Рівненському, Новоград-Волинському, Овруцькому і Ковельському. У 1871 р. у Волинській губернії уже проживало понад 24 тис. німців, у 1875 р. – близько 40 тис., в 1881 р. – майже 88 тис.⁴³⁵ (4, 5 %) від загальної кількості населення регіону і 94 % від загальної кількості колоністів Південно-Західного краю⁴³⁶. Упродовж 1882 – 1890 рр. кількість німецьких колоністів збільшилася на Волині на 227 %, а кількість дворів на 213 %. Якщо у 1886 р. на Волині нараховувалася 926 колоній, то у 1890 – 1573⁴³⁷.

Згідно з результатами Всеросійського перепису населення 1897 р. у Волинській губернії проживало 171331 німців (5,73 % усього населення)⁴³⁸, на Київщині – 14707 (0, 4 %), на Поділлі – 4069 (0,1 %) ⁴³⁹.

Упродовж 1900 – 1914 рр. кількість німців у Південно-Західному краї, незважаючи на дискримінаційні заходи центральних та місцевих органів влади, еміграцію та негативну суспільну думку, не тільки не зменшилася, а навіть трохи зросла. Так, якщо у 1907 р. у Волинській губернії проживало – 181892 німці, то у 1914 р. – уже близь 200 тис. осіб (*див. додаток № 5*).

На відміну від німецьких колоністів, чехи почали прибувати на територію краю у другій половині ХІХ ст. Головним регіоном їх поселення стало Правобережжя, де наприкінці ХІХ ст. мешкало більше 87 % українських чехів. На Волині, яка стала базовою територією їх розселення, представники цього етносу вперше з'явилися у 1859 р.⁴⁴⁰. Згідно з даними Всеросійського перепису населення 1897 р. найбільша кількість чехів проживала у Волинській губернії, зокрема її південних повітах – 27670 осіб (0, 9 % населення регіону),

⁴³⁵ *Котов Б.* Положение немцев в земледельческих колониях юга России в оценке российской прессы // Вестник Удмуртского университета. Серия: История и филология. – 2011. – Вып. 1. – С. 42.

⁴³⁶ Див.: ДАЖО, ф. 70, оп.1, спр. 857 – 868.

⁴³⁷ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 702, спр. 98, арк. 3.

⁴³⁸ Первая всеобщая перепись Российской империи 1897 г. Т. VIII... – С. IX.

⁴³⁹ *Чорний Сергій.* Національний склад населення України в ХХ сторіччі. Довідник... – С. 10 – 13.

⁴⁴⁰ Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край снаряженной Императорским Русским географическим обществом. Юго-Западное отделение: материалы и исследования. / Собр. П.П.Чубинским. – Т. 7. – Б.м. и б.г. – С. 308 – 309.

значно менше у Подільській (886) і Київській (3294)⁴⁴¹, що пояснюється незначною кількістю придатної для сільського господарства вільної землі у двох останніх губерніях. Приїжджі здебільшого селилися у сільській місцевості: 97 % – у Волинській, 82 % – Подільській, 67 % – Київській губерніях⁴⁴². На початку ХХ ст. переселення чехів на Правобережжя України практично припинилося (див. додаток № 8).

У Південно-Західному краї імперії мешкали також представники інших етнічних груп. Зокрема на Поділлі проживала незначна кількість молдаван. Їх кількість згідно з матеріалами десятої ревізії не перевищувала 0, 92 % від загальної кількості мешканців краю. Найбільше молдаван проживало у Балтському (13, 4 %), Ольгопільському (9 %) та Ямпільському (5 %) повітах⁴⁴³.

Згідно з результатами перепису населення у 1897 р. молдавською мовою на території Південно-Західного краю розмовляло 26764 осіб (0, 88 % від загального складу населення).

За даними ревізій, переписів населення неможливо визначити чисельність білоруського населення, оскільки представників цього етносу місцеві чиновники вважали «русскими».

На Правобережжі України упродовж століть проживала незначна кількість циган-кочівників. Згідно з результатами перепису циган 1839 р. у Київській губернії мешкало 894 особи цього етносу, Волинській – 486, Подільській – 318. Із них у сільській місцевості Київської губернії мешкало 365 осіб, у Волинській – 425, у Подільській – 175⁴⁴⁴.

Упродовж тривалого панування Речі Посполитої на території Правобережжя у краї сформувалася певна етностанова (етносоціальна) структура населення (використовуючи термін «стан», розуміємо юридично оформлене утворення, у якому законом визначено його склад, привілеї та обов'язки)⁴⁴⁵. Високопоставлений російський чиновник В. Шульгін у праці «Юго-Западный

⁴⁴¹ Общий свод по империи результатов разработки данных первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 г. – Спб., 1905. – С.11.

⁴⁴² Личков А. Юго-Западной край по данным переписи 1897 г. // Киевская старовина. – 1905. – август.

⁴⁴³ Кабузан В. Народы России в первой половине XIX века... – С.158.

⁴⁴⁴ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 1, спр. 2943, арк. 9 – 15.

⁴⁴⁵ Беккер С. Миф о русском дворянстве: Дворянство и привилегии последнего периода императорской России. – М., 2004. – С. 21.

край в последнее двадцатилетие (1838 – 1863)» показав російську станову структуру населення регіону. При цьому він саркастично писав, що польський магнат не уявляв держави без трьох станів – патера, єврея, холопа: «Патер турбувався про його совість і про майбутнє життя, єврей і холоп турбувалися про те, щоб йому легко жилося в сьогоднішньому житті»⁴⁴⁶. Зрозуміло, що магнатами та католицькими священиками були майже виключно поляки, а холопами – українці.

Зважаючи на відсутність достовірних відомостей у Речі Посполитій, складно встановити точні кількісні параметри етностанової структури Правобережжя наприкінці XVIII ст.

Після приєднання краю до складу Російської імперії станова система зазнала трансформацій. Згідно зі становим поділом, населення імперії ділилося на чотири групи: дворянство, духовенство, міщанство (спадкові та особисті почесні громадяни, купці, ремісники) і селянство. Дворяни, духовенство і почесні громадяни залишалися до 1870-х рр. привілейованими, неоподаткованими станами. Статус купця та ремісника не був пожиттєвим, а зберігався на період перебування особи у відповідній гільдії або цеху. Водночас «Жалувана грамота дворянству» 1785 р. виокремила шість розрядів міського населення: 1) домовласники (чиновники, дворяни, священики); 2) купці трьох гільдій; 3) ремісники записані до цеху; 4) іноземні та іногородні купці; 5) почесні громадяни; 6) позацехові ремісники та робітники. Реформа 1870 р. ліквідувала міські стани.

З-поміж усіх національних груп Правобережжя найменше запитань щодо станової належності викликають українці – переважна більшість із них проживала у сільській місцевості і займалася сільським господарством. «Для українців є характерним те, що вони були найменш урбанізованим етносом у регіоні, – констатують сучасні історики. – Частково, такий стан пояснюється тим, що українство тотально домінувало в сільській місцевості, де етнос... був інтегрованим у природне середовище, мав відповідні сільсько-господарські уміння, навички, традиції»⁴⁴⁷. Разом з тим існування до

⁴⁴⁶ Шульгин В. Юго-Западный край в последнее двадцатилетие (1838 – 1863). – Киев, 1864. – С. 14.

⁴⁴⁷ Куриленко О. Етнічна структура міст Правобережної України та її вплив на поземельні відносини // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2009. – Вип. XVI. – С. 185.

60-х рр. XIX ст. кріпосництва фактично унеможливило поповнення населення міст вихідцями з сіл. Зокрема, в середині 50-х рр. найменша кількість із сільських станів була саме в містах Південно-Західного краю (у Київській губернії на 225,8 тис. міських мешканців селян було 10,9 тис. осіб, у Волинській на 123 тис. – 6,2 тис., в Подільській на 125,7 тис. – 1,5 тис.)^{447a}. Сільське господарство забезпечувало українські сім'ї необхідними для життя мінімальним набором продуктів харчування, однак, зважаючи на тотальну бідність більшості українців, прирікало їх на важку повсякденну працю, відсутність доступу до освітніх закладів, фахової медицини тощо. Згідно з переписом населення 1897 р. 90 % українців Правобережжя були селянами⁴⁴⁸. Натомість українська інтелігенція становила тільки 0,15 % від загальної кількості населення регіону або ж 0,2 % українського населення краю⁴⁴⁹.

На зламі XVIII – XIX ст. більшість польського населення краю належала до шляхетського стану. Згідно з російським законодавством представники цього стану були зрівняні у правах із російським дворянством. Виходячи з майнового стану, шляхту можна розділити на три групи: велику, середню та дрібну. До нечисельної групи великої шляхти належало кілька десятків магнатських родів, які сконцентрували в своїх руках величезні земельні та людські ресурси, посідали впливові посади ще в урядах Речі Посполитої. З приєднанням краю до Російської імперії ситуація не змінилася. Зокрема, на початку XIX ст. роду Потоцьких тут належало 650 населених пунктів⁴⁵⁰, Оссолінські управляли Хмільницьким староством, Жевуські – Новокостянтинівським, Чарторийські – 165 селищами у Меджибізькому, Зіньківському, Старосинявському повітах Поділля тощо. Середня шляхта, яку називали фільварковою, або помісною складалася зі значно більшої кількості родів, відповідно, їх маєтки та впливи були значно меншими і, як правило, мали тільки місцеве значення. Найчисельнішу групу становила дрібна (часткова, чиншова, загорова, загонова) шляхта.

^{447a} Гуржій І. О. зародження робітничого класу України. – Київ, 1958. – С. 136.

⁴⁴⁸ Личков Л. Юго-Западный край по данным переписи 1897 г... – С. 362.

⁴⁴⁹ Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі XIX – XX століть: соціально-політичний портрет. – Київ, 1993. – С. 26 – 27.

⁴⁵⁰ Див.: Герасименко М. Аграрні відносини в Галичині в період кризи панщинного господарства. – Київ, 1959.

Найнижчі прошарки становила голота й брукова шляхта⁴⁵¹. На кількісне співвідношення цих груп яскраво вказують наступні дані: у 1812 р. у Київській губернії мешкало 43, 5 тис. польської шляхти (це майже у 4 рази більше, ніж російського і зросійщеного українського дворянства), але серед них тільки 300 (0, 7 %) мали землю, решта – безземельна шляхта, що жила за рахунок «служби»^{451a}. Чиншова безземельна шляхта переважала й в інших регіонах Південно-Західного краю. Так, у повітовому місті Літині Подільської губернії на початку ХІХ ст. було 86 осіб шляхетського стану (усі чиншові), в містечку Янів Літинського повіту проживало 7 осіб помісної шляхти, 36 – чиншової і 57 – службової, в містечку Межирів нараховувалося 20 представників чиншової шляхти і 6 – службової, у Старій Синяві – відповідно 77 і 32^{451б}.

У період інкорпорації краю до складу Російської імперії на чиновницькі посади, як правило, призначалися російські військові, а також направлені з російських і східноукраїнських губерній чиновники, а від послуг поляків намагалися відмовитися. Проте це не завжди вдавалося і останні все ж потрапляли на державну службу, однак це траплялося, по-перше, в обмеженій кількості, по-друге, здебільшого на другорядні посади і, по-третє – тоді, коли не вистачало «своїх» чиновників. Загальну картину ставлення місцевої російської адміністрації до використання польської шляхти, яка мала досвід державної служби в системі управління, дають підрахунки сучасного дослідника Г. Бондарчука, які показують, що на початку ХІХ ст. на Поділлі 40, 9 % чиновників були росіянами, 36, 4 % – українцями, як правило, зі східноукраїнських губерній і 22, 7 % – поляками⁴⁵². Ця статистика не стосується виборних посад, зокрема повітових суддів, засідателів Головного суду,

⁴⁵¹ Лисенко С., Чернецький Є. Правобережна шляхта. Кінець ХVІІІ – перша половина ХІХ ст. – Біла Церква., 2002. – С.23.

^{451a} Казмирчук Г. Д., Соловійова Т. М. Соціально-економічний розвиток Правобережної України в першій чверті ХІХ ст. – Київ, 1998. – С. 131.

^{451б} Кузема О. Л. Чисельність й етносоціальний склад населення міст і містечок Правобережної України наприкінці ХVІІІ – в першій половині ХІХ ст. // Електронний ресурс. Режим доступу: [www. VuzLib.com](http://www.VuzLib.com)

⁴⁵² Бондарчук Г. Формування органів державного управління в Подільській губернії наприкінці ХVІІІ ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 1999. – Т. 3 (5). – С. 113 – 114.

співробітників поліцейних установ, які обиралися на Губернських дворянських зібраннях.

Ситуація для поляків значно ускладнилася після польського повстання 1830 – 1831 рр. – указом від 6 грудня 1831 р. Микола I ліквідував самостійність виборної служби, замінивши її державною⁴⁵³, а місцева адміністрація продовжила проводити декласацію дрібної шляхти, яка розпочалася задовго до повстання. У листопаді 1833 р. в губерніях Правобережної України уже нараховувалося 72144 декласовані особи⁴⁵⁴. Упродовж 1834 – 1839 рр. у регіоні декласували ще близько 93139 шляхтичів⁴⁵⁵. Цей процес тривав і надалі: згідно з підрахунками Д. Бовуа у 1840 – 1845 рр. на Київщині, Поділлі та Волині комісією було декласовано ще близько 20 тис. шляхетських родин (120 тис. осіб)⁴⁵⁶.

Декласація не стосувалася великих польських землевласників. Родини Потоцьких, Любомирських, Понятовських, Сангушків та деяких інших знаних сімей і надалі володіли значними земельними наділами. Зокрема, у їх власності перебувала низка міст Правобережжя – Гайсин, Дубно, Канів, Острог, Умань, Ямпіль та ін.⁴⁵⁷ Водночас наголосимо на дисперсному характері проживання польського населення: в західних районах Правобережної України та приватновласницьких містах їх кількість була значно більшою, ніж у східних регіонах і казенних містах.

Становий поділ єврейського населення краю визначався спеціальними нормативно-правовими актами, серед яких одним із перших стало «Положення про євреїв» 1804 р. Документ розділив представників цього етносу на чотири стани: 1) землероби; 2) фабриканти і ремісники; 3) купці I, II, III гільдій, корчмарі, дрібні торговці, власники постійних дворів; 4) міщани⁴⁵⁸. Якщо єврей не записався до одного із цих станів, його статус прирівнювався до бродяги.

⁴⁵³ ПСЗРИ-2. – Отд.1: 1831. – № 4989.

⁴⁵⁴ Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревизор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831 – 1863). – Київ, 1996. – С. 154.

⁴⁵⁵ Там само. – С. 175

⁴⁵⁶ Там само. – С. 180 – 182.

⁴⁵⁷ Див.: Городские поселения в Российской империи. Том 1 – СПб., 1863. – С. 366 – 417.; Городские поселения в Российской империи. Том 2 – СПб., 1861. – С. 391 – 488.; Городские поселения в Российской империи. Том 4 – СПб., 1864. – С. 1 – 131.

⁴⁵⁸ ПСЗРИ-1. Т. XXIX. – № 22651.

Аналіз джерел свідчить, що понад 80 % євреїв⁴⁵⁹ Правобережжя на зламі XVIII – XIX ст. займалися торгівлею, при тому, що офіційно вони не були купцями. Зокрема, у цей час на території Подільської губернії нараховувалося 383 купців-євреїв і 22613 міщан-євреїв переважна більшість з яких теж займалася торгівлею^{459a}. Схожа ситуація була й в інших губерніях краю. Так, у 1812 р. на території Волинської губернії нараховувалося лише 374 євреїв-купців (2,2 % від загальної кількості самодіяльного єврейського населення краю). Переважна більшість інших євреїв, незважаючи на те, що не були купцями, теж заробляли на життя різними видами торгівлі, як результат у цей час серед міщан торгівці становили 77,8 % працюючих євреїв. Частково торгівлею займалися ремісники, які збували власну продукцію. У 1812 р. вони становили 18,8 % єврейського населення Волинської губернії⁴⁶⁰. Надалі абсолютна кількість євреїв-купців стабільно збільшувалася: якщо у 1818 р. їх нараховувалося 524, у 1832 р. – 3739, у 1852 р. – уже 4572⁴⁶¹. Таким чином, у першій половині XIX ст. кількість євреїв-купців збільшилася у 12 разів. Водночас, частка купців серед самодіяльного єврейського населення за цей же період зростала не так стрімко – у 1852 р. вона становила тільки 2,6 %. Разом з тим, у середині 1830-х рр. купці-євреї на Волині становили 97 % усіх купців губернії, у Подільській губернії – 81 %, Київській – 74 %. У подальшому ця цифра ще трохи зросла і в середині XIX ст. у Волинській губернії євреї-купці становили 96 %, Подільській – 87 %, Київській – 83 %⁴⁶².

Євреї також досить активно займалися орендаторством, посередництвом між виробниками сільськогосподарської продукції та її споживачами, лихварством, шинкарством, ремісництвом. В окремих галузях промисловості Правобережної України представники цього етносу зайняли домінуючі позиції. Зокрема, у цукерковому промислі Поділля євреї становили 100 % працюючих, тютюновому – 78, 4 %. Значно менше їх було у пиво-медоварному – 36, 2 %, лісопильному –

⁴⁵⁹ Самарцев І. Євреї в Україні // Віче. – 1993. – № 11. – С. 125.

^{459a} Кузема О. Л. Чисельність й етносоціальний склад населення міст і містечок Правобережної України наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. // Електронний ресурс. Режим доступу: [www. VuzLib.com](http://www.VuzLib.com)

⁴⁶⁰ ЦДАК України, ф. 1423, оп. 1, спр. 16, арк. 4.

⁴⁶¹ Там само, ф. 442, оп. 1, спр. 1441, арк. 1 - 2.

⁴⁶² Там само, оп. 356б, спр. 32, арк. 129.

18, 3 %, чавуноливарному – 15, 2 % виробництвах⁴⁶³. При цьому переважна більшість з них належала до міщанства краю де євреї домінували. Проте сучасні дослідники вважають, що «великий відсоток євреїв серед міщан не дозволяє нам говорити про тотожність головного елементу соціальної структури міста – міщанина й елементу етнічної структури – єврея, оскільки соціальна група міщан була теоретично відкритою на вході та виході: звичайний український селянин гіпотетично мав шанси стати міщанином, тоді як єврей, як відомо, міг стати землеробом (правда, при цьому він мав зректися віри, а на той час це означало перестати бути євреєм)»⁴⁶⁴.

Значна частина євреїв Правобережної України займалася ремісництвом. Загалом тільки на Волині цим видом діяльності на початку ХІХ ст. займалося 3143 осіб, що становило 18, 8 % єврейського населення губернії⁴⁶⁵. В інших губерніях Південно-Західного краю ремісництвом займалося близько 12 % євреїв⁴⁶⁶. Надалі кількість євреїв, які займалися ремісництвом, поступово зростала. У тій же Волинській губернії у 1818 р. ремісництвом займалися 16902 євреї, у 1832 р. – 17026, у 1852 р. – 20114⁴⁶⁷. Таким чином, упродовж 40 років кількість ремісників-євреїв збільшилася на Волині у 6, 4 рази. Це стрімке зростання було спричинене як змінами в економіці краю, що диктувалися втягненням його у товарно-грошові відносини, так і політикою російського уряду, який сприяв розвитку єврейського ремісництва.

Незначна частина євреїв Правобережної України, які проживали у селах, займалася сільським господарством на власних землях або ж орендувала земельні наділи у поміщиків. Їхній появі сприяла ціле направлена політика С.-Петербургу, який хотів залучити євреїв до «продуктивної праці». Євреї-орендарі намагалися одержати найвищі прибутки за короткий проміжок часу, що приводило до розорення частини селянських господарств і виснаження ґрунтів, а також селянських заворушень, першими жертвами яких ставали самі євреї-орендарі, яких селяни вважали основними винуватцями свого злиденного життя.

Перепис населення 1897 р. підтвердив, що більшість єврейського населення краю продовжує займатися торгівлею. Наприкінці

⁴⁶³ Там само.

⁴⁶⁴ Куриленко О. Етнічна структура міст Правобережної України... – С. 86.

⁴⁶⁵ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 1, спр. 1853, арк. 1 – 36.

⁴⁶⁶ Самарцев І. Євреї в Україні... – С. 129.

⁴⁶⁷ ЦДІАК України, ф. 442, оп.1, спр. 1853, арк. 1 – 36.

XIX ст. тільки у Волинській губернії торгівлею займалося понад 35 тис. євреїв – 86, 5 % чоловіків і 13, 5 % жінок (разом із сім'ями 155010 євреїв – близько 40 % від їх загальної кількості)⁴⁶⁸. Дрібні торговці-євреї здебільшого торгували в містах і містечках. Значно складніша ситуація склалася у селах, оскільки у цих населених пунктах, як правило, не було ярмаркової, базарної, крамничкової торгівлі. Промислові товари розвозили, розносили євреї-торговці і, зважаючи на відсутність у селян грошей, обмінювали їх на щетину, прядиво, полотно, інші господарські предмети і продовольство.

Разом з тим, офіційно торгівлею займалися лише купці, кількість яких на Правобережжі постійно зростала. Так, упродовж 10 років (1887 – 1897) загальна кількість купців на Волині зросла у 3, 6 рази, кількість євреїв серед цієї верстви – у 4 рази. Якщо у 1887 р. євреї серед купців краю становили 76, 6 %, то у 1897 р. – уже 85, 5 %⁴⁶⁹. А. Забелін відзначав: «Майже усі торговельні обороти у Волинській губернії перебувають у руках євреїв. Не лише зовнішня торгівля хлібом, лісом, худобою, перепродаж усіх місцевих продуктів і фабричних виробів, а й приватні операції здійснюються тут не інакше, як при активній участі єврея, який завжди є обов'язковим посередником чи прямо покупцем і продавцем. Тому купецький стан складається майже з одних євреїв...»⁴⁷⁰.

На тлі декласації польської шляхти на територію Правобережної України упродовж XIX ст. переселялися росіяни, які здебільшого отримували тут помістя, кріпаків чи обіймали чиновницькі посади в місцевих органах влади. Цей процес значно активізувався після придушення польського повстання 1830 – 1831 рр. Сучасник подій В. Шульгін, оцінюючи тогочасну політику російського царату на Правобережжі, писав, що в її основі лежала ідея «ввести в край, який завжди був вотчиною російських царів і заселений народом російським і православним..., російських дворян і поміщиків, скільки можливо у значній кількості»⁴⁷¹. Висновки російського урядовця підтверджують сучасні вчені, які відзначають,

⁴⁶⁸ Первая всеобщая перепись ... – Т.VIII. – С. 168.

⁴⁶⁹ Субботин А. В черте еврейской оседлости: Отрывки из экономического исследования в Западной и Юго-Западной России за лето 1887 г. – СПб., 1888. Вып. 1–2. – С. 143.

⁴⁷⁰ Забелин А. Военно-статистическое обозрение Волынской губернии. Часть I. – Киев, 1887. – С.308.

⁴⁷¹ Шульгин В. Юго-Западный край в последнее двадцатилетие (1838 – 1863). – Киев, 1864. – С. 84.

що «до кінця царювання Павла I у західних губерніях повітова адміністрація стала призначуваною, адже вакансії заміщалися «руськими людьми», що не належали до місцевого дворянства, й польському переважанню у західних губерніях здійснювалася значна протидія. Імператор намагався мати у підпорядкуванні чиновників, гнучкіших виконавців його волі, ніж представники станової корпорації. Після Листопадового польського повстання 1830 р. на виборні державні посади призначалися чиновники з «природных русских», чиновників-іноземців. До «природных русских» було віднесено й малоросійське дворянство (як правило вихідці з лівобережних українських губерній – Ю. Поліщук), яке не без задоволення обіймало посади, що їх віднедавна посідала правобережна польська шляхта»⁴⁷².

Водночас, упродовж XIX ст. на території Правобережжя розквартирувалася значна кількість російських військових формувань і їх чисельність постійно зростала. Так, якщо в 30-ті рр. XIX ст. у Волинській губернії було розквартировано близько 20 тис. військовослужбовців російської армії⁴⁷³, то в кінці століття їх тут уже було майже 50 тис. (з них 46,9 % були росіянами)^{473а}. Не менше їх було й в інших губерніях краю. Наприклад, у повітовому місті Проскурів Подільської губернії на початку XIX ст. дислокувалося 492 російських військових, що складали 17,1 % мешканців міста. Крім того, багато військових було залучено на управлінські посади місцевих адміністрацій. Так, у Подільській губернії лише при губернському та 12 повітових правліннях у цей час працювало не менше 540 військових^{473б}.

Потрібно відмітити, що прикордонне розташування Волині, Поділля і, до певної міри, Київщини та їхній колоніальний статус змушували царат тримати в краї значно більше військ, ніж в інших регіонах імперії. Так, якщо в кінці XIX ст. у Волинській губернії на 1 тис. мешканців припадало 17 солдатів й офіцерів, то в імперії в цілому – лише 9^{473в}.

⁴⁷² Історія державної служби в Україні / Керівник авторського колективу С.В. Кульчицький. – Т. 1. – Київ, 2009. – С. 311.

⁴⁷³ Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор... – С. 68.

^{473а} Підраховано за: Первая всеобщая перепись... Т. VIII. – С. 154-155, 164, 168.

^{473б} Кузема О. Л. Чисельність й етносоціальний склад населення міст і містечок Правобережної України наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. // Електронний ресурс. Режим доступу: www.VuzLib.com

^{473в} Підраховано за: Занятия населения Украины по данным Первой Всероссийской переписи 1897 г. – Харьков, 1922. – С. 6 – 7.

За соціальним складом значна кількість росіян краю належала до дворянського стану, а завдяки протекціоністській політиці у другій половині ХІХ ст. – на початку ХХ ст. тут значно зростає кількість заможних російських землевласників. Тільки упродовж 1865 – 1876 р. у Київській, Подільській і Волинській губерніях 2108 росіян придбали 1376665 десятин землі. Зрозуміло, що це робилося за рахунок польського землеволодіння. Якщо у 1861 р. на Волині існувало 2720 маєтків польських дворян і тільки 160 російських, то у 1896 р., відповідно, 1286 і 12018. Однак, незважаючи на сприятливу для росіян суспільно-політичну ситуацію, протекціонізм влади Київський генерал-губернатор Д. Бібіков констатував, що на Правобережжі «російських чиновників мало..., поміщиків же російських майже зовсім немає»⁴⁷⁴.

Аналіз джерел свідчить, що більшість росіян-дворян мешкала в містах і працювала в місцевих управлінських структурах. Особливо це стосувалося особистих дворян, тобто тих, хто отримав дворянське звання за особливі заслуги перед російським самодержавством. Зокрема, перепис 1897 р. показав, що перше місце серед них займали росіяни (56,7 % від загальної кількості), більше 55 % особистих дворян Волинської губернії мешкали в містах, близько 45 % з них приїхали з великоросійських регіонів^{474а}.

Потрібно відмітити, що серед дворян Південно-Західного краю були й українці, як правило, вихідці з лівобережних губерній України. Так, у кінці ХІХ ст. вони становили 26,4 % спадкового дворянства Волині^{474б}. Показовою у цьому плані є доля глухівського купці Артемія Терещенка, який став відомим цукрозаводчиком і за «доброчинство» царським указом від 12 березня 1870 р. отримав спадкове дворянство^{474в}. У 1874 р. його сини Микола та Федір переїхали на постійне проживання до Києва^{474г}.

⁴⁷⁴ Шульгин В. Юго-Западный край в последнее двадцатилетие... – С. 87.

^{474а} Підраховано за: Первая всеобщая перепись ... Т. VIII. – С. 38, 248 – 250.

^{474б} Поліщук Ю.М. Перепис 1897 року на Волині // Наукові записки з історії України. Збірник статей. – Вип. 7. – Київ, 1998. – С. 29.

^{474в} Кальницький М., Факторович М. Терещенки // Пам'ятки України. – 1993. – № 1 – 6. – С.67.

^{474г} Соловійова Т.М., Ткаченко О.В. Терещенки – представники української еліти // Наукові записки з історії України. Збірник статей. – Вип. 7. – Київ, 1998. – С. 118.

З самого початку інкорпорації Правобережжя Санкт-Петербург активно використовував для зміцнення своїх позицій російську православну церкву. Для цього з великоросійських і східних українських губерній сюди активно направлялися її священнослужителі. Як результат, у кінці XIX ст. ідеологічне обличчя краю визначали саме священники росіяни. Зокрема, на Волині вони становили 42,1 % від загальної кількості служителів культу^{474д}.

На зламі XVIII – XIX ст. у Південно-Західному краї з'являються німецькі, а згодом – чеські переселенці. Проаналізувавши соціальний склад переселенців, констатуємо, що більшість із них займалася сільським господарством. Поряд із землеробством важливу роль у їх господарському житті відігравало тваринництво. Зважаючи на те, що на територію Правобережної України переселялися не тільки селяни, а й ремісники, німці і чехи займалися тут також ремісництвом і промислами. Як наслідок, упродовж XIX ст. у Південно-Західному краї з'явилася низка німецьких поселень ткачів і ремісників. У Подільській губернії німці займалися промисловим будівництвом, прокладали залізничні шляхи. За становою належністю волинські німці розподілялися таким чином: селян було – 64,02%, міщан – 28,9%, дворян – 0,19%, почесних громадян і купців – 0,08%, осіб духовного чину – 0,02%, інших станів – 0,05%, іноземних підданих – 6,21%⁴⁷⁵.

У 1887 р. офіцери Генерального штабу провели детальний аналіз наслідків німецької колонізації Волині, як регіону найбільшої концентрації німецьких колоністів. Він показав, що у губернії німцям належало 7,15 % земельних угідь краю. Зокрема, у Рівненському повіті іноземці придбали у власність 12 маєтків площею 53271 дес. землі. Крім того, в довгострокову оренду вони взяли ще 6 маєтків загальною площею 3591 десятин. У Володимир-Волинському повіті ними було придбано у власність 14 маєтків з 11804 дес. землі й орендовано 11 з 4810 десятин. У Луцькому повіті німцям належало 12 маєтків з 2570 дес. землі тощо⁴⁷⁶.

Серед інших національностей, що населяли Південно-Західний край, виділимо молдаван, які займалися здебільшого

^{474д} Підраховано за: Первая всеобщая перепись ... Т. VIII. – С. 154 – 165.

⁴⁷⁵ Воронін А. Записка про чужоземних поселенців у Київській, Волинській та Подільській губерніях 1871 р. – Київ, 1942.

⁴⁷⁶ Забелин А. Военно-статистическое обозрение Волынской губернии... – С. 57.

ткацтвом, і греків, які майстерно обробляли шкіру та робили вино. В основному вони мешкали на Поділлі.

Інші етнічні групи, представники яких наприкінці XVIII ст. проживали на Правобережжі України, були нечисельними, розпо-рошеними серед корінного етносу (українців), не впливали на економічне, політичне життя краю. Однак, відомі локальні винятки. Зокрема, у селах Ювківці та Добрин Острозького повіту Волинської губернії ще у XV ст. компактно поселилися татари, які отримали назву «воєнних татар». Представники цього етносу побудували мечеть, кладовище, мали свого муллу⁴⁷⁷.

Проведення ліберальних реформ, завершення промислового перевороту в другій половині XIX ст., внесли зміни у соціальну структуру населення Правобережної України, утворилися два нових соціальних прошарки – буржуазія (підприємці) і пролетаріат (наймані працівники). Процес формування буржуазії як у цілому в Російській імперії, так і на Правобережжі України мав певні особливості й відрізнявся від західноєвропейського. По-перше, тут ця верства форму-валася за сприяння і під контролем царату. Зростаючи в умовах «нав-здогінної модернізації», вона була залежною не стільки від коливань на ринках сировини, капіталів, товарів, скільки від змін у політиці самодержавства. По-друге, поява підприємців на тій чи іншій території та їхня спеціалізація багато в чому визначалися загальним рівнем розвитку економіки, становищем конкретного регіону в системі всеро-сійського ринку. Зокрема на Правобережжі, в першу чергу на Київщині та Поділлі, великий капітал в основному зосередився на переробці сільськогосподарської продукції, особливо цукровій промисловості. По-третє, буржуазія на Правобережжі України була багатоетнічною.

Аналіз матеріалів свідчить, що основним джерелом формування підприємницького прошарку в губерніях Правобережної України були: «обуржуазнене» російське і польське дворянство, яке перейшло на капіталістичні методи господарювання; купці, скупники, лихварі (як правило євреї, росіяни), які зуміли пристосуватися до нових еко-номічних умов; заможні німецькі та чеські колоністи, українські селяни, які орієнтували своє виробництво на ринок і викорис-товували найману робочу силу. Матеріали перепису 1897 р. дають

⁴⁷⁷ *Теодорович Н.* Вольнь в описании городов, местечек и сел в церковноисторическом, этнографическом, археологическом и других отношениях. Историко-статистическое описание церквей и приходов Вольнской епархии. – Т. II. – Почаев, 1903. – С. 777 – 778.

можливість визначити кількість осіб, які використовували найману робочу силу в губерніях, що досліджуються. Вони, зокрема, свідчать, що на Волині в кінці XIX ст. 8985 осіб мали від 2 до 5 найманих робітників і 432 – більше 6⁴⁷⁸. Перепис також показав, що в губернії 11009 осіб жили за рахунок прибутків з капіталів. Найбільше серед них було євреїв (42,7 % від загальної кількості), за ними розташувалися поляки (24,7 %), росіяни (15,5 %), українці (13,4 %) ⁴⁷⁹.

Відміна кріпосного права привела до утворення великого прошарку людей, які були позбавлені засобів виробництва й існували за рахунок продажу своєї робочої сили. На Правобережжі України (можливо за винятком Київщини) пролетаріат почав формуватися пізніше, ніж на Сході та Півдні України. Цей процес фактично розпочався в 40-ві рр. XIX ст. і був пов'язаний з розвитком фабрично-заводської промисловості. Якщо у 1825 р. на Київщині нараховувалося 92 промислових підприємства, то через 30 рр. їх кількість зросла в 1,7 рази і досягла 157. На Подолі їх кількість збільшилася в 3,4 рази, а на Волині – в 9 разів ⁴⁸⁰.

Але тогочасні робітники були ще мало пов'язані з промисловим виробництвом і часто зберігали зв'язки з селом. 1860 – 1890 рр. позначилися швидким розвитком промисловості на Правобережжі України. Це вимагало збільшення чисельності найманих працівників, що відбувалося за рахунок кількох джерел. Насамперед це селянство, як правило українське. Недостатнє забезпечення селянських господарств землею, відсутність робочої худоби та інвентарю, податковий тиск змушували селян іти на заробітки до міст, містечок де був значний попит на робочу силу.

Промисловий пролетаріат формувався також за рахунок соціального розшарування у кустарній промисловості, де дрібні ремісники (як правило, єврейські) все більше розорювалися і поступово перетворювалися на найманих робітників. Певну частину робітництва давали й міграційні рухи. В першу чергу це стосувалося Київщини, де більше 6 % робітників були росіянами, які прибули сюди з великоросійських губерній ⁴⁸¹.

⁴⁷⁸ Підраховано за: Первая всеобщая перепись... Т. VIII. – С. 6 – 8.

⁴⁷⁹ Підраховано за: Там само. – С. 154 – 155, 164 – 171.

⁴⁸⁰ Гуржій І. О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні. – К., 1962. – С. 131.

⁴⁸¹ Економічний розвиток Великої України (1861-1900) // Електронний ресурс. Режим доступу: [www. history. org. ua](http://www.history.org.ua)

Такі джерела формування найманих робітників визначили їхню етнічну приналежність. Так, на Волині в кінці XIX ст. в загальній масі найманих робітників за чисельністю на першому місці йшли українці (майже 40 %), на другому – євреї (трохи менше 35 %) ⁴⁸².

Таким чином, Правобережна Україна, що увійшла до складу Російської імперії після третього поділу Речі Посполитої, і надалі залишалася поліетнічним краєм зі значними впливами польської шляхти. Більшість населення досліджуваного у монографії регіону становили українці, чисельність яких упродовж XIX – початку XX ст. коливалася у межах 70 – 80 %. Значно поступалися їм у кількісному відношенні поляки, євреї, росіяни та представники інших етносів. Упродовж XIX ст. у губерніях Правобережжя поступово зменшувалася кількість польського населення, що стало закономірним результатом, зважаючи на дискримінаційну політику російського самодержавства щодо представників цього етносу. Водночас, упродовж першої половини XIX ст. важко однозначно визначити кількість євреїв: в основі статистичних похибок лежали політичні та соціально-економічні причини, зокрема бажання заможної єврейської верхівки приховати «тіньові прибутки», не показувати реальний майновий стан, уникнути сплати податків, а також виконання інших повинностей на користь держави.

Етнічна палітра населення краю значно урізноманітнілася після початку німецької та чеської колонізації краю. Зокрема, тільки упродовж 1882 – 1890 рр. кількість німецьких колоністів збільшилася на Волині на 227 %.

На території Південно-Західного краю імперії мешкали також представники інших етнічних груп, зокрема молдавани, білоруси, цигани, татари та ін.

Третій поділ Речі Посполитої закріпив територію Правобережної України за Російською імперією, що об'єктивно деформувало усталену соціальну структуру населення: польська шляхта втратила статус панівного стану, поступившись місцем росіянам. Однак, зрівняна у правах із російським дворянством, заможна верхівка цього етносу, незважаючи на декласацію та утиски у національно-культурній і церковно-релігійній сфері, до кінця XIX ст. і далі відігравала домінуючу роль у соціально-економічних процесах. Натомість росіяни не надто охоче

⁴⁸² *Підраховано за: Первая всеобщая перепись... Т. VIII. – С. 154 – 168.*

прибували на територію регіону. Суттєво не виправила ситуацію навіть протекціоністська політика держави, яка захищала їх соціально-економічні інтереси.

Окрему етносоціальну групу, яка відрізнялася не тільки за національною ознакою, але й за професійною, становили євреї краю. Їхнє життя зосереджувалося переважно у містах і невеликих містечках, що віддзеркалилось на сфері діяльності представників цього етносу – більшість із них віддавала перевагу торгівлі та ремісництву.

Упродовж XIX ст. край активно заселяли німецькі, а згодом чеські переселенці. Їх чисельність у регіоні упродовж XIX ст., незважаючи на мінливу політику російського самодержавства, не тільки не зменшилася, а навіть зросла. Більшість із них, як і українці, займалася сільським господарством і тільки незначна частина селилася в містах, займаючись ремеслами та іншими видами господарської діяльності.

Соціальна (станова) структура населення відбилася і на основних видах господарської діяльності етнічних груп краю, що яскраво простежується на прикладі Волині. Так, наприкінці XIX ст. головним виробником матеріальних цінностей у губернії були українці – 74,8% від загальної кількості людей зайнятих у виробництві (землеробство, промисловість, промисли і ремесла). Реалізацією їхніх виробів та інших товарів в основному займалися євреї (89,2% зайнятих у торгівлі). В управлінні губернією головна роль належала росіянам (47,2% чиновників, поліцейських, офіцерів і солдатів). Росіяни також грали основну роль й у формуванні світогляду населення Волині (42,1% священослужителів). Проблемами освіти, культури, медичного обслуговування населення в більшій мірі, ніж представники інших національних груп губернії, займали євреї (45,2% вчителів, медичних, наукових працівників, представників мистецтва). Схожі пропорції були характерними і для Київщини і Поділля.

Усе це свідчить про підневільне становище Правобережжя України. Для корінного населення краю (українців) російська колоніальна адміністрація "милостиво" визначила фізичну працю й виробництво матеріальних цінностей. Усі ж інші питання вирішувалися представниками інших етносів і в першу чергу російського. Зрозуміло, що при цьому інтереси українців дуже рідко враховувалися, що особливо характерно для культури й особливо освіти.

РОЗДІЛ III

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА СКЛАДОВА ЕТНІЧНОЇ ПОЛІТИКИ

3.1. Обмеження економічного потенціалу польської шляхти

Інкорпорація земель Правобережжя України Російською імперією викликала опір місцевої польської шляхти, яка посідала домінуючі позиції у суспільно-політичному і соціально-економічному житті регіону. В нових умовах польське питання стало першочерговою проблемою Російської імперії, розв'язати яке влада намагалася кількома шляхами: перший – залучення польської шляхти на свій бік та інкорпорація її до дворянського стану з наданням усіх прав і привілеїв російського дворянства; другий – боротьба з тими представниками польського населення, які не бажали переходити на бік Російської імперії; третій – перетворення переважної більшості польської шляхти в податні стани; четвертий – обмеження умов існування та діяльності римо-католицької церкви та насадження православ'я. Таким чином, боротьба з економічним потенціалом шляхти стала основним завданням російського царизму упродовж досліджуваного періоду.

Наприкінці XVIII ст. на території краю мешкала значна кількість поляків. Активний процес їх переселення на Правобережжя України спричинила ще Люблінська унія (1569 р.), що у підсумку привело до повного підпорядкування краю. Французький дослідник Д. Бовуа, проаналізувавши ревізію населення краю, проведену у 1795 р., небезпідставно вважав, що за становою належністю всі без винятку поляки регіону були шляхтичами⁴⁸³. Однак, «хоч усі поляки вважали себе шляхтичами, далеко не усі мали землю, – констатував дослідник, – безземельна шляхта... найчастіше служила поміщикам, працюючи управителями, економами тощо»⁴⁸⁴.

Незважаючи на майнові відмінності та несприятливу суспільно-політичну ситуацію, польська шляхта зберігала патріотичні настрої, адже в Речі Посполитій «шляхетство... завжди розумілось як якість

⁴⁸³ *Бовуа Д.* Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831 – 1863). – Київ, 1996. – С. 70.

⁴⁸⁴ Там само. – С. 70.

крові, а не як майновий стан особи, і передавалося від батька дітям без усякого відношення до майна»⁴⁸⁵. Зрозуміло, що переважна більшість представників цієї соціальної верстви вороже поставилася до приєднання краю до Російської імперії. Цей фактор російський царизм був змушений враховувати, проводячи колонізацію краю.

Основи етнічної політики на Правобережжі України були викладені в листі Катерини II до князя В'яземського: «Мала Росія – це провінція... треба..., щоб вони [місцеве населення – *Ю. П.*] помосковились і перестали дивитися [на нас – *Ю. П.*] як вовк у лісі»⁴⁸⁶. Уже в оголошеному в березні 1793 р. командувачем російських військ на Правобережжі України генерал-аншефом графом М. Кричевниковим маніфесті «Про приєднання польських областей до Росії» відзначалося, що усі мешканці цього регіону приймаються у російське підданство, зберігаються усі їхні статки та привілеї. Згідно з прийнятими нормативно-правовими актами передбачалося залишити «недоторканим володіння і майно» шляхти. У низці указів передбачалося зрівняти у статусі російських дворян і польську шляхту, гарантувалося кожному мешканцю краю право залишитися у «чині та стані», до якого вони споконвічно належали.

«Польські землевласники, зацікавлені у збереженні свого майна, давати присягу не відмовлялися, – констатують сучасні дослідники. – Проблеми виникали лише у тих, хто був відомий своєю особистою антиросійською позицією, а також тих, хто мав земельні маєтності в різних тепер державах, адже за приписом царського уряду, так само як і його союзників, нові піддані повинні були жити у своїх володіннях, принаймні в межах держави»⁴⁸⁷. Проте реалізувати основні положення маніфесту виявилось непосильним завданням для центральних і місцевих органів влади передусім через те, що «Правобережна Україна... на кінець XVIII ст... мала інший, ніж російський, регіональний уклад державного життя»⁴⁸⁸.

⁴⁸⁵ *Незабитовский В.* Замечания по вопросу о чиншевом владении в Западных губерниях. – Киев, 1883. – С. 38.

⁴⁸⁶ *Киричук М.* Волинь – земля українська. – Луцьк, 1995. – С. 35.

⁴⁸⁷ *Рудакова Ю.* Основні аспекти земельної політики Катерини II і Павла I на території Правобережної України (на прикладі Волині) // Сангушківські читання. Збірник наукових праць I Всеукраїнської наукової конференції. – Львів, 2004. – С. 193.

⁴⁸⁸ *Шандра В.* Адміністративні установи Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст. в російському законодавстві: джерелознавчий аналітичний огляд. – Київ, 1998. – С. 3.

Повстання Т. Костюшка докорінно змінило ставлення Катерини II та її найближчого оточення до польських землевласників. З травня 1795 р. оприлюднено указ про «секвестр маєтків осіб, які були причетні до антиросійського повстання». Передбачалося: 1) маєтки польських землевласників, які склали присягу на вірність Російській імперії, однак взяли участь у повстанні, приєднати до казенних; 2) поміщики, які склали присягу до 1 січня 1795 р. і не брали участі у повстанні, отримували маєтки з умовою, що не будуть покидати межі держави; 3) поміщики, які не прийняли присягу у встановлений термін, зобов'язувалися упродовж року і шести тижнів продати своє майно російським дворянам, а також сплатити встановлені податки; 4) власники маєтків, які заставили їх в осіб, які брали участь у повстанні, могли їх викупити на законних підставах у Російській державі⁴⁸⁹. Таким чином, отримані внаслідок конфіскації у польських магнатів маєтки російський уряд почав роздавати російським чиновникам, які, однак, не поспішали прибувати на територію краю. З іншого боку, польська шляхта намагалася обійти суворе законодавство. Склавши наново присягу, шляхтичі отримували свої володіння практично без жодних санкцій.

Соціально-економічні процеси у регіоні перебували під значним впливом політичних факторів. Процес русифікації регіону значно посилювався після третього поділу Польщі. 18 червня 1795 р. генерал-губернатор Т. Тутомлін оприлюднив указ, у якому зазначалося, що ці землі «приєднані до імперії на віки вічні...». У документі також були визначені базові пріоритети етнонаціональної політики в краї. Зокрема наголошено, що «усі нові піддані протягом одного місяця повинні присягнути на вірність царизмові й прийняти російське підданство; ті, хто не бажав цього робити і мав тут нерухоме майно, повинен був його продати та виїхати в тримісячний термін за кордон. По закінченні цього терміну непродані маєтки відбиралися в казну»⁴⁹⁰.

Посиленню інкорпораційної політики царизму на Правобережжі України сприяла міжнародна ситуація, а саме: підписання у 1797 р. Росією, Пруссією та Австрією конвенції, яка закріпила за

⁴⁸⁹ Рудакова Ю. Основні аспекти земельної політики... – С. 195.

⁴⁹⁰ Пероговский В. Материалы для истории Вольни. – Житомир, 1879. – С. 245.

російським самодержавством територію Литви, Західної Білорусії та Правобережної України і ліквідувала на цих землях польське підданство⁴⁹¹. У цей час було змінено адміністративно-територіальний поділ краю, введено нову систему управління, розпочався процес ліквідації греко-католицької та обмеження прав католицької церков. Зокрема, замість воєводського на Правобережжі запроваджено губернський поділ. Цей процес завершився у 1797 р., коли, відповідно до указу Павла I, на території «... колишньої Польської України відкрилися дві губернії: Подільська та Волинська, що знаходилися на особливих правах і привілеях...»⁴⁹². Згодом ці губернії, разом із Київською, ввійшли до складу Південно-Західного краю, яким управляв генерал-губернатор.

Антипольська політика російської адміністрації привела до значного скорочення польського населення регіону: частина поляків була примусово виселена у східні губернії імперії, інша, не бажаючи складати присягу на вірність російському самодержавству, покидала край і вирушала на захід в інші європейські країни. Павло I дещо лібералізував «польську політику», а саме: відновив на приєднаних землях дію польсько-литовських законодавчих актів; дозволив використання польської мови в судах, навчальних закладах, представницьких дворянських органах на рівні з російською; наказав звільнити близько 11 тис. поляків, арештованих за участь у повстанні Т. Костюшка. Їм було повернено конфісковані маєтки⁴⁹³.

Соціально-економічна політика Олександра I суттєво не відрізнялася від його попередників. З одного боку, російський уряд зрівняв польську шляхту у правах з російським дворянством⁴⁹⁴, а з іншого – активізував роботу щодо люстрації цієї впливової соціальної верстви Правобережної України.

⁴⁹¹ Шандра В. Київське генерал-губернаторство 1832 – 1914 рр. Історія створення та діяльності. Архівний комплекс і його інформаційний потенціал. – Київ, 1999. – С. 12.

⁴⁹² Бондарчук Г. Формування органів державного управління в Подільській губернії наприкінці XVIII ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 1999. – Т. 3 (5). – С. 112.

⁴⁹³ Волян. Исторические судьбы Юго-Западного края. – СПб., 1888. – С. 222.

⁴⁹⁴ Левицкий О. О положении крестьян Юго-Западного края во 2-й четверти XIX ст. (Отдельный оттиск из журнала «Киевская старина»). – Київ, 1906. – С. 5.

Загалом на початку ХІХ ст. серед дворян Київської губернії поляки становили 87 %, Подільської – 89 %, Волинської – 93 %⁴⁹⁵. Однак 81 % всієї шляхти Правобережної України становила чиншова шляхта. Її представники здебільшого навіть не володіли землею та найманою робочою силою⁴⁹⁶. «Розділу між шляхтою і хлопами в ділах, житті нема, – зауважував І. Франко, – хлопи женяться з шляхтянками, шляхтичі (рідше) з хлоп'янками, сусідують і товаришують зі собою залюбішки. Може бути, що часть нашої шляхти – давні польські поселенці, котрих королі, пани спроваджували на українські землі, та тільки ж нині з їх польскости осталося дуже мало, і вони під кождим взглядом – люди українські»⁴⁹⁷. Зокрема, у 1812 р. у Подільській губернії нараховувалося 94990 осіб шляхетського стану, із яких земельними наділами володіли тільки 8791. У тому ж році у Київській губернії нараховувалося 43500 польських шляхтичів, серед яких тільки 300 мали землю і володіли робочою силою.

Власне економічний потенціал чиншової шляхти викликав найбільше запитань у російського царизму, який прагнув перевести представників цієї соціальної групи у податний стан. Д. Бовуа, описуючи тогочасний побут основного масиву польської шляхти, зауважив: «Ці ... люди живуть більш-менш в орбіті й з ласки багатіїв, орендуючи й власноручно обробляючи клапоть землі, мешкаючи в хатині, що не завжди їм належить, і виконуючи різноманітні дрібні функції, які, однак, дозволяють їм зберігати почуття гідності...»⁴⁹⁸.

Наприкінці ХVІІІ – на початку ХІХ ст. Санкт-Петербург ухвалив низку указів, які пропонували польській шляхті до 1 січня 1808 р. надати докази свого «дворянського походження». Питання про належність до дворянського стану розглядали дворянські зібрання, на яких домінували представники польської шляхти. Шляхтичі, бажаючи підтвердити своє дворянське походження, представляли на розгляд комісії дарчий запис, ввід у вотчинне володіння, орендне

⁴⁹⁵ *Марахов Г.* Социально-политическая борьба на Украине в 20 – 40-е годы ХІХ в. – Киев, 1978. – С. 20.

⁴⁹⁶ *Борисевич О.* Поміщицьке землеволодіння і землекористування на Поділлі (1793 – 1830 рр.) // Український історичний журнал. – 1992. – № 3. – С. 85.

⁴⁹⁷ *Франко І.* Знадоби до вивчення мови і етнографії українського народу // Зібрання творів. – Київ, 1980. – Т. 26. – С. 180 – 181.

⁴⁹⁸ *Бовуа Д.* Шляхтич, кріпак і ревізор... – С. 75.

володіння, духовний заповіт, пожиттєвий запис, кріпосний контракт, посередницьке рішення, орендний контракт або ж інші документи на володіння нерухомим майном. Однак значна частина шляхти не зуміла вчасно надати підтверджуючі документи, що змусило Олександра I указом від 6 березня 1808 р. «Про розбір доказів на дворянство, поданих від чиншової шляхти в приєднаних від Польщі губерніях», продовжити термін прийому документів⁴⁹⁹.

Сучасники подій відзначали, що заходи російського самодержавства повинні були б переконати польську шляхту у невідворотності російської присутності у краї. Сенатський указ «Про проведення розбору невідомих людей у польських губерніях, яких під час 6-ї ревізії вписано до класу старої шляхти» від 20 січня 1816 р. наказав ревізійним комісіям західних губерній провести так званий «розбір чиншової шляхти», а саме – виявити представників цієї соціальної верстви, які незаконно використовують шляхетське звання. 8 червня 1826 р. оприлюднено черговий сенатський указ «Про час, з якого повинні бути введені в оклад люди, що неправильно зараховані до чиншової шляхти». Нормативно-правовий акт вкотре наголошував на необхідності якомога швидшого завершення розгляду справ із декласації польської шляхти. «Із справ Міністерства фінансів видно, – йдеться у документі, – що в приєднаних від Польщі губерніях велика кількість людей, які не користувалися дворянським достоїнством у попередній ревізії, почали зараховуватися в шляхетське звання; внаслідок цього багатьма указами Сенату і нарешті останнім від 20 січня 1816 р. наказано губернським начальствам покласти на обов'язок Ревізьких Комісій, при прийомі від шляхтичів сказок, звіряти їх із 5 ревізією, і ті з них, хто виявиться записаними в це звання ще до 1795 р., вносити в число шляхти для загального про них розбору; всім іншим зробити законний розгляд, і визначивши їм стан по їх походженню, повідомити про це в казенні палати»⁵⁰⁰.

Буремні події 1830 – 1831 рр., пов'язані із черговим польським повстанням, трансформували ставлення царату до шляхти Правобережжя, представники якої (понад 63, 3 %) взяли активну

⁴⁹⁹ ПСЗРИ-1. – Т. 30. – № 22873.

⁵⁰⁰ Бармак М. Шляхта Правобережної України: від інкорпорації до декласації (1793 – 1845) // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія «Історія». – Тернопіль, 2010. – Вип. 1. – С. 14.

участь в антиросійському виступі⁵⁰¹. Поразку повстання російське самодержавство намагалося використати для послаблення позицій польської шляхти в регіоні. У 1831 р. у Санкт-Петербурзі було створено Комітет західних губерній, який опікувався справами шляхти Правобережної України. Комітет синхронізував свої дії із імператором і вищими інституціями влади імперії, які продовжували кампанію декласації польської шляхти.

На основі указів Миколи I від 22 березня та 10 травня 1831 р. розпочалася конфіскація маєтків учасників повстання⁵⁰². Згодом було оприлюднено сенатський указ «Про розбір шляхти в Західних губерніях і про облаштунок цього роду людей»⁵⁰³. На початку 1832 р. в усіх повітах Правобережної України створені нові комісії для «розбору шляхти», яка згідно з сенатським указом від 11 листопада 1832 р. «Про поділ на три розряди людей, що належать до стану колишньої шляхти» поділялася на три категорії: 1) дворяни, які «володіли населеними маєтками і селянами без землі, або кріпосними чи дворовими людьми»; 2) дворяни, що «не володіли населеними маєтками і тільки затверджені Дворянськими депутатськими зібраннями»; 3) дворяни, які не володіли «населеними маєтками» і не отримали підтвердження свого шляхетства⁵⁰⁴.

Шляхта першої категорії не сплачувала подимний податок, звільнялася від військової повинності, а також упродовж двох років могла не підтверджувати свого дворянства. Дворяни другої категорії тимчасово звільнялися від сплати податків. Подальшу долю шляхти цієї категорії вирішувала герольдія. Особи, які не підтвердили належність до шляхетського стану, переходили у податний стан селян-одnodворців, підлягали «визначеному подимному збору і військовій службі». Згідно з сенатським розпорядженням «Про складання посімейних списків, які повинні подавати про себе громадяни і одnodворці Західних губерній» запроваджено суворий облік декласованої шляхти⁵⁰⁵.

⁵⁰¹ *Баженів Л.* Польское восстание 1830 – 1831 гг. на Правобережной Украине: Автореф. дис... канд. іст. наук. – Киев, 1973. – С. 20 – 21.

⁵⁰² ЦДАК України, ф. 1080, оп. 1, спр. 9, арк. 8.

⁵⁰³ ПСЗРИ-2. – Т. VI. – № 4869.

⁵⁰⁴ *Бармак М.* Шляхта Правобережної України... – С. 15.

⁵⁰⁵ Там само.

Зважаючи на зловживання чиновників Правобережної України, бажання польської шляхти зберегти свій соціальний статус будь-якими способами, а також значні впливи великих польських землевласників на шляхетські зібрання, російський уряд вирішив посилити нагляд за документацією, яка безпосередньо підтверджувала права та привілеї місцевої шляхти. 19 грудня 1833 р. створено особливі комісії для розгляду метричних та актових книг. До складу комісій входили чиновники Міністерства внутрішніх справ, Юстиції, Корпусу жандармів. Згодом з цього питання були оприлюднені інші укази Миколи I, зокрема «Про приведення в порядок метричних і актових книг у західних губерніях»⁵⁰⁶. Декласована шляхта отримувала статус селян-одnodворців, що де-факто означало сплату податків і відбування військової служби. Загалом упродовж 1831 – 1833 рр. у Київській губернії із шляхетського стану виведено 28603 особи, Волинській – 11517, Подільській – 32024. Таким чином, в окреслений період шляхетського стану у трьох губерніях було позбавлено 72144 особи⁵⁰⁷.

Надалі чисельність декласованої польської шляхти почала стрімко зростати. Ситуація для поляків ще більше погіршилася після призначення київським генерал-губернатором Д. Бібікова. Високопосадовець відзначав: «Коли я приїхав сюди... [зауважив], що усі навколо дворяни: лакей за каретою – дворянин, фурман на козлах – дворянин, фореитор – дворянин, сторож – дворянин...»⁵⁰⁸. Зважаючи на цей фактор, у таємній записці Миколі I Д. Бібіков доводив царю, що у трьох губерніях «залишається ще 178 тис. осіб, які зараховують себе до дворян, тоді як ледве три тисячі заслуговують на приналежність до них»⁵⁰⁹. Уся подальша робота генерал-губернатора спрямовувалася на підтвердження цих слів. Як наслідок, наприкінці 1830-х рр. у Київській губернії переведено у податний стан 66837 осіб, Волинській – 29630, Подільській – 68816 (загалом 165283 особи)⁵¹⁰.

⁵⁰⁶ ПСЗРИ-2. –Т. IX. – № 7495.

⁵⁰⁷ Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор... – С. 78 – 81.

⁵⁰⁸ Романович-Славатинский А. Дворянство в России от начала XVIII века до отмены крепостного права. – СПб., 1870. – С. 57.

⁵⁰⁹ Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор... – С. 174.

⁵¹⁰ Там само. – С. 181.

4 січня 1840 р. з ініціативи Київського генерал-губернатора побачив світ указ імператора про створення Центральної ревізійної комісії, члени якої отримали завдання розглянути справи дворянських депутатських зібрань Київської, Подільської та Волинської губерній. Згідно з підрахунками Д. Бовуа, упродовж 1840 – 1845 рр. на Київщині, Поділлі та Волині комісією було декласовано ще майже 20 тис. шляхетських родин, які нараховували 120 тис. осіб.⁵¹¹ Водночас, згідно з указом Миколи I від 3 листопада 1842 р. «Про проведення нової перевірки актових книг у західних губерніях» у регіоні розпочато нову звірку документів, які підтверджували шляхетський стан поляків. Микола I рекомендував чиновникам зараховувати осіб, які не підтвердили своє шляхетське походження, а також не володіли нерухомими маєтками до стану селян-одnodворців. Натомість особи, які володіли нерухомим майном, вносилися до спеціальних списків, що подавалися на розгляд сенату. 31 грудня 1843 р. місцеві чиновники, за невеликим винятком, припинили приймати документи, покликані підтвердити шляхетський стан. Згодом припинено перевірку метричних книг.

Навіть після ліквідації Центральної ревізійної комісії боротьба з дрібною шляхтою не припинилася. Російські чиновники продовжували дивитися на шляхту як на «...клас паразитів, туніядців, який жадібно висмоктував соки народні. Гордячись своїм (часто сумнівним) шляхетським походженням і користуючись по праву дворянства повною свободою від усяких податків і повинностей, такий шляхтич, як правило, зневажав усяку продуктивну працю»⁵¹². У 1845 р. місцева поліція отримала наказ переслідувати осіб, які уникали декласації. Упродовж 1845 – 1853 рр. у губерніях Правобережної України російське самодержавство декласувало ще близько 55 тис. шляхтичів⁵¹³.

Більшість декласованої шляхти була переведена у стан одnodворців, інші набули статусу «вільних людей». 23 травня 1847 р. Микола I затвердив положення Комітету у справах західних губерній «Про устрій вільних людей, що живуть на землях влас-

⁵¹¹ Там само. – С. 180.

⁵¹² *Левіцкій О.* О положении крестьян Юго-Западного края во второй четверти XIX ст. // Киевская старина. – 1906. – С. 11.

⁵¹³ *Бовуа Д.* Шляхтич, кріпак і ревізор... – С. 174.

ницьких у західних губерніях», за яким «вільні люди» зобов'язувалися сплачувати низку податків (грошовий або ж поземельний оброк), а також «... виконувати повинності (надавати винагороду власнику продуктами землі, а також залучалися на особисті роботи на користь власника)». У разі несплати податків власник землі мав право конфісковувати майно, а також перевести його в стан особистої залежності. Переселятися в інші місця їм дозволялося тільки після закінчення терміну договору. На «вільних людей» поширювалася також рекрутська повинність. Двадцять осіб утворювали окремий округ, який направляв рекрутів до війська. Рекрутські списки складав власник землі. Поселення, де проживало менше 20 осіб, сплачувало рекрутську повинність грішми.

Шляхтичі, які мали статус «вільних людей», потрапляли у залежність від власника, а їх соціальне становище практично не відрізнялося від українських селян. Положення передбачало, що вони, «поселяючись на землях власницьких, вважаються такими, що мають постійне поселення в цих маєтках і перебувають під особливим піклуванням поліції і наглядом Начальника Губернії»⁵¹⁴. Польський письменник Е. Руліковський із сумом відзначав: «Тепер часи уже не ті. Та богатирська рука, яка раніше відважно тупила палаші на шиях гайдамаків, тепер повинна управляти плугом. Тепер ця шляхта зливається з оточуючим її холопством, приймає його звичаї, мову і недоліки, занурюючись в ледарство і п'янство... не відрізняється вона від нього ні одягом, ні розмовами...»⁵¹⁵.

М. Бармак справедливо зауважив, що до середини ХІХ ст. «чітко спланованими і послідовними діями російській владі вдалося ліквідувати значний прошарок шляхти на Правобережжі. Причинами такої політики було бажання обмежити шляхетський вплив у регіоні, підпорядкувати шляхту владі та збільшити прибутки державної скарбниці за рахунок сплачуваних податків. Такі дії призвели до того, що частина шляхти не змогла підтвердити свій статус і втратила не тільки політичну та економічну, а часто й особисту свободу»⁵¹⁶.

⁵¹⁴ Бармак М. Шляхта Правобережної України... – С. 17.

⁵¹⁵ Шульгин В. Юго-Западный край под управлением Д.Г. Бибикова (1838 – 1853). – Киев, 1863. – С. 61.

⁵¹⁶ Бармак М. Шляхта Правобережної України... – С. 18.

Початок правління Олександра II дещо загальмував наступ російського самодержавства на економічні позиції польської шляхи. 17 червня 1857 р. Державна рада видала постанову про облаштування осіб колишньої польської шляхти, не затвердженої у дворянстві. Цей нормативно-правовий акт передбачав розподіл шляхти на дві групи: осілої та неосілої. Перші повинні були проживати на державних землях як селяни, сплачуючи податки і повинності. Натомість неосілі зараховувалися до державних селян і міських станів згідно з власним бажанням, про що повинні були повідомити місцеві органи влади упродовж дев'яти місяців. Цій категорії надавалася податкова пільга у три роки, після чого вони обкладалися податком⁵¹⁷. Однак польське повстання 1863 р. змінило настрої самодержавства.

Боротьба з польською шляхтою як можливим політичним опонентом проводилася не лише завдяки заходам щодо її обезземелення, а й через цілеспрямовану державну політику підриву економічних позицій польських дворян. Одним із кроків на цьому шляху стало введення у червні 1863 р. десятипроцентного податку з прибутку польських поміщицьких господарств. Офіційне пояснення запровадження податку – нестача коштів на утримання полонених поляків, їх депортацію, заробітну платню російським чиновникам тощо. У 1865 р. цим податком у Волинській губернії було зібрано 418757 руб. 24 коп., Київській – 412640 руб. 12 коп., Подільській – 371257 руб. 18 коп⁵¹⁸. У 1868 р. відсоткову ставку податку зменшили до 5% і такою вона залишалася до 1 січня 1897 р., коли цей податок був відмінений. Виплата додаткового податку ставила польські поміщицькі господарства у гірше, порівняно з російськими, становище. Кошти, які вилучали у заможної польської шляхти, були досить значними. Зокрема, в останній рік існування податку (1896 р.) тільки з Волині в казну надійшло 218 264 руб⁵¹⁹.

В окремих випадках заможна польська шляхта знаходила шляхи, які дозволяли оминати дискримінаційні заходи російського

⁵¹⁷ ПСЗРИ-2. – 1858. – Т. 32. – Отд. 1. – С. 553 – 554.

⁵¹⁸ *Бовуа Д.* Битва за землю в Україні 1863 – 1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах. – Київ, 1998 – С. 26, 33.

⁵¹⁹ По поводу процентного сбора с польских имений // Вольнь. – 1897. – 18 апр.

уряду. Зокрема, княгиня О. Огінська просила імператора, щоб він, враховуючи вірну службу її чоловіка, дозволив не поширювати на неї та її неповнолітніх синів низки обмежень, встановлених для осіб польського походження в Західному краї. Волинський губернатор 11 березня 1866 р. надіслав розпорядження повітовим судам Волинської губернії, у якому зазначалося, що за «велінням Государя Імператора на княгиню О. Огінську та її синів нові правила, встановлені щодо осіб польського походження для Західного краю, не поширювати»⁵²⁰.

Російське законодавство значно зменшило вплив польського населення на соціально-економічні процеси в регіоні, однак представники цього етносу продовжували відігравати помітну роль в усіх сферах суспільно-політичного життя регіону і в першу чергу в управлінських структурах. Зокрема, наприкінці XIX ст. серед чиновників державно-адміністративного апарату Волині поляків нараховувалося 346 осіб (третє місце після росіян та українців), у медицині – 385 (друге місце після росіян), у юридичній діяльності – 92 (перше місце). Більшість поляків (54, 68%) і надалі займалася землеробством (21549 осіб) і тваринництвом (629 осіб)⁵²¹. Значна кількість поляків займалася торгівлею сільськогосподарською продукцією, обробкою металів, винокурінням, бджільництвом тощо. У 1914 р. із 147 цукрових заводів України поляки володіли 60, які виробляли 50% цукру⁵²². Значні доходи польським магнатам приносили також борошномельна галузь, винокуріння, яке, як зазначав О. Буравський, «також було зосереджено переважно в руках польських аристократів, які, маючи від нього значний прибуток, дбали про його подальший розвиток»⁵²³. Значно менше поляків працювало у лісовій промисловості та торгівлі, яку передусім контролювали єврейські купці.

Отже, домінуючі позиції у господарському житті Правобережної України після інкорпорації краю до складу Російської

⁵²⁰ Буравський О. Поляки Волині... – С. 41.

⁵²¹ Первая всеобщая перепись населения ... Т. VIII. – С. 164, 165.

⁵²² Нестеренко А. Очерки истории промышленности и положения пролетариата Украины в конце XIX и начале XX вв. – М., 1954. – С. 42; Обзор Волынской губернии за 1902 г. – Житомир, 1903. – С. 24 – 25.

⁵²³ Буравський О. Поляки Волині... – С.41.

імперії займала польська шляхта. Боротьба із її економічним потенціалом стала основоположною лінією політики російського самодержавства упродовж XIX ст. і завершилася частковим обмеженням польського землеволодіння в регіоні (російські дворяни, які, незважаючи на протекцію держави, тільки наприкінці XIX ст. зрівнялися із польськими магнатами у кількості маєтків на Правобережжі). Таким чином, соціально-економічні процеси у регіоні перебували під впливом політичних факторів.

Заходи у соціально-економічній сфері, передусім «помосковлення» польської шляхти, викликали значний опір в її середовищі, який у 30-х і 60-х рр. XIX ст. переріс у збройну боротьбу. Найбільше запитань російського царизму викликав економічний потенціал чиншової шляхти, яка становила 81 % усієї шляхти Правобережної України. Повстання 1830 – 1831 рр. посилює наступ самодержавства на цю соціальну верству. У 1831 р. засновано Комітет західних губерній, який «опікувався справами шляхти» Правобережної України. Комітет синхронізував свої дії із імператором та вищими інституціями влади імперії, які продовжували кампанію «декласації польської шляхти».

Завдяки цілеспрямованій політиці царизмові вдалося розколоти шляхетську стану єдність, завдавши основного удару по позиціях дрібної шляхти, яка не вписувалася в соціальну структуру імперії. «Якщо ще в 30-х рр. XIX ст. польські поміщики вважали за свій обов'язок підтримувати патерналістські стосунки зі збіднілими «братами» [представниками польської дрібної шляхти – Ю. П.] у своєму маєтку, то у 50-х рр. для багатьох – це просто робоча сила, з якою ніщо не пов'язує...»⁵²⁴. Економічна криза початку XX ст., дискримінаційні заходи царизму щодо польського великого капіталу тільки частково похитнули позиції шляхти у регіоні.

⁵²⁴ Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревизор... – С. 191, 196.

3.2. Преференції росіянам

Російський царизм усвідомлював, що остаточне «слияние Западного края с коренной Россией» могло відбутися тільки за умови послаблення у регіоні впливів польської шляхти та залучення на територію краю російського елемента – основної опори царату. Однак встановити контроль над економічними процесами у регіоні видалося непростим завданням для центральної влади. Протекціонізм російському капіталу, стимулювання переселення на територію краю російських чиновників, на тлі боротьби із привілейованою польською шляхтою та стимулювання переселення сюди іноземних колоністів і зростання їхнього землеволодіння стали визначальними рисами соціально-економічної політики Російської імперії у XIX – на початку XX ст.

Уже в перші роки після інкорпорації Правобережної України російський уряд розробив концепцію етносоціальної політики, яка згодом була окреслена у формулі С. Уварова: «Православ'я, самодержавство, народність»⁵²⁵. Виходячи з цих принципів, царський уряд прагнув усіх «іногородців» повернути до православної віри, а обстоювання самодержавства зводилося не тільки до насадження абсолютної влади монарха, але й, передусім, до усунення усіх жителів від участі в політичному житті країни, позбавлення їх громадянських прав. Принцип народності проявлявся в утвердженні панування російської нації, посиленні асиміляції «іногородців», ліквідації їхніх традицій і звичаїв.

Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. росіяни Правобережжя жодним чином не впливали на соціально-економічні процеси, які відбувалися у Південно-Західному краї імперії. Причина доволі банальна – після трьох поділів Речі Посполитої серед населення Правобережної України (Брацлавське, Київське, Подільське і Волинське воєводства) практично не було представників титульної нації імперії – росіян. Зокрема, у 1795 р. серед населення регіону вони становили лише 0,11 %⁵²⁶. Більшість із них обіймали чинов-

⁵²⁵ Лемке М. Очерки истории русской цензуры и журналистики XIX столетия. – СПб., 1904. – С. 82.

⁵²⁶ Кабузан В. Народы России в первой половине XIX века. Численность и этнический состав. – М., 1992. – С. 138 – 139.

ницькі посади в місцевих органах влади. Натомість домінуючі позиції в усіх сферах господарського життя зайняли поляки та частково євреї.

Царизм був змушений рахуватися із реаліями. У березні 1793 р. оприлюднено указ «Про надання шляхті прав і привілеїв, якими користується дворянство російське», а в жовтні 1794 р. – «Про збереження прав приватної власності на маєтки та кріпаків, якими поміщики володіють за законами Речі Посполитої». Однак, незважаючи на вжиті заходи, які стимулювали економічний розвиток місцевої знаті, залишали недоторканим її майно, «помосковлення» польської шляхти відбувалося повільно, викликало значний опір.

У березні 1794 р. в Польщі піднялося антиросійське повстання, яке очолив виходець з дрібної волинської шляхти – Т. Костюшко. На Правобережжі України його підтримала частина польської шляхти та католицьке духовенство. Після розгрому повстанців російський царизм спробував, з одного боку, послабити політичний, економічний вплив польської шляхти та католицької церкви у краї, а з іншого – посилити позиції російського дворянства та православної церкви⁵²⁷. План реалізації задуму виклав у спеціальній записці до уряду граф Канкрін, який рекомендував «посилити роздачу земель у західних губерніях заслуженим росіянам, а ... поляків залучати у внутрішні губернії»⁵²⁸. Як наслідок – у 1796 р., згідно з указом Катерини II, планувалося переселити 4 тис. родин правобережної чиншової шляхти на державні землі Причорномор'я. Згодом у цей план було внесено корективи: кількість переселенців збільшили до 8 тис. родин. Проте смерть Катерини II врятувала правобережну шляхту від можливого переселення.

Новий імператор – Павло I запропонував власне бачення вирішення питання правобережної польської шляхти. У квітні 1797 р. з'явився його іменний указ в якому пропонувалося направляти представників дрібної шляхти в армійські полки на посади унтер-офіцерів, а тих осіб польської національності, які виділялися «поставою та зростом» – присилати в Санкт-Петербург для зарахування до Кінної Гвардії, Лейб-Гусарські ескадрони і навіть в Кавалергардський корпус. Цим же указом польській дрібній шляхті надавалася

⁵²⁷ Вольтер. Исторические судьбы Юго-Западного края. – СПб., 1888. – С. 232.

⁵²⁸ Шульгин В. Юго-Западный край в последнее двадцатилетие (1838 – 1863). – К., 1864. – С.85.

можливість не тільки отримати «спосіб для утримання себе, а й для вигідного продовження життя»⁵²⁹.

Реалізація указів могла втілюватися у життя тільки за умови підтримки армії, яку Санкт-Петербург розглядав як головну рушійну силу проведення у краї соціально-економічних перетворень, його «вростання» в «загальноімперське тіло». Наприкінці XVIII ст. на Правобережжі України розквартировано армію фельдмаршала О. Суворова. Починаючи з 1805 р., на Поділлі та Волині перебувала Перша, або Подільська армія під командуванням М. Кутузова⁵³⁰. Поряд із утриманням на території Правобережної України власної армії, російський царизм приступив до реформування польських військ. Уже у травні 1793 р. указом Катерини II дев'ять польських полків, які склали присягу на вірність царизму, були реорганізовані в російські.

На тлі декласації польської шляхти, що активно проводилася у перші десятиліття XIX ст., а також після повстання 1830 – 1831 рр. російський уряд розпочав активно заохочувати переселення на територію краю російських дворян, які, однак, не дуже охоче переселялися на Правобережжя. Ті ж, що прибували, здебільшого обіймали чиновницькі посади у місцевих органах влади й практично не втручалися у боротьбу за землю з поляками та іноземними колоністами. Сучасники подій відзначали: «Губернії заповнили покидьки російських чиновників, переважно військові, які були у відставці й вмирали з голоду – вони, немов шакали, винюхували свою здобич...»⁵³¹.

Зовсім інша ситуація склалася із російським купецтвом. Починаючи із середини 30-х рр. XIX ст., купцям-переселенцям із «Великої Росії» державою гарантувалися значні пільги. 8 березня 1835 р. побачив світ царський указ «Про пільги купецтву міста Києва», у якому наголошувалося, що «для примноження населення, активізації промисловості» заохочується переселення до міста купців з великоросійських губерній. Купцям, які побудують або куплять у Києві будинок, дозволено записуватися в одну з гільдій

⁵²⁹ ПСЗРИ. – Т. XXIV. – С. 877 – 879.

⁵³⁰ Філінюк А. Воєнно-політичне забезпечення інкорпораційної політики царизму в Правобережній Україні на межі XVIII – XIX ст. // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Історія». – Київ, 2001. – Вип. 56. – С. 45.

⁵³¹ Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор... – С. 222.

(залежно від вартості придбаної нерухомості) без сплати гільдійського збору упродовж трьох років, а в наступні два роки – сплачувати його половину. Ті ж, хто відкривав упродовж пільгових років фабрику, звільнялися від гільдійських повинностей на п'ять років із часу її заснування.

Досить швидко положення цього нормативно-правового акта вийшло далеко за межі Києва й поширилося на територію інших українських губерній. Зокрема, задля підтримки купців третьої гільдії у Волинській, Київській, Подільській, Катеринославській і Херсонській губерніях (окрім записаних у губернських і портових містах) підтверджувалися пільги у сплаті гільдійського збору терміном на десять років – 1,5% замість, 2,5% з оголошеного капіталу⁵³².

У грудні 1841 р. з'явився новий указ, що надавав значні пільги тим комерсантам, які виявляли бажання переселитися на територію Волинської, Київської та Подільської губерній та «записатися» там у «купецький стан». Зокрема, вони на 15 років звільнялися від усіх державних податків і зборів. При цьому купці 3-ї гільдії набували права користуватися правами купців 2-ї гільдії, а купці 2-ї гільдії, відповідно, правами купців 1-ї гільдії⁵³³. В указі імператора відзначалося: «Бажаючи сприяти кращому розвитку торгівлі й промисловості в Західному краї Росії, в тому числі й Волинській губернії... і підняти через це добробут тамтешніх міст... наказую – купцям, міщанам і взагалі людям вільного стану і християнського віросповідання, які належать до інших губерній і мають право переходу в міські стани і побажають... поселитися в цих містах і містечках, перепон не робити». Цим верствам також надавалися значні пільги: переселенці-росіяни не тільки звільнялися від сплати в казну податків, а й від виконання повинностей, зокрема, рекрутської⁵³⁴.

Про «ефективність» заходів свідчить звіт подільського губернатора, який зауважував: «Другий рік опублікований указ про надання росіянам пільг при поселенні у край, проте ніхто не виявив бажання скористатися цією перевагою...»⁵³⁵. Виняток становлять

⁵³² ПСЗРИ-2. – 1835. – № 7931.

⁵³³ Там само. – 1841. – № 15145.

⁵³⁴ ДАЖО, ф. 58, оп. 1, спр. 787, арк. 2.

⁵³⁵ *Франко І.* Записка о состоянии Подолии в 1843 году // Зібрання творів. – Київ, 1986. – Т. 46. – Кн. 2. – С. 294 – 301.

російські купці, які заповнили місцеві ярмарки та базари. У першій половині XIX ст. із Росії вони експортували текстиль, бавовняні тканини, залізо, металеві вироби тощо. Зокрема, калузький купець І. Борисов відправив із Москви до Бердичева 100 овечих шуб, 60 пар чобіт, 65 пудів олова тощо⁵³⁶. Для розрахунків використовувалися російські гроші. Заможні російські купці скупляли у місцевих підприємців сировину, здебільшого шерсть і шкіру, після чого виготовляли готову продукцію і знову продавали її на базарах та ярмарках Правобережжя, однак значно дорожче, ніж у Росії.

Отримавши таку підтримку купці, підприємці, а то й просто аферисти здебільшого з центральних великоросійських губерній почали активно освоювати територію Правобережної України, що відчутно посилювало присутність росіян, насамперед, у великих містах. Це яскраво помітно на прикладі Києва, який влада прагнула перетворити в «російське місто». У 30-х роках XIX ст. під впливом обіцяних пільг до міста з центральноросійських губерній переселяється значна кількість купецьких родин. Серед них – Дегтярьови, Бухтеєви, Дитятіни, Ходунови, Ф. Попов, Г. Чернов, П. Єлісеєв та інші відомі купці-росіяни. Посівши панівне становище серед київського купецтва, вони здійснювали великі торговельні операції з металевими виробами, долучалися до промислового виробництва та прибрали до своїх рук міський магістрат⁵³⁷.

Окремої уваги заслуговують російські старовіри, які, втікаючи від переслідування влади, компактно селилися на Правобережжі. Більшість із них (близько 70 – 80 %) мешкали в селах, і тільки незначна частина в містах. Оселившись на поміщицьких землях, вони отримували право спадкового користування земельними ділянками. Старовіри залишалися особисто вільними, сплачуючи поміщикові натуральний або грошовий податок. Старовіри-городяни успішно займалися торгівлею, різними ремеслами і промислами. «Що ж стосується торгівлі й усяких промислів, які вимагають особливої кмітливості та спритності, то старовіри стоять значно вище місцевих жителів, – констатував сучасник А. Вітковський. – Навіть знамениті своєю надзвичайною спритністю... у торговельних

⁵³⁶ *Смолій В.* Возз'єднання Правобережної України з Росією. – Київ, 1978. – С. 97.

⁵³⁷ *Донік О.* Чисельність та етнічно-конфесійний склад купецтва України в XIX – на початку XX ст. // Український історичний журнал. – 2009. – № 5. – С. 71 – 96.

операціях євреї не можуть витримати суперництва зі старовірами...»⁵³⁸. Купці-старовіри мали тісні торговельні зв'язки з багатьма містами України й активно торгували овочами, фруктами, дерев'яними та залізними виробами, галантереєю, цукром, чаєм, сіллю, рибою, олією, салом та іншими товарами.

Отже, можемо із впевненістю констатувати, що упродовж 1854 – 1860 рр. масового переселення російських дворян на територію Правобережної України не відбулося. Домінуючі позиції у соціально-економічній сфері й надалі утримувала польська шляхта, загальна вартість маєтків якої напередодні польського повстання 1863 р. оцінювалася російськими чиновниками у 400 млн. руб. сріблом. Полякам належало 64 місцевих цукрових заводів⁵³⁹, значна кількість промислових підприємств. Маєтки приносили 20 млн. руб. прибутку щороку, гуральні – близько 3 млн., цукрові заводи – майже 2 млн., млини – 1,5 млн. руб.⁵⁴⁰ Проте польська шляхта внаслідок безгосподарності та дискримінаційної політики російського уряду дедалі частіше закладала власні маєтки, намагаючись таким чином уникнути банкрутства. Зокрема, тільки у Подільській губернії у 1856 р. закладено 814 маєтків⁵⁴¹. За сприяння колоніальної адміністрації ці об'єкти все частіше потрапляли до рук росіян. Але цей процес розвивався не так швидко, як того хотіли у С.-Петербурзі. Так, упродовж 1850 – 1860 рр. на офіційних торгах росіяни придбали тільки 126 маєтків вартістю 8 500 000 руб., водночас поляки – 1627 маєтків на суму понад 60 500 000 рублів⁵⁴². Приріст російського землеволодіння в окреслений період становив лише близько 1%.

Після повстання 1863 р. ситуація почала докорінно змінюватися, проте упродовж 1860-х рр. тенденції у співвідношенні польського і російського землеволодіння на території краю зберігалися. У 1864 р. із 2202 маєтків Правобережної України, що

⁵³⁸ *Витковский А.* О раскольниках в Подольской губернии // Отечественные записки. – Б.м. и г. – С. 366.

⁵³⁹ *Рудченко И.* Записка о землевладении в Юго-Западном крае. Обзор законодательства и фактического положения. – Киев, 1882. – С. 81.

⁵⁴⁰ Там само.

⁵⁴¹ Отмена крепостного права на Украине // Сборник документов и материалов. – Киев, 1961. – С. 48.

⁵⁴² *Рудченко И.* Записка о землевладении... – С. 96.

перебували у заставі, подано на торги тільки 51 (у Київській губернії – 8, Подільській – 26, Волинській – 17), з них продано у Подільській губернії 7 маєтків, Волинській – 4, у Київській – жодного⁵⁴³. Патова ситуація із продажем земельних наділів пояснюється, з одного боку, тим, що поляки, залякані морально, знекровлені матеріально, не мали змоги придбати виставлені на торги маєтки, з іншого боку – росіяни, налякані політичною нестабільністю регіону не поспішали вкладати кошти у місцеву промисловість і сільське господарство. Євреї, які виступали посередниками у польсько-російських торговельних операціях, тимчасово усунулися, зважаючи на єврейські погроми 1863 р.

Заходи російського царизму, спрямовані на зменшення польського землеволодіння, посилювалися у 1864 – 1865 рр. 5 березня 1864 р. оприлюднено закон про пільгове придбання росіянами державних і приватних земель у Південно-Західному краї. Водночас, законом від 10 грудня 1865 р. польській шляхті заборонялося купувати поміщицькі маєтки у дев'яти західних губерніях Російської імперії⁵⁴⁴. Нормативно-правовий акт також зобов'язував шляхту продати секвестроване майно у дворічний термін. Товариство купців маєтків у західних губерніях стежило за «правильним» характером операцій, пов'язаних із купівлею-продажем земель і маєтків у цій частині імперії.

Вжиті заходи принесли відчутні результати. Уже у 1866 р. у Південно-Західному краї продали 69 маєтків загальною вартістю 1 242 000 руб. З 1867 р. аукціони із продажу майна польської шляхти проводилися у Києві. Упродовж 1867 – 1868 рр., тобто після відведеного польській шляхті часу на продаж секвестрованого майна, кількість маєтків, проданих із аукціонів, зростала лавиноподібно: у цей період було продано 718 маєтків загальною вартістю 7 808 000 руб. Загалом упродовж 1866 – 1869 рр. росіяни придбали у регіоні 1007 маєтків вартістю 19 841 000 руб⁵⁴⁵, проте ці показники могли бути значно більшими. Сучасна дослідниця етнонаціональних

⁵⁴³ Там само.

⁵⁴⁴ Свод законов Российской империи, дополненный по предложениям 1906, 1908, 1909 и 1910 гг. и позднейшими узаконениями 1911 и 1912 гг. – СПб., 1913. – Кн. 3. – Т. X. – С. 31–43.

⁵⁴⁵ Рудченко И. Записка о землевладении... – С. 97.

процесів на Правобережжі Н. Щербак вважає, що поляки намагалися обійти заборони, що стосувалися купівлі ними маєтків, зокрема, брали помістя у довічну оренду, не дробили їх між спадкоємцями, здавали під заставу тощо⁵⁴⁶.

Дискримінаційна політика російського уряду щодо польської шляхти суттєво вирівняла позиції титульної нації імперії та місцевої польської шляхти. Зокрема, на зламі XIX – XX ст. у Подільській губернії співвідношення польського і російського землеволодіння становило 48,3 і 49,8 %, відповідно⁵⁴⁷. Серед губерній Правобережної України на початку XX ст. найбільша кількість великих маєтків та земельних володінь польської шляхти залишалася у Волинській губернії – 32, значно менше у Київській і Подільській губерніях – 15 і 2, відповідно⁵⁴⁸.

Таким чином, спроби повністю витіснити польський елемент із соціально-економічних процесів на Правобережжі України упродовж XIX ст. не приніс відчутних успіхів російському самодержавству. У першій половині XIX ст. досягнути бажаних результатів, передусім зменшення польського землеволодіння у регіоні, російський царизм намагався не стільки за рахунок надання преференцій росіянам, які не бажали приїжджати у регіон, скільки шляхом ослаблення позицій польської шляхти. Проте у цей час чи не єдиним позитивом для центру стало залучення у регіон російського купецтва, завдяки якому на Правобережжя України поступали товари із Петербурга, Москви, Калуги, Архангельська тощо. Польське повстання 1863 р. остаточно переконало царизм у необхідності підриву економічної могутності поляків, зменшення впливу шляхти на суспільно-політичне, економічне життя Правобережної України. Незважаючи на непривабливість маєтків Правобережної України для заможних російських дворян, у 1860 – 1880 рр., завдяки низці протекціоністських заходів у соціально-економічній сфері владі вдалося вирівняти співвідношення польського і російського землеволодіння у регіоні.

⁵⁴⁶ *Щербак Н.* Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX ст.). – Київ, 2005. – С. 171.

⁵⁴⁷ *Карелин А.* Дворянство в пореформенной России 1861 – 1904. – М., 1979. – С. 45.

⁵⁴⁸ *Лось Ф.* Революція 1905–1907 років на Україні. – Київ, 1955. – С. 37.

3.3. Наступ на «паразитичний спосіб життя» євреїв

Приєднання Правобережної України до складу Російської імперії створило для самодержавства зовсім нове для нього єврейське питання. Його вирішення центральна влада почала шукати у формуванні «смуги єврейської осілості», що стала своєрідним зашморгом для представників цього етносу. Зосередження єврейського населення у західних регіонах імперії, запобігання проникненню його у великоросійські губернії обмежували сферу економічної діяльності євреїв. Більшість тогочасних державних законів і розпоряджень, що стосувалися життя євреїв у «смугі осілості», спрямовувалися на обмеження їх економічних, господарських можливостей.

Традиційні напрями господарського життя євреїв склалися задовго до приєднання Правобережжя України до складу Російської імперії. Вони диктувалися місцем і роллю єврейського населення у житті європейських держав, особливостями переселення представників цього етносу у регіон. Концентрація більшості євреїв у містечках призвела до відсторонення представників цього етносу від землеробства. «Боязнь за життя і майно, яка постійно висіла над євреями..., – зауважував сучасник подій Д. Сан-Донато, – змушувала їх віддавати перевагу рухомому майну»⁵⁴⁹.

Перші нормативно-правові акти, які регулювали господарську діяльність євреїв Правобережжя України, з'явилися уже наприкінці XVIII ст. Зокрема, указами від 23 червня 1794 р. та 29 грудня 1796 р. встановлено, що євреї за дозвіл на міщанські та купецькі промисли мають платити удвічі більший податок, порівняно з особами християнського віросповідання⁵⁵⁰. У 1797 р. прийнято рішення про обмеження продажу ліків у єврейських аптеках⁵⁵¹. Положення цих указів підтвердив Павло I, який наголосив, що особи, які їх порушили, мусять виїхати з країни⁵⁵². Царськими указами 1800 і 1801 рр. дозволялося брати на державну службу лише тих євреїв, які прийняли християнство⁵⁵³.

⁵⁴⁹ Демидов Сан-Донато. Еврейский вопрос в России. – СПб., 1883. – С. 2 – 3.

⁵⁵⁰ ПСЗРИ-1. – Т. XXIII. – № 17224.

⁵⁵¹ ЦДІАК України, ф. 1423, оп. 1, спр. 16, арк. 4.

⁵⁵² ПСЗРИ-1. – Т. XXIII. – № 18015.

⁵⁵³ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 1, спр. 1441, арк. 1 – 2.

Надалі одним із основних документів, який регламентував господарське життя євреїв Правобережної України, стало «Положення для євреїв 1804 р.». У його передмові вказувалося, що поява цього документа викликана скаргами християнського населення «на різні зловживання... на шкоду землеробству та промисловості обивателів тих губерній, де євреї проживають». Наголошено, що цей нормативно-правовий акт спрямований на боротьбу з «паразитичним способом життя євреїв» і навернення їх до «продуктивної праці». Зокрема, представники цієї етнічної групи позбавлялися права «мати шинки та постоялі двори в селах і біля великих доріг...», а ті євреї, які мешкали в селах, впродовж 2 – 3 років повинні були покинути насиджені місця й переселитися до міст і містечок «смуги осілості». Водночас, євреї дістали право купувати незаселені землі й обробляти їх, що відкривало їм дорогу до заняття землеробством⁵⁵⁴.

Безпосередній вплив на господарську діяльність єврейського населення Правобережної України мала фіскальна антиєврейська спрямованість політики Санкт-Петербурга, в основі якої лежало підвищене оподаткування євреїв. Однак затиснуте кордонами «смуги осілості» й низкою заборон, єврейське населення регіону упродовж XIX – початку XX ст. не змінило форм господарської діяльності. Основними видами діяльності євреїв Правобережжя наприкінці XVIII – на початку XIX ст. залишалися орендаторство, посередництво між виробниками сільськогосподарської продукції та її споживачами, перепродаж промислових і ремісничих товарів, лихварство, шинкарство, ремісництво тощо. Але найважливішим напрямом господарської діяльності євреїв залишалася торгівля, якою займалося понад 80 % євреїв⁵⁵⁵. «Хтось і радий був би зайнятися чимось іншим, – підсумовував відомий російський письменник М. Лесков, – але не має для цього можливості, бо це йому заборонено»⁵⁵⁶.

Законодавчі акти 1804 – 1825 рр. обмежували можливість євреїв володіти в містах і селах будинками, крамницями, іншим нерухомим майном, брати участь у проведенні масштабних торговельних операцій. Однак домінування євреїв у сфері торгівлі і

⁵⁵⁴ ПСЗРИ-1. – Т. XXVIII. – № 21547.

⁵⁵⁵ Самарцев І. Євреї в Україні // Віче. – 1993. – № 11. – С. 125.

⁵⁵⁶ Лесков Н. Евреи в России (Несколько замечаний по еврейскому вопросу). – М., 1990. – С.15 – 16.

надалі залишалося очевидним. Якщо у 1797 р. у Волинській губернії нараховувалося 918 купців – 192 християнина і 726 євреїв, то у 1832 р. уже 3911 купців – 172 християнина і 3739 євреїв. Тобто, за 35 років представництво християн серед цієї верстви населення зменшилося в 1,1 раз, а євреїв – збільшилося в 5,2 раз. Такі самі зміни спостерігалися серед міщан, значна частина яких теж займалася торгівлею. Зокрема, у 1797 р. їх нараховувалося 33693 осіб, серед них 9252 християн і 24441 євреїв, у 1832 р. 18777 християн і 161269 євреїв. Таким чином, за 35 років загальна кількість міщан зросла у 5,3 раз. Представництво ж християн збільшилося лише вдвічі, євреїв – у 6,6 раз⁵⁵⁷.

Таким чином, «драконівські заходи» кінця XVIII – початку XIX ст. щодо єврейської торгівлі не принесли очікуваних для влади результатів, тому обмежувальні заходи не припинилися. «Положення про євреїв» 1835 р. повністю вивело Київ зі «смуги осілості» і євреї-купці за рішенням місцевої влади втратили можливість навіть приїздити до міста на ярмарки. Проте життя змушувало владу змінювати свої підходи і згодом єврейські купці знову ярмаркували у Києві. У 50-х рр. XIX ст. генерал-губернатор князь І. Васильчиков дозволив єврейським ремісникам працювати в Києві, це було зумовлено необхідністю виконати термінові замовлення для російської армії, яка вела воєнні дії у Криму. Починаючи з 1859 р. право проживання в Києві надавалося євреям-купцям I гільдії. Проте реалізувати це право вдавалося далеко не усім. Зокрема, у 1882 р. із 93 євреїв-купців I гільдії, зареєстрованих у Києві, лише 49 мали право на постійне проживання⁵⁵⁸.

Реформа 1861 р. внесла значні зміни у господарську діяльність євреїв. Раніше, як відзначав дослідник І. Оршанський, «поміщик Південно-Західного краю, гордий, чванливий, лінивий і ні на що не здатний, до глибини душі зневажав єврея-торгаша..., не міг, проте, без нього й кроку зробити у своїх господарських і деяких негосподарських справах. І в економічному плані життя єврея було терпимим». Після ліквідації кріпосного права поміщики почали відмовлятися від послуг купців-посередників, здебільшого євреїв. Значного удару єврейській торгівлі завдали тарифи 1857 і 1868 рр.,

⁵⁵⁷ Іващенко О., Поліщук Ю. Євреї Волині (кінець XVIII – початок XX століття). – Житомир, 1998. – С. 47.

⁵⁵⁸ Києвлянин. – 1882. – 8 января.

які знизили мито на товари, що ввозилися на територію імперії, і цим зменшили доходи торговців, особливо дрібних⁵⁵⁹.

Інтеграція Правобережної України в загальноросійський ринок, розвиток товарно-грошових відносин привели до концентрації капіталів у руках невеликої кількості людей і розорення значної кількості дрібних торговців. Зокрема, якщо у 1862 р. у Волинській губернії офіційно було зареєстровано 2262 купці, то у 1887 р. – тільки 1092⁵⁶⁰.

Аналіз показує, що складовою частиною економічної дискримінації єврейського купецтва була кредитна політика держави, спрямована на підтримку купців-християн, як правило, росіян. У 1887 р. житомирське відділення Державного банку надало кредит 30 особам (здебільшого купцям) на суму понад 368,5 тис. руб. Євреї, незважаючи на те, що їх серед купців було набагато більше, ніж християн, отримали лише 35 % від загальної суми і середній розмір кредиту, наданий єврею-купцю, становив 8,1 тис. руб., а християнам – 17 тис⁵⁶¹.

Основні торговельні обороти на Правобережжі України у другій половині ХІХ ст. здійснювала невелика купка купців, яка мала значні капітали. Якщо у 1862 р. в Житомирі та Житомирському повіті нараховувалося 240 заможних купців (із них 170 євреїв), то у 1887 р., відповідно, 248 і 178 (71, 8 %) ⁵⁶². Однак дослідження засвідчують, що середній річний оборот єврейських заможних купців у губернії був дещо меншим, ніж у купців-неєвреїв. Багатими вважалися люди, які мали більше 100 тис. руб. статків. Наприкінці ХІХ ст. у Житомирі (губернський центр Волині) таких було тільки чотири єврейські родини. Близько сотні євреїв мали капітал у декілька десятків тисяч руб. і вважалися порівняно забезпеченими. Інші єврейські сім'ї були бідними⁵⁶³. У повітових центрах ситуація була ще гіршою, адже губернський центр притягував заможних людей, товари і гроші. В «Огляді Волинської губернії», підготовленому канцелярією Волинського губернатора у 1886 році, зазначалося: «Було б великою помилкою вважати, що вся маса

⁵⁵⁹ *Погребінська І.* Правове та економічне становище євреїв в Україні // Український історичний журнал. – 1996. – № 4. – С.127.

⁵⁶⁰ *Беренштейн О.* Дискримінаційна політика царського уряду... – С. 64 – 65.

⁵⁶¹ *Субботин А.* В черте еврейской оседлости... – С. 145 – 146.

⁵⁶² Там само. – С. 143.

⁵⁶³ Там само.

євреїв заможна і розкошує. Навпаки, в її середовищі є бідність вражаюча, яка знаходиться у постійній боротьбі за існування»⁵⁶⁴.

Російський царизм намагався обмежити торгівлю євреїв. У травні 1882 р. прийняті «Тимчасові правила», які забороняли євреям торгувати в неділю та християнські свята.

Втягнення господарської системи Правобережної України у товарно-грошові, ринкові відносини привело до появи нових тенденцій у єврейській торгівлі. Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. окремі купці починають об'єднуватися у торговельні товариства, які дуже швидко виникають у губернських і повітових центрах. Тільки у Луцьку упродовж 1909 – 1913 рр. зареєстровано 5 об'єднань, які торгували мануфактурою, меблями, посудом, готовим одягом і мали статутний капітал від 2 до 30 тис. руб.⁵⁶⁵ Серед засновників виділимо Ш. Литвака, І. Вайнштока, Б. Когана, Б. Фримберга та ін.

Заможні євреї-торговці Правобережної України із особливим бажанням займалися хлібною, лісовою, питною і тютюновою торгівлею⁵⁶⁶. Останнє давало привід владі звинувачувати євреїв-торговців у тому, що їхня діяльність негативно впливає на добробут місцевого населення, сприяє поширенню пияцтва.

Аналіз нормативно-правової бази свідчить, що з центру неодноразово на зміну заборонам приходило послаблення у цій сфері. Зокрема, у 1834 р. уряд ухвалив постанову, яка дозволяла євреям утримувати корчми та інші оброчні статті в селах, тому що заборона «завдавала казні значних збитків відстороненням від відкупів значної маси людей, які найбільше ними займалися»⁵⁶⁷. Проте у 1844 р. царизм здійснив нову спробу виселити євреїв із сіл і заборонив їм торгувати спиртними напоями, оскільки «євреї експлуатують селян, споюють їх»⁵⁶⁸.

Проаналізувавши діяльність єврейських торговців спиртним, І. Оршанський зауважив: «Кількість проданих спиртних напоїв і виручена у селян сума грошей, незважаючи на вилучення з сіл євреїв, постійно збільшувалися. Мета закону 1844 р. не була досягнута – народ пив більше, ніж при євреях, і платив за горілку

⁵⁶⁴ ДАЖО, ф. 67, оп. 1-д, спр. 309, арк. 11.

⁵⁶⁵ ДАВО, ф. 3, оп. 1, спр. 880, арк. 14 – 18.

⁵⁶⁶ Янсон Ю. Хлебная торговля на Волыни. – СПб., 1870. – С. 195.

⁵⁶⁷ Демидов Сан-Донато. Еврейский вопрос в России... – С.34.

⁵⁶⁸ Там само.

дорожче... Зміни були на користь поміщикам, які подвоїли свої доходи від торгівлі спиртними напоями»⁵⁶⁹. Це досить швидко зрозуміли у Санкт-Петербурзі і в 1851 – 1855 рр. євреям дозволили утримувати корчми в казенних поселеннях. Закони 1863 і 1865 рр. надали їм право на питну торгівлю в усіх населених пунктах смуги осілості. Однак у 70-х рр. XIX ст. царизм знову почав наступ на єврейську торгівлю спиртним. Закон 14 травня 1874 р. дозволив євреям займатися торгівлею спиртним тільки у власних будинках⁵⁷⁰. Річний патентний збір за торгівлю спиртними напоями збільшився вдвічі (з 45 до 90 руб.). Надалі уряд ухвалив ще низку обмежувальних законів⁵⁷¹.

Така політика російського уряду негативно позначилася на обсягах єврейської торгівлі спиртним. Введення у дію закону 1874 р. привело до значного скорочення кількості питних закладів. Якщо у 1873 р. на Волині їх функціонувало 5390, то у 1886 р. тільки 2338⁵⁷². Схожа ситуація спостерігалася й в інших губерніях Правобережжя, проте, як наголошував відомий єврейський дослідник І. Оршанський, «питна торгівля у Західному краї і надалі майже повністю зосереджувалася в руках євреїв»⁵⁷³.

Як зауважив М. Лесков, євреї не тільки займаються торгівлею, але й «столярують, кладуть печі, штукатурять, малярують, випікають хліб, підковують коней, ловлять рибу»⁵⁷⁴. У «Положенні для євреїв» (1804 р.) серед чотирьох основних класів євреїв виділено верству «фабрикантів і ремісників». Однак на ремісничу діяльність євреїв негативно вплинув закон про їх виселення з 50-верстової прикордонної смуги, виданий у 1843 р. Ремісники-євреї Володимир-Волинського, Дубнівського, Ковельського, Кременецького, Луцького повітів Волинської губернії у численних листах до Київського генерал-губернатора А. Гур'єва констатували, що «все своє життя ми не займаємося ніякими промислами, окрім виготовлення виробів з міді, і завдяки цьому заробляємо на прожиття, собі та своїм родинам»⁵⁷⁵. Водночас, вони наголошували,

⁵⁶⁹ *Оршанский И.* Евреи в России... – С. 196.

⁵⁷⁰ *Демидов Сан-Дonato.* Еврейский вопрос в России... – С. 47.

⁵⁷¹ ДАЖО, ф. 67, оп.1-д., спр. 310, арк. 9 – 10.

⁵⁷² Там само.

⁵⁷³ *Оршанский И.* Евреи в России... – С. 193.

⁵⁷⁴ *Лесков Н.* Евреи в России... – С. 15.

⁵⁷⁵ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 1, спр. 1297, арк. 77.

що в повітах краю відсутні інші підприємства з виробництва мідних виробів і просили чиновника дозволити їм залишитися там.

Важливу роль євреїв-ремісників в економічному житті губерній «смуги осілості» визнав навіть царський уряд. У 1856 р. комітет, що займався переглядом єврейських обмежень, констатував: «Клас єврейських ремісників є найкориснішим серед їх одновірців», що привело до появи кількох законодавчих актів, які сприяли розвитку єврейського ремісництва. Зокрема, закон 1855 р. дозволив євреям-механікам, майстрам-ремісникам тимчасово проживати за межами «смуги осілості». У 60-х рр. XIX ст. євреям-ремісникам відкрили шлях до цехової організації праці. У 1865 р. розроблено й затверджено правила зарахування євреїв до цеху ремісників. Однак ремісниками не визнавалися м'ясники, друкарі, візники, тютюнники, наймані ремісничі робітники⁵⁷⁶. Цеховиків у губерніях Правобережної України було небагато, порівняно з християнами. Зокрема, у Волинській губернії більшість із них мешкала в містах – 4437 (96,6 %) і тільки 156 (3,4 %) – у містечках⁵⁷⁷, і це при тому, що переважна більшість євреїв проживала саме в містечках.

Із 1875 р. євреї набули права торгувати продуктами власного виробництва поза межами «смуги осілості»⁵⁷⁸. В «Огляді Волинської губернії за 1885 рік» підкреслено: «Усі ремесла в губернії знаходяться переважно в руках євреїв, сила яких, з одного боку, в капіталі, з другого – в громадському кагальному зв'язку». У 1885 р. в губернії працювало 47782 ремісники⁵⁷⁹, 37 тис. із яких були євреями (77,4 %). Порівняно з 1852 р. кількість євреїв-ремісників зросла у два рази. У 1900 р. на Волині нараховувалося уже 74035 ремісників, із них 39429 євреї (53,3 %)⁵⁸⁰, що становило близько 10 % єврейського населення краю⁵⁸¹.

Місцеві чиновники намагалися знівелювати вплив євреїв на місцеве населення. «Усі майстри і підмайстри з різних ремесел, за

⁵⁷⁶ Самарцев І. Євреї в Україні... – С. 129.

⁵⁷⁷ Памятная книжка Волынской губернии на 1899 год. – Житомир, 1899. – С. 4–5.

⁵⁷⁸ Самарцев І. Євреї в Україні... – С. 129.

⁵⁷⁹ ДАЖО, ф. 67, оп. 1-д, спр. 310, арк. 8–9.

⁵⁸⁰ Памятная книжка Волынской губернии на 1901 год. – Житомир, 1900. – С. 40–47, 55.

⁵⁸¹ Демидов Сан-Донато. Еврейский вопрос в России... – С. 36.

невеликим винятком, євреї-самоучки, – йдеться у повідомленні місцевих чиновників. Тому не можна не бажати, щоб серед християнського населення, яке експлуатується єврейськими ремісниками, було покладено початок навчанню ремесел, влаштованому на міцній основі»⁵⁸². Одним із перших кроків влади щодо обмеження впливу євреїв на ремісництво стало закриття у 1884 р. єврейського ремісничого училища у Житомирі. Водночас зауважимо, що офіційна статистика чисельності єврейських ремісників не відповідає дійсності, оскільки багато представників цього етносу займалися ремеслами без підмайстрів та учнів, свідомо приховуючи основне заняття, щоб таким чином уникнути оподаткування⁵⁸³.

Значно менше уваги російський царизм приділяв євреям, які були задіяні у промисловості. «Положення про євреїв», яке вступило в дію 13 квітня 1835 р., послабило утиски у сфері підприємницької діяльності. У документі зазначалося, що євреї-фабриканти можуть виробляти для продажу товари і виробити своїх фабрик реалізовувати на ярмарках поза межами «смуги осілості»⁵⁸⁴, що значно пожвавило виробничу активність євреїв.

Євреї були власниками здебільшого невеликих підприємств, що зумовлено відсутністю значних оборотних капіталів. Частина підприємств орендувалася, що юридично закріплено положенням Олександра II від 8 грудня 1867 р., яке дозволяло євреям орендувати промислові підприємства, бути управителями млинів, цукрових, скляних, винокурних та інших заводів і фабрик, керівництво якими вимагало технічних знань і власного оборотного капіталу⁵⁸⁵. У 1882 р. орендні права євреїв були наново підтверджені⁵⁸⁶.

Однак у другій половині XIX ст. збільшення кількості підприємств, що належали або ж орендувалися євреями, відбувалося не стільки завдяки політиці Санкт-Петербургу, скільки завдяки технічному перевороту другої половини XIX ст., який надав значного поштовху розвитку промисловості. У 1848 р. у Волинській губернії працювало 440 підприємств, на яких було зайнято 6337 робітників,

⁵⁸² ДАЖО, ф. 67, оп. 1-д, спр.310, арк. 8 – 9.

⁵⁸³ Там само, арк. 9.

⁵⁸⁴ ПСЗРИ-2. – Т. X. – С. 315 – 323.

⁵⁸⁵ Свод законов Российской империи... – СПб., 1913. – Кн. 2. – Т. V – IX. – С. 1886.

⁵⁸⁶ *Погребінська І.* Правове та економічне становище євреїв в Україні // Український історичний журнал. – 1996. – № 4. – С. 126.

що виробляли продукції на 1 448 519 руб. У 1883 р. вартість продукції зросла до 13 284 610 руб⁵⁸⁷. Упродовж 35 років кількість підприємств у губернії збільшилася у 2 рази, робітників – в 1,8, а обсяги виробленої продукції у 9,2 раза. Наприкінці ХІХ ст. євреям Волинської губернії належало 40 лісопильних, 50 смолокурних, 15 цегельних, 4 фарфоро-фаянсових, 1 винокурний, 13 пивоварних, 15 миловарних, 73 шкіряні заводи, 4 фабрики деревної маси, 6 меблевих, 2 сірникові, 2 тютюнові фабрики, 59 млинів⁵⁸⁸.

Зміни, які відбувалися в економічному житті Російської імперії на початку ХХ ст., мали значний вплив на промисловий розвиток Правобережної України. Упродовж 1883 – 1912 рр. кількість промислових підприємств майже не змінилася. Водночас, кількість робітників збільшилася в 1,4 раза, а обсяги випущеної продукції – у 3,7 раза. Дещо інша картина з підприємствами, які належали євреям. За 29 років їх чисельність скоротилася майже у 2 рази, кількість робітників зросла у 1,2 раза, а оборот – 2 рази⁵⁸⁹.

Економічна політика Російської імперії привела на початку ХХ ст. до зміни пріоритетів єврейської підприємницької діяльності. Зменшилося представництво євреїв-фабрикантів у винокурній, пивоварній, цегельній промисловості. У 80-х рр. ХІХ ст. представники цього етносу володіли 36 винокурними заводами з 95 (37,9 %), 31 пивним заводом з 55 (56,4 %), у 1912 р. – 12 з 127 (9,4 %), 12 з 28 (42,9 %), відповідно⁵⁹⁰. Зокрема, втрата позицій євреїв-фабрикантів у такій традиційно єврейській галузі, як винокурна, пояснюється заборонною діяльністю російського уряду, новими реаліями економічного життя. У травні 1882 р. прийнято закон, який значно обмежив права євреїв у сфері оренди винокурних заводів, що стало однією з причин витіснення їх із цієї галузі⁵⁹¹. Водночас, у другій половині ХІХ ст. швидкими темпами зростали великі комерційні гуральні, з якими не могли конкурувати невеликі поміщицькі, тобто ті, які орендувалися євреями⁵⁹².

⁵⁸⁷ Забелин А. Военно-статистическое обозрение Волынской губернии. Часть I. – Киев, 1887. – С. 281.

⁵⁸⁸ Гессен Ю. История еврейского народа в России. – М., 1993. – С. 162.

⁵⁸⁹ Памятная книжка Волынской губернии на 1912 год. – Житомир, 1911. – С. 231 – 274.

⁵⁹⁰ Субботин А. В черте еврейской оседлости... – С. 148.

⁵⁹¹ ДАЖО, ф. 67, оп. 1-д., спр. 310, арк. 11.

⁵⁹² Самарцев І. Євреї в Україні... – С. 130 – 131.

Незначна частина євреїв Правобережної України, що проживали у селах, займалася сільським господарством або ж орендувала земельні наділи у поміщиків. Поряд із численними невдалими спробами покріпачити єврейське населення місцевими поміщиками (суди визнали, що «євреї кріпосними взагалі вважатися не можуть і ніколи такими не були»⁵⁹³) євреї поступово отримали низку нових привілеїв. Положення 1804 р. надало їм право купувати й продавати незаселені землі, використовувати найману працю і на 10 років звільняло євреїв, які почали займатися землеробством, від податків⁵⁹⁴. Водночас царизм повів наступ на орендаторську діяльність євреїв. Зокрема, 22 жовтня 1825 р. їм повністю було заборонено орендувати маєтки (однак згодом заборона була скасована). Закони 1864 та 1867 рр. знову позбавляли євреїв прав орендувати маєтки⁵⁹⁵. У 70-ті рр. XIX ст. їм дозволено орендувати землю у польських поміщиків і в тих російських, які придбали маєтки без допомоги казни⁵⁹⁶. Новим ударом для євреїв-орендаторів стали прийняті у травні 1882 р. «Тимчасові правила», які підтвердили заборону євреям купувати нерухомість поза містечками й містами, проживати у сільській місцевості й орендувати земельні угіддя⁵⁹⁷.

Нормативно-правові акти вищих органів влади не змогли повністю ліквідувати діяльність євреїв-орендаторів. Поширенню орендних відносин до певної міри сприяла політика російського самодержавства, спрямована на підрив позицій польських земле-власників. Після поразки польських повстань 1830 – 1831 і 1863 рр. польська шляхта поспіхом закладала маєтки або ж віддавати їх в оренду. У підсумку, значна кількість маєтків опинилася у власності євреїв-орендаторів. Послугами останніх активно користувалися також російські поміщики, які одержали конфісковану у поляків землю, однак не поспішали переїжджати на Правобережжя України. Після реформи 1861 р. багато поміщиків як польських, так і російських не могли інтегруватися в нову систему економічних відносин і змушені були або ж здавати землю в оренду, або узагалі продавати її.

⁵⁹³ Из истории одного владельческого города // Памятная книжка Волынской губернии на 1901 год. – Житомир, 1900. – С. 48 – 50.

⁵⁹⁴ Самарцев І. Євреї в Україні... – С. 125.

⁵⁹⁵ Там само. – С. 124.

⁵⁹⁶ Оршанский І. Евреи в России... – С. 179.

⁵⁹⁷ Беренштейн О. Дискримінаційна політика царського уряду... – С. 64.

Розвиток товарно-грошових відносин, особливо після реформи 1861 р., сприяв зростанню ролі великих орендаторів-євреїв – збільшується як кількість орендованих ними маєтків, так і площі земельних угідь. Якщо на початку 70-х рр. XIX ст. євреї лише на Волині орендували 256 маєтків загальною площею 186253 десятини землі⁵⁹⁸, то у 1885 р. – уже, відповідно, 308 маєтків 20 % поміщицьких земель. Таким чином, упродовж 15 років кількість орендованих євреями маєтків зросла на 20 %, а площа земельних угідь – на 162 %. Схожа ситуація була й в інших губерніях Правобережжя. У 1872 р. на Волині, Київщині й Поділлі євреї-орендатори заплатили поміщикам 1 млн. 509 тис. руб., натомість одержали прибутку на суму 3 млн. 600 тис. руб.

Загалом за кількістю орендованих земель волинські євреї виявляли значно вищу активність, порівняно з іншими регіонами «смуги осілості». Конкурували з ними за цим показником лише євреї Гродненської та Київської губерній⁵⁹⁹.

Закон від 14 січня 1857 р. значно розширив права євреїв у придбанні земельної власності у «смугі осілості»⁶⁰⁰. У 1862 р. вони дістали право володіти землями й угіддями поміщицьких маєтків, де селяни були повністю звільнені від кріпосної залежності й не залишилося жодних спірних питань. Цими законодавчими актами відразу ж скористалися багаті євреї, які розпочали купувати землю на території краю. Як наслідок, протягом 60-х рр. XIX ст. тільки у Волинській губернії євреї придбали близько 30 тис. десятин землі. Вони купували не тільки невеликі ділянки землі, але й величезні помістя. Зокрема, купець І. Герман придбав у княгині Зубової в Острозькому повіті Кривинський маєток площею 13 тис. десятин⁶⁰¹. Спочатку євреї купували землі у польської шляхти, що влаштувало російське самодержавство, адже цим підривалися її економічні позиції як головного опонента російського панування на Правобережжі. Однак згодом дедалі частіше євреї почали скуповувати землі й у російських поміщиків, що викликало занепокоєння уряду. Зважаючи на це, у

⁵⁹⁸ Еврейское население и землевладение в Юго-Западных губерниях Европейской России, входящих в черту еврейской оседлости. – СПб., 1884. – С. 64 – 67.

⁵⁹⁹ Субботин А. В черте еврейской оседлости... – С.182.

⁶⁰⁰ Самарцев І. Євреї в Україні... – С. 125.

⁶⁰¹ Забелин А. Военно-статистическое обозрение Волынской губернии. – С. 205.

1864 р. євреям заборонили купувати землі у Південно-Західному краї⁶⁰². Проте реально припинити скуповування євреями земель не вдалося. Тільки у Волинській губернії у 1885 р. було 53 великі землевласники-євреї (0,7 % від їх загальної кількості). Вони володіли 31208 десятинами землі (1,1 % від усіх поміщицьких земель)⁶⁰³.

Аналіз джерел свідчить, що в і в наступні роки цей процес не припинявся. «Жизнь Волыни» у 1912 р. писала: «Все більше маєтків на Волині переходить у єврейські руки. Маєток Рожище, який раніше належав Голіциним, куплений багатими купцями з Острога. Маєток Колки Писарева також купили євреї. Маєток Куликовичі... перейшов з рук російських до євреїв»⁶⁰⁴. Найбільше земель, що належали євреям, було в Острозькому та Житомирському повітах.

На відміну від великого єврейського землеволодіння, поява якого була наслідком об'єктивних економічних процесів, дрібне вводилося в російській державі адміністративними заходами зверху. У 30-х рр. XIX ст. на Правобережжі, передусім Волині, виникла низка хліборобських колоній. Тільки у 1836 р. було створено сім таких поселень, де мешкало близько тисячі євреїв. Серед колоній виділимо Софіївку та Ігнатівку Луцького, а також Антонівку, Осову, Мочулки Рівненського та Баторийська Новоград-Волинського повітів. Усі колонії були утворені на поміщицьких землях: п'ять – на придбаних євреями у власність, а дві – на орендованих у поміщиків⁶⁰⁵. Таким чином, з одного боку, перші євреї-колоністи Волині належали до заможних верств єврейства, адже для купівлі землі потрібні чималі гроші, з іншого – І. Крашевський, описуючи зовнішній вигляд колоній, зауважував: «Посеред лісу і болота виїздимо на вулицю, оточену з обох боків будиночками. Ті хатки брудні, з одним вікном... Замість того, щоб самим господарювати, євреї наймають для роботи на землі навколишніх селян»⁶⁰⁶.

⁶⁰² Там само. – С. 209.

⁶⁰³ Там само.

⁶⁰⁴ *Жизнь Волыни*. – 1912. – № 18.

⁶⁰⁵ *Рибінський В.* Єврейські хліборобські колонії на Київщині, Волині та Поділлі в першій половині XIX ст. // Збірник праць єврейської історично-археографічної комісії. – Київ, 1929. – С. 202.

⁶⁰⁶ *Kraszewskiy J.* Wspomnienie Wołynia, Polesia i Litwy. – Wilno, 1840. – S. 156–157.

На початку 40-х років XIX ст. С.-Петербург зробив нову спробу залучити євреїв до землеробства. Для цього в губерніях «смуги осілости» було проведено обстеження, спрямоване на виявлення єврейських сімей, охочих займатися сільським господарством. Воно показало, що таких сімей практично немає⁶⁰⁷. З цих причин російський уряд активізував залучення євреїв до землеробства. 26 грудня 1844 р. з ініціативи міністра державних маєтків графа Кисельова побачило світ «Положення про євреїв-землеробів», згідно з яким євреям дозволялося переходити в селянський стан, охочим надавався наділ з державних земель, який заборонялося продавати або ж здавати в оренду. Вони також дістали право проживання на приватних землях і набуття там приватної власності⁶⁰⁸. У документі було скасовано обов'язкову вимогу мати для створення сільськогосподарської колонії не менше 25 єврейських родин, і їм дозволялося селитися будь-якою кількістю. У перші три роки колоністи могли залучати до роботи у своїх господарствах місцевих селян. Норма подушного земельного наділу збільшувалася з 5 до 8 десятин, а грошова допомога – до 175 руб. на родину. Євреї, які переселялися в колонії й займалися землеробством, звільнялися від сплати недоїмок, які були на час переселення, 10 років не платили податків і не виконували натуральних повинностей, 25 років їх не брали у рекрути.

У березні 1847 р. російський уряд видав нові правила, які регламентували поселення євреїв у сільській місцевості і заняття землеробством. Норма наділу збільшувалася до 12 – 20 десятин. Водночас було відмінено положення про обов'язкову віддаленість єврейських колоній від селянських осель⁶⁰⁹. Практичною реалізацією окреслених законодавчих актів займалося Міністерство державного майна, а на місцях – палати й управління державного майна. Згодом у губерніях «смуги осілости» були створені спеціальні губернські комітети з поселення євреїв⁶¹⁰.

Нормативно-правові акти уряду позитивно вплинули на залучення євреїв до сільськогосподарської праці. Особливо приваб-

⁶⁰⁷ ДАЖО, ф. 58, оп. 1, спр. 790, арк. 2, 3, 6.

⁶⁰⁸ Свод законов Российской империи... – СПб., 1913. – Кн. 2. – Т. V. – IX. – С. 1891 – 1892.

⁶⁰⁹ ДАЖО, ф. 58, оп. 1, спр. 834, арк. 28.

⁶¹⁰ Там само, арк. 1.

ливими для представників цього етносу стали пільги, надані євреям-землеробам, зокрема, звільнення від сплати недоїмок і відміна рекрутської повинності. У цей період майже всі єврейські сім'ї, які хотіли перейти в селянський стан, мали недоїмки. На це, зокрема, вказують документи Житомирського обласного державного архіву: з одинадцяти єврейських сімей, які переселилися з Рівного в колонію Озеряни Дубнівського повіту: 4 мали недоїмок на 75 руб. кожна, 2 – на 50 руб., 1 – на 37 руб., 4 – на 20 руб.⁶¹¹

Таким чином, місцеві чиновники констатували, що основними чинниками, що сприяли залученню євреїв до сільського господарства, стали бідність, бажання звільнити синів від рекрутчини, а також неможливість займатися будь-якою іншою виробничою діяльністю⁶¹².

Інформація про надані урядом пільги за умови переходу євреїв у селянський стан зацікавили місцевих євреїв. Уже у квітні 1845 р. до державних установ Волинської губернії надійшло прохання від 95 єврейських сімей міста Ковеля й містечок Ковельського повіту та групи євреїв Кременця про переселення їх на казенні землі для заняття хліборобством⁶¹³. У червні того ж року з таким самим проханням звернулося 35 сімей євреїв-міщан Володимир-Волинського, 12 – Ізяслава й 11 – Овруча⁶¹⁴. Інспектор люстраційної інспекції Міністерства державного майна зауважив, що більшість із них «була у вкрай злиденному становищі»⁶¹⁵. Загалом на початку 1846 р. до Волинської палати державного майна надійшли заяви про перехід із міщанського стану в землеробський від 405 єврейських сімей (1544 осіб чоловічої статі і 1320 – жіночої)⁶¹⁶. Переважно це були мешканці Ковельського й Луцького повітів. Водночас надходили заяви від євреїв Гродненської та Київської губерній. Рішення про перехід у землероби, як правило, приймалися не окремими єврейськими родинами, а на громадських сходах, у яких брали участь євреї-господарі. На зборах обиралися повірені,

⁶¹¹ Там само, арк. 28.

⁶¹² Збірник праць жидівської історико-археографічної комісії. – Кн. 1. – Київ, 1928. – С. 105.

⁶¹³ ДАЖО, ф. 58, оп. 1, спр. 790, арк. 233.

⁶¹⁴ Там само, арк. 9, 54 – 59.

⁶¹⁵ Там само, арк. 233.

⁶¹⁶ Там само, арк. 133 – 136, 151 – 158.

які контактували з органами влади і вибирали на казенних землях місце заснування землеробської колонії⁶¹⁷.

Водночас, місцеві органи влади складали спеціальні «Статистичні описи вакантних земель, на яких могли поселитися євреї». У документі вказувалося місцезнаходження цих земель, відстань до губерньського центру, повітових міст, торгових містечок, наявність шляхів сполучення, якість і кількість земель, що виділялися. Зокрема, в описі земель Чорторійського казенного маєтку відзначалося, що «орні землі посередні, ґрунти різні (глинисто-піщані, супіщані), сіножаті... теж посередньої якості». В описі земель Стрельського маєтку наголошувалося, що його сіножаті часто затоплюються водою. Місцеві чиновники прогнозували можливі урожаї основних сільськогосподарських культур, давали рекомендації щодо методів господарювання⁶¹⁸.

Виділення земель для єврейських землеробських колоній на Волині не відбулося в установлені терміни, що завдало значних матеріальних збитків єврейським сім'ям. Незважаючи на це, упродовж 1847 – 1851 рр. кількість єврейських родин, які переселилися в сільську місцевість і почали займатися землеробством, збільшилася майже втричі, а їх чисельність – у 3, 5 рази⁶¹⁹.

Переселення в село вимагало від переселенців значних фінансових витрат – близько 150 руб. сріблом⁶²⁰. Більшість бажаючих колоністів, зважаючи на значні матеріальні витрати, розраховувала на державну допомогу. Процес її одержання був тривалим і складним: із 187 єврейських сімей, які стали землеробами упродовж 1847 – 1851 рр., грошову допомогу одержала тільки 71, тобто 38 %⁶²¹. Проте їм видали не по обіцяних 175 руб., а тільки по 50, чого було явно недостатньо для початку переселення.

У другій половині XIX ст. російський царизм відмовився від надання грошової допомоги єврейським переселенцям, що викликало обурення єврейської громадськості. У 1880 р., з ініціативи петербурзького філантропа С. Полякова, було засноване «Товариство ремісничої та землеробської праці євреїв Росії». У створенні

⁶¹⁷ Там само, арк. 117.

⁶¹⁸ Там само, арк. 408, 420.

⁶¹⁹ Там само, арк. 549 – 579.

⁶²⁰ Там само, арк. 293.

⁶²¹ Там само, арк. 549 – 579.

громадської організації активну участь взяли такі відомі в імперії люди, як барон Г. Гінзбург, О. Зак, Л. Розенталь та ін. Товариство видавало позики, безповоротну допомогу євреям, які починали займатися землеробством, і ремісникам, які їх обслуговували. Вони створювали ремісничі й сільськогосподарські школи, а також класи при початкових училищах. Однак такі заходи не могли кардинально покращити фінансовий стан євреїв-землеробів, який залишався надзвичайно складним⁶²². Водночас, у низці повітів «смуги осілости» кагали міст і містечок висловили незадоволення переходом євреїв у землероби й чинили цьому активний спротив⁶²³.

Частина переселенців неодноразово зверталася до державних органів влади з проханням повернути їх у попередній «міщанський стан» і дозволити переїхати на попереднє місце проживання. Якщо чиновники вважали причину переходу непереконаливою, то не дозволяли прохачам залишати колонію. Так, на початку 1858 р. із Вільської колонії Житомирського повіту Волині на ім'я імператора надійшло прохання від І. Майзенберга про «повернення його в міщанський стан міста Житомира». Своє рішення він мотивував тим, що «майже всі члени його сім'ї перехворіли, робоча й продуктивна худоба здохла, на хліб був великий неврожай». Тільки наприкінці грудня 1858 р. йому надали дозвіл на повернення зі сім'єю в Житомир. Натомість мешканцю колонії Озеряни Д. Розенбліту, який хворів на ревматизм і не міг продуктивно працювати на землі, у 1857 р. заборонили повернутися у стан міщан м. Кременця. Оцінюючи незначні досягнення євреїв на ниві землеробської праці, сучасник подій А. Субботін писав: «Не могли ж євреї, які тисячу літ займалися ремеслами, торгівлею, різними обладнаннями, відразу ж перетворитися в землеробів й осісти на землі з такою ж підготовкою, що й селяни, які тисячу років ходили за сохою»⁶²⁴.

Подекуди євреї-переселенці, які не бажали займатися землеробством, самовільно покидали колонії. Відомості про цих осіб передавали до поліції, яка силоміць повертала євреїв на попереднє місце проживання. У квітні 1863 р. Межиріцька сільська управа

⁶²² Хонигсман Я., Найман А. Евреи Украины. Краткий очерк истории. – Ч. 1. – Киев, 1992. – С. 117

⁶²³ ДАЖО, ф. 58, оп. 1, спр. 834, арк. 181.

⁶²⁴ Субботин А. В черте еврейской оседлости... – С. 182.

направила донесення у Дубнівську повітову поліцію про те, що єврей-землероб Дихтяр із сім'єю самовільно залишив колонію. Інформація про євреїв, які залишали колонії й самовільно перебиралися до міст, друкувалася в «Губернских ведомостях»⁶²⁵.

Таким чином, приєднання Правобережної України до Російської імперії започаткувало боротьбу із паразитичним способом життя євреїв. Вирішення єврейської проблеми центральна влада почала шукати у формуванні «смуги єврейської осілості», яка стала своєрідним зашморгом для представників цього етносу. «Положення для євреїв 1804 р.» започаткувало серію нормативно-правових актів, які обмежували права євреїв краю, більшість із яких займалися торгівлею, а також – орендаторством, посередництвом між виробниками сільськогосподарської продукції та її споживачами, перепродажем промислових, ремісничих товарів, лихварством, шинкарством, ремісництвом. Проте «драконівські заходи» кінця XVIII – початку XIX ст. щодо єврейської торгівлі не принесли очікуваних для влади результатів.

Безпосередній вплив на господарську діяльність єврейського населення регіону мала антиєврейська спрямованість політики Санкт-Петербурга, в основі якої лежало підвищене оподаткування євреїв, а також заборона на заняття певними видами діяльності. «Положення про євреїв» 1835 р. повністю вивело Київ зі «смуги осілості» – євреї-купці за рішенням місцевої влади втратили можливість приїздити до міста на ярмарки. Основні торговельні обороти на Правобережжі України у другій половині XIX ст. здійснювала незначна частина купців, яка мала значні капітали. Інтеграція краю в загальноросійський ринок, розвиток товарно-грошових відносин привели до концентрації капіталів у руках невеликої кількості євреїв та розорення значної кількості дрібних торговців – представників цього етносу. Наприкінці XIX – на початку XX ст. окремі купці починають об'єднуватися у торговельні товариства, які дуже швидко виникають у губернських і повітових центрах.

Щодо землеробства, то кількість євреїв-землеробів на території Південно-Західного краю була не значною, а спроби адміністративним шляхом, зверху зробити з євреїв землеробів не дали бажаного результату.

⁶²⁵ ДАЖО, ф. 58, оп. 1, спр. 1335, арк. 65.

3.4. Залучення німецьких колоністів

Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. на Правобережжі України з'явилися перші німецькі колоністи, які прибували на територію регіону передусім із Пруссії, Царства Польського та Австрії. Малозаселена Волинська губернія стала основним регіоном їх поселення. Бажання російського царизму освоїти цілині землі, модернізувати сільське господарство регіону, збільшити обсяг виробництва сільськогосподарської продукції і, найголовніше, створити противагу польському землеволодінню спонукало владу заохочувати в регіон іноземних переселенців. Царизм боявся допускати конкуренцію німецького промислового капіталу з російським, тому стимулював німецьких переселенців займатися тільки сільським господарством.

Уже у 1800 р. у с. Малі Загорчики Дубнівського повіту поселилася перша група німецьких переселенців. У 1801 р. князь К. Яблонівський, який володів Острозьким маєтком, уклав із 19 сім'ями пруських менонітів контракт, згідно з яким переселенцям передавалися у безстрокове користування землі села Слобідка. Колоністи зобов'язувалися платити землевласнику «за кожен морг сінокосної та орної землі по 60 коп. щорічно»⁶²⁶. Таким чином, на основі контракту в регіоні була заснована одна з перших у Волинській губернії німецька колонія, поселенці якої безстроково орендували 658, 5 дес. землі.

З часом на Волині виникли й інші німецькі колонії: Ядвігін, Грінталь, Фіршендорф, Фірштенталь. Їх мешканці взяли у власника Острозького маєтку в оренду на 20 років ще понад 1438 дес. землі⁶²⁷. У 30 – 40-х рр. XIX ст. меноніти уклали контракти з поміщиками й в інших повітах Волинської губернії – Новоград-Волинському, Дубнівському, Житомирському. Поступово сформувалися пріоритети господарської діяльності німців-колоністів. Якщо на батьківщині більшість переселенців працювала у промисловості, то після прибуття на Правобережжя України, зокрема Волинь, в умовах відсутності великих промислових підприємств, колоністи заробляли на життя землеробською працею.

⁶²⁶ *Воронин А.* Об иностранных поселенцах в Юго-Западном крае. – Б.м., б.г. – С. 4.

⁶²⁷ Там само.

Основними формами землеволодіння у колоністів у цей час була тимчасова оренда приватної або державної землі. Німці сплачували за користування земельними наділами грошовий оброк – чинш, розмір якого встановлювався укладеними контрактами. Угоди про оренду землі укладалися на тривалі терміни – здебільшого на 36 років. Спочатку уся громада підписувала контракт з власником землі. Потім поселенці укладали між собою угоду на користування окремими її ділянками. Колоністи отримували в оренду здебільшого не досить придатну для землекористування землю. Натомість у контрактах зобов'язувалися власними зусиллями обробити її та розділити на ріллю, присадибну та сінокісну частини⁷⁹.

Згодом німецькі поселенці почали селилися не тільки на поміщицьких землях, але й державних. Зокрема, меноніти Острозького повіту, яких поселили на казенних землях, отримали від держави по 2 – 4 дес. землі на кожну сім'ю, через що колоністи клопотали у Волинського губернатора про можливе збільшення земельних наділів⁶²⁸. Однак здебільшого губернатор не звертав уваги на такі скарги.

Поступово кількість колоній збільшувалася. Напередодні 1860 р. тільки у Волинській губернії нараховувалася 21 колонія. Із них 6 колоній: Анета і Жозефін Новоград-Волинського повіту; Березівка – Житомирського і Феліціанівка – Рівненського були засновані на землях, які придбали поселенці у поміщиків⁶²⁹. Два поселення – Коритницьке у Володимир-Волинському та Антонівка у Луцькому повітах створені на казенних землях. Інші 15 колоній утворені на землях приватних власників, які надали німцям у користування 5,5 тис. дес. землі за формальними контрактами на різних умовах плати і термінів оренди. За цими угодами максимум плати за оренду не перевищував 60 коп., а мінімум – 30 коп. за морг. Терміни оренди коливалися від 20 до 40 років⁶³⁰.

Надалі російський уряд продовжив заохочувати переселення у регіон німців. Особливо ця практика активізувалася після польського повстання 1861 р. Так, якщо до 1861 р. російська адміністрація обмежувала права іноземних переселенців на володіння землею, то законом від 19 лютого 1861 р. «Про оренду поміщицьких земель» було

⁶²⁸ ДАЖО, ф. 58, оп. 1, спр. 1160, арк. 1 – 18.

⁶²⁹ Воронин А. Об иностранных поселенцах... – С. 4.

⁶³⁰ Там само.

дозволено передавати їм землю в оренду на довгострокові терміни (до 36 років)⁶³¹. Указом від 18 грудня 1861 р. німецькі колоністи звільнялися від виконання військової повинності, а кількома роками пізніше вони разом із росіянами звільнялися від сплати податків під час купівлі нерухомості у західних і південно-західних губерніях імперії. Банки надавали переселенцям на однакових з росіянами умовами пільгові позики на придбання польських маєтків⁶³².

Аналіз джерел свідчить, що у цей час німецькі колоністи уже використовували у своїх господарствах найману працю українських селян. Із 2116 колоністських господарств Житомирського повіту – 297 використовували працю 494 найманих робітників⁶³³. Усе ж більшість німців-колоністів розраховувала силу і можливості своїх родин, які, як правило, були чисельними. На це, зокрема, вказують данні Волинської губернії, де на кожне німецьке господарство припадало в середньому по 5, 7 осіб⁶³⁴.

Упродовж 60 – 70-х рр. XIX ст. кількість німецьких колоністів на Правобережжі України і земельні площі, які вони обробляли, постійно зростали. На початку 1880-х рр. у краї мешкало уже 93108 осіб, які володіли на правах власності та оренди 552 707 дес. землі, з яких 399 953 дес. припадало на Волинську губернію.⁶³⁵ Як і раніше, поміщики здебільшого укладали з німецькими колоністами контракти на оренду землі на 20 – 30 років. Однак згодом ці терміни почали скорочуватися і найбільш поширеною стала оренда на 12 років, що підтверджено царським указом від 27 грудня 1884 р. У цей час уряд насторожило те, що переселенці фактично не приносили казні доходів, особливо ті із них, хто прийняв російське підданство. Починаючи з 80-х рр. XIX ст., органи місцевої влади посилили контроль за їх майном, землею, яку вони обробляли.

Посилення у краї російських впливів, значне зростання російського землеволодіння, зменшення чисельності польської шляхти та

⁶³¹ *Поліщук Ю., Суліменко О.* Німці Волині в кінці ХУІІІ – на початку ХХ століття: політико-правовий аспект. – Житомир, 2004. – С. 36.

⁶³² *Deutsche Anteil am Handel und Gewerbe in Wolhynien // Wolhynische Hefte 2 Folge. Historischer Verein Wolhynien.* – Schwabach, Wisentheid, 1992. – S. 131.

⁶³³ *Материалы подворной переписи Вольнской губернии за 1910 г.* – Житомир, 1914. – С. 214.

⁶³⁴ Там само.

⁶³⁵ *Щербак М., Щербак Н.* Національна політика царату на Правобережній Україні (друга половина ХІХ – початок ХХ століття). – Київ, 1997. – С. 58.

її землеволодіння привели до докорінної зміни політики російського самодержавства щодо німецьких колоністів. На початку 80-х рр. XIX ст. у губерніях Правобережжя влада провела аналіз стану німецького землеволодіння, який показав його значний приріст. Члени комісії, яка проводила обстеження, констатували, що значне зростання іноземного землеволодіння у губерніях Правобережної України матиме негативні наслідки у політичній і військово-стратегічній площині. Ці висновки підштовхнули Санкт-Петербург до активних дій. У 1884 р. побачив світ царський указ, який заборонив німецьким колоністам купувати землю.

У грудні 1884 р. російський імператор затвердив для дев'яти західних губерній Росії (до їх числа увійшли також губернії Правобережної України) правила набуття власності в сільській місцевості. У 1885 р. губернатори заборонили видавати німецьким поселенцям свідоцтва на купівлю землі⁶³⁶. Тоді ж імператор затвердив склад спеціальної комісії, основне завдання якої полягало у розробці заходів щодо припинення напливу іноземних переселенців у «західні окраїни імперії».

Досить швидко ці обмеження стали ще жорсткіші. Так, 14 березня 1887 р. імператор оприлюднив указ, який забороняв колоністам купувати землю за межами міських поселень у західних губерніях імперії, зокрема на Правобережжі України⁶³⁷. Указом від 12 жовтня того ж року була підтверджена заборонена продавати землю іноземним підданам. Німецьким колоністам припинили видавати свідоцтва на купівлю землі, а банки припинили видачу позик. На місцях почали активно переглядати умови оренди. Усе це викликало спротив німецьких колоністів. Вони не погоджувалися на підвищення орендної плати, перегляд термінів оренди. У підсумку, колоністи продовжували самовільно господарювати на землях, термін оренди якої уже закінчився. Зокрема, у 1887 р. у Новоград-Волинському повіті Волинської губернії 46 німецьких родин вчинили відкритий опір чиновникам Житомирського окружного суду, які намагалися виселити їх із орендованих у поміщика Ніжинського земель⁶³⁸. Подекуди німці усією округою ставали на захист колоністів, яких примушували покидати орендовану землю: населення

⁶³⁶ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 539, спр. 154, арк. 21.

⁶³⁷ Там само, оп. 617, спр. 114, арк. 6.

⁶³⁸ Там само, спр. 37, арк. 1 – 34.

колонії Марушівка Новоград-Волинського повіту намагалося захистити А. Біхлера. У день виселення в колонії зібралося 300 осіб, які чинили силовий опір поліції⁶³⁹. У 1888 р. російський імператор затвердив нові правила «облаштування побуту іноземних поселенців у Південно-Західному краї», що скасовували усі привілеї іноземних поселенців і зрівняли їх у правах з місцевим населенням, запровадили інститут прописки, що фактично прикріплювало іноземних поселенців до місць їхнього проживання⁶⁴⁰.

Російські чиновники, налякані масштабами німецької колонізації, провели на Правобережжі детальний аналіз німецького землеволодіння. Він показав, що тільки у Волинській губернії німцям належало 7,15 % території краю. Зокрема, у Рівненському повіті іноземці придбали у власність 12 маєтків площею 53271 дес. землі й у довгострокову оренду взяли ще 6 маєтків загальною площею 3591 дес. У Володимир-Волинському повіті колоністи придбали у власність 14 маєтків площею 11804 дес. землі й орендували 11 (4810 дес. землі). У Луцькому повіті німцям належало 12 маєтків (2570 дес. землі)⁶⁴¹. Після оприлюднення правил облаштування побуту іноземних поселенців у Південно-Західних губерніях київський генерал-губернатор О. Ігнат'єв наказав провести в губерніях Правобережної України детальний перепис іноземного населення, який показав, що у 80-х рр. XIX ст. на Волині мешкало 200924 іноземних колоністів, на Київщині – 4714, Поділлі – 1902⁶⁴².

У 90-х рр. XIX ст. уряд і далі обмежував господарську діяльність німецьких колоністів. 14 березня 1892 р. оприлюднено указ, який забороняв іноземним вихідцям, навіть тим, хто прийняв російське підданство, мати власність і селитися за межами міських поселень. Наголошено, що у разі невиконання положень цього нормативно-правового акта порушники (особи, які «незаконно» володіли нерухомістю за словесними договорами) будуть примусово виселені. Розірвання договорів відбувалося без рішення суду⁶⁴³.

⁶³⁹ Там само, ф. 317, оп. 1, спр. 1958, арк. 1 – 2.

⁶⁴⁰ Там само, ф. 442, оп. 618, спр. 261, арк. 376.

⁶⁴¹ *Забелін А.* Военно-статистическое обозрение Волынской губернии. – Киев, 1887. – Приложение № 7.

⁶⁴² *Пилипенко О.* Трудова імміграція в Україну і політика російської імперії щодо переселенців у другій половині XIX ст. // *Людина і політика.* – 1999. – № 3. – С. 20 – 21.

⁶⁴³ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 694, спр. 72, арк. 1.

Виконуючи законодавчі приписи, місцева влада розпочала виселяти німецьких колоністів, які орендували землю згідно зі словесними договорами. Скарги колоністів у вищі інстанції, як правило, залишалися без відповіді. До того ж волинський губернатор мав широкі повноваження для виселення іноземців без розгляду їх скарг.

На початку 90-х рр. XIX ст. влада знову провела новий аналіз стану німецької колонізації краю. П. Шідлер-Шульднер доповів генерал-губернатору, що у цей час на території краю проживало 195305 німців⁶⁴⁴. Чиновник відзначав, що вони ведуть замкнутий спосіб життя і не бажають вивчати російську мову⁶⁴⁵. Він також зауважив, що будинки колоністів розкидані один від одного на 100 сажнів і простягаються «від самого кордону аж до Полісся», що не дає можливості стежити за їх господарським і культурно-релігійним життям. Чиновник рекомендував виселити колоністів до Сибіру, оскільки там багато вільних земель, а Сибірська залізниця відкриває доступ до цих недоторканих земель і лісів. «Для старанних іноземців, – підкреслював він, – там буде широкий простір, і те, що на Волині шкідливе, там, за Уралом, принесе нам величезну користь». Водночас П. Шідлер-Шульднер рекомендував заселяти Волинь переселенцями із внутрішніх російських губерній⁶⁴⁶. Зі спеціальною доповіддю про «Хід і сучасний стан колонізації Волині» виступив голова Комітету міністрів граф М. Ігнат'єв. Він навів дані про кількість колоністів на Волині (192 тис. чоловік, з них 26 тис. залишалися іноземними підданими)⁶⁴⁷.

Потрібно відмітити, що не залишилася осторонь німецького питання й російська преса, як центральна так і місцева. Зокрема, «Русский вестник» повідомляв, що німці заселяли «прикордонну окраїну російської землі, виконуючи чийсь вказівки за чітко продуманим планом»⁶⁴⁸. В інших часописах з'явилися публікації про шкідливість німецької колонізації, збагачення колоністів і зубожіння місцевого населення. Газета «Вольнь» повідомляла, що німці, які були російськими підданими, «були такими лише на папері і на словах, а насправді вони зовсім не відрізнялися від своїх

⁶⁴⁴ Там само, оп. 34, спр. 1430, арк. 15 – 18.

⁶⁴⁵ Там само, арк. 18.

⁶⁴⁶ Там само, арк. 21 – 23.

⁶⁴⁷ Там само, оп. 702, спр. 98, арк. 2.

⁶⁴⁸ Русский вестник. – 1890. – Т. 210. – С. 288.

побратимів – іноземних підданих. Навпаки, користуючись в краї повною громадянською рівноправністю, вони гірше перших здавлювали в лещатах місцеве населення»⁶⁴⁹.

14 березня 1894 р. побачив світ указ імператора, який взагалі заборонив іноземним підданам купувати у Волинській губернії нерухоме майно за межами міських поселень. Однак, незважаючи на дискримінаційну політику вищих органів влади, до місцевих чиновників продовжували надходити прохання від іноземних підданих про надання їм землі в оренду або ж продовження контрактів на оренду, що змусило владу посилити контроль у цій сфері. Новий імператор Микола II виступив у Комітеті міністрів із доповіддю «Про припинення напливу німецьких переселенців у Волинську губернію», де розкритикував аграрну політику своїх попередників, наказав зупинити німецьку колонізацію Правобережної України, зокрема Волині.

Аналіз джерел свідчить, що у цей час розпочався наступ і на інші економічні позиції колоністів. Зокрема, місцеві чиновники перешкоджали німцям не тільки відкривати нові фабрики і заводи, але й орендувати підприємства. Група німців м. Дубно скаржилася генерал-губернатору на дубенську поліцію, яка, вимагаючи хабара, заборонила відкривати у місті підприємства. Незважаючи на різноманітні перепони, багатьом німцям все ж вдавалося відкрити власну справу. Згідно з результатами перепису 1897 р. 7%, або 11993 волинських німців мали заводи, фабрики тощо⁶⁵⁰.

Незначна частина німецьких колоністів займалася торгівлею. Перепис 1897 р. засвідчив, що німцями-купцями були тільки 137 осіб (0,08 % від загальної їх кількості)⁶⁵¹. У Новограді-Волинському щорічно відбувалися ярмарки, на яких продавцями і покупцями здебільшого були німці. Важливим центром німецької торгівлі також стало м. Дубно, яке тривалий час належало князю Любомирському. У місті створили гільдію німецьких купців, яка користувалася значними привілеями. Німці успішно торгували й на інших базарах та ярмарках краю, де вони вигідно збували сільськогосподарську продукцію, худобу, ремісничі вироби тощо.

⁶⁴⁹ Вольнь. – 1892. – № 63.

⁶⁵⁰ Первая всеобщая перепись... – Т. VIII. – С. 167.

⁶⁵¹ Там само.

У 1896 р. Київський генерал-губернатор дав розпорядження Волинському губернатору посилити нагляд за пруськими підданими – власниками поштових голубів. Зважаючи на те, що пруська та австрійська влади у своїх державах широко практикували їх використання для зв'язку⁶⁵².

Хвиля боротьби із німецькою колонізацією краю привела до значної еміграції представників цього етносу за кордон. Першими Волинь покинули нижні меноніти, які у 1835 р. почали переселятися на Південь України на р. Молочну. Після введення в імперії у 1874 р. загальної військової повинності з Волині почали емігрувати і верхні меноніти, колонії яких зосереджувалися довкола Житомира. Здебільшого вони виїжджали до США (Північна Дакота, Канзас, Оклахома, Вісконсін, Мічіган).

У 90-х рр. XIX ст. еміграційні процеси, спровоковані владою, в середовищі німців Правобережної України посилювалися. Масштаби переселення були такими значними, що 1890 – 1894 рр. німці назвали «Brasilienjahre» (роками Бразилії). Напередодні 1894 р. з Волині виїхало близько 30 тис. німців⁶⁵³. Активну діяльність щодо залучення волинських німців до Латинської Америки проводили спеціальні агентства, що діяли в Німеччині. Зокрема, вони запрошували волинських німців до переселення до Бразилії. У 1902 р. на ім'я Черняхівського та Андріївського сільських старост надійшли листи з брошурами німецькою мовою (книги видавало «Hanseatische Kolonisations – Gesellschaft in Bremen» («Ганзейське колонізаційне товариство в Бремені»)), у яких наводився детальний опис колоній Південної Бразилії, місцевого клімату і природи. Водночас у них наголошено, що Бразилія відчуває значну потребу в хороших працівниках⁶⁵⁴.

Під впливом антинімецької політики російського самодержавства наприкінці XIX ст. німецькі колоністи переселялися із Правобережжя не тільки за кордон, а й на схід імперії. Газета «Волинь» констатувала: «На днях ми відзначали в хроніці нашої газети факти переселення німецьких колоністів до Сибіру. Такі

⁶⁵² ЦДІАК України, ф. 442, оп. 846, спр. 459, арк. 1.

⁶⁵³ Arndt N. Die Deutschen in Wolhynien. Ein kulturhistorischer Überblick. – 1994. – S. 62.

⁶⁵⁴ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 701, спр. 261, арк. 1.

випадки є далеко не поодинокими. Головною причиною переселення є не соціально-економічні умови. Важливу роль тут відіграють обмежувальні закони про землеволодіння... Ось пішли на днях 32 сім'ї колоністів з райдужними ілюзіями на якісь надзвичайні для них пільги, як то дармове перевезення їхніх речей, звільнення від податків, великі наділи землі (до 20 дес. на душу), дармові пайки, різноманітні пільги, інвентар тощо. З Волині, краю, що здавна славився своїми чорноземами, врівноваженим теплим кліматом, переселенець відбуває в край, де замість чорноземів – тонкий шар перегною, клімат надзвичайно перемінний з різними крайнощами. Поряд з цим там мають місце часті епідемії, падіж худоби, повені»⁶⁵⁵.

У 1901 р. відбулася зустріч Київського генерал-губернатора М. Драгомирова із волинським губернатором, на якій обговорювалися перспективи обмеження німецької колонізації краю, заходи щодо впровадження законів 1887 – 1894 рр. у життя. У 1902 р. губернатор Волині обговорював окреслену проблему із заступником Міністра внутрішніх справ Росії. У цей же час при Кабінеті Міністрів створено спеціальний комітет з вироблення Тимчасових правил проживання іноземців у Волинській губернії. Проаналізувавши соціально-економічну ситуацію у регіоні, Комітет вирішив дещо «пом'якшити» закон 1895 р., який забороняв іноземцям, незалежно від громадянства, купувати нерухоме майно, а також самостійно обирати місця проживання. Рішення ініціював міністр фінансів, який вважав, що усунення від оренди земельних угідь значної кількості німецьких поселенців негативно відбилося на інтересах землевласників⁶⁵⁶. Комітет, врахувавши зауваження високопосадовця, вирішив поширювати заборони, тільки на нових поселенців, які будуть прибувати на Правобережжя України. Особливу увагу Комітет також звернув на правильність оформлення договорів на користування землею, адже 76, 9 % землі, якою користувалися німці-колоністи у Волинській губернії, перебували на правах оренди або ж права власності за фіктивними документами⁶⁵⁷.

⁶⁵⁵ Волянсь. – 1899. – № 11.

⁶⁵⁶ ЦДАК України, ф. 442, оп. 702, спр. 98, арк. 4.

⁶⁵⁷ Там само, арк. 14.

Незважаючи на ці послаблення, потік німецьких колоністів до Сибіру, де влада обіцяла їм значні земельні наділи, які після викупу переходили у власність переселенців, продовжував зростати¹⁵. У 1900 р. газета «Волинь» констатувала: «Волинська губернія щорічно постачає досить значний контингент переселенців, у число яких, крім німців-колоністів, входить чимало наших селян, переважно з північних повітів»⁶⁵⁸.

Особливо інтенсивно процес еміграції німців з Волині проходив після 1905 р. У цей час на запрошення курляндських властей понад 20 тис. волинських німців виїхало до Прибалтики. Значно активізувався їхній від'їзд до Сибіру (тільки у 1906 р. з території губернії до Сибіру виїхало 3263 колоністи)⁶⁵⁹. Переселенню сприяли урядові пільги, які надавалися переселенцям у рамках столипінської аграрної реформи. Зокрема, переселенці отримували транспорт для підвозу вантажу, 100 руб. на дорожні витрати, на 5 років звільнялися від сплати податків і від військової служби⁶⁶⁰. Однак переважну більшість переселенців до Сибіру все ж становили українські селяни.

Незважаючи на стабільний відтік переселенців із Правобережної України, що пояснюється несприятливою для колоністів політикою центру, на початку ХХ ст. на Правобережжя і далі прибували німецькі переселенці з польських губерній. Окремі з них, передусім прусські піддані, щоб продовжити орендні відносини, приймали російське громадянство⁶⁶¹. До того ж кількість німців збільшувалася за рахунок значного природного приросту, адже народжуваність у них була досить високою, а смертність – низькою. Німецькі сім'ї завжди були багатодітними, в середньому по 5 – 6 дітей⁶⁶². У підсумку, після усіх урядових обмежень, переселення значної частини волинських німців за межі краю, їхня кількість тут не тільки не зменшилася, а навіть зросла. Зокрема, якщо у 1907 р. у Волинській губернії проживало – 181892 німці, то у 1914 р. уже – 200 тис. осіб⁶⁶³.

⁶⁵⁸ Волинь. – 1900 – № 53.

⁶⁵⁹ *Stach J.* Das Deutschtum in Sibirien, Mittelasien und dem Fernen Osten. Von feinen Anfängen bis in die Gegenwart. – Stuttgart, 1938. – S. 64.

⁶⁶⁰ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 702, спр. 98, арк. 96.

⁶⁶¹ Там само, оп. 700, спр. 226, арк. 1 – 2.

⁶⁶² *Arndt N.* Die Deutschen in Wolhynien... – S. 60.

⁶⁶³ *Rink F.* Die Wolhyniendeutschen: Ihr Werk und ihr Schicksal // Heimatbuch. – Stuttgart, 1959. – S. 46 – 47.

Напередодні 1914 р. німецькі колоністи на Волині, як і раніше, здебільшого мешкали вздовж основної транспортної магістралі Брест-Литовський – Київ.

22 листопада 1906 р. опубліковано указ «Про доповнення деяких постанов діючого закону, що стосуються селянського землеволодіння й землекористування», який поклав початок столипінській аграрній реформі⁶⁶⁴. Реформа давала надії німецькому населенню на узаконення їхніх земельних наділів, припинення переслідувань. Із 1907 р. в повітові землевпорядкувальні комісії від колоністів почали масово надходити клопотання про надання допомоги Селянським поземельним банком для придбання землі. Значна кількість прохань надходила безпосередньо до Селянського поземельного банку Санкт-Петербурга. Окремі колоністи писали прохання на ім'я міністра внутрішніх справ. Проте усі вони поверталися у волинські владні інституції.

Аналізуючи прохання колоністів, волинська землевпорядкувальна комісія пропонувала своїм чиновникам у повітах вияснити: матеріальне становище прохачів; сімейний стан; час поселення в Росії; час прийняття російського громадянства. Однак, відзначимо, що на клопотання здебільшого надходили негативні відповіді. Зокрема, у жовтні 1907 р. з Петербурга до Волинського відділення Селянського банку надійшло повідомлення про те, що прохання німців з колоній Мечиславка і Нейдорф Новоград-Волинського повіту видати їм позики для купівлі землі у маєтку пана Гижицького не може бути задоволене⁶⁶⁵.

Разом з тим, «попит на волинських німців» з'явився в інших європейських губерніях імперії. У 1908 р. до волинської влади надійшов лист із Мінського відділення банку, у якому повідомлялося про те, що у Мозирському повіті є 40 тис. дес. землі, яку викупив банк. Оскільки земля знаходилася в малозаселеній місцевості, а селяни сусідніх сіл достатньо забезпечені нею, то згідно з рішенням банку вона підлягала розпаюванню на хутірські ділянки з подальшою передачею переселенцям. У листі також повідомлялося, що «в даній місцевості низький рівень сільськогосподар-

⁶⁶⁴ Волковинський В., Левенець Ю. Столипін: з життя та державної діяльності // Український історичний журнал. – 1991. – № 4. – С. 118.

⁶⁶⁵ ДАЖО, ф. 226, оп.1, спр. 790, арк. 205.

ської виробничої культури і для її підняття було б доцільним поселити сюди німців-колоністів з Волинської губернії»⁶⁶⁶. Мінське відділення банку зверталось із проханням до губернатора ознайомити німців із цією інформацією. Поселенцям обіцяли низку пільг: прилісні хутірські ділянки здавалися їм на три роки у безоплатну оренду; позики на купівлю цих ділянок видавалися на 5,5 років у розмірі до 95 % від їх вартості з щорічною оплатою (з погашенням) 4,5% виданої позики⁶⁶⁷.

Німцям Волині надходили пропозиції й з інших губерній Росії.

Таким чином, аналіз зібраних матеріалів свідчить, що найбільшу кількість орендованої та власної землі мали німці у Волинській губернії (набагато більше, ніж у Подільській і Київській губерніях). 28 квітня 1910 р. заступник міністра П. Крижановський направив у Кабінет Міністрів проект закону щодо нового обмеження іноземної колонізації краю. Під час його обговорення тільки міністр юстиції окреслив можливі негативні наслідки закону для господарського розвитку регіонів Правобережної України. 28 вересня 1910 р. П. Столипін вніс зміни і доповнення до закону від 19 березня 1895 р., після чого передав його на обговорення Державній Думі. У законі передбачалося надати більше прав тим колоністам, які отримали російське підданство, й обмежити права тих, хто його не прийняв⁶⁶⁸. Фактично розпочався новий етап наступу на права німецьких колоністів, який зачіпав на Правобережжі України більше 191 тис. німців, що володіли 425 580 дес. землі⁶⁶⁹.

Після початку Першої світової війни господарська діяльність німців у регіоні почала занепадати. 2 лютого і 13 грудня 1915 р. у губерніях Правобережної України розпочалося описування та оцінка 4077 володінь німецьких колоністів, їх господарських будівель, майна з подальшою їх передачею Міністерству землеробства, яке в губернії представляло новостворене Холмсько-Волинське управління землеволодінь і державного майна⁶⁷⁰. Землі колоністів, будинки, релігійні споруди переходили у власність українців-галичан, евакуйованих із районів бойових дій.

⁶⁶⁶ Там само, арк. 264.

⁶⁶⁷ Там само, арк. 382.

⁶⁶⁸ ЦДІАК України, ф. 317, оп. 1, спр. 1958, арк. 19.

⁶⁶⁹ Щербак М., Щербак Н. Національна політика царату... – С. 61.

⁶⁷⁰ ДАЖО, ф. 226, оп. 1, спр. 753, арк. 182.

Отже, на початку XIX ст. на територію Правобережної України прибули перші німецькі переселенці. Малозаселена Волинська губернія стала основним регіоном їх поселення. Поступово сформувалися пріоритети господарської діяльності німців-колоністів – в умовах відсутності значних промислових підприємств колоністи заробляли на життя сільським господарством. Переселенці селилися не тільки на поміщицьких землях, а й державних, сплачуючи за користування земельними наділами грошовий оброк – чинш, розмір якого встановлювався укладеними контрактами.

Апогей німецької колонізації регіону припав на середину XIX ст. Відміна кріпосного права у 1861 р., позбавлення земельної власності активних учасників польського повстання 1863 р. сприяли розквіту німецької аграрної колонізації Правобережної України, зокрема Волині, швидкому зростанню кількості колоністів, які освоювали значні площі необроблених земель. 60 – 90-ті рр. XIX ст. – період концентрації значних земельних наділів у колоністів. Однак подальші заходи царизму докорінно змінили існуючу ситуацію. Нормативно-правові акти 1884 – 1895 рр. підірвали економічний потенціал німецьких колоністів. Переселенцям заборонялося продавати землю, припинялася видача їм свідоцтв на купівлю землі та позик у банках.

Антинімецькі заходи привели до масової міграції німців за кордон, а також на схід імперії, однак їх господарська діяльність занепала тільки у роки Першої світової війни.

3.5. Чеський фактор у соціально-економічних процесах

Загострення національних проблем в Австро-Угорщині на тлі поширення серед частини населення Чехії русофільських поглядів, а також зубожіння значної кількості чеських селян, ремісників і робітників, зумовлене економічною кризою середини XIX ст., привели на Правобережжя України значну кількість чехів. Скасування кріпосного права у Російській імперії та проведення урядом економічних реформ сприяли розвитку промисловості, що значно збільшило потребу у кваліфікованій робочій силі, якою були чеські колоністи. Зважаючи на цей фактор, російський уряд заохочував переселення у регіон чехів, створював сприятливі умови для їх поселення. Засоби до існування за межами своєї батьківщини шукали, передусім, селяни, ремісники, робітники, представники дрібної міської буржуазії. Найбільше емігрантів покидали сільськогосподарські регіони Чехії (Будейовицький, Пльзенський, Пардубицький).

На відміну від німецьких переселенців, чехи розпочали активно прибувати на територію Правобережної України тільки у другій половині XIX ст. Перші чеські колоністи з'явилися на території краю завдяки діяльності працівника варшавського бюро продажу майна і нерухомості Ф. Пршібила, який їздив по північних районах Чехії й агітував селян до переселення у Південно-Західні околиці Російської імперії. Упродовж 1860 рр. рух чехів набув масового характеру, що викликало занепокоєння австрійської влади, яка заарештувала Ф. Пршібила й змусила покинути країну⁶⁷¹.

Царська адміністрація, зорієнтувавшись у ситуації, прагнула створити в західних губерніях силу, яка б могла протистояти полякам в економічній, церковно-релігійній сферах. Однак переселення чеських колоністів на територію Правобережної України тривалий час належно не регулювалося російським законодавством. Одним із небагатьох нормативно-правових актів, який регламентував їх поселення, були «Правила для іноземних робітників, що поселилися в межах Російської імперії» від 18 грудня 1861 р. Згідно з документом чехи, як і інші переселенці, на п'ять років звільнялися від військової служби, державних і громадських повинностей, сплати держмита під час купівлі нерухомості у західних губерніях.

⁶⁷¹ Крижановский Е. Чехи на Волыни. – Соч. Т. 2. – Киев, 1890. – С. 892.

Банки надавали колоністам позики на купівлю польських маєтків⁶⁷². Досить швидко чиновники зрозуміли, що представники цього етносу «відзначаються повагою до влади, покірністю, м'якістю та ввічливістю, а уся їхня нація характеризується як така, що добре дисциплінована... й успішно керується»⁶⁷³.

У той же час до переселення чехів негативно поставився австрійський уряд. Австрійський посланець посольства у Санкт-Петербурзі граф Реверса за дорученням свого уряду звернувся до Київського генерал-губернатора О. Дондукова-Корсакова з проханням «повідомити про міру достовірності відомостей щодо наділення чеських селян землею у випадку їх переїзду до Росії»⁶⁷⁴. Посилаючись на договір від 15 червня 1815 р. про взаємну видачу осіб, які ухиляються від виконання військової повинності, австрійський уряд почав вимагати від Санкт-Петербургу видачі чехів-емігрантів⁶⁷⁵. Робилися перепони і в самій Чехії, де місцева влада затримувала бажаним емігрувати видачу паспортів, дозволів на переселення, а тим, хто все ж таки оформляв усі необхідні документи, чинила перепони під час перетину кордону. Австрійська преса рясніла статтями про важке соціально-побутове становище чеських переселенців у Росії, про повернення розорених емігрантів додому⁶⁷⁶.

Однак стримати переселенський рух австрійській владі не вдалося. У цей період у Чехії набуло поширення прислів'я: «За халупу на батьківщині – господарство на Волині»⁶⁷⁷. Завдяки довідковій конторі Ф. Пршібила, що активно працювала у Рівному, перші колоністи, які прибули у регіон, придбали у Рівненському повіті у польського поміщика Веселовського Глинський маєток, де заснували одне з перших чеських поселень⁶⁷⁸. Згодом чеські пере-

⁶⁷² *Надольська В.* Регулювання російським царизмом процесів колонізації Південно-Західного краю у другій половині XIX ст. // *Житомирщина на зламі тисячоліття. Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині.* – Т. 18. – Житомир, 2000. – С. 140.

⁶⁷³ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 317, спр. 92, арк. 134.

⁶⁷⁴ Там само, оп. 48, спр. 80, арк. 3.

⁶⁷⁵ *Nemesek M.* Prehled ceskych osad v ruske gubernii Volynske // *Sbornik ceske spolecnosti zemevedne.* – Zitomir, 1912. – S. 107.

⁶⁷⁶ *Ковба Ж.* Чешская эмиграция на Украине во второй половине XIX – начале XX века. – Дис... канд. ист. наук. – Львов, 1974. – С. 74.

⁶⁷⁷ *Волинские епархиальные ведомости.* – 1894. – № 9. – С. 268.

⁶⁷⁸ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 183, спр. 243, арк. 1 – 16.

селенці придбали маєтки Семидуби, Ульбарів, Мирогоща⁶⁷⁹. Тоді ж у їхню власність у Дубнівському повіті перейшло майже 1,5 тис. десятин землі⁶⁸⁰. Загалом упродовж 1868 р. на Волинь переселилося 135 чеських сімей⁶⁸¹. Фактично з цього часу розпочинається масове переселення чехів на територію краю.

Чеська колонізація Правобережної України активізувалася у 1870-х рр., оскільки влада зрозуміла, що цих переселенців можна використати для послаблення позицій поляків і католицької церкви. У 1867 р. у Москві, при Імператорському сільськогосподарському товаристві, створено спеціальний Комітет, який повинен був сприяти переселенню чехів на територію Російської імперії. У лютому-березні 1867 р. Комітет надрукував російською та чеською мовами листівки, де оприлюднив умови переселення чехів та облаштування їх на території Російської імперії. У травні того ж року в Москві відбулася Всеросійська етнографічна виставка й слов'янський з'їзд, де, серед інших питань, розглядалися проблеми переселення чехів на територію Російської імперії⁶⁸².

У цей час російська влада почала відкрито заохочувати чеський переселенський рух. Київський генерал-губернатор О. Дондуков-Корсаков направив на Волинь чиновника з особливих доручень П. Грессера, який після зустрічі з Ф. Пршібілом, Й. Олічем, іншими представниками чеських колоністів подав ґрунтовний звіт про стан чеської колонізації краю. Чиновник констатував, що переселення чехів – корисне для царизму й тому вимагає особливої уваги уряду. П. Грессер привіз до Києва низку прохань переселенців про якнайшвидше надання їм російського підданства, матеріальної допомоги та пільг. Переселенці також просили надати їм право мати своїх священиків і відкривати школи⁶⁸³.

Перебуваючи під враженням звіту, київський генерал-губернатор О. Дондуков-Корсаков восени 1868 р. відвідав декілька чеських колоній на Волині. Високопосадовцю імпонували схвальні відгуки колоністів про російського імператора. До того ж заможні чеські садиби різко контрастували з убогими господарствами місцевих мешканців, і

⁶⁷⁹ Крижановский Е. Чехи на Волыни... – С. 868.

⁶⁸⁰ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 48, спр. 80, арк. 3 – 5.

⁶⁸¹ Воронин А. Об иностранных поселенцах... – С. 10.

⁶⁸² ДАЖО, ф. 158, оп. 1, спр. 400, арк. 2 зв.

⁶⁸³ Крижановский Е. Чехи на Волыни... – С. 814.

це дуже вразило генерал-губернатора. 24 лютого 1870 р. О. Дондуков-Корсаков подав Міністерству внутрішніх справ рапорт про стан чеської еміграції у Південно-Західному краї, де констатував, що чеська колонізація Волині дуже корисна для держави⁶⁸⁴.

10 липня 1870 р. імператор затвердив положення «Про поселення чехів у Волинській губернії», де чеським переселенцям гарантувалося право без особливих поліцейських свідоцтв про лояльність та очікування п'ятирічного терміну приймати російське підданство, надано право або приписуватися до уже існуючих селянських громад, або створювати власні. Чоловіки-поселенці разом із синами довічно звільнялися від рекрутської повинності. Чехи на п'ять років, з дня прийняття підданства, звільнялися від сплати казенних податків і грошових повинностей. Водночас, вони отримали свободу віросповідання та дозвіл на облаштування власної церкви⁶⁸⁵.

Місцеві чиновники намагалися стимулювати прийняття чеськими переселенцями російського громадянства. У 1871 р. Санкт-Петербург затвердив спеціальну постанову, що звільняла чехів, підданих Російської імперії, від сплати грошового мита під час купівлі землі у польських землевласників. Спочатку цією пільгою користувалися тільки волинські чехи, а згодом і ті, які мешкали у Київській і Подільській губерніях.

Не залишалася осторонь проблем переселення чехів на територію Російської імперії російська преса, яка розгорнула активну кампанію, спрямовану на висвітлення як самого процесу переселення, так і життя чеських колоністів у Росії. Зокрема, «Киевлянин» неодноразово писав про політичні та економічні дивіденди, які принесуть державі переселенці⁶⁸⁶.

Діяльність російської адміністрації сприяла швидкому зростанню чисельності чеського населення на Правобережжі України. Визначити кількість переселенців складно, зважаючи на відсутність у Російській імперії загального обліку чеських емігрантів. Відомості Статистичного комітету не відображають етнонаціональний склад регіону, оскільки на території краю мешкало чимало чехів, які мали австро-угорське підданство, через що у статистичних матеріалах вони проходили як «іноземні піддані».

⁶⁸⁴ Там само. – С. 825 – 830.

⁶⁸⁵ Там само. – С.832.

⁶⁸⁶ Див.: Киевлянин. – 1869. – 6 марта; Киевлянин. – 1870. – 10 марта.

Упродовж 1870 – 1890 рр. кількість чеських колоністів на території краю постійно зростала, що відбувалося не тільки за рахунок їх переселення на Правобережжя України, а й через високий природний приріст. Вибираючи нове місце проживання, вони віддавали перевагу сільській місцевості й дуже рідко – містам. Колоністи здебільшого селилися на добре освоєних територіях, недалеко від міст, торгових містечок, залізниць тощо. Селилися вони як в українських селах, так і засновували свої окремі невеликі поселення⁶⁸⁷. В українських селах чехи селилися окремо, створюючи власні вулиці. Сучасна дослідниця Г. Шпиталенко зауважує, що тільки на Волині чехи заснували близько 110 окремих населених пунктів⁶⁸⁸. У 1903 р. на території губернії нараховувалося більше 50 чеських колоній і понад 70 населених пунктів, де чехи проживали разом з представниками інших етносів, як правило, українцями.

На Волині, у місцях найбільшої концентрації чеського населення, було створено чотири чеські волості: Глинська (Рівненський повіт), Дубенська (Дубнівський повіт), Луцька (Луцький і Рівненський повіти), Купічевська (Володимир-Волинський повіт). До складу цих волостей входили не тільки ті поселення, в яких мешкали лише чехи (здебільшого – це переселенці першої хвилі), але й населені пункти, де населення було змішаним, як правило, українсько-чеським⁶⁸⁹.

Наприкінці 90-х рр. ХІХ ст. кількість чеського населення в краї почала поступово скорочуватися. Під впливом низки зовнішніх і внутрішніх чинників російський уряд наприкінці ХІХ ст. переглянув своє ставлення до чеських переселенців. У 1884 р. побачив світ царський указ, який забороняв їм купляти землю на Волині. У 1888 р. російський імператор затвердив нові правила «облаштування побуту іноземних поселенців у Південно-Західному краї», до яких віднесли і чехів. Ці правила скасували привілеї іноземних поселенців і зрівняли їх у правах з місцевим населенням і запровадили інститут прописки, що фактично прикріпило іноземних поселенців до місця їх проживання⁶⁹⁰. Для їх чіткого виконання

⁶⁸⁷ Крижановский Е. Чехи на Волини... – С. 897.

⁶⁸⁸ Шпиталенко Г. Господарська діяльність чеських колоністів Волині (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – 2002. – Вип. XV. – С. 64.

⁶⁸⁹ ЦДАК України, ф. 442, оп. 617, спр. 128, арк. 30, 44, 78.

⁶⁹⁰ Там само, оп. 618, спр. 261, арк. 376.

київський генерал-губернатор О. Ігнат'єв наказав провести у Волинській, Київській і Подільській губерніях перепис іноземних поселенців. Будь-яке ухилення від перепису каралося штрафом до 500 руб. або ж арештом до трьох місяців⁶⁹¹.

У 90-х рр. наступ на права чеських переселенців продовжився. У 1891 р. на Волині ліквідували чеські волості, провели новий поділ повітів на стани й урядні ділянки. До кожних 100 дворів іноземних поселенців був прикріплений поліцейський урядник, а до кожних 1000 дворів – пристав. Витрати на утримання додаткової кількості поліцейських були покладені на колоністів. Згідно з підрахунками О. Пилипенка кожен двір на виконання цього рішення щорічно виплачував 4 руб. 73 коп.⁶⁹². «Ніде стало правди взнати... оголосили нам, що ми прогнівили уряд і позбавляємося права купувати землю..., – відзначали у цей час волинські чехи. – Працюємо, злочинів не чинимо, податки платимо справно, коримось владі... Страшна біда загрожує нам»⁶⁹³. Зрештою, наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. переселення чехів на Правобережну Україну майже припинилося. Водночас, незначна частина волинських чехів-католиків, які відмовилися змінювати віру, виїхала на Південь України, де релігійні утиски були значно меншими.

Аналіз джерел свідчить, що, крім землеробства, чехи займалися й іншими видами господарської діяльності. На початку ХХ ст. вони засновують на Правобережжі України власні підприємства. Зокрема, у Києві працювали завод Кршиванека, підприємство з виготовлення сівалок Фільверта, фабрика, яка виробляла товари широкого вжитку Брабеца, фабрика музичних інструментів Червеного та ін. Але таких підприємливих чехів було не багато. Значно більше серед чеського населення міст Правобережжя було робітників, представників інтелігенції. Зокрема, із п'яти тисяч чехів, які на початку ХХ ст. мешкали у Києві, тільки 40 були власниками промислових і торговельних закладів, усі інші – робітники, інтелігенція⁶⁹⁴. Висококваліфіковані робітники працювали на великих

⁶⁹¹ Там само, оп. 52, спр. 439, арк. 91.

⁶⁹² *Пилипенко О.* Трудова імміграція в Україну і політика Російської імперії щодо переселенців у другій половині ХІХ ст. // *Людина і політика.* – 1999. – № 3. – С. 20.

⁶⁹³ Крижановский Е. Чехи на Волини... – С.100 – 103.

⁶⁹⁴ *Ковба Ж.* Чешская эмиграция на Украине во второй половине ХІХ начале ХХ века. Дис... канд. ист. наук. – Львов, 1974. – С. 102.

заводах Правобережжя, малокваліфіковані – у цукровій, винокурній, борошномельній промисловості Волині та Київщини.

У перші роки переселення значні кошти чехи витрачали на придбання не тільки земельних наділів, а й необхідного реманенту, худоби. Зекономити переселенці намагалися шляхом купівлі земельних наділів, непридатних для ведення рільництва – у лісистих, болотистих місцевостях, що вимагало значних фізичних сил і подекуди приводило до швидкого банкрутства колоністів. Упродовж 1880-х рр. серед переселенців зростає майнова нерівність. Близько 25% їх користувалися 5 – 12 десятинами землі, 27 % – 12 – 25 десятинами, більше 10 % – 25 – 50 десятин. Останні, як правило, використовували найману робочу силу⁶⁹⁵.

Отже, у другій половині XIX ст. на території Правобережної України оселилася значна кількість чеських колоністів. Стимулюючи приплив чехів у регіон, російське самодержавство звільняло їх від військової служби, державних і громадських повинностей, сплати держмита під час купівлі нерухомості у західних губерніях. Банки надавали новоприбулим колоністам позики на купівлю польських маєтків. Положення «Про поселення чехів у Волинській губернії» (1870 р.) підтвердило попередні зобов'язання держави: переселенцям гарантовано право без особливих поліцейських свідоцтв про лояльність та очікування п'ятирічного терміну приймати російське підданство; надано право приписуватися до уже існуючих селянських громад або ж створювати власні; звільнено від сплати казенних податків і грошових повинностей тощо.

Як і німецькі переселенці, чехи зуміли зберегти свої національні особливості у господарському житті. Після прибуття на Правобережжя, зокрема Волинь, в умовах відсутності значних промислових підприємств колоністи заробляли на життя, займаючись здебільшого сільським господарством.

Упродовж 1870-х рр. кількість чехів на території краю неухильно зростала, що відбувалося не тільки за рахунок переселення, але й зважаючи на високий природний приріст. Ситуація змінилася у 1880 – 1890 рр. Агресивна античеська політика держави, що проявлялася у ліквідації чеських волостей та інше, значно зменшила приплив представників цього етносу в регіон і стабілізувала їхню чисельність.

⁶⁹⁵ Там само. – С. 115.

РОЗДІЛ IV

ЕТНОПОЛІТИЧНИЙ КОНТЕКСТ ОСВІТНЬОЇ ПОЛІТИКИ

4.1. Ліквідація польського шкільництва та його заміна на російську систему освіти

На Правобережжі України напередодні приєднання цієї території до складу Російської імперії діяла розгалужена мережа навчальних закладів, які перебували у тісному зв'язку з церковно-релігійними установами. Шкільна система контролювалася римо-католицькою та греко-католицькою церквами, зокрема чернечими орденами францисканців, єзуїтів, домініканців, кармелітів, василіан, які наприкінці XVIII ст. утримували на Правобережжі близько 120 монастирів, при яких працювали шкільні установи⁶⁹⁶. У 1773 р. з території Речі Посполитої вигнали орден єзуїтів, а їхні школи Едукаційна комісія передала василіанам.

Перші кроки нової російської влади у сфері освіти спрямовувалися на обмеження польського шкільництва та формування російської системи освіти на тлі боротьби проти греко-католицької та римо-католицької церков. У Височайшому Указі генерал-губернатору князю Рєпніну «Про порядок управління Великим князівством Литовським» (1794 р.) Катерина II підкреслювала, що «виховання молоді щодо своєї важливості повинно звернути на себе увагу наших властей, щоб у майбутньому воно базувалося на покорі Божому та Цивільному закону. Як відомо, Віленська академія, а тим паче школи піарів, були страшними, богопротивними та згубними для всього роду людського, негативними впливами заразили литовське юнацтво, тому з глибокою прозорливістю потрібно перевіряти ці шкідливі училища та з самого початку вилучати та викорінювати витікаюче від них зло. До цього маєте докласти всі старання та способи»⁶⁹⁷.

Настанови імператриці безпосередньо стосувалися й Правобережної України. Відповідно до Височайшого Указу у Подільській і

⁶⁹⁶ *Кривошея І.* Стосунки польських аристократів і василіанського ордену в XVIII столітті (на прикладі магнатів Потоцьких) // *Еліти і цивілізаційні процеси формування націй.* – Т. 1. – Київ, 2006. – С. 241.

⁶⁹⁷ *Материалы для истории учебных реформ в России в XVIII – XIX веке.* / Составил С. В. Рождественский при участии В. Г. Соломина и П. П. Тодоровского. – СПб., 1910. – С. 637.

Волинській губерніях місцеві школи переводилися у підпорядкування регіональних органів влади. Активним учасником освітнього процесу у цей час ставала Російська православна церква, яка, крім своєї «духовної місії», виконувала ще й освітню. У травні 1796 р. у приміщеннях Острозького Преображенського монастиря, відібраного від греко-католиків, відкрили Волинську духовну семінарію⁶⁹⁸, духовне училище та катехізисну школу⁶⁹⁹. Згідно з розпорядженням Синоду, до цих навчальних закладів набирали дітей православних священників. Кількість учнів з інших станів у них не могла перевищувати 10 %⁷⁰⁰. У Санкт-Петербурзі вважали, що діти священників значно благонадійніші, будуть вірою і правдою служити Російській імперії. Викладачі цих навчальних закладів виховували в учнів зневагу до всього польського, місцевого, натомість прищеплювали любов до царя, до російської мови, культури⁷⁰¹. Після закриття Кременецького ліцею у 1836 р. у його приміщеннях розмістили Волинську духовну семінарію та духовне училище, яке з цього часу стало називатися Кременецьким⁷⁰². Синод дозволив приймати до училища також дітей католиків та уніатів, які перейшли у православну віру та отримали православні імена. Згодом церковні навчальні заклади були створені в інших регіонах Правобережної України.

Водночас розпочався наступ на уже існуючу в краї систему освіти. Першочергово це проявилось в утисках ордену василіан: наприкінці 1794 р. майже усі василіанські монастирі Брацлавського намісництва були переведені у православ'я⁷⁰³. Однак у західних губерніях (Волинській, Подільській, Мінській і Литовській) Катерина II не поспішала відкривати російські навчальні заклади. Стрімке поширення російських навчальних закладів гальмувала низка причин: по-перше, до освітньої реформи вороже поставилася місцева еліта (польська та ополячена шляхта), католицька церква, які займали домінуючі позиції у краї; по-друге, в місцевої адміністрації катастрофічно не вистачало коштів на втілення задумів центру у

⁶⁹⁸ ДАЖО, ф. 1, оп. 1, спр. 566, арк. 1.

⁶⁹⁹ Там само, оп. 71, спр. 189, арк. 3.

⁷⁰⁰ Волинские епархиальные ведомости. – 1902. – № 4. – С. 35.

⁷⁰¹ Там само. – 1881. – №. 32. – С. 792.

⁷⁰² Жилюк С. Російська православна церква на Волині (1793 – 1917). – Житомир, 1996. – С. 33.

⁷⁰³ Подольские епархиальные ведомости. – 1873. – № 18. – С. 608 – 611.

життя; по-третє, бракувало учительських кадрів. У такій складній ситуації «Комісія заснування народних училищ» рекомендувала Сенату розпочати якомога швидше запроваджувати у навчальних закладах краю російську мову. Пропонувалося також внести зміни у вивчення таких предметів, як історія, географія та право. Окреслені заходи мали дещо уніфікувати освіту та внести в неї «російський дух».

У роки правління Павла I на Правобережжі України відновили функціонування триступеневої шкільної системи, яка ґрунтувалася на кількасотлітній польській традиції. Вона складалася з мережі церковних і світських початкових шкіл, середніх шкіл (на зразок єзуїтських колегій) і Віленської академії (з 1803 р. – Віленський університет)⁷⁰⁴. Тільки на Волині на початку ХІХ ст. шкільна система була представлена п'ятьма василіанськими, трьома піярськими, одним кармелітським і чотирма приватними навчальними закладами. Водночас зауважимо, що офіційна статистика не відображала реальної ситуації, оскільки російська адміністрація не мала відомостей про кількість училищ на території краї.

На початку ХІХ ст. Санкт-Петербург почав активніше залучати до реалізації своєї освітньої політики православну церкву. Із 1803 р. Російська православна церква починає відкривати на території імперії парафіяльні та сільські училища, які на Правобережжі України мали стати альтернативою польським школам. Проте цей процес зіткнувся з рішучим опором польської шляхти, яка небезпідставно вважала освіту оплотом повернення до «старої Польщі». Як наслідок, якщо на початку ХІХ ст. в імперії діяло 2000 таких освітніх закладів, то на території краю – тільки декілька⁷⁰⁵. Таким чином, на початку ХІХ ст. на Правобережжі України практично не було російських навчальних закладів (крім церковних), а влада не мала достовірних відомостей про кількість польських шкіл.

У 1803 р. на території приєднаних від Речі Посполитої губерній розпочався процес формування нової системи освіти. Зокрема, було створено Віленський навчальний округ, до якого увійшло Правобережжя України (Київська, Волинська та Подільська губернії). О. Левицький зауважував, що у цих губерніях «уряд ... підкоряв її [школу – Ю. П.]

⁷⁰⁴ *Канпелер А.* Росія як поліетнічна імперія. Виникнення. Історія. Розпад. – Львів, 2005. – С. 114.

⁷⁰⁵ *Мукалов Н.* Народная школа в Юго-Западном крае. Историко-статистический очерк. – Киев, 1892. – С. 9.

нагляду не лише з боку навчального й адміністративного начальства, але й з боку місцевого дворянства в особі його предводителів і почесних попечителів, наче ігноруючи той факт, що ці почесні посади повсюдно в краї були в руках поляків»⁷⁰⁶. Навчальний округ очолив відомий польський діяч А. Чарторийський, до якого прихильно ставився не тільки міністр освіти граф Завадовський, а й імператор Олександр II. Куратором (генеральним візитатором училищ) шкільної округи, яка включала усі губернії Правобережної України, указом царя був призначений Т. Чацький⁷⁰⁷. «Хитрі й заможні полонізатори..., величезні фанатики, князь Адам Чарторийський і Фадей Чацький, – констатував сучасник подій І. Кулжинський, – перепробувавши різні засоби до утвердження і поширення польського елемента на Волині, обома руками схопилися за народну освіту як за найвірніший засіб пропаганди»⁷⁰⁸.

Досить швидко, усвідомивши недолугість спроб щодо створення альтернативи польській системі освіти, російська колоніальна адміністрація почала боротися з її головним рушієм – Т. Чацьким. На початку 1807 р. згідно з наказом Київського військового губернатора Голеніщева-Кутузова його вислали до Харкова. Проте влітку цього ж року завдяки клопотанню впливових російських чиновників імператор дозволив йому повернутися на територію Південно-Західного краю⁷⁰⁹. Натомість А. Чарторийський продовжив розбудову системи польської освіти. Він запропонував створити єдину систему освіти: гімназії з 4-річним терміном навчання (відкривалися в губернських містах), повітові училища з 2-річним терміном навчання (відкривалися в повітових центрах), нижчі церковно-приходські школи з одним роком навчання (відкривалися при кожному костьолі)⁷¹⁰. Значні надії покладалися на римо-католицьку церкву, яка мала значний досвід в організації освіти та необхідні для відкриття й утримання шкіл кошти. Уже в жовтні 1803 р. за ініціативи Т. Чацького, якого російський дослідник В. Шульгін

⁷⁰⁶ *Левицкий О.* Из жизни учебных заведений Юго-Западного края в 1840-х годах // Киевская старина. – 1906. – С. 2.

⁷⁰⁷ *Сбитнев И.* Записки Ивана Матвеевича Сбитнева (Из времени учреждения на Волыни и Подолии, после восстания 1831 г., русских школ, взамен польских). – Киев, 1887. – С. 49.

⁷⁰⁸ *Кулжинский И.* Воспоминания о Волыни. – Б. м., б. в. – С. 3.

⁷⁰⁹ *Сбитнев И.* Записки Ивана Матвеевича Сбитнева... – С. 55 – 56.

⁷¹⁰ *Волынь.* Исторические судьбы Юго-Западного края. – Спб., 1888. – С. 262.

назвав «творцем світської освіти у Південно-Західному краї»⁷¹¹, у Луцьку було проведено з'їзд католицького духовенства. Його відкрив генеральний візитатор, який переконував присутніх у необхідності «всякому поляку знати Закон Божий, арифметику, рідну, тобто польську, мову». Далі Т. Чацький запропонував відкрити на Волині 85 парафіяльних училищ, на Поділлі – 26 і на Київщині – 18. Ці пропозиції були підтримані і з'їзд ухвалив відкрити при кожному костьолі приходську школу й утримувати її з доходів костьола⁷¹². Єпископи зобов'язували духовенство виділяти церковну десятину на утримання шкіл, а священників – відкривати школи при костьолах.

Особливо активно реалізовував рішення з'їзду Кам'янецький єпископ Дембовський, зусиллями якого відкривалися школи в Тиврові, Летичеві, Мурафі, Тульчині, Сокільцях, Солобківцях, Шарівці та інших населених пунктах Подільської губернії⁷¹³.

14 липня 1804 р. Санкт-Петербург, згідно з пропозиціями А. Чарторийського, затвердив розпорядження про облаштування училищ у Віленському навчальному окрузі. Однак російська адміністрація прагнула поставити освітні заклади під свій жорсткий контроль: приходські школи повинні були контролюватися «наглядачем» повітового училища; повітові училища – директором гімназії; гімназії – керівництвом відповідного університету⁷¹⁴. Система опіки російської влади над освітніми закладами викликала спротив Т. Чацького. 30 липня 1804 р. він запропонував новий Статут приходських училищ Волинської, Київської та Подільської губерній, який затвердили у 1807 р. Він передбачав створення нової системи нагляду за початковими школами, в якій головну роль відігравали б місцеві дворяни в особі їх предводителя та духовенство⁷¹⁵. Таким чином, Т. Чацький відстояв інтереси польського шкільництва в царині загального контролю над освітою.

⁷¹¹ Шульгин В. Юго-Западный край в последнее двадцатилетие (1838 – 1863). – Киев, 1864. – С. 29.

⁷¹² Сбитнев И. Записки Ивана Матвеевича Сбитнева... – С. 50 – 51.

⁷¹³ Зваричук Е. Діяльність римо-католицької церкви в галузі освіти на Поділлі у першій половині XIX ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. – 1999. – Т. 3 (5). – С. 137.

⁷¹⁴ Рождественский С. В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения: 1802 – 1902 гг. – М., 2011. – С. 71.

⁷¹⁵ Симашкевич М. Римское католичество и его иерархия на Подолии. – Камянец-Подольский, 1872. – С. 406.

Водночас, частина російських високопосадовців вважала за необхідне створити в Києві університет – центр культурного, освітнього розвитку Південно-Західного краю імперії. Ідея викликала занепокоєння польської еліти, яка усвідомлювала, що після створення університету поляки втратять гегемонію в освітній галузі. Польська шляхта протидіяла відкриттю університету. У 1805 р. до Києва для вивчення можливості відкриття університету приїхав міністр освіти граф Завадовський. Т. Чацький намагався переконати міністра відмовитися від цієї ідеї, зважаючи на такі чинники: 1) існував університет у Харкові; 2) Київ розташований фактично на периферії Південно-Західного краю (університет не зможе ефективно впливати на розвиток місцевої освіти); 3) шляхта, яка фінансує освітні проекти, не зможе надалі вкладати значні кошти у вищу школу в Києві, оскільки місто – центр православ'я⁷¹⁶. Граф Завадовський погодився з цими аргументами.

Відмова від ідеї створення університету у Києві відкрила широкі можливості для подальшого розвитку польської системи освіти на Правобережжі України, яка, на думку В. Шульгіна, «прагнула до полонізації краю»⁷¹⁷. У цей період у краї з'являються добре оснащені школи у Бердичеві, Житомирі, Межиріччі, Володимирі-Волинському, Клевані, Любарі, Овручі. Загалом в губерніях регіону, за сприяння Т. Чацького, було засновано 126 шкіл⁷¹⁸. Вони відкривалися й утримувалися винятково коштом римо-католицької церкви та місцевої шляхти. У школах навчали Закону Божого, читанню та писанню польською мовою, початків арифметики, правил морально-етичної та суспільної поведінки, історії Старого завіту, латинської мови. Основна мова викладання – польська. Незважаючи на те, що російську мову включили в навчальну програму, проте її викладали окремим учням за їх бажанням. Не кращою була ситуація із вивченням Закону Божого православного віросповідання⁷¹⁹.

⁷¹⁶ Бабійчук В. Польський фактор в освіті Волині в першій половині XIX століття // Наукові записки. – Вип. 14. – Київ, 2000. – С. 69.

⁷¹⁷ Шульгин В. Юго-Западный край в последнее двадцатипятилетие 1838 – 1863. – Киев, 1864. – С. 30.

⁷¹⁸ Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной императорским русским географическим обществом. Юго-Западный отдел. Материалы и исследования, собранные П. П. Чубинским. – Т. 7. – Спб., 1872. – С. 224.

⁷¹⁹ Костриця М., Кондратюк Р. Житомир: підручна книга з краєзнавства. – Житомир, 2006. – С. 113.

Єдиним навчальним закладом на Правобережжі України, який завдяки значній меценатській підтримці польської та спольщеної української шляхти за рівнем матеріально-технічного, методичного, кадрового забезпечення стояв на рівні найкращих європейських шкіл, був Кременецький ліцей. У навчальному закладі функціонували хімічна лабораторія, ботанічний сад, бібліотека, друкарня, а також математичний, фізичний, природничий кабінети. Навчальний процес забезпечували викладачі, особисто запрошені Т. Чацьким із Львівського, Віленського університетів та Краківської академії⁷²⁰. Серед них: Е. Словацький, А. Зелінські, Ю. Коженювський, Й. Лелевель, А. Анджейовський, В. Бестер, О. Міцкевич (брат Адама Міцкевича) та ін. Ліцей дав освіту відомим поетам, літераторам, вченим – М. Гославському, А. Мальчевському, О. Пшездецькому, Т. Падурі, С. Вітвицькому, Т. Олізаровському, Густаву та Нарцису Олізарам та іншим. Вони поповнили ряди представників «української школи» в польській літературі доби романтизму⁷²¹.

Російська адміністрація намагалася поставити під свій контроль діяльність Кременецького ліцею. Зокрема, у 1810 р. на Волині працювала спеціальна комісія, яка «розслідувала спосіб викладання наук у волинському ліцеї та чи відповідає він потребам уряду»⁷²². Однак висновки комісії, які засвідчили, що у навчальному закладі «нічого російського не було», не вплинули на ситуацію в освітній сфері краю. Тільки у 1832 р., після поразки польського повстання, Кременецький ліцей було ліквідовано, а його матеріальна база, за винятком будівель, передана до Києва. У 1834 р. на її основі відкрили університет св. Володимира. Всі приміщення ліцею передали православній духовній семінарії.

Наступ російської адміністрації на польське шкільництво Правобережної України посилювався у 1810 р., після призначення міністром освіти графа К. Розумовського. Він поновив діяльність ордену єзуїтів, який раніше домінував в освітній сфері регіону, а також не визнавав керівної ролі Віленського навчального округу. Водночас посилювався нагляд за навчальними закладами та навчальною

⁷²⁰ *Сбитнев І.* Записки Івана Матвеевича Сбитнева... – С. 53.

⁷²¹ *Баженова С.* Кременецький ліцей – осередок романтичного регіоналізму // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський, 2003. – Т. 3. – С. 124 – 125.

⁷²² *Сбитнев І.* Записки Івана Матвеевича Сбитнева... – С. 55 – 56.

літературою, якою користувалися студенти. Згідно з рішенням від 2 вересня 1810 р. навчальні заклади зобов'язувалися направляти в департамент народної освіти книги, журнали, газети, які використовувалися у школах⁷²³.

Значно активніше русифікацією народної освіти зайнявся наступник К. Розумовського на посаді міністра освіти – О. Голіцин, який одночасно обіймав посаду міністра духовних справ. У цей період були змінені навчальні програми та плани (збільшено кількість годин на вивчення Закону Божого, в школах значно зросла роль і вплив священників)⁷²⁴, введено новий статут духовних семінарій та училищ⁷²⁵. Ці заходи, на думку міністра, мали б стримати поширення вільнодумства серед молоді, а в західних і південно-західних губерніях – зменшити польські впливи у сфері освіти.

На початку 1820-х рр. Санкт-Петербург перейшов до конкретних дій щодо обмеження польського впливу в школах західних і південно-західних губерній імперії. Із займаної посади звільнили А. Чарторийського, внесли зміни до статутів навчальних закладів. Новопризначений міністр освіти Шишков відзначав, що виховання молоді повинне стати російським, незважаючи ані на віру, ані на національність. Виходячи з цього, внесено істотні зміни в навчальні плани шкіл усіх рівнів. У 1828 р. Санкт-Петербург затвердив новий освітянський Статут, який передбачав тріступеневу систему освіти: початкова (приходські та повітові училища); середня (гімназії); вища (університети)⁷²⁶.

Нову хвилю русифікації освітньої системи Правобережної України спровокувало повстання 1830 – 1831 рр. Після його придушення Микола I наказав «закрити усі польські навчальні заклади та створити, замість них, російські»⁷²⁷. Планувалося посилити державний контроль за освітньою галуззю, розробити новий зміст освіти, обмежити діяльність приватних навчальних закладів і встановити жорсткий контроль за педагогічними кадрами. Реалізуючи ці плани, тільки впродовж 1831 р. на Правобережжі України закрили 245 поль-

⁷²³ Бабійчук В. Польський фактор в освіті Волині... – С. 72 – 73.

⁷²⁴ Рождественский С. В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения: 1802 – 1902 гг. – М., 2011. – С. 136 – 137.

⁷²⁵ Жилюк С. Російська церква на Волині (1793 – 1917). – Житомир, 1996. – С. 25.

⁷²⁶ Исторический обзор... – С. 136 – 200.

⁷²⁷ Сбитнев И. Записки Ивана Матвеевича Сбитнева... – С. 1.

ських навчальних закладів⁷²⁸. Частина учителів та учнів, яких влада підозрювала у допомозі повстанцям, зазнали переслідувань. Зокрема, у Вінниці поліція, звинувативши у створенні «таємного товариства», заарештувала й ув'язнила п'ятнадцять польських учнів. Дванадцятьох з них віддали в солдати⁷²⁹. На початку 1831 р. Волинську та Подільську губернії було виведено зі складу Віленського навчального округу та включено до Харківського. Однак у січні 1832 р. створили новий навчальний округ – Київський, до якого увійшли Волинська, Київська, Подільська та Чернігівська губернії. Ці організаційні зміни дозволили встановити ефективніший контроль за навчальними закладами краю, ослабити організаційний вплив польських аристократичних кіл на них.

Проте найбільшим ударом не тільки по польському шкільництву, а й загалом по «шляхетському духу» стало закриття Кременецького ліцею⁷³⁰. Французький дослідник Д. Бовуа вважав, що «спектакль перевезення до Києва всього, що становило гордість Кременця, став ключовим моментом у політиці деполонізації». Особливо болісно поляки сприйняли втрату бібліотеки ліцею, яка нараховувала 34 тис. томів і «мала вартість символу тим більшого, бо до її складу входила викуплена Т. Чацьким стара бібліотека королівського замку у Варшаві разом з королівськими меблями»⁷³¹.

Згідно з розпорядженням Міністерства освіти усі існуючі на території краю навчальні заклади, що працювали за Статутом 1828 р., реорганізовувались, а польська мова – заборонялася. Надалі вона використовувалася тільки для викладання Катехізису. Студенти та учні, які бажали її вивчати, могли це зробити за додаткову плату в позаурочний час.

Чільні діячі Міністерства освіти відзначали, що окреслені заходи принесуть результат тільки за умови реорганізації навчального процесу. У червні 1832 р. київський генерал-губернатор В. Левашов направив до Санкт-Петербурга проект реформування освіти на території Правобережної України, який складався з трьох частин: 1) перетворення більшості польських навчальних закладів у російські; 2) відкриття додаткових російських навчальних закладів; 3) забезпечення всіх

⁷²⁸ ЦДАК України, ф. 707, оп. 1, спр. 732, арк. 35 – 36.

⁷²⁹ Там само, ф. 442, оп. 728, спр. 39, арк. 12.

⁷³⁰ *Баженова С.* Кременецький ліцей... – С. 126.

⁷³¹ *Бовуа Д.* Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1834 – 1863). – Київ, 1996. – С. 280 – 281.

навчальних закладів російськими вчителями. Уже в липні 1832 р. міністр освіти К. Левен представив основні положення проекту реформ особисто імператору, звернувши увагу Миколи I на недостатню державну матеріальну підтримку російських навчальних закладів⁷³².

Російський царизм врахував пропозиції генерал-губернатора В. Левашова. Як наслідок, на Правобережжі України відкрили низку нових середніх навчальних закладів (гімназії у Києві, Житомирі, Луцьку, повітові дворянські училища в Острозі, Новограді-Волинському, Старокостянтиніві та ін. містах)⁷³³. Зазнала значних змін система початкової освіти – замість польських шкіл колоніальна адміністрація почала відкривати російські. Зокрема, згідно з наказом Миколи I від серпня 1832 р. у шести повітових містах Київської губернії коштом приказів громадської опіки, відкривалися початкові школи⁷³⁴. Русифікація системи освіти відбувалася й в інших губерніях краю, однак проходила вона складно та повільно. Напередодні 1838 р. на території Правобережжя України реформовано 19 колишніх польських шкіл і відкрито 19 нових⁷³⁵.

Влада прагнула позбутися старих польських педагогічних кадрів. Вчителів польських шкіл не брали на роботу в нові навчальні заклади, а переводили у відповідні навчальні заклади до Полтавської та Чернігівської губерній⁷³⁶. На їх місце «для облаштування навчальних закладів у Південно-Західному краї на нових началах», направлялися вчителі з великоросійських і лівобережних українських губерній.⁷³⁷

Наступним кроком російської адміністрації стали заходи щодо ослаблення матеріальної та ідеологічної залежності шкіл від католицької церкви та польської шляхти. 3 грудня 1831 р. Комітет у справах західних губерній затвердив правила конфіскації католицьких монастирів. Реалізуючи їх тільки, на Волині закрили та передали православної церкві 35 монастирів і 50 костьолів⁷³⁸. Загалом, упродовж 1832 – 1833 рр. майже усі школи при монастирях і костьолах закрили, а ті, що залишилися, підпорядковувалися цивільному

⁷³² ДАЖО, ф. 70, оп. 1, спр. 213, арк. 25.

⁷³³ Макаров А. Малая энциклопедия киевской старины. – Киев, 2005. – С. 338.

⁷³⁴ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 794, спр. 186, арк. 4.

⁷³⁵ Шульгин В. Юго-Западный край в последнее двадцатипятилетие... – С. 30.

⁷³⁶ Там само. – С. 79.

⁷³⁷ Сбитнев И. Записки Ивана Матвеевича Сбитнева... – С. 1.

⁷³⁸ Див.: ДАЖО, ф. 70, оп. 1, спр. 23, арк. 14.

училищному начальству. Надалі школи отримали право навчати бідних і сиріт читанню, писанню, рахуванню, з обов'язковим вивченням російської мови.

Російський царизм намагався підпорядкувати процес виховання (перевиховання) учнів не тільки у стінах навчальних закладів, але й поза ними. Адже діти приходили до школи із закладеним батьківським вихованням, світоглядом. «Те відчуття фанатизму та брехливого патріотизму, яке, з самого ніжного віку, плекається у дітей, – зауважував попечитель Київського навчального округу фон Братке, – стає непереборною перешкодою зближення місцевих мешканців з російськими... за малим винятком усі діти з цими почуттями вступають до училищ і через це всякий вплив на них є досить проблематичним»⁷³⁹. Враховуючи цей чинник, російською адміністрацією здійснена спроба максимально ізолювати учнів від вуличного та батьківського впливу. Наприклад, у 1834 р. учнів Першої Київської гімназії зарахували на навчання до «благородного пансіону», навчальний процес у якому будувався на основі казарменого принципу. Учні постійно перебували під пильним оком наглядачів, нічних чергових («дядьків»), яких набирали з відставних солдат. Уроки учні робили під наглядом чергових учителів. У місто вони виходили тільки у супроводі вчителів⁷⁴⁰.

Новий міністр народної освіти С. Уваров констатував, що народна освіта повинна «...здійснюватися в дусі, який об'єднував би православ'я, самодержавство і національну свідомість»⁷⁴¹. Під його керівництвом розпочався новий наступ на приватні школи. Розроблені С. Уваровим пропозиції у цій сфері були враховані у сенатському указі від 28 листопада 1833 р., згідно з яким приватні школи могли відкривати тільки благонадійні піддані Російської імперії під жорстким контролем міністерства освіти⁷⁴². Санкт-Петербург наголосив власникам приватних шкіл, щоб більшість предметів у них викладалася російською мовою. Згодом «порада» стала офіційною вимогою⁷⁴³. Водночас заборонялося використовувати в навчальному процесі польську мову⁷⁴⁴.

⁷³⁹ Шульгин В. Юго-Западный край в последнее двадцатипятилетие... – С. 34.

⁷⁴⁰ Макаров А. Малая энциклопедия киевской старины... – С. 338.

⁷⁴¹ ЦДАК України, ф. 710, оп. 1, спр. 54.

⁷⁴² ДАЖО, ф. 71, оп. 1, спр. 142, арк. 10 – 11.

⁷⁴³ Там само, оп. 1, спр. 14, арк. 3 – 4.

⁷⁴⁴ Там само, спр. 1158, арк. 5.

У березні 1834 р. київський генерал-губернатор В. Левашов розіслав губернаторам краю циркуляр, у якому взагалі заборонив діяльність приватних шкіл⁷⁴⁵. У підсумку – на території краю закрили усі приватні польські школи. Тільки в одному Кременці перестали працювати 23 приватні пансіони, які утримувалися здебільшого колишніми викладачами ліцею⁷⁴⁶.

С. Уваров прагнув не тільки організаційно зміцнити та розбудувати російську систему освіти, а й наповнити її «російським духом». Для реалізації цих ідей важливе місце відводилося університету Святого Володимира. На цей вищий навчальний заклад покладалося завдання повної русифікації Правобережної України. Микола I, зокрема, заявив: «Університет – це мій твір, але я перший покладаю на нього руку, якщо виявиться, що він не відповідає своєму призначенню і добрим планам уряду. А призначення університету – поширювати російську культуру і російську народність у спольщеній західній Росії».

Імператор виконав погрозу, дізнавшись про діяльність в університеті польського таємного товариства, члени якого розповсюджували серед студентів заборонену польську літературу: 26 студентів-поляків відправили на різні терміни служби до війська, 8 – переведено до Казанського університету. Постраждали також поляки-викладачі, яких перевели на роботу в інші міста імперії. Сам університет був закритий. Однак через рік він відновив свою роботу.

Значний обсяг роботи проводила колоніальна адміністрація щодо створення на території Правобережної України середніх навчальних закладів. У краї було заплановано відкрити чотири російські гімназії (у Вінниці, Житомирі, Кам'янці-Подільському, Луцьку) та чотири повітові школи (в Клевані, Новограді-Волинському, Острозі та Старокостянтинові)⁷⁴⁷. Київський генерал-губернатор В. Левашов особисто звернувся з листами до луцького предводителя повітового дворянства та до луцького католицького єпископа, в яких намагався заручитися підтримкою авторитетних у шляхетських колах людей щодо підтримки ідеї відкриття російських гімназій і повітових шкіл. Упродовж листопада 1832 р. предводителі дворянства правобережних губерній отримали з Києва заклики про сприяння популяризації російських гімназій і повітових шкіл⁷⁴⁸.

⁷⁴⁵ ДАЖО, ф. 70, оп. 1, спр. 23, арк. 141 – 142.

⁷⁴⁶ Там само, арк. 74 – 78.

⁷⁴⁷ Там само, арк. 49.

⁷⁴⁸ Там само, арк. 56 – 62.

Санкт-Петербург намагався залучити польську шляхту до навчання в російських середніх навчальних закладах, надаючи їх випускникам значні пільги. Найкращі випускники гімназій зараховувалися на навчання до університетів. Інші випускники мали перевагу для вступу на державну службу, а також перед тими, хто здобув освіту в інших навчальних закладах. Шляхтичі, які закінчили російські середні навчальні заклади, після року державної служби (після п'яти років для «непідтверджених» шляхтичів) зараховувалися до 14 розряду в «Табелі про ранги». В умовах активної політики декласації дрібної шляхти це дозволяло частині шляхти уникнути переведення в податні стани. Така політика давала певні результати. Зокрема, 1 травня 1833 р. дві тисячі шляхтичів Новоград-Волинського повіту звернулися до губернатора з проханням прискорити відкриття повітової школи⁷⁴⁹. Водночас, місцеві адміністрації намагалися підняти соціальний статус та авторитет учителів цих шкіл.

Більшість польських магнатів Правобережної України протидіяла розбудові російських навчальних закладів. Зокрема, князі Сангушки не давали згоди на відкриття школи в повітовому центрі – містечку Заслав, яке належало цій родині. Все ж проведена Санкт-Петербургом, Святійшим Синодом і адміністрацією Правобережної України робота приносила позитивні результати. У 1840 р. у регіоні уже діяла розгалужена мережа світських і церковних російських по суті та по духу навчальних закладів. За кількісними параметрами російські навчальні заклади не поступалися польським, які були закриті після повстання 1830 р. Однак поширення російської освіти тільки серед привілейованих прошарків суспільства (дворянство, купецтво), без залучення селянства, не дозволили російському царизму встановити повний ідеологічний контроль над населенням регіону. Ситуація дещо змінилася упродовж 1836 – 1837 рр. Синод видав указ про облаштування (під наглядом духовенства) шкіл для селянських дітей.

Русифікаторська політика Санкт-Петербургу не привела до ліквідації в шляхетському молодіжному середовищі польського патріотичного духу. Низка російських високопосадовців закликала владу посилити асиміляторську політику. Під час інспекційної поїздки Волиню генерал Маслов заявив, що польську молодь з правобережних губерній потрібно вирвати зі звичного середовища і

⁷⁴⁹ Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор... – С. 285.

направляти на навчання до столиці або ж інших великоросійських міст, а після закінчення навчання – обирати місцем їх служби внутрішні регіони імперії⁷⁵⁰. Головним завданням діяльності Київський генерал-губернатор Д. Бібіков, якого Микола I у 1848 р. призначив ще й куратором Київського навчального округу, визначив «оздоровлення краю ... та завершення його возз'єднання з Російською імперією»⁷⁵¹. Для реалізації цієї мети, констатував чиновник, необхідно ізолювати молодих поляків від впливу католицької церкви і навіть польського середовища. Ідеї Д. Бібікова підтримали у Санкт-Петербурзі, що вилилося у розробці міністерством освіти заходів щодо «перетворення існуючих в краї шкіл у пансіонати». Їх завдання – не стільки навчати, скільки виховувати польську молодь «у дусі вірнопідданства імператору». У зверненні до місцевої заможної шляхти генерал-губернатор наголосив на турботі імператора про «підростаюче покоління», який «вирішив перетворити шляхетські гімназії й школи Київської, Подільської і Волинської губерній у закриті установи». Кожному землевласнику запропонували взяти участь у створенні таких державних пансіонів, у яких учні мешкали б і навчалися під «постійним контролем російських наглядачів». Також владою вводився новий податок, який передбачав внесення протягом десяти років суми, пропорційної кількості душ, якими володіли землевласники, з розрахунку три срібні копійки за душу⁷⁵². На губернських, повітових предводителів дворянства покладалося завдання ознайомити місцеву знать із цим зверненням, а також – отримати письмове підтвердження їх участі у цьому проекті. Однак останні фактично саботували процес створення пансіонатів⁷⁵³.

Упродовж 40 – 50-х рр. XIX ст. польська заможна шляхта, католицька церква почали відроджувати на Правобережжі України початкові школи, навчальний процес у яких зводився до вивчення Закону Божого, катехізису та молитов. Навчання в них мало проводитися російською мовою. За цим пильно стежили поліцейські урядники. У цей період такі школи відкрили при костьолах подільських містечок Ладжин, Бачва, Тетіїв, Ямпіль. Проте усі предмети у них викладалися польською мовою. Для вивчення історії та географії, як правило, використовувалися польські рукописні посібники. Міс-

⁷⁵⁰ ЦДАК України, ф. 442, оп. 1, спр. 2508, арк. 18.

⁷⁵¹ Кудрявцев Л. История губернаторства в Киеве и Украине. – Киев, 2003. – С. 162.

⁷⁵² ДАКО, ф. 1238, оп. 2, спр. 52, арк. 34.

⁷⁵³ Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор... – С. 288 – 289.

цеві чиновники відзначали, що вони спеціально написані для доказу належності краю до Польщі⁷⁵⁴.

Створення польських початкових шкіл викликало невдоволення Київського генерал-губернатора Д. Бібікова. У вересні 1840 р. імператор затвердив підготовлений ним рескрипт, в якому були викладені основні завдання колоніальної адміністрації на теренах Правобережної України. У документі відзначалося, що «Київська, Волинська і Подільська губернії, віками відірвані від Росії, з якою пов'язані вірою і походженням, не змогли одразу, після повернення до правічних російських областей, позбутись усіх наслідків іноземного панування». Враховуючи це, імператор поставив перед губернаторами низку конкретних завдань, а саме – сприяти «поширенню російського національного духу та знищувати будь-які чужі прояви»⁷⁵⁵.

Канцелярія генерал-губернатора розіслала в губернії циркуляр із грифом «цілком таємно», в якому вимагалось зібрати та надіслати до Києва перелік маєтків, у яких діяли школи з польською мовою навчання. Зібрана поліцією інформація засвідчила, що частина заможних польських родин (княгиня Чарторийська, граф Плятер, князь Понятовський, граф Холоневський та ін.) утримують такі школи. Від землевласників почали вимагати перевести ці школи на російську мову навчання або ж узагалі їх закрити. 10 березня 1845 р. Д. Бібіков надіслав справникам трьох губерній краю розпорядження, в якому відзначалося: «Немає жодної потреби вчити селянських дітей польської мови, навіть якщо вони й католицького віросповідання»⁷⁵⁶. Високопосадовець констатував: «Справжні росіяни не повинні розмовляти іншою мовою, крім російської, і не мають потреби знати чужу мову»⁷⁵⁷. Після піврічної боротьби із заможною польською шляхтою частину польських шкіл все ж таки закрили. Зокрема, у 1845 р. поліція ліквідувала у містечку Янів Літинського повіту Подільської губернії школу, яка діяла при місцевому костьолі, через те, що учні вивчали польську мову. Ксьондз Холоневський надав поліції підписку із відмовою надалі займатися викладацькою діяльністю. Таких випадків було чимало. Як наслідок, чергова спроба польської шляхти Правобережної України відродити польське шкільництво зазнала невдачі передусім

⁷⁵⁴ Подолие. – СПб., 1891. – С. 253.

⁷⁵⁵ Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревизор... – С. 227.

⁷⁵⁶ Там само. – С. 103.

⁷⁵⁷ Там само. – С. 100 – 101.

зусиллями Київського генерал-губернатора Д. Бібікова, який у подальшому намагався поширити «досвід Київського навчального округу на інші губернії імперії»⁷⁵⁸.

Новий київський генерал-губернаторі І. Васильчиков дещо послабив тиск на польське шкільництво. За протекції імператриці Київський навчальний округ очолив ліберальний М. Пирогов⁷⁵⁹. До певної міри він продовжив освітню політику свого попередника, здійснивши низку заходів для подальшого зміцнення позицій російської освіти. Передусім це стосувалося відкриття парафіяльних шкіл, в яких дітей навчали «молитов церковнослов'янською мовою та читання й писання російською». Православним священикам для занять освітніми справами надавалася організаційна і матеріальна допомога. Робота у цій сфері дала значні результати: тільки упродовж 1859 – 1860 рр. у восьми повітах Київської губернії відкрили 548 парафіяльних православних шкіл⁷⁶⁰.

Посилена русифікація початкової освіти вкотре викликала опір польської шляхти Правобережної України, а також національно свідомого студентства, представники якого створили «Товариство наукової допомоги польському народові Волині, Поділля й Україні». Члени організації створювали недільні школи для міських ремісників і відкривали початкові школи⁷⁶¹. Під тиском католицької церкви Олександр II дозволив у кількох гімназіях і школах краю, що перебували під опікунством благонадійних аристократів, вивчати польську мову. До цих шкіл на роботу запросили відомих польських педагогів. Зокрема, до Білої Церкви приїхав вчителювати В. Козловський, до Немирова – В. Коперницький. У Рівному в маєтку Любомирських працював М. Дубецький. Викладачі польської мови з'явилися також у гімназіях Житомира та Києва⁷⁶². Тоді ж ухвалено рішення про відкриття у Київському університеті кафедри польської мови. Проте через негативне ставлення до цього рішення «групи університетських викладачів, вихідців із сімей священиків», кафедра залишалася незайнятою навіть у 1863 р.⁷⁶³

⁷⁵⁸ Кудрявцев Л. История губернаторства в Киеве и Украине... – С. 163.

⁷⁵⁹ Там само. – С. 201.

⁷⁶⁰ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 810, спр. 192.

⁷⁶¹ Kieniewicz S. Powstanie styczniowe. – Warszawa, 1972. – S. 41.

⁷⁶² Wielhorski W. Ziemie ukraiinne Rzeczypospolitej, zarys dziejow // Pamietnik Kijowski. – Т. I. – London, 1958. – S. 73.

⁷⁶³ Bobrowski T. Pamietnik mojego życia. – Т. II. – Warszawa, 1979. – S. 359 – 360.

Восени 1859 р. під час перебування Олександра II на Правобережжі подільська шляхта передала йому послання, в якому 200 знатних місцевих шляхтичів просили, «щоб діти... католицького віросповідання могли навчатися принаймні початкових елементів своєї віри»⁷⁶⁴. 16 січні 1860 р. Київський генерал-губернатор отримав розпорядження Ради міністрів, у якому відзначалося: «Віднині римо-католицькому духовенству надаються рівні з православним духовенством права щодо навчання засад віри»⁷⁶⁵.

Місцева влада не поспішала виконувати це розпорядження. До того ж, змінився керівник освітньою галуззю краю. Посаду попечителя Київського навчального округу особисто обійняв генерал-губернатор І. Васильчиков⁷⁶⁶, що привело до реставрації попереднього антипольського режиму. У цих умовах поліція і чиновники, за влучним висловом Д. Бовуа, «продовжували жити часами Бібікова». Як наслідок, відновилися утиски польського шкільництва: закривалися створені в маєтках польської шляхти парафіяльні католицькі школи. Тільки у листопаді 1860 р. гайсинський справник (Подільська губернія) припинив у своєму повіті діяльність п'яти таких шкіл⁷⁶⁷. Схожі процеси відбувалися й в інших регіонах краю.

Губернські адміністрації посилили контроль за процесом створення та функціонування шкіл. На це, зокрема, вказував циркуляр подільського губернатора від 3 листопада 1861 р., де він давав дозвіл на функціонування десяти шкіл при костьолах. При цьому губернатор зажадав від справників ужити усіх заходів для того, щоб навчання в них велося тільки російською мовою⁷⁶⁸. «Хоч ці селяни є католиками за вірою, вони росіяни за походженням, – зауважував він. – Оскільки ж між національністю й вірою немає нічого спільного, не варто... дозволяти їм вчити польську мову у ксьондзів; було б природно, щоб вони навчали їх катехізису згідно з католицьким обрядом, але по-російськи, що було б людям зрозуміліше, ніж по-польськи»⁷⁶⁹.

⁷⁶⁴ Ibid. – S. 355.

⁷⁶⁵ Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор... – С. 119.

⁷⁶⁶ Кудрявцев Л. История губернаторства в Киеве и Украине... – С. 202.

⁷⁶⁷ Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор... – С. 120.

⁷⁶⁸ Зваричук Е. Діяльність римо-католицької церкви в галузі освіти... – С. 140.

⁷⁶⁹ Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор... – С. 123.

Основним виконавцем рішень центру на місцях стала поліція, яка стежила як за відкриттям шкіл у маєтках польської шляхти та косяолах, так і за навчальним процесом у них. У разі виявлення порушень (навчання дітей польською мовою) школи закривалися. Зокрема, згідно з рішенням волинської поліції були закриті школи в маєтках Любомирських, Чацьких, Цешковських, Свідерських та ін.⁷⁷⁰ Цей процес супроводжувався поліцейськими обшуками, арештом учителів, які «пробуджували польський націоналізм»⁷⁷¹, нищенням шкільного обладнання та підручників. У місті Бердичів Київської губернії «поліцейський пристав особисто розігнав дітей зі школи, наказав своїм підлеглим повикидати лавки й стільці з шкільного приміщення і погрожував порозбивати їх на друзки, якщо учні знову зберуться»⁷⁷². «Розпочалася справжня війна за просвіту, – констатував Д. Бовуа. – Це смертельний двобій: одних – щоб зберегти вплив, інших – щоб завладіти душами українців»⁷⁷³. Скарги в урядові установи священнослужителів католицької церкви та заможної польської шляхти на дії місцевої влади залишалися здебільшого не розглянутими⁷⁷⁴.

Все ж таки, незважаючи на утиски місцевої адміністрації та активність православної церкви, на території Правобережної України і надалі діяли польськомовні школи. Серед таких шкіл виділимо початкові навчальні заклади при Ладижинському, Летичівському, Грановському косяолах Подільської губернії. У цих школах учителі (католицькі священнослужителі) намагалися прищеплювати учням любов до Польщі, закликали їх до непокори російській владі.

Антиросійські настрої польського духовенства – наслідок освітньої політики Санкт-Петербургу, адже влада намагалася віддати початкову освіту не тільки місцевим чиновникам, але й передусім Російській православній церкві. Священики прагнули не стільки збагатити дітей новими знаннями, скільки виховати їх у дусі православної церкви, покори до російської влади, російського царя.

Завдяки такій політиці позиції власне російської школи в регіоні зміцніли. Як наслідок, значно зросла мережа парафіяльних

⁷⁷⁰ ЦДАК України, ф. 442, оп. 810, спр. 255, арк. 18.

⁷⁷¹ Там само, спр. 182, арк. 52.

⁷⁷² Там само.

⁷⁷³ Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор... – С. 122.

⁷⁷⁴ Волинские губернские ведомости. – 1867. – № 127 – 134.

шкіл. Зокрема, у 1860 р. у Волинській єпархії нараховувалося уже 1055 таких шкіл, де навчалось 10100 учнів, у Подільській – 1263 (20100 учнів)⁷⁷⁵.

Імператор особисто контролював процес створення парафіяльних шкіл. Аналіз джерел свідчить, що частина російської еліти була проти клерикалізації освіти й виступала за повну передачу початкових шкіл у віддання Міністерства народної освіти. Однак після довгих вагань імператора Міністерство народної освіти отримало вказівку лише допомагати парафіяльним школам⁷⁷⁶. Не змінилася ситуація і після смерті І. Васильчикова. Новий київський генерал-губернатор М. Анненков, якого, як вказувалося в царському рескрипті, призначили тому, що він «користувався повною царською довірою та щиро співчував його поглядам і прагненням»⁷⁷⁷, жорстко відреагував на спроби польської шляхти відновити діяльність польських шкіл.

На початку 1863 р. М. Анненков рекомендував губернаторам Київської, Волинської та Подільської губерній активізувати боротьбу з польськими школами, які «поширюють польський патріотизм»⁷⁷⁸. У лютому того ж року, згідно з його наказом, у Київській губернії закрито сімнадцять парафіяльних католицьких шкіл⁷⁷⁹. Весною 1863 р. волинський поліцмейстер запропонував генерал-губернатору «повністю заборонити навчання дітей у парафіях і дозволити його лише в католицьких семінаріях, де навчають лише служби біля вівтаря». Згідно з розпорядженням М. Анненкова від травня 1863 р. на Правобережжі заборонялося вивчати католицький катехізис⁷⁸⁰.

Поразка повстання 1863 р. посилила наступ російського царизму на польську освіту. Згідно з циркулярами Міністерства народної освіти існуючі в західних губерніях імперії польські школи підлягали закриттю⁷⁸¹. Як наслідок – на Правобережжі України були

⁷⁷⁵ Лопухин А. История христианской церкви в XIX веке. – Т. 2. – Петроград, 1901. – С. 648.

⁷⁷⁶ Жилюк С. Російська церква на Волині (1793 – 1917). – Житомир, 1996. – С. 42.

⁷⁷⁷ Кудрявцев Л. История губернаторства в Кiever и Украине... – С. 208.

⁷⁷⁸ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 811, спр. 255, арк. 2.

⁷⁷⁹ Там само, оп. 810, спр. 182, арк. 4.

⁷⁸⁰ Там само, оп. 811, спр. 255, арк. 31.

⁷⁸¹ Там само, ф. 707, оп. 262, спр. 9, арк. 1 – 3.

ліквідовані всі католицькі парафіяльні школи. Особливо багато їх закрили на Волині, а саме: у Житомирському повіті такі школи перестали працювати в Івниці, Кодні, Коростишеві, Краснополі, Ліщині, Павлинові, Стецькові, Чуднові, Янушполі; в Дубнівському повіті – Берестечку та Мізочі; Кременецькому повіті – Шумську; Новоград-Волинському повіті – Полонному; Острозькому повіті – Аннополі; Старокостянтинівському повіті – Купелі та в інших населених пунктах губернії⁷⁸².

Новий київський генерал-губернатор О. Безак у травні 1865 р. надіслав циркуляр підпорядкованим йому губернаторам, у якому кваліфікував школи, що утримувалися поляками і викладання в яких велось польською мовою, «оплотом польської пропаганди». Високопосадовець наказав вжити «найсуворіших заходів щодо закриття існуючих шкіл і недопущення появи нових»⁷⁸³. У 1866 р. О. Безак заборонив учням-полякам розмовляти рідною мовою в стінах навчальних закладів. За порушення наказу учні каралися значними грошовими штрафами.

Проте повністю викоринити офіційними постановами, репресивними заходами багаторічні традиції польського шкільництва на Правобережжі України російському царизму не вдалося. На противагу державним російським школам у краї почали виникати неофіційні (таємні) польські школи та приватні пансіони. Вони, як правило, утримувалися на кошти польської знаті, ксьондзів. У них навчалися діти польських поміщиків, шляхти, заможних міщан і навіть селян⁷⁸⁴. У різний час такі школи діяли в Луцьку, Старокостянтиніві, містечку Красилів, селі Купелі Старокостянтинівського повіту, містечку Шумськ Кременецького повіту, містечку Людвиполі Рівненського повіту, містечку Шепетівка, селі Брикулі Ізяславського повіту Волинської губернії, Кам'янці-Подільському Подільської губернії та в інших населених пунктах Правобережної України⁷⁸⁵.

⁷⁸² *Zasztowt L.* Kresy 1832 – 1864. Szkolnictwo na ziemiach litewskich i ruskich dawnej Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1997. – S. 337 – 338.

⁷⁸³ *Крочак Е.* Переслідування та утиски польської освіти на Поділлі в 60-ті рр. XIX ст. // *Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки.* Збірник наукових праць за матеріалами міжнародної наукової конференції. – Хмельницький, 1999. – С. 209.

⁷⁸⁴ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 229, спр. 107, арк. 38.

⁷⁸⁵ Див.: ЦДІАК України, ф. 442, оп. 837, спр. 250, арк. 1 – 20; Там само, оп. 810, спр. 52, арк. 1; Там само, оп. 860, спр. 677, арк. 31 – 32; ДАЖО, ф. 70, оп. 2,

Інформація про існування таємних польських шкіл ретельно перевірялася поліцією. У разі її підтвердження навчальні заклади закривалися, а особи, які їх утримували, притягувалися до кримінальної відповідальності. Виявлених фактів існування таємних польських шкіл на території Правобережної України було чимало⁷⁸⁶, що змусило Санкт-Петербург посилити відповідальність осіб, причетних до їх відкриття. У 1892 р. побачив світ указ про покарання осіб за причетність до відкриття та функціонування таємних шкіл у західних губерніях імперії⁷⁸⁷.

Після придушення польського повстання 1863 – 1864 рр. Санкт-Петербург вирішив зміцнити російські впливи на Правобережжі України. Для заохочення переселенців, зокрема російських чиновників, вчителів, православних священників, у березні 1864 р. оприлюднено указ «Про збільшення утримання та видачу грошової допомоги, підйомних і прогонних грошей російським чиновникам відомств Міністерства внутрішніх справ у Південно-Західному краї». Згодом (у листопаді 1869 р.) цей нормативно-правовий акт доповнив указ «Про введення до платні від 20 до 50 % чиновникам-великоросам»⁷⁸⁸.

Паралельно з боротьбою проти польського шкільництва влада розпочала реформування усєї системи початкової освіти. Його основною метою було «виховувати серед народу релігійність і вірнопідданство». У липні 1864 р. імператор затвердив «Положення про початкові училища», яким вводилася єдина система початкової освіти. Навчання мало проводитися російською мовою. Шкільні заклади дозволено відкривати як державним установам і відомствам, так і громадським об'єднанням і, навіть – приватним особам. Загальне керівництво і контроль за навчальним процесом покладалися на відповідні (губернські, повітові) училищні ради, які склалися з чиновників і духовенства. Згідно з «Положенням» губернські учи-

спр. 24, арк. 40; *Лісевич І.* Духовно спрагли (Духовне життя польської національної меншини на Наддніпрянській Україні в 1864 – 1917 рр.). – Київ, 1997. – С. 8.

⁷⁸⁶ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 851, спр. 36, арк. 2-15; ДАВО, ф. 359, оп. 1, спр. 880, арк. 4 – 5.

⁷⁸⁷ Свод законов Российской империи, дополненный по предложениям 1906, 1908, 1909 и 1910 гг. и позднейшими узаконениями 1911 и 1912 гг. / Под ред. А. А. Добровольского. 2-е изд. – Т. XII. – Кн. 3. – Спб., 1913. – С. 223 – 224.

⁷⁸⁸ *Щербак М., Щербак Н.* Національна політика царизму на Правобережній Україні (друга половина XIX – початок XX століття). – Київ, 1997. – С. 45.

лищні ради мали очолити єпархіальні архієреї. Нагляд за релігійно-моральним вихованням учнів, благонадійністю вчителів здійснювали місцеві священики. Усі школи підпорядковувалися Міністерству народної освіти або Синоду, а в навчальному процесі керувалися підготовленими цими відомствами програмами.

«Положення про народні училища в губерніях: Київській, Подільській і Волинській» (1869 р.) фактично підпорядковувало початкові школи Правобережної України православному духовенству. Над ними встановлювався повний адміністративний нагляд, що здійснювали спеціальні інспектори-великороси або ж вихідці з лівобережних губерній України. Прийнята у березні 1876 р. спеціальна «Інструкція інспекторам народних училищ губерній Київської, Подільської, Волинської» зобов'язувала їх «наглядати» не тільки за школами, а й вчителями⁷⁸⁹.

Ситуація в освітній сфері на Правобережжі України не змінилася після смерті Олександра II, який заповів своєму синові Олександрові III активно оберігати «єдність монархії» та вести боротьбу проти «окремого розвитку різних народностей», які входили до імперії⁷⁹⁰. Провідниками національної освітньої політики у цей період стали реакційно налаштовані міністри внутрішніх справ і народної освіти Д. Толстой та І. Делянов, обер-прокурор Святійшого Синоду – К. Побєдоносцев. Про цих чиновників державний секретар О. Половцев писав, що вони «ставляться з презирством до всього, що виробило життя інших народів... а німці, поляки, фіни, євреї... оголошуються ворогами Росії без всяких шансів на примирення»⁷⁹¹.

Під впливом цих високопосадовців Санкт-Петербург значно посилив у початкових навчальних закладах роль православної церкви. Цій меті підпорядковувалася спеціальна постанова Комітету міністрів (1881 р.), а також видані в червні 1884 р. нові правила церковно-парафіяльних шкіл. У документах наголошувалося, що навчальний процес у парафіяльних школах повинні здійснювати священики, які «прищеплюють учням дух покори царській владі та

⁷⁸⁹ Сборник постановлений по Министерству Народного Просвещения. – Т. IV. – Спб., 1871. – С. 1212 – 1217.

⁷⁹⁰ Корнилович М. Заповіт Олександра II і окраїнна політика // Україна. – 1924. – Кн. 2. – С. 161 – 162.

⁷⁹¹ Зайончковский П. Российское самодержавие в конце XIX столетия (политическая реакция 80-х – начала 90-х годов). – М., 1970. – С. 117.

насаджують у їхній свідомості православні канони»⁷⁹². Крім того, Санкт-Петербург здійснив нову спробу встановити повний чиновницький контроль над польськими школами, що функціонували при римо-католицьких костьолах. 10 грудня 1892 р. побачив світ закон, який підпорядковував усі польські училища Міністерству народної освіти. Водночас, обмежено доступ польської молоді до середніх і вищих навчальних закладів імперії⁷⁹³. Це привело до того, що «школа виконувала не стільки освітні, скільки політичні функції, русифікуючи місцеве... населення»⁷⁹⁴.

Революційні події 1905 – 1907 рр. змусили російський царизм піти на певні політичні, економічні, соціальні та національні поступки. Не стала винятком освітня сфера. 17 квітня 1905 р. Микола II підписав указ «Про зміцнення початків віротерпимості», який дозволив викладати в школах Закон Божий рідною мовою⁷⁹⁵. 1 травня того ж року оприлюднено закон, який відмінив заборону на навчання дітей польською мовою у світських навчальних закладах⁷⁹⁶. 24 серпня 1906 р. Санкт-Петербург скасував ще один указ від 3 квітня 1892 р. «Про покарання за таємне навчання в західних губерніях імперії», який забороняв відкривати польські школи на Правобережжі України⁷⁹⁷.

Заходи російського царизму привели до появи на Правобережжі України низки приватних польських шкіл. У 1905 р. вони почали працювати у Старокостянтиніві, містечку Красилів, селі Западинці Старокостянтинівського повіту, в містечку Шумськ Кременецького повіту, в селі Бутовці Ізяславського повіту, в селі Пчоли Овруцького повіту Волинської губернії⁷⁹⁸. Однак місцева адміністрація намагалася обмежити можливості цих шкіл. Зокрема, російські чиновники вимагали, щоб у них навчалися тільки діти польської національності, всі предмети (за винятком польської мови та Закону Божого)

⁷⁹² Лопухин А. История христианской церкви в XIX веке... – С. 649.

⁷⁹³ Щербак М., Щербак Н. Національна політика царизму на Правобережній Україні... – С. 50

⁷⁹⁴ Там само. – С. 14.

⁷⁹⁵ ПСЗРИ-3. – Т. 25. – С. 258 – 269.

⁷⁹⁶ Там само. – С. 285.

⁷⁹⁷ ДАЖО, ф. 70, оп. 1, спр. 9, арк. 2 – 3.

⁷⁹⁸ Там само, оп. 2, спр. 24, арк. 41.

мали вивчатися російською мовою. Натомість вивчення польської мови повинно було б здійснюватися тільки факультативно⁷⁹⁹.

Керівництво новоутворених польських шкіл здебільшого ігнорувало окреслені обмеження. Активну роль у «викритті неблагонадійних» навчальних закладів відігравали священники православної церкви. Так, священник з села Крошня Житомирського повіту Волинської губернії І. Ніколаєв 17 грудня 1905 р. надіслав єпископу Волинському і Житомирському Антонію рапорт, в якому повідомляв, що в селі без належного дозволу відкрита школа «для навчання польської грамоти». У рапорті наголошено, що в школі навчаються не тільки поляки-католики, але й діти православних селян, що, на думку священнослужителя, приведе до «посилення католицького впливу на місцеве населення». Єпископ звернувся до Волинського губернатора з проханням закрити школу у с. Крошня як суспільно небезпечну. У червні 1906 р. прохання єпископа було задоволене. Проти осіб, які відкрили школу, порушили карну справу⁸⁰⁰.

Потрібно зазначити, що місцева влада активно наполягала на відміні урядових послаблень щодо польської освіти. Київський генерал-губернатор В. Сухомлінов неодноразово звертався до міністра внутрішніх справ імперії П. Столипіна з проханням закрити польські школи на території краю як шкідливі⁸⁰¹. У нових суспільно-політичних умовах головним об'єктом критики місцевих чиновників стали приватні школи, а виконавцями – повітова влада та поліція. Так, волинський губернатор Ф. Штакельберг надіслав 25 серпня 1907 р. повітовим чиновникам таємний циркуляр, у якому вказувалося, що після скасування указу від 3 квітня 1892 р. «Про покарання за таємне навчання у західних губерніях імперії» на території краю почали відкриватися без належного дозволу польські школи. Губернатор констатував, що вони утримувалися на приватні кошти та перебували під повним контролем ксьондзів, які приймали до шкіл православних дітей з метою їх навернення до католицизму.

⁷⁹⁹ Буравський О. Поляки Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. Соціально-економічне становище та культурний розвиток. Автореф. дис... канд. іст. наук. – Чернівці, 2003. – С. 130.

⁸⁰⁰ ДАЖО, ф. 1, оп. 33, спр. 2650, арк. 1 – 6.

⁸⁰¹ Лісевич І. Духовно спрагли (Духовне життя польської національної меншини на Наддніпрянській Україні в 1864 – 1917рр.). – Київ, 1997. – С. 10.

Враховуючи «небезпеку» польської системи освіти, губернатор наказав начальникам поліції встановити найсуворіший нагляд за створенням і діяльністю таких шкіл⁸⁰². Такі ж циркуляри отримали чиновники й в інших губерніях краю, що привело до активізації «боротьби» проти польського шкільництва. Тільки упродовж 1909 – 1910 рр. на Правобережжі України колоніальна адміністрація виявила та закрила 20 польських шкіл. Найбільше «постаралися» чиновники Київської губернії, які закрили 11 шкіл, волинські чиновники – 6, подільські – 3⁸⁰³. Однак це була тільки незначна частина польських шкіл, які діяли на території краю. Перехоплений поліцією лист однієї з активних організаторів таких шкіл М. Стабровської свідчить, що упродовж 1910 р. тільки вона створила на Волині 42 школи та католицькі притулки⁸⁰⁴.

Антипольська політика місцевої адміністрації змусила польське шкільництво перейти на нелегальне становище. На місці закритих поліцією шкіл створювалися нові. Організаторами польських шкіл були представники різних прошарків польського населення Правобережної України, як великі землевласники-аристократи (князь Ф. Радзивілл, графи Ходкевичі, граф К. Красицький, княжна А. Радзивілл), так і прості селяни (К. Соколовський, В. Осташевський) або ж трудові колективи (Гулевичівський склозавод Луцького повіту Волинської губернії), католицьке духовенство⁸⁰⁵.

Активність польської еліти в освітній сфері змусила колоніальну адміністрацію знову активізувати боротьбу проти польського шкільництва. 9 лютого 1911 р. Київський генерал-губернатор Ф. Трепов оприлюднив постанову, яка передбачала покарання не тільки тих осіб, які відкривали, керували такими школами або ж викладали в них, а й тих, хто сприяв їх роботі, надавав приміщення та ін⁸⁰⁶. Відновлено чинність закону «Про покарання за таємне навчання у західних губерніях імперії». Водночас значно збільшена відповідальність за його порушення (згідно з редакцією 1892 р.

⁸⁰² ДАЖО, ф. 70, оп. 1, спр. 9, арк. 40.

⁸⁰³ Щербак М., Щербак Н. Національна політика царизму на Правобережній Україні... – С. 53 – 54.

⁸⁰⁴ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 861, спр. 218, арк. 37, 72.

⁸⁰⁵ Там само, оп. 642, спр. 497, арк. 12 зв.

⁸⁰⁶ Там само, спр. 497, арк. 12 зв.

накладався штраф у розмірі до 300 руб., у новій – до 500 руб. або ж трьохмісячне ув'язнення)⁸⁰⁷.

На виявлення польських шкіл влада кинула весь місцевий адміністративний апарат. Однак Київський генерал-губернатор Ф. Трепов з тривогою повідомляв Санкт-Петербург, що «особи, причетні до відкриття та функціонування польських шкіл, притягуються до судової відповідальності, але судові заходи мети не досягають – таємні польські школи продовжують відкриватися»⁸⁰⁸. Микола II наказав вивчити ситуацію на місці та провести комплекс заходів для повної ліквідації польського шкільництва. Для цього на Правобережжя України направили високопоставленого чиновника Міністерства внутрішніх справ Зайончковського. Підсумком його перебування у краї стала доповідна записка, в якій відзначалося, що процес створення та функціонування польських таємних шкіл на території губерній Правобережної України досяг значних масштабів, а поліція, навіть знаючи про факти їх функціонування, не поспішає їх закрити. Зайончковський констатував, що важливу роль у відкритті польських шкіл відігравали численні добродійні організації, які організовували римо-католицька церква та польська еліта. Вихід із ситуації, що склалася з польським шкільництвом у Київському генерал-губернаторстві, він вбачав у посиленні роботи поліції, місцевих адміністрацій, а також в обмеженні польського просвітницького руху, фактичній забороні діяльності створених католицькими священиками, польською знаттю, добродійних організацій⁸⁰⁹. Під впливом підготовлених Зайончковським матеріалів Санкт-Петербург, адміністрації губерній Правобережної України посилили репресивні заходи щодо польського шкільництва та польського просвітницького руху.

Таким чином, наприкінці XVIII – на початку XIX ст. у регіоні діяла розгалужена мережа навчальних закладів, здебільшого підконтрольних римо-католицькій і греко-католицькій церквам, зокрема чернечим орденам францисканців, єзуїтів, домініканців, кармелітів і василіан. Однак нове правове поле, в якому довелося функціонувати

⁸⁰⁷ Сейко Н. Польське шкільництво на Волині-Житомирщині у XIX – першій половині XX ст. – Житомир, 2002. – С. 76.

⁸⁰⁸ ЦДАК України, ф. 442, оп. 642, спр. 497, арк. 12 зв.

⁸⁰⁹ ЦДАК України, ф. 442, оп. 861, спр. 218, арк. 37 – 72.

церковно-релігійним інституціям після третього поділу Речі Посполитої, значно обмежило їх можливості у сфері впливу на культурно-освітні процеси на Правобережжі. З одного боку, влада прагнула ослабити матеріальну та ідеологічну залежність шкіл від католицької, уніатської церков і польської шляхти, з іншого – намагалася позбутися старих польських педагогічних кадрів.

У цій ситуації для боротьби із польськими освітніми традиціями активно залучалася Російська православна церква.

Упродовж досліджуваного періоду влада всіляко перешкоджала розвитку системи польської освіти починаючи від початкової і закінчуючи вищою школою. Чи не єдиним навчальним закладом на Правобережній Україні, який, завдяки значній меценатській підтримці польської та спольщеної української шляхти, за рівнем матеріально-технічного, методичного, кадрового забезпечення стояв на рівні найкращих європейських шкіл був Кременецький ліцей. Після поразки польського повстання 1830 – 1831 рр., він був ліквідований російською владою, а його матеріальна база, за винятком будівель, передана до Києва. Тоді ж закрили значну кількість польських шкіл, а для посилення русифікації краю відкрили Київський університет. Однак це не привело до ліквідації у шляхетському молодіжному середовищі польського патріотичного духу.

Надалі боротьба влади з польською системою освіти тривала із перемінними успіхами. У 40 – 50-х рр. XIX ст. польська заможна шляхта, католицька церква почали відроджувати на Правобережжі України початкові школи. Однак, після поразки повстання 1863 р., існуючі в губерніях імперії польські школи підлягали закриттю. Проте повністю викоринити офіційними постановами, репресивними заходами багаторічні традиції польського шкільництва російському царизму не вдалося. На противагу державним російським школам у краї почали виникати неофіційні (таємні) школи та приватні пансіони.

На певні поступки в освітній сфері російський царизм пішов у роки революційних подій 1905 – 1907 рр., але це тривало не довго.

4.2. Дискримінація освітньої традиції євреїв

На території Правобережної України наприкінці XVIII ст. існувала розгалужена система єврейських навчальних закладів, навчання у яких базувалося на багатовіковій освітній традиції цієї етнічної групи. Єврейська освіта «починалася змалечку і тривала до смерті, і вдома, і в синагозі, була формуванням відчуття приналежності до народу [єврейського – Ю. П.] і вже потім передачею знання»⁸¹⁰. Євреї, виховуючи своїх дітей, передусім дбали про їх релігійну освіту, яка полягала у запам'ятовуванні молитов, читанні катехізису, вивченні великої кількості єврейських богословських текстів. На початку XIX ст. на Правобережжі України функціонувало 407 єврейських шкіл: у Подільській губернії – 177, Київській – 117 і Волинській – 53⁸¹¹. Ці навчальні заклади перебували поза впливом і навіть контролем російської адміністрації, що викликало обурення Санкт-Петербургу. Уже 9 листопада 1802 р. було створено «Єврейський комітет» на чолі зі Сперанським, до складу якого, крім високопоставлених чиновників, увійшли відомі єврейські громадські діячі. Комітет розглянув проект реформи єврейської освіти, який розробив Г. Державін⁸¹². Підсумком його роботи стало ухвалення першого в імперії «Положення про облаштування євреїв», яке побачило світ 9 грудня 1804 р. Згідно з ним держава гарантувала недоторканність «іудейських установ», декларувала право євреїв навчати своїх дітей без обмежень «в усіх російських народних училищах, гімназіях та університетах, у Санкт-Петербурзькій Академії мистецтв», а також здобувати університетські ступені. Передбачалося, що євреї, які не бажали віддавати своїх дітей до російських навчальних закладів, можуть створювати власним коштом школи. Водночас, у «Положенні...» наголошувалося на обов'язковості вивчення в єврейських школах мови корінного населення місцевості, де вони мешкають (російської, польської, німецької). Єврейським дітям, які навчалися в державних навчальних закладах, декларувалося право не вивчати теми, які суперечили їх релігійним переконанням⁸¹³.

⁸¹⁰ Феллер М. Єврейська освітня традиція і єврейська освіта в Україні // Євреї в Україні: історія, культура, традиція: Збірник наукових праць. – Київ, 1997. – С. 243.

⁸¹¹ ЦДАК України, ф. 442, оп. 1, спр. 1632, арк. 7 – 30; Там само, спр. 1691, арк. 1 – 37.

⁸¹² Гессен Ю. История еврейского народа в России. – М., 1993. – С. 138.

⁸¹³ ПСЗРИ-1. – Т. XXVIII. – С. 730 – 734.

У 1810 р. для вирішення освітніх справ «іновірців», зокрема євреїв Правобережної України, створено Головне управління духовних справ іноземних віросповідань (у 1817 р. управління увійшло до складу Міністерства народної освіти, а в 1832 р. – Міністерства внутрішніх справ на правах департаменту). Із 1848 р. при департаменті діяла особлива Рабинська комісія, яка розглядала всі справи, що стосувалися «правил та обрядів єврейської віри». У 1856 р. у департаменті введена посада «ученого єврея», який здійснював нагляд за єврейськими навчальними закладами⁸¹⁴.

Однак реалізувати надані євреям освітні права державні структури не могли, зважаючи на те, що єврейська молодь майже не знала російської мови, а рабини й хасиди виступали проти світської освіти, побоюючись відходу молоді від синагог. Перешкодою на шляху до російських навчальних закладів стали також укази про обмеження перебування євреїв у столичних і внутрішніх містах Російської імперії. Як наслідок, освіта єврейської молоді і надалі розвивалася виключно у релігійно-національному напрямі, що спонукало Санкт-Петербург до нових кроків щодо її реформування. У 1817 р. уряд затвердив постанову про відкриття у Польщі початкових казенних єврейських училищ⁸¹⁵. У 1822 р. в Умані Київської губернії відкрили єврейську школу з викладанням загальноосвітніх предметів⁸¹⁶.

Чергове «Положення про євреїв» (1835 р.) гарантувало євреям вільний доступ до російських навчальних закладів, передусім університетів та академій. Студенти-євреї з дозволу міністра освіти могли навчатися державним коштом. Євреям, які здобули вищу освіту й отримали звання кандидата, магістра, художника, дозволили надавати особисте почесне громадянство, а тим, хто здобув звання доктора – потомственне⁸¹⁷. Водночас, у «Положенні...» відзначалося, що євреї, які віддали дітей до «християнських навчальних закладів», зобов'язані повідомляти про свою віру, після чого дітям дозволять не відвідувати уроки Закону Божого⁸¹⁸.

⁸¹⁴ Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем. В 16 тт. – СПб, 1908 – 1913. – Т. 6. – С. 96, 580.

⁸¹⁵ Там само. – Т. 9. – Стр. 110.

⁸¹⁶ Нариси з історії та культури євреїв України. – Київ, 2005. – С. 78.

⁸¹⁷ *Забелин А.* Военно-статистическое обозрение Волынской губернии. – Киев, 1887. – С. 138.

⁸¹⁸ ПСЗРИ-2. – Т. X. – С. 321.

Згідно з новим «Положенням...» євреям дозволялося створювати власні навчальні заклади. Наголошено, що «в усякому місті чи селищі, де кількість єврейських будинків не перевищує 30-ти, дозволяється мати одну молитовну школу, а де число будинків не перевищує 80-ти – понад одну молитовну школу та одну синагогу»⁸¹⁹. Процес їх створення і функціонування підлягав жорсткому контролю держави. У 114 параграфі «Положення...» відзначалося, що «відкривати єврейські училища можна тільки з дозволу училищного керівництва, при розгляді засобів, що забезпечать їхнє утримання»⁸²⁰. Порядок викладання в цих навчальних закладах, призначення вчителів і нагляд за їх діяльністю здійснювався державою, згідно з діючими Статутами. Таким чином, держава зобов'язувала євреїв вивчати російську мову, а навчання проводити за дозволеними владою підручниками⁸²¹.

Аналіз джерел свідчить, що і це «Положення» не змінило ситуацію. Як і раніше, єврейські навчальні заклади працювали поза контролем і впливом держави, що спровокувало нову хвилю нормативно-правових актів, які регламентували освітню сферу євреїв імперії. Серед них – «Правила про цензуру єврейських книг і про єврейські друкарні», «Положення про збір євреями добровільних пожертвувань для будівництва синагог і придбання молитовних книг», «Надання місцевим губернським начальникам права знищувати заборонені єврейські книги». Усі вони спрямовувалися на ліквідацію «фанатизму» євреїв, їх особності, відчуженості від населення імперії⁸²².

У грудні 1840 р. за сприяння С. Уварова створили новий Комітет для визначення напрямів і шляхів докорінного благоустрою євреїв⁸²³. Влітку 1842 р. вийшло підготовлене Комітетом розпорядження «Про запровадження нагляду Міністерства народної освіти над усіма єврейськими навчальними закладами». У документі зазначалося, що згідно з рескриптом від 19 серпня 1827 р. «Про посилення контролю за всіма навчальними закладами» необхідно запровадити жорсткий контроль за

⁸¹⁹ Там само. – С. 323.

⁸²⁰ Там само.

⁸²¹ ПСЗРИ-2. – С. 316 – 327.

⁸²² Там само. – Т. XI. – С. 125.

⁸²³ Гессен Ю. История еврейского народа в России... – С. 81.

єврейськими навчальними закладами, а також створити спеціальну «Комісію для освіти євреїв Росії»⁸²⁴.

Основне завдання «Комісії для освіти євреїв Росії» (створена у 1842 р.) полягало в «узгодженні імперських інтересів, щодо руйнування традиційної релігійної освіти, з тривогою єврейського населення за збереження самобутньої системи єврейської освіти та виховання». До її складу ввійшли відомі представники єврейського населення імперії: рабини М. Любавицький, І. Воложинський, директор Одеського єврейського училища Б. Штерн, бердичівський банкір І. Гальперін та ін.

Важливим кроком на шляху формування нової системи єврейської освіти стало видання імператором Миколою I у листопаді 1844 р. указу «Про заснування особливих училищ для освіти єврейського юнацтва». На відміну від попередніх нормативно-правових актів, у документі визнано низьку ефективність попередніх урядових заходів щодо залучення єврейської молоді до навчання у державних навчальних закладах. Імператором запропоновано (поряд зі збереженням за євреями права навчатися у державних навчальних закладах) створити особливі єврейські училища двох типів: I-розрядні (початкові, на рівні парафіяльних училищ) і II-розрядні (прирівнювалися до повітових училищ). Підготовку вчителів і рабинів мали здійснювати Рабинські училища, які прирівнювалися до гімназій. Вчителями Закону Божого у цих навчальних закладах могли бути тільки євреї, а викладання світських предметів мали здійснювати християни. На учнів поширювалися усі пільги, які дарувалися єврейським дітям у традиційних державних школах⁸²⁵. Зазнала змін також система приватної освіти: планувалося створювати училища другого і третього розрядів, у яких мали навчатися хлопці та дівчата. Усі єврейські навчальні заклади, в тому числі приватні та меламенти, підлягали контролю з боку Міністерства народної освіти.

Положення указу «Про заснування особливих училищ для освіти єврейського юнацтва» згодом були конкретизовані низкою нових урядових розпоряджень, серед яких – «Тимчасові правила про підпорядкування єврейських навчальних закладів і домашніх вчителів нагляду Міністерства народної освіти», «Положення про державні єврейські

⁸²⁴ ПСЗРИ-2. – Т. XVII. – С. 682.

⁸²⁵ Там само. – Т. XIX. – С. 765.

училища», «Положення про єврейські приватні навчальні заклади і домашніх вчителів»⁸²⁶. Окреслені нормативно-правові акти спрямовані на те, щоб відірвати єврейську молодь від батьківських традицій і реорганізувати єврейську освіту на загальноросійських засадах. Першим кроком на цьому шляху стало зменшення різниці між єврейською традиційною школою (хедером) і державною через запровадження поряд із загальноосвітніми предметами єврейських⁸²⁷. Надалі передбачалося зменшити релігійний вплив на учнів через перерозподіл навчального часу на користь світських наук.

Єврейські навчальні заклади, зокрема й релігійні, мали підпорядковуватися губернським, повітовим комісіям, які очолювали директори училищ. Водночас, паралельно із відкриттям єврейських державних училищ планувалося закривати приватні школи. Основну мету цих заходів влучно охарактеризував сучасник подій О. Олейниченко. У статті «Народна освіта у Волинській губернії» він писав: «У Південно-Західному краї школи Міністерства народної освіти, крім загального релігійно-морального виховання народу, покликані ще служити злиттю в одну російську народність усіх різних віросповідних і племінних елементів краю... Особливо це актуально для прикордонної Волинської губернії, де інословне та іновірне населення становить більше 23 %»⁸²⁸.

Практична реалізація положень нормативно-правових актів, виданих вищими органами влади Російської імперії, розпочалася тільки у середині 40-х рр. XIX ст., що добре видно на прикладі Волинської губернії. 22 грудня 1844 р. губернська дирекція училищ підготувала статистичні дані про кількість єврейського населення на території Волині та направила їх керівництву Київського навчального округу⁸²⁹. Це було зроблено для обґрунтування необхідної кількості єврейських училищ. У цей же час створили губернську єврейську училищну комісію, яка розпочала свою роботу навесні 1845 р. Згодом у Луцьку, Новограді-Волинському, Острозі, Рівному

⁸²⁶ *Рождественский С. В.* Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения: 1802 – 1902 гг. – М., 2011. – С. 295.

⁸²⁷ *Марек П.* Очерки по истории просвещения евреев в России. Два воспоминания. – М., 1909. – С. 103.

⁸²⁸ *Олейниченко О.* Народное образование Волынской губернии // Памятная книжка Волынской губернии на 1899 г. – Житомир, 1899. – С. 59.

⁸²⁹ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 87, спр. 1016, арк. 4.

створено повітові єврейські училищні комісії. Вони контролювали як процес заснування та функціонування єврейських училищ, так і діяльність традиційних єврейських навчальних закладів (хедери, бет-мідраші, талмуд-тори). До їх складу, крім чиновників, входили представники єврейської заможної громадськості⁸³⁰.

Весною 1846 р. повітові комісії склали список із 18 міст і містечок, де планувалося відкрити 15 першорозрядних і 3 другорозрядних єврейських училищ⁸³¹. Проаналізувавши список, дирекція училищ Волинської губернії запропонувала попечителю Київського навчального округу першочергово відкрити єврейські училища у Дубно, Кременці, Острозі, Рівному та Старокостянтинові, а згодом у Луцьку, Ковелі та Корці⁸³². Одним із перших у Київському навчальному окрузі казенне єврейське училище першого розряду відкрили у 1850 р. в Житомирі⁸³³.

Розбудова нової системи єврейської освіти вимагала значної кількості підготовлених кадрів. Микола I для «підготовки вчителів єврейського закону і рабинів» 17 жовтня 1844 р. підписав указ про створення рабинських училищ, які за навчальною програмою прирівнювалися до гімназій⁸³⁴. У доданій до указу пояснювальній таємній записці викладено завдання, що ставилися перед цими навчальними закладами. Зокрема, наголошувалося, що у рабинських училищах мали вивчати єврейські предмети в обсязі необхідному для їх викладання в єврейських училищах першого та другого розрядів. Також підкреслювалося, що «ніхто не зможе стати учителем єврейських предметів, вибраним рабином, якщо не навчався в такому училищі»⁸³⁵.

На реалізацію положень цього указу Міністерство народної освіти розробило та затвердило «Положення про рабинські училища», які планували відкрити в Житомирі та Вільно. Згідно з документом до училищ приймалися єврейські хлопчики усіх станів, які мали необхідний рівень знань із загальноосвітніх та «єврейських» предметів. Вихованці училища поділялися на дві категорії: стипендіати і напівстипендіати (одержували від держави грошову

⁸³⁰ ДАЖО, ф. 71, оп. 1, спр. 1161, арк. 48.

⁸³¹ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 87, спр. 1076, арк. 19.

⁸³² Там само, спр. 2756, арк. 19, 55.

⁸³³ ДАЖО, ф. 393, оп. 1, спр. 5, арк. 17 – 18.

⁸³⁴ Там само, ф. 396, оп. 1, спр. 1, арк. 1 – 16.

⁸³⁵ Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем. В 16-ти тт. – Спб., 1908 – 1913. – Т. 13. – С. 259.

допомогу для навчання); «вільноприходящі» (навчалися своїм коштом). Під час вибору стипендіатів, за рівних успіхів у навчанні, перевага надавалася сиротам, учням із бідних сімей, а також дітям учителів. Державні стипендіати після закінчення училищ повинні були відпрацювати учителем 10 років, напівстипендіати – 6. Виняток становили випускники, які призначалися рабинами або ж не могли працювати за станом здоров'я.

Навчання в училищі ділилося на три періоди. Спочатку усі учні вивчали «загальний курс», який відповідав чотирьом «вищим» класам гімназії й тривав 4 роки. Учні вивчали «загальні предмети» (російську і німецьку мови, словесність, арифметику, алгебру, геометрію, географію, статистику, загальну і російську історію, чистописання, креслення, малювання), а також «єврейські предмети». Викладання, за винятком «єврейських предметів» та німецької мови, велося російською мовою.

Після закінчення «загального курсу» відбувався розподіл на відділення – учительське та рабинське. Навчання на учительському відділенні тривало один рік, упродовж якого учні набували практичних навичок викладання предметів. Навчання завершувалося «педагогічною практикою» під контролем учителів та інспектора. Навчання на рабинському відділенні тривало два роки, під час яких учні вивчали тільки «єврейські предмети». Особлива увага акцентувалася на вивченні і практичному засвоєнні давньоєврейської мови.

Учні, які закінчили єврейське училище першого розряду або ж здобули освіту в домашніх умовах, тобто не мали належного рівня знань, щоб вступити до рабинського училища, навчалися у підготовчих класах, які прирівнювалися до «трьох нижчих класів гімназії» (навчання тривало три роки). Учні цих класів стипендій не отримували.

У «Положенні про рабинське училище» відзначалося, що тільки християнин міг бути директором і старшим наглядачем училища, а контроль за викладанням «єврейських предметів» покладался на інспектора-єврея⁸³⁶. Зважаючи на те, що в губерніях Правобережної України зосереджувалася значна кількість євреїв, Санкт-Петербург одне з перших училищ відкрив у Житомирі.

На заможне єврейське населення імперії влада переклала питання фінансового забезпечення реформи єврейської освіти. Наприклад, згідно

⁸³⁶ ДАЖО, ф. 396, оп. 1, спр. 1, арк. 1 – 16.

з Височайшим розпорядженням Житомирське рабинське училище фінансували міські думи міст Правобережної України із значною кількістю єврейського населення. Гроші здебільшого виділялися зі свічного збору, який платили тільки євреї, що мешкали у цих містах. Зокрема, у 1873 р. до бюджету Житомирського училища від Житомирської міської думи надійшло 2948 руб., Новоград-Волинської – 3245 руб., Дубнівської – 1166 руб., Ковельської – 621 руб., Кам'янецької – 903 руб., Ольгопільської – 360 руб., Уманської – 162 руб., Кременецької – 200 руб., Летичівської – 308 руб., Черкаської – 180 руб., Балтської – 624, 5 руб.⁸³⁷.

«Казеннокоштні» учні рабинського училища також утримувалися на кошти свічного збору єврейського населення міст Волинської, Київської і Подільської губерній. У 1873 р. на їх фінансування із Новоград-Волинського надійшло 800 руб., Хмільника – 98, Ольгополя – 400, Черкас – 1035, Кам'янця – 1033, Брацлава – 700, Володимир-Волинського – 288, Овруча – 402, Гайсина – 510, Луцька – 221, Умані – 162, Летичева – 174 руб.⁸³⁸.

Для залучення єврейської молоді до рабинського училища імператор 1 травня 1850 р. звільнив його учнів на час навчання від рекрутської повинності, а із 1856 р. – вони дістали право вступати до університетів, склавши іспити з латинської та французької мов.

Набір учнів до Житомирського рабинського училища тривав із 8 по 31 серпня на конкурсній основі. Бажаючі складали іспити з єврейських предметів, російської та німецької мов, арифметики, історії, географії. Підготовлені абітурієнти могли зараховуватися не в перший клас, а відразу в другий або ж третій. Особи, які виявили «блискучі» знання – навіть у четвертий⁸³⁹.

Викладацький склад Житомирського рабинського училища був досить кваліфікований. Його директорами у різні часи працювали вихованці Харківського (В. Ковалевський), Віленського (К. Павловський) університетів та ін. У 1859 р. на цю посаду призначили статського радника Я. Ціммермана – одного з перших випускників Київського університету. З перших днів існування училища викладачем математики у ньому працював випускник Київського університету Г. Скальський. Російську мову та літературу викладав вихованець

⁸³⁷ ДАЖО, ф. 354, оп. 1, спр. 18, арк. 16 – 18.

⁸³⁸ Там само, арк. 20 – 23.

⁸³⁹ Там само, ф. 396, оп. 1, спр. 55, арк. 11 – 15, 118.

Санкт-Петербурзького педагогічного інституту В. Ляпідевський. Серед викладачів «єврейських предметів» виділимо А. Готлобера, Х. Лернера, Л. Цфейфеля, М. Сухоставера, Г. Сегала та ін.

Єврейські викладачі створили в училищі «методичний центр» для надання допомоги єврейським навчальним закладам. Одним із його організаторів став поет, історик, журналіст і педагог А. Готлобер. До складу групи сподвижників єврейської освіти при училищі входив також уродженець м. Дубно Х. Лернер. Зважаючи на те, що у єврейських школах навчання було «позбавлене педагогічних основ», викладачі Житомирського рабинського училища значну увагу приділяли поширенню нових методик навчання, ознайомленню вчителів єврейських навчальних закладів з прогресивним педагогічним досвідом. У цій сфері низку статей із практичної педагогіки написав Г. Паличинецький. Значну науково-просвітницьку роботу проводив викладач єврейських предметів Л. Цфейфель.

Особливо плідно упродовж 1834 – 1863 рр. працював інспектор училища З. Слонимський, який підготував 15 наукових, методичних і науково-популярних праць єврейською мовою, зокрема «Алгебру», «Популярну астрономію», «Єврейський календар» та ін. За успішну науково-дослідницьку роботу Імператорська академія наук присудила З. Слонимському Демидівську премію⁸⁴⁰. Науково-просвітницькою роботою займалися також інші викладачі Житомирського рабинського училища: Я. Ейхенбаум переклав на іврит «Елементи» Евкліда; М. Сухоставер опублікував філософський вступ до роботи М. Маймоніда й низку інших філософських праць⁸⁴¹. У 1861 р. викладачі училища звернулися до влади з проханням дозволити видання щомісячного єврейського журналу. Однак, зважаючи на відсутність державної та меценатської підтримки, необхідної кількості передплатників журналу, налагодити його випуск не вдалося⁸⁴². Наприкінці 1861 р. при Житомирському рабинському училищі для єврейської молоді відкрили суботню школу, яка проіснувала до 2 липня 1862 р.⁸⁴³

⁸⁴⁰ ДАЖО, ф. 396, оп. 1, спр. 148, арк. 6 – 8.

⁸⁴¹ Хонигсман Я., Найман А. Евреи Украины. Краткий очерк истории. – Ч. 1. – Киев, 1992. – С. 137.

⁸⁴² Цинберг С. История еврейской печати в России в связи с общественными течениями. – Петроград, 1915. – С. 76.

⁸⁴³ ДАЖО, ф. 396, оп. 1, спр. 30, арк. 15.

Сподвижницька діяльність викладацького складу Житомирського рабинського училища сприяла зростанню популярності цього навчального закладу, збільшенню кількості учнів. Якщо у 1848 / 49 навчальному році в училищі навчалося 60 учнів, у 1863 / 64 рр. – 248 то у 1872 / 73 р. – уже 390. Загалом за 26 років існування навчального закладу (1847 – 1873 рр.) в його стінах здобули освіту 5869 єврейських юнаків, які зробили значний внесок у піднесення освітнього рівня єврейського населення не лише краю, а й усієї Російської імперії, розвиток культури й науки. Значна кількість випускників стала визначними вченими, діячами культури. Серед них – Л. Гольфаден (поет, музикант, засновник єврейського театру), Л. Кантор (письменник, рабин, громадський діяч, засновник газети «Гаіом», яка виходила давньоєврейською мовою), Л. Кацнельсон (закінчив Санкт-Петербурзьку медико-хірургічну академію, один із перших серед євреїв військовий лікар, письменник), М. Кулішер (випускник Санкт-Петербурзького університету, відомий етнограф, історик, юрист), М. Моргуліс (закінчив Київський університет, відомий юрист, громадський діяч) та ін.⁸⁴⁴

Органи місцевої влади тримали Житомирське рабинське училище під «невсипущим» контролем. Навчальний заклад періодично «інспектували» чиновники з Києва, губернських установ, інспектори казенних училищ та ін.⁸⁴⁵ Вони відмічали, що «педагогічний колектив на належному рівні проводить навчання та виховання учнів, вихованці добре забезпечені одягом, продовольством, медичним обслуговуванням»⁸⁴⁶. Натомість громадськість неоднозначно поставилася до створення і роботи рабинського училища. Зокрема, більшість проімперськи налаштованих чиновників, значна частина російської інтелігенції вважали училище розсадником «єврейського мракобісся», просякнутим «духом єврейської винятковості». Значна частина єврейських громад Правобережної України також негативно ставилася до цього навчального закладу, оскільки вважала випускників відступниками від вікових єврейських традицій, «урядовими агентами», які хочуть їх знищити, а народ – русифікувати. Відомий єврейський громадський діяч Л. Біншток зауважував: «Кожен вихованець рабинських училищ говорить і пише, навіть у домашньому колі, російською мовою,

⁸⁴⁴ Там само, арк. 151.

⁸⁴⁵ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 18, спр. 143, арк. 40.

⁸⁴⁶ ДАЖО, ф. 396, оп. 2, спр. 15, прк. 2 – 9.

пишається величчю Росії, цікавиться її долею, отже, кожен вихованець рабинського училища душею і характером цілком громадянин-росіянин»⁸⁴⁷.

Значно важче місцевій владі виявилось створити казенні єврейські училища, що яскраво помітно на прикладі Волинської губернії. У краї у 1855 р. (через 11 років після введення в дію імператорського Указу) із 18 запланованих функціонувало тільки 8 казенних єврейських училищ⁸⁴⁸. Здебільшого це були невеликі навчальні заклади, в яких 3-4 учителі навчали 20-30 учнів російської мови, «єврейських предметів», «загальних предметів», чистописанню. У казенних училищах навчалися передусім діти міщан і купців.

Центральні та місцеві органи влади намагалися популяризувати казенні єврейські навчальні заклади, залучати до них якомога більшу кількість єврейських дітей. Зокрема, у звіті керівника Київського навчального округу наголошувалося: «Стан єврейських училищ задовільний, коштів, які відпускаються на їх утримання – достатньо для найму зручних приміщень у теплих, сухих будинках. Вчителі єврейських училищ краще забезпечені, порівняно з учителями християнських училищ. Методи викладання усіх предметів учителями вдало пристосовані до занять з єврейськими дітьми»⁸⁴⁹. У 1861 р. євреїв-учителів казенних училищ звільнили від сплати податків і відбуття інших повинностей. Наступного року з ініціативи попечителя Київського навчального округу М. Пирогова наглядачів-християн замінили євреями.

Однак, незважаючи на вжиті владою заходи, казенні училища не набули популярності в єврейському середовищі. Зокрема, у 1858 р. у Вінницькому училищі навчалось 13 дітей, у Брацлавському – тільки 6. Не краща ситуація склалася й в інших губерніях Правобережжя. На думку чиновників Київського навчального округу, основна причина недобору учнів полягала у значній кількості меламедів, які займалися приватним навчанням. Місцеві чиновники неодноразово пропонували заборонити меламедам, які не мали відповідних посвідчень, займатися викладацькою діяльністю та штрафувати їх. Однак

⁸⁴⁷ Биншток Л. Вопрос об еврейских училищах // Еврейский вопрос. – Спб., 1866. – С. 36.

⁸⁴⁸ ДАЖО, ф. 71, оп. 1, спр. 1306, арк. 52 – 56.

⁸⁴⁹ Там само, ф. 396, оп. 2, спр. 373, арк. 26 – 27.

єврейська спільнота надалі ставилася із недовірою до казенних училищ. Батьки не посилали до них своїх дітей, навіть під загрозою значних штрафів⁸⁵⁰.

Визначальною для формування негативного іміджу казенних училищ стала позиція цадиків, які виступили з різким осудом щодо діяльності цих навчальних закладів. Зокрема, у рапорті Волинського губернатора до Київського генерал-губернатора від 31 жовтня 1861 р. відзначалося, що цадики І. Шапіро (мешкав у містечку Несухотки Ковельського повіту), І. Міхелькович (містечко Березна), Леві-Іцхок Кацелейбойм (містечко Степак Рівненського повіту), Гери Лейб (містечко Олика Дубнівського повіту), Абрам Іцель (м. Острог), а також А. Тверський (мешкав у Турійську), які користувалися значним авторитетом серед євреїв, свої проповіді спрямовували проти казенних єврейських училищ і «будь-якого освітнього класу євреїв»⁸⁵¹.

Паралельно зі створенням казенних училищ російська адміністрація прагнула підпорядкувати собі традиційні єврейські навчальні заклади. У 1844 р. уряд видав тимчасові правила про ієшиботи. Згідно з ними ці навчальні заклади визнавалися «вищими навчальними закладами для молодих людей, які бажають набути глибоких знань Талмуда та джерел єврейських релігійних законів або підготуватися до рабинського звання». Головною особою навчального закладу визнавався «вчений рабин», який відповідав не тільки за навчально-виховний процес, фінансово-господарське забезпечення, але й здійснював «нагляд за моральністю учнів і всіма особами, які були причетними до закладу»⁸⁵². В іншому документі утримувачам хедерів і меламедам наказувалося повідомляти місцеві органи влади про місцезнаходження школи, подавати списки учнів тощо. Після подання цих документів меламед міг отримувати дозвіл на викладання терміном на один рік. У разі порушення термінів звітування або викриття у вчинених неблагонадійних вчинків утримувачі хедерів і меламенти не отримували дозвіл на подальшу навчальну діяльність⁸⁵³.

Водночас, влада посилила контроль за роботою традиційних єврейських навчальних закладів. Із 1851 р. Міністерство освіти розпо-

⁸⁵⁰ Див.: *Кулишер М.* История русского законодательства о евреях в связи с системой взимания налогов и отбывания повинностей (1772 – 1863) // Еврейская старина. – 1910. – № 3. – С. 467 – 475.

⁸⁵¹ ЦДІАК України, ф. 1423, оп. 1, спр.6, арк. 49 – 54.

⁸⁵² Еврейская энциклопедия... Т. 8. – С. 735 – 736.

⁸⁵³ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 82, спр. 648, арк. 9.

чало вимагати введення вивчення російської мови в ієшиботах. Наприкінці 1852 р. Міністерство народної освіти затвердило єдину навчальну програму викладання єврейських предметів для казенних училищ, хедерів і талмуд-тор. За найменше порушення встановлених правил власників цих навчальних закладів і вчителів суворо карали. Зокрема, у 1852 р. більшість меламедів м. Могилів-Подільського Подільської губернії були оштрафовані, а частині з них (Біблеру, Райзбергу, Мар'ясіму, Ткачуку) взагалі заборонили навчати дітей.

Незважаючи на зусилля Санкт-Петербургу, у середині XIX ст. головними навчальними закладами для єврейських дітей залишалися традиційні єврейські заклади, кількість яких, однак, дещо зменшилася. Це свідчило про те, що єврейська освітня політика Санкт-Петербургу не давала бажаних результатів. З одного боку, самодержавству не вдалося встановити повний контроль за традиційними єврейськими навчальними закладами й перетворити їх на підготовчі школи для казенних єврейських училищ, як наслідок, їх почали заганяти у підпілля, що повністю виводило їх з-під контролю влади. З іншого боку – казенні училища не тільки не набули авторитету серед єврейського населення, але й фактично дискредитували нову освітню систему.

Традиційні єврейські навчальні заклади і надалі становили основу системи освіти єврейської молоді⁸⁵⁴. Аналіз джерел свідчить, що у середині XIX ст. на Волині в них навчалася майже 18 тис. осіб. У той час як у казенних єврейських училищах – трохи більше 200 учнів. Не кращою була ситуація й в інших губерніях Правобережної України.

Потрібно відмітити, що офіційна кількість традиційних єврейських навчальних закладів на Правобережжі не була стабільною й траплялися випадки, коли вона змінювалася навіть протягом кількох місяців. Так, в м. Дубно Волинської губернії у червні 1854 р. не було жодної талмуд-тори, а в листопаді цього ж року їх уже нараховувалося 2 і в них навчалася 17 хлопчиків. Проте у звіті повітової єврейської училищної комісії за кінець 1854 р. знову ж таки не згадується про талмуд-тору в місті⁸⁵⁵. Таку ситуацію можна пояснити тим, що частина талмуд-тор діяла неофіційно і тому не потрапляла на облік повітових єврейських училищних комісій. На

⁸⁵⁴ ДАЖО, ф. 71, оп. 1, спр. 1435, арк. 47 – 48.

⁸⁵⁵ Там само, спр. 1161, арк. 22.

це, зокрема, вказує секретний рапорт наглядача Дубнівського казенного єврейського училища першого розряду від 24 серпня 1867 р. У ньому, зокрема, вказувалося, що наглядач «розкрив повний склад Дубнівської єврейської талмуд-тори, від якої Дубнівський казенний рабин Брік різними вивертами зміг відводити очі керівництва протягом кількох років. У талмуд-торі більше 60 хлопчиків виховуються у надзвичайно фанатичному дусі». Автор рапорту запропонував закрити талмуд-тору, оскільки вона завдає «відчутної шкоди справі освіти євреїв»⁸⁵⁶.

Чергового імпульсу реорганізації єврейської освіти надав імператор Олександр II (1855 – 1888 рр.). Він прагнув ліквідувати недовіру євреїв до державної освіти, а приватним єврейським навчальним закладам пропонував залишити винятково релігійну складову. Отже, державні навчальні заклади повинні були надавати світську освіту, а традиційні приватні – релігійну. У 1855 р. побачив світ указ, який забороняв видавати єврейським учителям свідоцтво на право викладання, якщо вони не закінчили рабинське училище чи інший загальний середній або ж вищий навчальний заклад⁸⁵⁷. Наступним кроком влади стала спроба встановити тотальний контроль за діяльністю єврейських традиційних навчальних закладів. Зокрема, меламенти повинні були одержати у повітовій єврейській училищній комісії свідоцтво на право займатися навчанням єврейських дітей «закону їх віри у приватних будинках або на своїй квартирі, обмежуючись невеликою кількістю учнів – не більше десяти... на один рік». Контроль за діяльністю меламенів повинні були здійснювати повітові єврейські училищні комісії і навіть – поліція. За порушення правил меламенів притягали до суду, штрафували разом із батьками дітей, які в них навчалися»⁸⁵⁸. Правила діяли до 24 серпня 1906 р., коли Рада міністрів відмінила покарання за таємне навчання в губерніях Західного краю⁸⁵⁹.

Під час видачі свідоцтв досить часто траплялися випадки зловживань з боку чиновників. Зокрема, група меламенів м. Старокостянтинова Волинської губернії звернулася зі скаргою на наглядача Старокостянтинівського єврейського 2-го розряду училища Шпекера у

⁸⁵⁶ Там само, арк. 39.

⁸⁵⁷ ПСЗРИ-2. – Т. XXX. – №. 29276.

⁸⁵⁸ ДАЖО, ф. 71, оп. 1, спр. 1516, арк. 43.

⁸⁵⁹ Свод законов Российской империи... – Кн. 4. – Т. XIV – XVI. – С. 15 – 89.

Волинську губернську дирекцію училищ, в якій звинуватила останнього у вимаганні хабара за свідоцтва. Такі випадки траплялися досить часто. Незаконні дії чиновників привели до переходу в підпілля частини меламадів. Так, під час перевірки хедерів у Старокосянтинові виявили двох меламедів-підпільників⁸⁶⁰.

Наприкінці 1856 р. оприлюднено «Порядок спостереження за приватним навчанням єврейських дітей і форму відомості, яку рабини повинні надавати про приватні єврейські училища». Згідно з цими та іншими розпорядженнями російської адміністрації рабинів зобов'язували доповідати в поліцію про тих меламедів, які не дотримувалися затверджених Міністерством народної освіти програм і правил навчання. Училищне начальство та поліція зобов'язувалися перевіряти достовірність наданих свідчень. На будинку, де розташовувався хедер, запропоновано повісити табличку з відповідним написом⁸⁶¹. Водночас, Міністерство народної освіти затвердило єдиний зразок свідоцтва меламеда, в якому фіксувалася не тільки його професійна придатність до вчителювання, але й відданість престолу⁸⁶².

Царизм активізував наступ також на релігійну складову традиційної єврейської школи. Міністр освіти Є. Ковалевський констатував, що єврейська школа повинна більше уваги приділяти вивченню загальноосвітніх предметів і якнайменше втручатися у релігійне навчання дітей, залишивши його батькам⁸⁶³. Зусиллями Є. Ковалевського 4 травня 1859 р. було підготовлено і оприлюднено Положення «Про правила навчання єврейських дітей», в якому зазначалося: 1) діти купців і почесних громадян повинні обов'язково навчатися в загальнодержавних або казенних єврейських навчальних закладах, батькам дозволялося за свій рахунок відкривати при гімназіях пансіони; 2) євреям дозволялося створювати приватні навчальні заклади; 3) меламенти, які виконували усі вимоги влади, могли отримувати свідоцтво на викладання, але через 10 років вони мали видаватися лише діючим меламедам і тим бажаючим, хто закінчить державний навчальний заклад; 4) єврейська громада призначає в кожне казенне училище свого «почесного блюстителя»; 5) у талмуд-торах вводиться викладання загальноосвітніх предметів⁸⁶⁴.

⁸⁶⁰ ДАЖО, ф. 71, оп. 1, спр. 1516, арк. 1.

⁸⁶¹ Свод законов Российской империи – Т. XXXI. – СПб., 1857. – С. 31104.

⁸⁶² ДАЖО, ф. 71. – оп. 1, спр. 1457, арк. 22.

⁸⁶³ Еврейская энциклопедия... Т. 13. – С. 48.

⁸⁶⁴ ПСЗРИ-2. – Т. XXXIV. – С. 422.

Положення «Про правила навчання єврейських дітей» викликало занепокоєння в єврейського населення, що змусило Санкт-Петербург надати відповідні роз'яснення. Центральні освітні установи у 1862 р. розробили навчальні програми для єврейських шкіл і направили їх на обговорення в навчальні округи. Влада пропонувала: зберегти казенні єврейські училища; релігійну освіту доручити меламедам; у приватні заклади заохочувати «освічених і прихильних до влади євреїв»; виділяти на утримання талмуд-тор по 100 руб. на рік (за умови, що в них навчається не менше 10 учнів); в ієшиботах ввести вивчення загальноосвітніх предметів⁸⁶⁵.

Потуги влади внесли суттєві зміни в систему традиційної єврейської освіти. Як наслідок, зменшилася кількість бет-мідрашів і хедерів на тлі посилення позицій меламедів. Зокрема, якщо у Волинській губернії в 50-х рр. XIX ст. працювало 245 бет-мідрашів і 297 хедерів, у яких навчалось 12967 і 4284 учнів, то в 1865 р. їх кількість зменшилася, відповідно, до 191 і 102 (навчалось 9311 і 692 хлопчики). Водночас, зросла кількість меламедів: якщо у 1854 р. на Волині їх нараховувалося 51 (навчали 468 хлопчиків), то у 1865 р. – уже 371 (3104)⁸⁶⁶. У цих навчальних закладах, як повідомляли місцеві чиновники, «...граматика, російська мова, арифметика не вивчаються, основна увага приділяється вивченню Талмуда в перекладі на жаргон»⁸⁶⁷.

У другій половині 60-х рр. XIX ст. частина високопоставлених чиновників імперії пропонувала радикалізувати освітню політику імперії щодо єврейського населення Правобережжя України, зокрема, ліквідувати казенні єврейські навчальні заклади. Спеціальна комісія, яку очолив дійсний статський радник Тулов, наприкінці 1866 р. констатувала, що казенні єврейські училища потрібні, однак система єврейської освіти потребує вдосконалення, а саме: необхідно посилити державний контроль за державними та приватними навчальними закладами; навчання єврейської молоді потрібно здійснювати на однакових для усіх засадах, спрямованих на зміцнення російського самодержавства; щоб наблизити єврейську громаду до навчального процесу, необхідно надати їй право нагляду

⁸⁶⁵ ДАЖО, ф. 71, оп. 1, спр. 1457, арк. 157 – 158.

⁸⁶⁶ Там само, оп. 31, спр. 1502, арк. 39.

⁸⁶⁷ Там само, оп. 1, спр. 1516, арк. 31 – 36.

за викладанням єврейських предметів (пропонувалося, крім посади почесного блюстителя, ввести дві посади наглядачів, якими могли бути представники єврейської громади, що користуються її довірою)⁸⁶⁸.

Міністр народної освіти відвідав південні губернії імперії, в яких мешкала значна кількість євреїв. Результатом цієї поїздки став його запит до керівництва Київського навчального округу щодо необхідності подальшого функціонування казенних єврейських училищ. Керівництво округу зібрало відгуки освітніх закладів губерній краю. Зокрема, директор Рівненської гімназії Волинської губернії писав: «... закриття Рівненського казенного єврейського училища вважаю одним із найкорисніших заходів як у фінансовому, так і освітньому значенні»⁸⁶⁹. Таку саму думку висловив директор одного з училищ цієї губернії, який заявив: «... краще закрити єврейське училище, а діти зможуть відвідувати приходське»⁸⁷⁰.

Рекомендації місцевих чиновників, відомих громадсько-політичних діячів спровокували чергову реформу казенної єврейської освіти. Її фундамент заклало положення Міністерства народної освіти 1872 р. та Указ 1873 р. Відповідно до положень цих нормативно-правових актів казенні єврейські училища другого розряду закривалися, а першого розряду – реорганізовувалися в одно- та двокласні єврейські початкові училища з підготовчими класами. Вони підпорядковувалися Міністерству народної освіти та контролювалися попечителем навчального округу. Попечителю Віленського навчального округу доручили розробити навчальні програми. Однак вони не були затверджені, через що навчальний процес у реорганізованих єврейських училищах проводився на основі програм, розроблених місцевими органами влади⁸⁷¹.

Зазнала змін також система підготовки вчителів єврейської початкової освіти. 16 березня 1873 р. згідно з Височайшим повелінням Житомирське рабинське училище реорганізовано в Єврейський учительський інститут. Учні училища не переходили автоматично до вчительського інституту, а одержували посвідчення про звільнення. Тільки частина з них звернулася з проханням до директора інсти-

⁸⁶⁸ ДАЖО, ф. 71, оп. 31, спр. 5041, арк. 128.

⁸⁶⁹ Там само, спр. 5276, арк. 5.

⁸⁷⁰ Там само, арк. 9.

⁸⁷¹ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 223, спр. 26, арк. 57 – 61.

туту та одержала дозвіл на навчання. Загалом із 300 учнів рабинського училища в Єврейський учительський інститут вступило близько 20⁸⁷². Стіни навчального закладу залишила також частина викладацького складу училища. Зокрема А. Готлобер виїхав на постійне проживання у м. Дубно, З. Слонимський – до Варшави, Х. Лернер – до Києва, М. Сухоставер – до Одеси⁸⁷³.

Житомирський єврейський учительський інститут готував учителів для одно- та двокласних єврейських училищ. На навчання до інституту зараховувались єврейські юнаки усіх станів, які мали необхідний рівень знань із загальноосвітніх та єврейських предметів. Більшість учнів навчалася за державний кошт і тільки незначна частина – за свої власні. Перші після закінчення навчального закладу зобов'язувалися відпрацювати не менше восьми років на вчительських посадах. Той, хто відмовився працювати за спеціальністю, повинен був повернути витрачені на його утримання в інституті кошти – 150 руб. за кожен рік навчання. Якщо випускники пропрацювали тільки частину передбаченого терміну то за недопрацьований час повертали гроші із розрахунку: рік навчання – 2 роки роботи⁸⁷⁴.

Фінансування інституту, навчання «казеннокоштных учнів» де-факто здійснювалися зусиллями єврейського населення Правобережної України. Зокрема, у 1874 р. на утримання закладу зі «свічного збору» адміністрація Волинської губернії виділила 15278 руб., Київської – 7096 руб., Подільської – 8402 руб.⁸⁷⁵. Навчання в інституті здійснювалося у 4-х класах, в яких учні вивчали російську, церковнослов'янську мови, російську і загальну історію, географію, педагогіку й дидактику, природничу історію, арифметику, алгебру, геометрію, чистописання, малювання і креслення, музику, гімнастику, а також єврейські предмети – історію єврейського народу, єврейську мову, біблійні історії, закон віри⁸⁷⁶.

Для підготовки єврейської молоді до вступу у Єврейський вчительський інститут створили початкове єврейське училище, в якому працювало три відділення і підготовчий клас. Тут учні вивчали

⁸⁷² ДАЖО, ф. 354, оп. 1, спр. 71, арк. 260.

⁸⁷³ Там само, арк. 4.

⁸⁷⁴ Там само, спр. 26, арк. 243.

⁸⁷⁵ Там само, спр. 18, арк. 83.

⁸⁷⁶ Там само, спр. 25, арк. 556.

російську мову, російську історію й географію, арифметику, чистописання, а також єврейські предмети – давньоєврейську мову, єврейський закон віри, біблійні історії, пояснення молитов. Навчання в Житомирському єврейському педагогічному інституті тривало з середини серпня до середини червня. Після усних і письмових екзаменів практично з усіх предметів учні відправлялися на канікули. Упродовж 1 – 15 серпня проводився прийом до інституту й переекзаменування для тих, хто не склав перехідних іспитів⁸⁷⁷. При інституті існувала бібліотека, фонди якої нараховували близько 2 тис. назв книг в 4245 томах. У 1874 р. на придбання книг для бібліотеки адміністрація виділила майже 250 руб. Проте ці кошти були значно меншими від інших матеріальних придбань. Зокрема, у 1882 р. адміністрація інституту за 475 руб. придбала портрет імператора⁸⁷⁸.

Основне завдання педагогічного колективу полягало у «кваліфікованій організації навчального процесу, а не в релігійному вихованні учнів». Це ж стосувалося вивчення єврейських предметів, яке прирівнювалося до уроків співів. В інституті тривалий час не було кантора та читця Тори, що негативно впливало на проведення богослужіння. Керівництво навчального закладу не зобов'язувало учнів відвідувати молитовну залу. Адміністрація інституту відмовилася від пропозиції Віленського єврейського вчительського інституту ввести в практику проведення тричі на день моління учнів у молитовному залі. Створена комісія констатувала, що це «не тільки не буде сприяти звеличенню релігійних настроїв, а навпаки, ляже тягарем на учнів, викличе у них повну апатію до святості молитви...». Водночас зазначалося, що пропозиція Віленського інституту суперечить «Положенню про єврейські вчительські інститути», у якому вказано, що вихованці можуть збиратися в молитовному залі «для виконання обов'язків своєї віри по суботніх єврейських святах і пісних днях, а не щоденно»⁸⁷⁹.

У Житомирському єврейському вчительському інституті працювали кваліфіковані викладачі єврейських предметів. Згідно з рішенням Санкт-Петербургу директором і викладачами інституту, крім посад інспектора, вчителів єврейських предметів і математики,

⁸⁷⁷ ДАЖО, ф. 354, оп. 1, спр. 70, арк. 133.

⁸⁷⁸ Там само, спр. 71, арк. 276.

⁸⁷⁹ Там само, спр. 70, арк. 43.

могли бути тільки християни, які, однак, не надто прагнули працювати у цьому навчальному закладі. Усе ж низка викладачів, як правило євреїв (У. Розенцвейг, Й. Гурлянд, Х. Гохман, Б. Бернштейн та ін.) проводили значну просвітницьку роботу серед єврейської молоді. Особливої уваги заслуговує інспектор інституту Й. Гурлянд, який опублікував серію розвідок з історії караїмів, іудейський календар єврейською і російською мовами⁸⁸⁰.

Просвітницька діяльність єврейських викладачів наштовхувалася на опір керівництва навчального закладу, що переростало у конфлікти. Ситуація значно загострилася у 70-х рр. XIX ст., оскільки директор М. Барський спробував ліквідувати систему єврейської освіти⁸⁸¹. У доповідній записці попечителю Київського навчального округу він констатував: «Існування окремих єврейських вчительських навчальних закладів не приносить користі, а скоріше приносить шкоду. При окремих єврейських інститутах буде розвиватися відчуженість та єврейський соціалізм»⁸⁸². Його наступник – Є. Котельников своє основне завдання вбачав в очищенні інституту від крамоли⁸⁸³.

Незважаючи на утиски та дискримінації єврейських викладачів та учнів інституту, кількість студентів цього навчального закладу постійно зростала. Якщо у 1873/74 навчальному році тут навчалося 20 юнаків, у 1877/78 р. – 69, то в 1881/ 82 р. – уже 74 особи⁸⁸⁴. Загалом, за дванадцять років існування цього навчального закладу (1873 – 1885 рр.) в його стінах здобуло освіту більше 200 єврейських юнаків. На початку XX століття тільки в дво- і однокласних училищах Волинської губернії із 40 вчителів 21 були випускниками Житомирського єврейського вчительського інституту⁸⁸⁵. Вони також працювали у приватних єврейських навчальних закладах, у талмудторах. Випускники інституту направлялися в інші губернії «смуги осілості». Зокрема, вони працювали в Одесі, Сімферополі, Каховці, Кременчуці, Царстві Польському та ін.

⁸⁸⁰ Хонигсман Я., Найман А. Евреи Украины. Краткий очерк истории... – С. 140.

⁸⁸¹ ДАЖО, ф. 354, оп. 203, спр. 28, арк. 44.

⁸⁸² Там само, оп. 223, спр. 73, арк. 21.

⁸⁸³ Недельная хроника Восхода. – 1884. – № 25. – С. 2.

⁸⁸⁴ ДАЖО, ф. 354, оп. 1, спр. 18, арк. 5.

⁸⁸⁵ Підраховано за: Памятная книжка народных училищ Волынской губернии на 1909 – 1910 гг. – Острог, 1909 – С. 123 – 393.

Однак як рабинське училище, так і вчительський інститут не виконували покладених на них владою завдання виховувати єврейське юнацтво у дусі відданості російському самодержавству. Так, після перевірки вчительського інституту, проведеної у 1881 р., комісія констатувала, що «... в ньому виявлені симптоми дурного впливу..., між вихованцями виявлені ознаки незадоволення існуючими в закладі порядками...»⁸⁸⁶. Опитування, проведене серед єврейської молоді, на тему: «Що потрібно єврею, який живе в Росії, крім російської мови, для зближення з росіянами?» показало, що більшість опитаних для реалізації окресленої мети вважала за потрібне провести моральне возвеличення самих євреїв. Автори аналітичного дослідження розцінили відповіді учнів як вияв їх вузького егоїзму, який «... свідчить, що морально вони мало відрізняються від маси неосвіченого єврейського населення і що навчання їм у цьому відношенні дало мало користі»⁸⁸⁷. Однак наступні перевірки показали, що «моральний стан вихованців інституту можна вважати задовільним. Учні старших класів у більшості випадків тримають себе солідно, більша частина з них просякнута розумінням того обов'язку, до виконання якого їх готують... Якщо й іноді бувають порушення дисципліни, то достатньо буває зауваження, догани, рідко доводиться використовувати більш суворі методи покарання. Найбільш поширеними порушеннями є запізнювання з відпусток і пізній підйом вранці»⁸⁸⁸.

Незважаючи на позитивні результати численних перевірок, чиновники Київського навчального округу констатували, що «...керівництво закладу [Житомирського єврейського вчительського інституту – Ю. П.] безсильне вести справу виховання»⁸⁸⁹. Вважали зайвою й шкідливою для російської справи існування цього навчального закладу на західних теренах імперії. У листі попечителя Київського навчального округу Голубцова до міністра народної освіти (1881 р.) наголошувалося, що за умови сучасної системи організації єврейської освіти «навряд чи буде досягнута поставлена урядом мета – зближення євреїв з корінним російським населенням. Таке зближення, при схильності євреїв до корпоративної замкнутості, можливе лише в російській школі, під керівництвом росій-

⁸⁸⁶ ДАЖО, ф. 354, оп. 1, спр. 70, арк. 135.

⁸⁸⁷ ЦДІАК України, ф. 1423, оп. 1, спр. 34, арк. 55.

⁸⁸⁸ Там само, спр. 35, арк. 55.

⁸⁸⁹ Там само, ф. 442, оп. 535, спр. 188, арк. 16.

ських вчителів, а не вчителів-євреїв, які дуже слабо впроваджують російські ідеї в єврейське середовище»⁸⁹⁰.

Такі ж ідеї відстоювали губернатори Правобережної України. Так, Волинський губернатор Л. Томара зауважував, що, «якщо зі школи повинно починатися... єднання різних народностей, які населяють країну, то відкриттям окремих для різних національностей шкіл, а тим більше для євреїв, які і так прагнуть до відокремлення, таке єднання не досягається. ...Всі народності, які населяють нашу імперію, повинні природно асимілюватися в російській народності і лише російська школа... може здійснювати таку асиміляцію»⁸⁹¹.

Під впливом численних скарг на початку 80-х рр. XIX ст. Санкт-Петербург ліквідував один із двох єврейських вчительських інститутів – Житомирський. Враховуючи позицію чиновників Київського навчального округу, Міністерства народної освіти, Міністерства внутрішніх справ, а також на підставі доповіді міністра І. Делянова Олександр II 28 листопада 1885 р. затвердив указ про закриття Житомирського єврейського вчительського інституту «за непотрібністю»⁸⁹². Попечитель Київського навчального округу повідомив його керівника про те, що «... інститут закривається, а його приміщення передаються окружному суду, учнів, які того побажають, переведуть до Віленського вчительського інституту»⁸⁹³. В основі рішення лежало прагнення ліквідувати єврейський освітній центр на Правобережжі України, оскільки інститут перебував у значно кращому матеріальному, фінансовому, кадровому забезпеченні, ніж Віленський. Попечитель Віленського навчального округу Н. Сергієнко у травні 1882 р. у листі міністру народної освіти визнав, що «Житомирський інститут більше відповідає своєму призначенню»⁸⁹⁴.

Починаючи із середини XIX ст., державні органи влади почали звертати особливу увагу на фахову підготовку єврейської молоді. Київський генерал-губернатор князь І. Васильчиков у листі до волинського губернатора (1859 р.) зауважував: «Довготривалий досвід засвідчує, що євреї... мають потяг до ремесла і торгівлі, тут вони працювали б залюбки і з незрівнянно більшим успіхом для

⁸⁹⁰ Там само, арк. 15 – 16.

⁸⁹¹ Там само, арк. 7.

⁸⁹² Там само, оп. 1, спр. 188, арк. 1 – 24.

⁸⁹³ Там само, арк. 24.

⁸⁹⁴ Там само, арк. 9.

загальної користі та для власного благополуччя... з єврейських дітей з їхніми схильностями та здібностями, їхнім особливим розумінням цих занять можна швидко виховати хороших майстрів, ремісників»⁸⁹⁵. У 1861 р. генерал-губернатор звернувся з проханням до Олександра II дозволити відкрити в краї єврейське ремісниче училище⁸⁹⁶. 29 липня 1861 р. побачило світ Положення «Про поширення між євреями ремісничих знань», згідно з яким 31 травня 1862 р. у Житомирі відкрили перше в Російській імперії єврейське ремісниче училище. Навчальний заклад підпорядковувався волинському губернатору та попечителю Київського навчального округу. Загальними питаннями училища займався комітет, який складався з почесного блюстителя (обирали євреї-купці), ремісничого голови та двох представників єврейської громади міста. Контроль за організацією навчального процесу покладался на директора Житомирського рабинського училища. Безпосереднє керівництво здійснював призначений за згодою попечителя Київського навчального округу генерал-губернатором, наглядач. Фінансування училища царизм переклав на євреїв краю (утримувалося з «коробкового збору») ⁸⁹⁷.

На відміну від інших навчальних закладів, кількість бажаючих навчатися у цьому училищі завжди переважала кількість зарахованих. Абитурієнти приїжджали не тільки з Волині, інших губерній Правобережної України, а й з інших регіонів «смуги осілості». Упродовж 1862 – 1884 рр. в його стінах навчалася близько 1500 єврейських юнаків⁸⁹⁸. Випускнику, який успішно закінчив училище й здобував звання майстра, надавалося право на роботу без запису в цехи. За плату 150 руб., яку вносили в казну, колишні учні училища звільнялися від рекрутської повинності. Вихідці з бідних сімей, які не мали коштів, отримували гроші з фонду училища. Наприкінці 1860-х рр. ремісничі класи також з'явилися при єврейських казенних училищах Правобережної України, а «звідти реміснича школа пішла швидко розвиватися по всій Росії»⁸⁹⁹.

Однак популярність училища, його невідповідність «теорії паразитування євреїв на корінному, християнському населенні»

⁸⁹⁵ Недельная хроника Восхода. – 1884. – № 23. – С. 2.

⁸⁹⁶ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 38, спр. 881, арк. 36.

⁸⁹⁷ Там само, оп. 533, спр. 194, арк. 6.

⁸⁹⁸ Недельная хроника Восхода. – 1884. – № 23. – С. 3.

⁸⁹⁹ Недельная хроника Восхода. – 1884. – № 12. – С. 2.

привели до посилення антиєврейських настроїв у краї. У доповідній записці (1874 р.), яку направив до Міністерства народної освіти попечитель Київського навчального округу, наголошувалося: «Оскільки в містах і містечках Південно-Західного краю євреї становлять більшість ремісничих рук, і цим вони заважають розвитку ремісництва серед корінного населення, яке вони експлуатують, тому наявність спеціального єврейського ремісничого училища, за відсутності подібного в християн, є зайвим знаряддям у руках євреїв для експлуатації корінного населення. Тому Житомирське єврейське ремісниче училище, яке не відповідає інтересам суспільства, треба закрити»⁹⁰⁰. У 1884 р., зважаючи на те, що оволодівання ремісничими спеціальностями надає євреям економічну перевагу над православним населенням краю, царський уряд закрити училище⁹⁰¹. Водночас керівництво Київського навчального округу не перешкоджало єврейським громадам краю відкривати ремісничі відділення при казенних училищах. Наприкінці XIX ст. на території Правобережної України діяло п'ять ремісничих відділень, низка єврейських жіночих училищ.

У 70-х рр. XIX ст. царизм у черговий раз реорганізував єврейські загальноосвітні казенні навчальні заклади. Казенні першорозрядні та другорозрядні училища, які не здобули авторитету серед єврейського населення – закривалися, а замість них Міністерство народної освіти відкривало одно- та двокласні початкові училища під контролем попечителя навчального округу. За навчальною програмою та системою виховання вони були подібні до міських загальноосвітніх училищ.

Одне з перших двокласних єврейських училищ на Правобережжі відкрили 2 березня 1887 р. в Житомирі. На початку XX ст. у навчальному закладі навчалось 270 хлопчиків. У 1889 р. на території Правобережної України уже працювало 3 двокласних і 11 однокласних єврейських училищ. Найбільше їх було на Волині – 1 і 6, Поділлі – 1 і 3, Київщині – 1 і 2, відповідно⁹⁰². На початку XX ст. на Волині з'явилося ще два двокласні єврейські училища: у 1911 р. – Рівненське

⁹⁰⁰ Там само. – С. 3.

⁹⁰¹ *Іващенко О., Поліщук Ю.* Євреї Волині (кінець XVIII – початок XX століття). – Житомир, 1998. – С. 133.

⁹⁰² Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии еврейских училищ за 1889 г. – Киев, 1890. – С. 25 – 26.

та 1912 р. – Дубнівське. Напередодні Першої світової війни у них навчалось 450 хлопчиків. Рівненське двокласне училище фінансувалося з надходжень зі свічного і коробкового зборів, а також оплати учнів (6 – 10 руб. на рік). Дубнівське утримувалося місцевою єврейською громадою, яка щороку виділяла на це 4378 руб.⁵¹ Схожа ситуація була й в інших училищах. Такі ж училища відкривалися й в інших губерніях краю. Зокрема, двокласні єврейські училища успішно працювали в Києві, Вінниці та в деяких інших містах Київської та Подільської губерній⁹⁰³.

Значно більше на Правобережжі України нараховувалося однокласних єврейських училищ. Зокрема, на Волині функціонувало 5 таких навчальних закладів (навчалось майже 800 хлопчиків)⁹⁰⁴, на Поділлі – 3 (понад 400 учнів)⁹⁰⁵. В училищах здебільшого навчалися діти з бідних єврейських сімей (заможніші євреї намагалися дати дітям освіту в загальноосвітніх середніх навчальних закладах, випускникам яких легше було вступити до вищих навчальних закладів імперії). Їх методичне, кадрове забезпечення було кращим, ніж у казенних училищ, однак завдання залишалось незмінним – «обрусіння єврейської молоді, виховання її в дусі безмежної відданості імператору»⁹⁰⁶.

У боротьбі з традиційними єврейськими освітніми закладами колоніальна адміністрація намагалася використати ініціативних, освічених євреїв, які виявляли бажання відкрити приватні, загальноосвітні єврейські училища. Правила, які регламентували їх роботу, викладено в 1844 р. в постанові Міністерства народної освіти, в якій відмічалось, що в училищах можна вчити єврейських дітей російської мови, єврейським предметам і готувати їх до вступу до загальноосвітніх державних навчальних закладів. Приватні училища підпорядковувалися чиновникам навчального округу. Безпосередній контроль над цими навчальними закладами здійснювали наглядачі казенних єврейських училищ⁹⁰⁷.

⁹⁰³ Слободянюк П. Єврейські общини Правобережної України. – Хмельницький, 2005. – С. 128.

⁹⁰⁴ Памятная книжка Дирекции народных училищ... – С.217, 325, 369, 387, 393.

⁹⁰⁵ Слободянюк П. Єврейські общини Правобережної України... – С. 128.

⁹⁰⁶ Отчет попечителя Киевского учебного округа за 1889 г... – С. 15 – 16.

⁹⁰⁷ Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения.

Санкт-Петербург намагався використати можливості приватних училищ для посилення впливу на єврейських дівчат, які де-факто не числилися в системі традиційної єврейської освіти. З цією метою в 1855 р. Міністерство народної освіти затвердило навчальну програму приватних жіночих єврейських училищ, згідно з якою дівчата мали вивчати закон Божий, російську, польську, єврейську, німецьку та французьку мови, арифметику, географію, правопис. За окрему платню їх могли навчати музиці, танцям, рукоділлю⁹⁰⁸. Однак приватні єврейські навчальні заклади не набули на Правобережжі значного поширення. Наприклад, наприкінці 1870-х рр. на Волині працювало тільки шість таких училищ, у яких навчалося 194 хлопчики та 86 дівчаток⁹⁰⁹.

У 1864 р. затверджено новий статут гімназій та прогімназій, який не передбачав жодних обмежень за етнічною ознакою або ж віросповіданням, що відкрило шлях єврейській молоді до загальноосвітніх державних навчальних закладів. Як наслідок, значна частина молоді з заможних єврейських сімей пішла навчатися до них. Зокрема, у Подільській губернії в гімназіях євреї становили понад 11 % учнів, а в реальних училищах – 6, 1 %⁹¹⁰. Такі ж тенденції проглядалися й в інших губерніях краю. Упродовж другої половини ХІХ ст. кількість єврейських дітей у російських навчальних закладах почала швидко зростати. Якщо в Київському університеті у 1865 р. навчалося 5 % студентів-євреїв, то у 1881 р. – 14, 5 %⁹¹¹.

Постійне зростання кількості єврейських студентів змушувало уряд обмежити їх доступ до загальноосвітніх державних навчальних закладів. Із такою ініціативою вперше виступив військовий міністр П. Ванновський, який указом від 10 квітня 1882 р. обмежив кількість євреїв, які зараховувалися на навчання до Військово-Медичної академії, до 5%. Ініціативу високопосадовця підтримало Міністерство державних маєтків, яке 8 серпня 1883 р. встановило таку саму квоту для євреїв у Гірничому інституті. Наступного року квоту

1802 – 1902 / Сост. С. В. Рождественский. – СПб., 1902. – С. 295.

⁹⁰⁸ Там само. – С.2.

⁹⁰⁹ Обзор Волынской губернии за 1883 г. – Житомир, 1884. – С. 48.

⁹¹⁰ *Гульдман В.* Подольская губерния: Опыт географическо-статистического описания. – Каменец-Подольский, 1889. – С. 220, 239.

⁹¹¹ Нариси з історії та культури євреїв України. – Київ, 2005. – С. 79.

поширили на Інститут шляхів сполучення. У 1884 р. питання про встановлення вступного порога для євреїв під час вступу до навчальних закладів імперії порушило Міністерство народної освіти.

Представники місцевих адміністрацій також не залишалися осторонь цієї проблеми. Згодом Комітет міністрів уповноважив Міністерство народної освіти розробити нові адміністративні заходи щодо обмеження доступу євреїв до вищих і середніх навчальних закладів. 10 липня 1887 р. міністр народної освіти І. Делянов оприлюднив циркуляр про обмеження прийому євреїв до середніх і вищих навчальних закладів – 10 % у межах «смуги осілості», 5 % – поза нею та 3 % – у столицях. Галузеві міністерства активізували практику введення обмежувальних норм прийому євреїв для навчання в підпорядкованих їм навчальних закладах. Зокрема, згідно з розпорядженням міністра фінансів відсоток євреїв серед студентів Київського та Одеського комерційних училищ залежав від фінансових пожертвувань купців-євреїв. До Київського училища Натансона могли приймати не більше 10% євреїв. Міністерство внутрішніх справ встановило жорстку норму прийому євреїв до фельдшерських шкіл⁹¹².

Обмежувальні дії Санкт-Петербургу привели до збільшення кількості приватних загальноосвітніх єврейських училищ на Правобережжі України. У 1890 р. у Київському навчальному окрузі нараховувалося 36 таких навчальних закладів⁹¹³. На початку ХХ ст. тільки на території Волинської губернії їх кількість збільшилася до 25 (навчалось 1166 учнів)⁹¹⁴.

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. на Правобережжі України утворено єврейські жіночі навчальні заклади. На Волині перша школа для дівчат відкрилася у 1885 р. у м. Рівне (приватне училище 2-го розряду Н. Розенталь). У 1907 р. її реорганізували у чотирикласне училище, в якому вивчали російську, французьку, німецьку мови, арифметику, історію, географію, рукоділля. Плата за навчання у підготовчому класі становила 60 руб. і в основних – 70 руб. щорічно⁹¹⁵.

⁹¹² Щербак М., Щербак Н. Національна політика царизму... – С. 72 – 73.

⁹¹³ Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии еврейских училищ за 1895 г. – Киев, 1896. – С. 20

⁹¹⁴ Обзор Волинской губернии за 1914 г. – Житомир, 1914. – С. 78.

⁹¹⁵ Памятная книжка Дирекции народных училищ... – С. 124.

У 1893 р. в Житомирі з'явилося приватне жіноче училище М. Грінштейн, у якому навчалось 140 дівчат. У 1904 р. у цьому навчальному закладі відкрили безплатну суботню школу для єврейських дівчат із 14-річного віку, в якій навчалось 75 осіб⁹¹⁶.

Упродовж 1905 – 1915 рр. на Волині відкрили ще 16 жіночих приватних училищ. За винятком Житомирського училища третього розряду навчання у цих навчальних закладах було платним (від 6 до 40 руб. щорічно). Загалом у жіночих училищах губернії у 1914 р. навчалось майже 1500 дівчат⁹¹⁷. Навчальні заклади надавали початкові знання з основних шкільних предметів і навички рукоділля. При Житомирському жіночому училищі організували ремісниче відділення, яке давало ученицям не тільки знання із загальноосвітніх дисциплін, але й фахову підготовку. 1 січня 1908 р. в училищі навчалось 178 учениць, з них 60 – на ремісничому відділенні. Після закінчення училища випускницям видавалися ремісничі свідоцтва підмайстринь, що надавали право працювати за спеціальністю в смузі єврейської осілости⁹¹⁸.

Отже, наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Санкт-Петербург і надалі проводив політику, спрямовану на розвиток системи єврейських загальноосвітніх навчальних закладів як інструменту русифікації єврейського населення Правобережної України.

У 1893 р. з'явилися нові правила видачі учителям-меламедам дозволів, які надавали право навчати дітей. Дозвіл могли видавати директори або ж інспектори народних училищ тільки на один рік. Списки меламедів, які отримали дозвіл навчати дітей, передавалися в поліцію та громадському рабину. Чиновники мали відслідковувати якість навчання та благонадійність вчителів. Меламедам, які не отримали свідоцтво, заборонялося навчати дітей⁹¹⁹.

Царизм активно втручався також у навчальний процес хедерів, оскільки їх навчальна програма складалася виключно із вивчення священних релігійних текстів. Проте усі спроби ввести у їхній навчальний процес загальноосвітні предмети не приносили резуль-

⁹¹⁶ Там само. – С. 124.

⁹¹⁷ Памятная книжка Дирекции народных училищ... – С. 19 – 20, 71, 117, 124 – 125, 165 – 166, 187, 213, 246, 250, 389, 394, 407.

⁹¹⁸ Отчет Житомирского общественного еврейского женского училища с ремесленными отделениями. – Житомир, 1908. – С. 39 – 48.

⁹¹⁹ *Погребинська І.* Правове та економічне становище євреїв в Україні // Український історичний журн. – 1996. – № 4. – С. 124.

татів⁹²⁰. Міністр внутрішніх справ Плеве у 1903 р. в листі міністру народної освіти повідомляв, що усі губернатори «смуги осілості» відзначили, що «хедери є головною перепоною асиміляції євреїв з російською народністю»⁹²¹. У 1904 р. попечитель Київського навчального округу констатував: «За глибоким переконанням багатьох, хто близько стоїть до виховання єврейських дітей, ненормальність виховання полягає в тому, що воно майже повністю перебуває в руках меламедів-вчителів закону єврейської віри, які, на основі закону від 1 березня 1893 р., мають встановлені свідоцтва, але насправді це таємні, ніким не контрольовані, школи»⁹²².

Наприкінці XIX – на початку XX ст. на Правобережжі України хедери залишалися основною ланкою традиційної єврейської освіти. Якщо у 1889 р. у Волинській губернії офіційно зареєстровано 247 хедерів, у яких навчалось 2617 учнів⁹²³, то у 1914 р. – 567⁹²⁴. Де-факто кількість хедерів була значно більшою. Попечитель Київського навчального округу у звіті констатував, що вказану кількість хедерів «можна вважати нижче дійсної, оскільки їх набагато більше, бо важко уявити, щоб їх не було у повітах, де є дуже багато містечок, заселених євреями»⁹²⁵.

Важливим елементом традиційної єврейської освіти губерній Правобережної України у другій половині XIX – на початку XX ст. залишалися талмуд-тори, але зміст навчання у них дещо змінився. Крім єврейських релігійних дисциплін, тут почали вивчати й деякі світські: російську мову й арифметику. У 1914 р. на Волині працювало 16 талмуд-тор, де навчалось майже 2 тис. хлопчиків. Навчання у них було безкоштовним. Талмуд-тори утримувалися на пожертвування від єврейських громад і приватних осіб, а також на надходження від коробкового збору. Організацією навчального процесу у Волинській губернії відрізнялася талмуд-тора в містечку Корець Новоград-Волинського повіту. У ній, крім обов'язкових предметів, діти вивчали основи ремесел і городництва⁹²⁶.

⁹²⁰ Шульковский И. Хедер на Вольни // Вестник ОПЕ. – 1912. – № 17. – С. 42 – 43.

⁹²¹ ЦДАУ, ф. 707, оп. 317, спр. 304, арк. 2 – 3.

⁹²² Там само, арк. 2.

⁹²³ Памятная книжка Вольнской губернии на 1891 год. – Житомир, 1890. – С. 64.

⁹²⁴ Памятная книжка Вольнской губернии на 1914 год. – Житомир, 1904. – С. 64.

⁹²⁵ Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии еврейских училищ за 1889 год. – Киев, 1890. – С. 26 – 27.

⁹²⁶ Вольнь. – 1900. – № 99.

Талмуд-тори робили помітний внесок у підвищення рівня єврейської освіти на Правобережжі України. На цей факт вказував кореспондент «Волинських губернських відомостей»: «Талмуд-тори не допускають можливості існування поміж євреями зовсім безграмотних і неосвічених людей, яких ми масово зустрічаємо між простолюдинами інших народів»⁹²⁷. В окремих талмуд-торах створювалися Товариства опіки за бідними дітьми. Однак влада прагнула ліквідувати товариства й не допускати створення нових талмуд-тор. Зокрема, у жовтні 1911 р. заможні євреї у м. Рівне об'єдналися в ініціативний комітет для створення Товариства опіки за бідними дітьми, які навчалися в місцевій талмуд-торі. Ініціативний комітет розробив статут Товариства і звернувся до Волинського губернатора з проханням дозволити його зареєструвати. У проекті статуту відзначалося, що Товариство зобов'язувалося виділяти бідним учням одяг, їжу, навчальне приладдя, ліки, влаштовувати їм шкільні свята⁹²⁸. Губернське жандармське управління, проаналізувавши, чи не ставить товариство за «мету культурно-просвітницький розвиток єврейської народності на ґрунті пробудження вузько національно-політичної свідомості, не переслідує мету об'єднання інородних елементів на ґрунті лише національних інтересів», рекомендувало відмовити в реєстрації «Товариства опіки за бідними дітьми», які навчалися у Рівненській талмуд-торі, зважаючи на те, що двоє із засновників Товариства – Ш. Куліковичер і М. Ландау належать до сіоністської організації⁹²⁹.

Загалом, тільки у Волинській губернії напередодні Першої світової війни працювало 32 єврейських казенних і приватних училищ, створених на основі Положень від 13 листопада 1844 р. і 24 березня 1873 р., в яких працювало 130 вчителів і навчалось майже 3,5 тис. учнів. Найбільше таких навчальних закладів було у Луцькому – 6, Кременецькому, Новоград-Волинському – 4 повітах. Все ж більшість євреїв протидіяла денаціоналізації, зберігала свої національні особливості. А. Забелін відзначав, що тільки «... окремі особи з євреїв могли бути гідними представниками всякої нації, але їх небагато. Більшість єврейського народу досі становить міцно

⁹²⁷ Волинские губернские ведомости. – 1866. – № 44.

⁹²⁸ ДАЖО, ф. 329, оп. 1, спр.87, арк. 1 – 2.

⁹²⁹ Там само, арк. 22.

згуртовану корпорацію, відособлену від суспільства, в якому він живе»⁹³⁰. Відданість традиційним навчальним закладам у євреїв Р. Кулішер вважав виявом почуття національного самозбереження. На думку сучасного ізраїльського дослідника Г. Сакера – це «збереження пам'яті про батьківщину предків, про втрачений і оплакуваний Сіон, який став святиною в їх ритуалі й фольклорі»⁹³¹.

Шанобливе ставлення єврейських громад до освіти сприяло тому, що на початку ХХ ст. за рівнем грамотності на Правобережжі України євреї займали четверте місце, залишивши далеко позаду українців, які уміли здебільшого тільки читати й писати і для яких освіта, через політику російського самодержавства, була майже недоступною, а рідною мовою – взагалі неможливою. Вище євреїв за рівнем освіти стояли тільки чехи, німці й росіяни⁹³². Разом із росіянами та поляками євреї мали також найбільший відсоток осіб, які жили за рахунок розумової праці. Наприклад, у державних органах Волинської губернії працювало 155 євреїв, учителями й вихователями – 3211 осіб, наукою, літературою, мистецтвом займалося 105 осіб; у лікувальних, санітарних установах працювало 468 євреїв⁹³³.

Отже, наприкінці ХVІІІ ст. на Правобережжі існувала розгалужена мережа єврейських навчальних закладів, у навчальному процесі яких основний акцент робився на релігійній освіті (запам'ятовування молитов, читання катехізису, вивчення великої кількості єврейських богословських текстів та ін.). Уже перше «Положення про облаштування євреїв» (1804 р.) декларувало право євреїв навчати своїх дітей без обмежень в усіх російських «народних училищах, гімназіях та університетах, у Санкт-Петербурзькій Академії мистецтв, а також одержувати університетські ступені». Водночас наголошувалося на обов'язковості вивчення в єврейських школах мови корінного населення місцевості, де вони мешкають (російської, польської, німецької). Однак реалізувати надані державою освітні права євреї не могли: по-перше, єврейська молодь

⁹³⁰ Забелин А. Военно-статистическое обозрение Волынской губернии. Часть I. – Киев, 1887. – С. 142.

⁹³¹ Сакер Г. История Израиля от возникновения сионизма до создания государства Израиля. Т. 1. – М., 1993. – С. 17.

⁹³² Первая всеобщая перепись... – Т. VIII. – С. 112 – 113.

⁹³³ Там само. – С. 90 – 101.

майже не знала російської мови; по-друге, рабини й хасиди виступали проти світської освіти, побоюючись відходу молоді від синагог. Зрештою, перешкодою на шляху до російських навчальних закладів стали й укази про обмеження перебування євреїв у столичних і внутрішніх містах Російської імперії. Врешті-решт, освіта єврейської молоді продовжувала розвиватися виключно у релігійно-національному напрямі.

Надалі влада не полишала спроб взяти під свій контроль єврейську освіту. «Положення про євреїв» (1835 р.) знову гарантувало представникам цієї етнічної групи вільний доступ до російських навчальних закладів, передусім університетів та академій. Студенти-євреї з дозволу міністра освіти могли навчатися державним коштом.

Водночас євреям дозволялося створювати власні навчальні заклади. Проте процес їх відкриття і функціонування підлягав жорсткому контролю з боку держави. Порядок викладання у цих навчальних закладах, призначення вчителів і нагляд за їх діяльністю здійснювався державою згідно з діючими законодавчими актами. Крім того, держава зобов'язувала євреїв вивчати російську мову, а навчання проводити за дозволеними владою підручниками.

Упродовж другої половини ХІХ ст. численні нормативно-правові акти спрямовувалися на ліквідацію «фанатизму» євреїв, їх особисті, відчуженості від населення імперії. Створені упродовж ХІХ ст. центральні та місцеві інституції, які опікувалися освітою євреїв, обмежували їх культурно-освітні права. Водночас, царизм активізував наступ на релігійну складову традиційної єврейської школи, а проблема фінансового забезпечення реформ єврейської освіти перекладалася на заможне єврейське населення імперії. Проте усі ці дії мало змінили ситуацію. На території Південно-Західного краю і надалі домінувала єврейська традиційна освіта.

4.3. Спроби русифікації освітнього процесу в німецьких і чеських школах

Німецькі та чеські колоністи, які упродовж ХІХ ст. переселилися на територію Правобережної України, принесли в край не тільки власні знаряддя праці, звичаї, а й освітні традиції, які склалися на їхній батьківщині. У Німеччині та Чехії існувала система шкільної освіти, яка вважалася однією з найкращих в Європі. Першими серед іноземних колоністів мережу освітніх закладів у регіоні розбудували німецькі переселенці.

У становленні німецької шкільної освіти на Правобережжі України дослідники виділяють декілька етапів: 1) кінець ХVІІІ – початок ХІХ ст.; 2) 20 – 30-ті рр. ХІХ ст.; 3) 30 – 50-ті рр. ХІХ ст.; 4) 60-ті рр. ХІХ – початок ХХ ст.⁹³⁴. Характерними рисами німецької ортодоксально-конфесійної школи були: обов'язковість навчання для усіх дітей без винятку; керівництво школою з боку пастора (або кантора); тісний зв'язок школи з громадою, яка утримувала її своїм коштом. Школи перебували під жорстким патронатом церкви, пастори вважалися одними з їх керівників, а вчителі здебільшого виконували обов'язки канторів, кістерів (помічників пасторів). Протестантські громади вважали школу одним із найдієвіших засобів виховання молоді, тому значну увагу приділяли вивченню Біблії, історії церкви, інших богословських дисциплін. Як уже відмічалось, німецькі поселенці, які селилися на території Волинської губернії, принесли з собою зразки тієї школи, вихованцями якої вони самі були.

Упродовж першого періоду російська влада заохочувала переселення німецьких колоністів на територію імперії, регламентувала умови їх поселення та життя на нових землях, дозволяла відправляти релігійні обряди, будувати кірхи та молитовні будинки⁹³⁵. Урядові рішення створювали умови для становлення німецької освіти на нових землях, адже у кірхах, молитовних будинках проводилося навчання дітей, а проповідники, пастори, кістери, кантори виконували функції вчителів.

⁹³⁴ Див.: Васильчук В. Німці в Україні. Історія і сучасність (друга половина ХVІІІ – початок ХХІ ст.). – Київ, 2004. – С. 54 – 59; Поліщук Ю., Суліменко О. Німці Волині в кінці ХVІІІ – на початку ХХ століття: політико-правовий аспект. – Житомир, 2004. – С. 120.

⁹³⁵ Писаревский Г. Из истории иностранной колонизации в России в ХVІІІ в. (По неизданным архивным документам). – М., 1909. – С. 46.

Ситуацію ускладнювала матеріальна скрута, організаційні негаразди, які відчували колоністи у перші роки свого перебування на території Правобережної України. У цей період переселенці не мали можливості виділяти значні кошти на відкриття та утримання в колоніях шкіл⁹³⁶.

Основне завдання школи полягало у моральному та духовному вихованні учнів, ознайомленні з основними положеннями протестантського віровчення. Німецькі школи робили зі своїх учнів справжніх протестантів: учні навчалися письму по Біблії та Євангелії, вивчали біблійну і новозавітну історію, катехизис, молитви, тексти Святого Письма і різноманітні церковні вислови, а також співали церковні гімни. В умовах національних, мовних, культурних і релігійних відмінностей німців від основної маси місцевого населення колоністські школи допомагали зберігати національні риси, традиції, культуру, самобутній менталітет.

У німецьких менонітів і лютеран потреба в освіті була пов'язана з принципами їх віросповідання – діти колоністів не допускалися до комунію (причастя), якщо не уміли самостійно прочитати тексти Біблії та інших святих книг. Наприкінці XVIII ст. на Правобережжі України не існувало окремих шкільних приміщень, а діти здебільшого навчалися читанню та письму вдома під керівництвом освічених родичів. Згодом, незважаючи на скрутне економічне становище, будуються перші шкільні приміщення, де, як правило, вчителювала випадкова особа, яка вміла тільки читати та писати. «Для школи обрали будиночок-халупу, маленький і бідний, – зауважував один із переселенців Х. Герц. – Найважче було підшукати для школи учителя. У перші роки колонії не мали спеціально навчених вчителів. Скрута змушувала брати за вчителя кого завгодно, тобто людей, які уміли читати і писати і ні на що інше не були здатні. Іноді учителями брали інвалідів, які не мали рідні... Іноді – ремісників, столярів, шевців, які у пошуках підробітків бралися і за вчителювання. У такому разі заняття проводилися там, де він міг одночасно займатися своїм ремеслом... Заняття складалося з того, щоб читати Біблію, Катехизис або абетку, вивчити прочитане напам'ять, а в кінці уроку розповісти це вчителю»⁹³⁷.

⁹³⁶ *Клаус А.* Духовенство в школе в наших німецьких колоніях // *Вестник Европы.* – 1869. – Т. 1/2. – С. 261.

⁹³⁷ *Goerz H.* Die Molotschnaer Ansiedlung: Entstellung, Entwicklung und Untergang. – Steinbach, 1951. – S. 91.

Якщо учень помилявся, не виконував завдання, «вчитель» бив його різкою, ставив на горох або ж вигадував інші покарання. Кожен учень ніс до «школи» ту книгу, яку змогли знайти батьки⁹³⁸.

Освітні проблеми мешканців німецьких колоній перебували під контролем керівників релігійних громад – протестантських пасторів, католицьких ксьондзів, менонітських духовних старшин. Таким чином, школи в колоніях підпорядковувалися відповідним конфесійним організаціям. Релігійні громади колоній на загальних зборах розглядали питання шкільної освіти, обговорювали рівень засвоєння релігійних догматів. Місцеві священнослужителі періодично відвідували школи, стежили за релігійно-моральним вихованням дітей. Спочатку певну допомогу колоністам у сфері освіти надавала місцева духовна православна влада. Зокрема, у 1812 р. Волинська духовна консисторія видала наказ Острозькому протоієрею сприяти німцям-колоністам у будівництві молитовних будинків у Луцькому повіті⁹³⁹.

Належність колоністів до тієї чи іншої релігійної конфесії впливала на темпи будівництва шкільних споруд у колоніях – визначаючи, що будувати раніше – школу або ж церкву, меноніти та лютерани віддавали перевагу першій, а католики – другій.

Місцева світська влада намагалася поширити свій вплив на освіту німецьких колоністів. У 1819 р. керівництво школами і нагляд за вчителями покладался на парафіяльних священників і консисторії того віросповідання, до якого належали мешканці колонії. Вони ж визначали спрямування і зміст навчального процесу⁹⁴⁰. Духовні особи намагалися вберегти школу від нагляду влади, перешкоджали її русифікації, противилися введенню в освітні програми світських предметів. Сучасний дослідник В. Васильчук слушно відзначав, що духовні особи оберігали колоністську школу, як осередок етнічної та релігійної самобутності переселенців⁹⁴¹.

Починаючи із середини ХІХ ст., настав новий етап у розвитку шкільної освіти німецьких колоністів: економічно зміцнілі німецькі

⁹³⁸ Там само.

⁹³⁹ ЦДІАК України, ф. 2083, оп. 1, спр. 14, арк. 1 – 20.

⁹⁴⁰ *Поліщук Ю. Суліменко О.* Німці Волині в кінці ХVІІІ – на початку ХХ століття: політико-правовий аспект. – Житомир, 2004. – С. 122.

⁹⁴¹ *Васильчук В.* Німці в Україні. Історія і сучасність (друга половина ХVІІІ – початок ХХІ ст.). – Київ, 2004. – С. 55.

колонії побудували шкільні приміщення, що дозволило піднести освітній процес на якісно вищий рівень. Школи споруджувалися коштом колоністів, і тільки в окремих випадках німецькі переселенці отримували допомогу від місцевої влади. Сучасник подій А. Забелін констатував: «Як тільки кілька десятків сімей колоністів селяться на близькій відстані, зразу ж влаштовують складчину, будують будинок, наймають вчителя і відкривають школу»⁹⁴².

Поряд із школою громада будувала також будинок для вчителя. Земельні ділянки, на яких будували школи у першій половині XIX ст., належали церкві. Тільки у другій половині XIX ст. вони перейшли у власність колонії. Кошти на утримання шкіл формувалися з відрахувань сільських громад, внесків просвітницьких закладів і пожертвувань приватних осіб. Пошуком педагога займалася релігійна громада, яка запрошувала до школи вчителя. Водночас, громада визначала перелік предметів, які повинні вивчати діти. Тільки починаючи з 1891 р. згідно із циркуляром Міністра народної освіти інспектори народних училищ почали підбирати учителів для колоністських шкіл⁹⁴³. На посаду вчителя запрошували найбільш освічених колоністів, емігрантів з Німеччини. Нерідко поселенці направляли талановиту молодь на навчання до Німеччини, Швейцарії. Кожен призначений або ж запрошений учитель проходив співбесіду в місцевого церковного духовенства. Колоністські громади самостійно утримували та оплачували працю вчителів. Зокрема, кожному педагогу з общинних земель виділявся земельний наділ, сінокіс і пасовище для худоби. Кожний колоніст щорічно передавав школі одну міру пшениці, жита й інші продукти харчування. Опалення й освітлення шкільного приміщення також здійснювалися за рахунок громади⁹⁴⁴.

Поступово в німецьких колоніях Правобережжя сформувалася вертикаль освітньо-навчального процесу. Восьмирічну школу до конфірмації відвідували хлопчики та дівчатка віком 7 – 14 років. Навчальний рік тривав із 1 вересня до 15 травня, однак де-факто діти навчалися із жовтня по березень, що зумовлювалося їх зайнятістю в період сільськогосподарських робіт. Учителі намагалися боротися з пропусками занять учнів. Й. Вайс зауважував: «Діти надзвичайно

⁹⁴² *Забелін А.* Военно-статистическое обозрение... – С. 329.

⁹⁴³ *Поліщук Ю., Суліменко О.* Німці Волині в кінці XVIII – на початку XX століття... – С. 123.

⁹⁴⁴ *Васильчук В.* Німці в Україні... – С. 55.

багато допомагають батькам, тому їм доводиться пропускати заняття і вони ледве вміють читати і писати. Звичайно, в цьому не було вини вчителя чи батьків, хоча останні і нерегулярно відправляли дітей до школи. Це пояснюється тим, що... уся сім'я працювала з ранку до ночі. Уже з шести, семи років діти змушені були влітку пасти худобу і при цьому брати з собою найменших і там з ними гратися. Одинадцятирічні і дванадцятирічні виконували ту ж роботу, що і дорослі. Взимку матері організовували банні дні і діти допомагали їм прати білизну...»⁹⁴⁵. У 1841 р. керівництво колоній Півдня затвердило «Правила відвідування сільських шкіл і дитячого навчання», які зобов'язували батьків відправляти дітей до школи на навчання відповідно до встановлених термінів, вести облік відвідування уроків, а в неділю – відпускати на читання Катехізису або уроку Закону Божого. Водночас, учителі зобов'язувалися вести суворий облік відвідування школи учнями. Прізвища відсутніх передавалися керівникам колонії. Якщо причина відсутності учня на уроках була не поважною, його батьки каралися штрафом (за кожний пропуск занять без поважної причини – 3 копійки сріблом). Гроші перераховувалися до шкільної каси та використовувалися на придбання підручників, заохочення старанних учнів, проведення дрібного ремонту шкільних приміщень тощо. Якщо батьки були неспроможні заплатити штраф, керівництво колонії карало їх громадськими роботами⁹⁴⁶.

У школах колоністів тривалий час не було єдиних навчальних програм. Водночас влада (як місцева, так і центральна) фактично ніяк не впливала на роботу німецьких шкіл. Кожний учитель разом із громадою самостійно визначав навчальні предмети, що вивчалися учнями. Проте на навчальний процес негативно впливали насадження «палочної дисципліни», використання учителями застарілих методів навчання, притаманних школам Німеччини XVII ст., а саме – механічне заучування релігійних текстів. Один із сучасників констатував: «Школи являють собою прекрасний зразок застиглої Німеччини XVII ст. Усі діти при обов'язковому навчанні повинні там висиджувати 8 років, впродовж яких навчаються читати лише механічно, не будучи в змозі переповісти і двох рядків. Письмо, з

⁹⁴⁵ Очерки истории немцев и меннонитов Юга Украины (конец XVIII – первая половина XIX ст.). – Днепропетровск, 1999. – С. 149 – 150.

⁹⁴⁶ Там само.

точки зору почерку, дуже хороше, але почніть у самому старшому класі диктувати – й учні не в змозі запам'ятати фрази і зв'язати двох слів. Арифметика вивчається також механічно і закінчується першими чотирма діями. Підручники використовуються видання 1795 р. Учителі взяті з писарів і кістерів, підготовка їх дуже слабка, практикуються тілесні покарання»⁹⁴⁷.

Кількість учнів у німецьких школах залежала не від величини колонії, а передусім від заможності її мешканців і розташування «материнських» і «дочірніх» поселень.

Упродовж 70 – 80-х рр. ХІХ ст. царизм розпочав активний наступ на національно-культурні права етнічних меншини імперії. Фактичним початком реалізації нової освітньої політики щодо німецьких колоністів на Правобережжі стало рішення уряду про вивчення стану шкільної справи у німецьких колоніях Волині. Основну мету царизму у 1870 р. окреслив міністр народної освіти Д. Толстой: «Упокоренням усіх іногородців, які мешкають у межах нашої Вітчизни, безумовно повинно стати обрусіння і злиття з російським народом»⁹⁴⁸. У цей період розроблено комплекс заходів щодо повного підпорядкування німецьких шкіл державним органам влади, русифікації їх навчального процесу.

Оскільки на Волині зосереджувалася переважна більшість німецьких колоністів Правобережної України, регіон першим відчув на собі освітні експерименти влади. Інспектори Київського навчального округу на початку 80-х рр. ХІХ ст. розпочали вивчення стану німецької освіти в колоніях Волинської губернії. У підготовленому ними висновку відзначалося, що «школи у Волинській губернії повністю підпорядковуються лютеранським пасторам. Навчання в них проводиться німецькою мовою. Російській грамоті стали навчати лише останнім часом і то тільки формально. Німецькою мовою навчання проходить навіть у тих школах, де діти нею зовсім не говорять, як, наприклад, у колонії Олекшичі Луцького повіту. Спілкування пасторів зі шкільними вчителями також відбувається німецькою мовою. Усі інструкції для шкіл колоній в Луцькому повіті друкують німецькою мовою»⁹⁴⁹. Таку саму ситуацію місцеві

⁹⁴⁷ Там само. – С. 152.

⁹⁴⁸ Национальные школы РСФСР за 40 лет. – М., 1958. – С. 14.

⁹⁴⁹ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 617, спр. 114, арк. 2.

чиновники спостерігали у німецьких колоніях Київщини та Поділля, що, закономірно, викликало занепокоєння влади.

8 жовтня 1887 р. побачив світ імператорський указ, згідно з яким іноземні школи на території південно-західних губерній імперії, зокрема німецькі, виведено з підпорядкування Міністерства внутрішніх справ і передано у відання Міністерства народної освіти. Водночас, у німецьких школах запроваджувалося обов'язкове вивчення російської мови⁹⁵⁰. Зважаючи на те, що місцева влада не мала реєстру не тільки шкіл, але й колоній, у 1888 р. чиновники Київського навчального округу розпочали перепис німецьких приватних шкіл. У їхньому звіті відзначалося, що найбільше німецьких освітніх закладів нараховувалося на території Волинської губернії – 302⁹⁵¹. Однак значна кількість німецьких шкіл не потрапила до офіційного реєстру: якщо на Волині упродовж 1883 – 1884 рр. знаходилося 879 німецьких поселень, із впевненістю можна констатувати, що на території губернії існувало не менше 500 німецьких шкіл. 15 березня 1889 р. начальник Південно-Західного краю розпорядився провести детальний перепис іноземних мешканців Волинської, Київської, Подільської губерній.

Результатом усіх цих дій стало реформування структури німецької освіти, а саме – запровадження навчальних районів⁹⁵². Іншим напрямком русифікації німецьких шкіл Правобережжя стала «боротьба з учителями-іноземцями» та заміна їх на росіян. У 1885 р. попечителю Київського навчального округу рекомендували видати розпорядження про негайне усунення від роботи в німецьких колоніях іноземних підданих. Генерал-губернатор Південно-Західного краю генерал-ад'ютант О. Дрентельн зауважив: «Дозвіл іноземним підданим хоча б і тимчасово викладати у школах іноземних поселенців Південно-Західного краю ні в якому випадку не відповідає ні політичним інтересам цього краю, ні поглядам уряду на тісніше з'єднання його з іншими частинами імперії, тому необхідно взагалі усунути іноземців від викладання у названих школах»⁹⁵³.

⁹⁵⁰ Пилипенко О. Трудова імміграція в Україну і політика російської імперії щодо переселенців у другій половині XIX ст. // Людина і політика. – 1999. – № 3. – С. 20.

⁹⁵¹ ЦДАК України, ф. 707, оп. 296, спр. 111, арк. 13.

⁹⁵² Там само, арк. 24 – 26.

⁹⁵³ Там само, арк. 30 – 34.

Виконуючи настанови, чиновники Київського навчального округу перевірили учительський корпус німецьких шкіл краю, їх вплив на поширення російської мови в колоніях. Однак результати перевірки виявилися невтішними – німецькі педагоги здебільшого зовсім не володіли російською мовою і при цьому вільно розмовляли польською. Зважаючи на ці загрозливі тенденції, царський уряд розпорядився, щоб у трирічний термін німецькі вчителі перейшли на викладання російською мовою. Водночас, 6 березня 1889 р. керівництво Київського навчального округу звернулося до Міністерства народної освіти за дозволом, щоб німецькі юнаки (не молодші 17 років) вступали до міських двокласних училищ та учительських семінарій. Після закінчення цих навчальних закладів вони повинні були відпрацювати в німецьких школах вчителями. 27 березня 1889 р. міністр народної освіти надав такий дозвіл. Попечитель Київського навчального округу звернувся до пасторів з проханням подати списки дітей поселенців, які прагнуть вступати до учительських семінарій і міських училищ⁹⁵⁴.

На початку 90-х років XIX ст. русифікація колоністських шкіл посилилася. Чиновники Київського навчального округу рекомендували «закрити німецькі школи із старими традиціями і звичаями, а відкрити нові з російським народним вчителем»⁹⁵⁵. Попечитель округу запропонував Міністерству народної освіти провести нову реформу німецьких колоністських шкіл, а саме: 1) керівництво та управління школою зосередити в руках одного інспектора; 2) на посаду вчителів призначати тільки осіб, які мали російське підданство і свідоцтво на право викладання у молодших класах; 3) вчитель звільнявся від обов'язків кістера (ставав повністю незалежним від пастора); 4) викладання предметів проводилося за програмою однокласних народних шкіл російською мовою, тільки викладання Закону Божого проводилося кістером німецькою мовою; 5) матеріальне забезпечення школи і вчителя унезалежнювалося від громади; 6) колоністи зобов'язувалися здавати місцевим фінансовим органам поземельний збір на утримання шкіл (на зарплату вчителю, сторожу, опалення, освітлення, ремонт шкільного приміщення)⁹⁵⁶.

⁹⁵⁴ Там само.

⁹⁵⁵ Там само, арк. 37.

⁹⁵⁶ Там само, ф. 442, оп. 618, спр. 194, арк. 1.

У 1890 р. розпочалося законодавче оформлення реформи німецької освіти в Російській імперії. Першим кроком стало оприлюднення указу про обов'язковий перехід німецьких шкіл на викладання предметів російською мовою (за винятком Закону Божого). Жорстким стало ставлення до німецьких учнів. Зокрема, рекомендувалося виключати зі шкіл тих учнів, які ігнорували уроки російської мови. Контроль за реалізацією окреслених положень покладался на інспекторів Київського навчального округу, які продовжували вивчати якість викладання вчителями предметів у німецьких школах⁹⁵⁷.

У жовтні 1892 р. місцева влада оприлюднила циркуляр про управління народними училищами Волинської губернії, в якому визначено умови допуску до роботи народним вчителем у німецьких колоніях. Зокрема, бажаючі обійняти педагогічні посади в німецьких школах повинні були мати: паспорт, який засвідчував їх російське підданство; метричне свідоцтво; посвідчення інспектора про допуск до роботи вчителем; свідчення пастора, яке підтверджувало знання учителем Закону Божого⁹⁵⁸.

Наприкінці XIX ст. чиновники продовжили процес русифікації учителів німецьких шкіл. У 1892 р. керівництво Київського навчального округу почало організовувати для колоністів спеціальні курси із вивчення російської мови. Вони мали працювати при народних училищах у регіонах найбільшої концентрації німецького населення. Перші курси відкрили на Волині у Барашівській, Горошківській, Ушомирській і Пулинській волостях Житомирського повіту та Андріївці, Ємільчино Новоград-Волинського повіту. Заняття в них проводилися щоденно, учні вивчали такі підручники, як «Русская речь» і «Родное слово»⁹⁵⁹.

У 1892 р. керівництво Київського навчального округу затвердило декілька постанов, що регламентували навчальний процес у німецьких школах. Учні повинні були поділятися на такі три групи: молодша, середня та старша. Навчальний день тривав п'ять уроків. У двокласних школах обов'язково вивчали Закон Божий, російську мову з чистописанням, історію Росії, географію, природознавство, креслення⁹⁶⁰. Чітко визначено порядок викладання предметів: перший

⁹⁵⁷ ЦДАК України, ф. 707, оп. 296, спр. 68, арк. 5, 12.

⁹⁵⁸ ДАЖО, ф. 58, оп. 1, спр. 1060, арк. 229.

⁹⁵⁹ Там само, арк. 15 – 16.

⁹⁶⁰ Там само, арк. 93.

урок – Закон Божий, другий – арифметика. На третьому і четвертому уроках учні писали диктанти з російської мови, вивчали чистописання. На п'ятому (останній урок) – більшість груп проводили співи та самостійні заняття⁹⁶¹.

У травні 1893 р. оприлюднено циркуляр про негайне занесення до навчальних програм лютеранських шкіл вивчення російською мовою молитви за «Государя Імператора». Для цього у кожному німецьку школу відправили примірник такої молитви. Водночас Міністерство народної освіти посилило контроль за надходженням книг до шкіл німецьких колоній. Рідною мовою учням дозволялося користуватися тільки підручником для початкових класів з читання «*Deutsche Lesebuch für Elementar-Schülen*», який був підготовлений німецьким шкільним інспектором Х. Бьоном⁹⁶².

Потрібно відмітити, що німецькі школи Правобережної України не були закритими для місцевого населення, представників інших етнічних груп. Непоодинокими були випадки, коли в лютеранських школах навчалися діти українських селян. Наприклад, мешканці с. Радичі Житомирського повіту Волинської губернії виявили бажання навчати дітей у школі німецьких колоністів. Попечитель Київського навчального округу не заперечував, але висунув низку умов, серед яких: вчитель повинен бути тільки особою російського походження та православного віросповідання; місцева колонія повинна забезпечити утримання православного священика⁹⁶³.

Русифікаторська політика російської влади щодо німецьких шкіл Правобережної України викликала опір колоністів. Зокрема, у 1890 р. поліція відкрила справу про «неприятне ставлення пастора Вазеля до заходів, які здійснює російський уряд щодо послаблення національної відокремленості німецьких поселенців»⁹⁶⁴. 7 лютого 1897 р. у листі начальника Волинського головного жандармського управління зазначалося, що Володимир-Волинський пастор Гесс звільнив вчителя російської мови Водзинської колонії та «був гальмом у навчанні німецьких колоністів Володимир-Волинського повіту», а саме – відкрито виступив проти русифікації німецького населення краю⁹⁶⁵.

⁹⁶¹ Там само, арк. 12.

⁹⁶² Там само, арк. 76 – 77, 83.

⁹⁶³ Там само, арк. 123.

⁹⁶⁴ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 618, спр. 106, арк. 1.

⁹⁶⁵ Там само, оп. 847, спр. 417, арк. 1 – 3.

Влада жорстоко карала тих, хто виступав проти політики Санкт-Петербургу. Активних противників здебільшого виселяли за межі колоній. У 1892 р. згідно з рішенням волинського губернатора за межі губернії примусово виселили поселенців колоній Антонівка та Кутлі Рівненського повіту Г. Вільде і Х. Шильке з сім'ями за те, що вони публічно протидіяли викладанню російської мови в колоністських школах і «підбурювали до цього інших колоністів»⁹⁶⁶.

На фоні насадження в уже існуючих німецьких школах нових навчальних програм, спрямованих на русифікацію дітей колоністів, царизм розпочав створювати в колоніях державні навчальні заклади, матеріально залежні від місцевої влади. Одну з перших таких шкіл (однокласне народне училище) відкрили на початку 70-х рр. XIX ст. у колонії Анета на Волині, в якій навчалося 30 хлопчиків і 22 дівчинки. Викладання в училищі велося німецькою та російською мовами⁹⁶⁷.

Особливо активно державні школи створювалися в колоніях, де мешкали баптисти, яких влада вважала «шкідливою сектою», через що й розпочала боротьбу з «насадженням на Правобережжі баптизму». Достовірних відомостей про кількість баптистських шкіл влада не мала, оскільки «сектантів» переслідувала поліція і тому вони досить часто створювали їх нелегально або ж навчали дітей самостійно. У 1887 р. Санкт-Петербург наказав закривати виявлені поліцією школи, в яких навчалися діти баптистів. У 90-х роках XIX ст. баптистські громади просили місцеву владу відкрити у них «міністерські школи». Зокрема, в 1894 р. баптисти колонії Нова Житомирського повіту Волинської губернії вирішили відкрити міністерське народне училище. 3 жовтня 1896 р. у присутності головного губернського інспектора Лубенця, трьох духовних православних наставників, а також представників з інших німецьких колоній училище відкрили. Згодом баптисти інших колоній краю також почали клопотати про відкриття у них таких навчальних закладів. У 1899 р. державне двокласне училище відкрили в колонії Стара Рудня Пулинської волості Житомирського повіту. На його утримання з казни щорічно виділялося 1160 руб., від колоністського

⁹⁶⁶ Там само, оп. 690, спр. 252, арк. 1 – 9.

⁹⁶⁷ Бармак М. Німецьке, чеське та єврейське населення Волинської губернії (1796 – 1914): розселення, господарське життя, міграції. – Тернопіль, 1999. – С. 46.

товариства надходило додатково ще понад 680 руб. Вчителями були росіяни, тільки Закон Божий викладав німець Шнідтке. Схожі навчальні заклади відкривалися й в інших колоніях краю⁹⁶⁸.

Наприкінці XIX ст. на фоні збільшення кількості німецьких навчальних закладів у колоніях Правобережної України стала помітною нестача кістерів, які викладали в них Закон Божий. У червні 1904 р. оприлюднено розпорядження Міністерства народної освіти, яке дозволяло створювати в місцях масового проживання німецьких колоністів євангельсько-лютеранські кістерські класи для підготовки кістерів. Один з перших таких класів відкрили на Волині в колонії Стара Буда. Його організатором і керівником був викладач Закону Божого пастор Гаймтальської релігійної громади Б. Грундштр, російську мову викладав М. Козел⁹⁶⁹.

Російська влада, прагнучи відвернути німецьку молодь від національної школи, лібералізувала умови їх навчання у державних навчальних закладах. Зокрема, у 1898 р. керівництво Київського навчального округу видало циркуляр, який дозволяв приймати до міських двокласних училищ дітей німецьких колоністів⁹⁷⁰.

На початку XX ст. негативну позицію щодо створення німецьких шкіл на Правобережжі України почала демонструвати низка російських громадських організацій, зокрема члени Панслов'янського союзу, які в центральних виданнях («Правительственный вестник», «Русь» та ін.) періодично друкували матеріали про небезпеку «тевтонського засилля» у Південно-Західному краї⁹⁷¹. Особливе роздратування у них викликала розгалужена мережа навчальних закладів колоністів. Часописи із обуренням констатували: «На Волині 50 % усіх шкіл – німецькі при тому, що частка німців у загальній кількості населення становить лише 10 відсотків»⁹⁷². Зокрема, в Житомирському повіті наприкінці XIX ст. нараховувалося 83 німецькі школи й 28 російських, в Новоград-Волинському, відповідно, 71 і 22, в

⁹⁶⁸ Памятная книжка народных училищ Вольнской губернии на 1909 – 1910 гг. – Острог, 1909. – С. 19.

⁹⁶⁹ Памятная книжка народных училищ ... – С. 45.

⁹⁷⁰ ЦДАК України, ф. 707, оп. 226, спр. 21, арк. 20.

⁹⁷¹ *Neutatz D.* Die «deutsche Frage» im Schwarzenmeergebiet und in Wolhynien (1856 – 1914). – Stuttgart, 1993. – S. 160.

⁹⁷² Там само. – С. 118.

Луцькому – 52 і 22, Рівненському – 32 і 15⁹⁷³. Читачам нав'язувалася думка про німецьку експансію на територію Південно-Західного краю, особливо на Волинь, яка загрожує існуванню імперії. Такі ж публікації наприкінці XIX – на початку XX ст. з'являлися і на сторінках губернських газет Правобережної України⁹⁷⁴.

Значно повільніше на Правобережжі України формувалася мережа чеських шкіл. У 1870 р. після масового прийняття чехами російського підданства на Волині створили три чеські волості: Глинську, Дубнівську і Луцьку, а згодом четверту – Купічевську. Поселенцям надавалося право адміністративного і судового управління ними. Організація чеського шкільництва була покладена на чеські волосні управління. У цей же період Міністерство внутрішніх справ надало дозвіл на створення перших чеських шкіл. Як наслідок, відкрили чотири школи у Глинську, Купічеві, Мирогощі, Будеражі⁹⁷⁵. У школах працювало два відділення. У першому (підготовчому) навчання проводилося чеською мовою, у другому – російською. Для чехів, які бажали стати шкільними учителями, російський уряд при Острозькій вчительській семінарії відкрив спеціальні курси. Упродовж 1870-х рр. на території краю запрацювали 17 шкіл⁹⁷⁶. Після ліквідації чеських волостей у 1891 р. школи почали активно русифікувати.

На відміну від церковно-релігійної сфери, чехи приділяли шкільництву значну увагу. Більшість шкіл були приватними і працювали в орендованих приміщеннях. Незважаючи на значну кількість шкіл, більшість дітей чеських колоністів не мала змоги здобути середню та вищу освіту через матеріальну скруту батьків. Ж. Ковба зауважила, що тільки «найбільш багаті поселенці могли послати дітей в нечисленні російські школи у Луцьку, Києві, Житомирі, Ровно... Крім того, серед основної маси чеського сільського населення був особливий погляд на середню і вищу освіту. Чехи, навіть власники середняцьких... господарств, охоче давали своїм дітям професійну освіту, а закінчити гімназію, університет вважалося великою і зайвою розкішшю, для роботи в сільському господарстві непотрібною...»⁹⁷⁷. На

⁹⁷³ Немцы на Волини // Русский вестник. – СПб., 1890. – Т. 5. – С. 290.

⁹⁷⁴ Волинь. – 1892. – № 49.

⁹⁷⁵ Ковба Ж. Господарства чеських поселенців на Волині в кінці XIX – на поч. XX століття // Українське слов'янознавство. – Львів, 1972. – С.132.

⁹⁷⁶ Волинские епархиальные ведомости. – 1889. – № 34.

⁹⁷⁷ Ковба Ж. Господарства чеських поселенців... – С. 148.

зламі XIX – XX ст. чеська школа зазнала впливу русифікаторської політики російського самодержавства і, фактично, перестала існувати.

Отже, у становленні німецької шкільної освіти на Правобережжі України можна виокремити чотири періоди: 1) кінець XVIII – початок XIX ст.; 2) 20 – 30-ті рр. XIX ст.; 3) 30 – 50-ті рр. XIX ст.; 4) 60-ті рр. XIX – початок XX ст. На усіх етапах німецькі школи перебували під патронатом церкви, пастори вважалися одними з їх керівників, а вчителі здебільшого виконували обов'язки канторів, кістерів (помічників пасторів). Основне завдання цих шкіл полягало у моральному та духовному вихованні учнів, ознайомленні з основними положеннями протестантського віровчення. З цих причин значна увага приділялася вивченню Біблії, історії церкви, інших богословських дисциплін.

Упродовж першого періоду зацікавлена у переселенні колоністів на Правобережжя влада створювала умови для становлення німецької освіти на нових землях. Ситуацію ускладнювала матеріальна скрута, організаційні негаразди, які відчували колоністи у перші роки свого перебування на території краю. Починаючи з 1820-х рр., місцева світська і церковна влади намагалися поширити свій вплив на освіту колоністів. Керівництво школами і нагляд за вчителями покладався на парафіяльних священиків і консисторії того віросповідання, до якого належали мешканці колонії. Вони ж визначали спрямування та зміст навчального процесу.

На середину XIX ст. економічно зміцнілі німецькі колонії піднесли на якісно вищий рівень систему освіти. Школи споруджувалися коштом колоністів, і тільки в окремих випадках німецькі переселенці отримували допомогу від місцевої влади. Упродовж 70 – 80-х рр. XIX ст. царизм розпочав активний наступ на національно-культурні права етнічних меншини імперії. Зокрема, у губерніях Правобережної України було проведено реформування структури німецької освіти – запроваджено навчальні райони, учителів-іноземців замінено на росіян.

Значного розвитку на території краю досягла чеська освіта, проте і її не оминула політика русифікації. Особливо активно цей процес посилювався на початку 90-х років XIX ст. і тривав він, з різним рівнем інтенсивності, до початку Першої світової війни.

РОЗДІЛ V СПЕЦИФІКА ЕТНОРЕЛІГІЙНОГО ЖИТТЯ

5.1. Утвердження гегемонії офіційного російського православ'я

Напередодні приєднання Правобережжя України до Російської імперії наприкінці XVIII ст. регіон перебував у складі Речі Посполитої, що, безумовно, наклало відбиток, на церковно-релігійне життя краю. Якщо греко-католицька церква на той час до певної міри була в опозиції до польського владного режиму, то католицька – займала в краї панівні позиції й користувалася необмеженою підтримкою влади. Зі зміною політичного режиму в регіоні змінилися також релігійні пріоритети.

На початку процесу інкорпорації краю до складу Росії, намагаючись заручитися підтримкою польської шляхти, російський царизм підтвердив їй «давні права, вольності та привілеї», а також свободу католицького віросповідання⁹⁷⁸. Однак місцеві чиновники усвідомлювали, що католицька релігія залишалася важливим консолідуючим чинником польсько-шляхетського опозиційного руху. Після придушення повстання Т. Костюшка, яке підтримало католицьке духовенство, російський уряд спробував послабити ідеологічний та економічний вплив католицької церкви і польської шляхти на суспільно-політичне життя краю. Незважаючи на те, що масового наступу на католицизм у цей період не спостерігалось, все ж таки частина священиків була заарештована і вислана за межі краю, закрито низку католицьких монастирів. Російська адміністрація все ще сподівалася на співпрацю з польською шляхтою, тому не наважувалася на відкриту боротьбу з католицькою церквою.

Проте досить швидко перед колоніальною адміністрацією постало завдання об'єднати край з імперією не тільки територіально, а й передусім – ідеологічно. Головною перешкодою на шляху до реалізації цієї мети російський царизм, не без підстав, вважав греко-католицьку церкву – «вогнище соціальної, політичної та релігійної

⁹⁷⁸ Детальніше див.: *Поліщук Ю.* Шляхта Правобережної України як об'єкт політики російського царизму (кінець XVIII – середина XIX ст.) // Наукові записки ІІІЕНД НАН України. – Серія: політологія й етнологія. – 2006. – Вип. 29. – С.30 – 42.

нестабільності в південно-західних областях»⁹⁷⁹, яка виступала прямим конкурентом Російської православної церкви в боротьбі за душі корінного (українського) населення краю. З цих причин, відзначала Катерина II, ліквідація унії «послужить надійним засобом для утвердження тамошнього люду в однодумстві та спокої»⁹⁸⁰.

Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. російський царизм видав низку спеціальних нормативно-правових актів, які повинні були стимулювати перехід уніатів у православну віру. Зокрема, у квітні 1793 р. побачив світ указ про створення на Правобережжі православної єпархії, яку очолив В. Садковський. Наступного року Катерина II підписала розпорядження, у якому де-факто в південно-західних губерніях православ'я проголошувалося державною релігією, а католикам і греко-католикам заборонялося чинити перешкоди бажаючим перейти у православну віру. У секретному рескрипті подібні дії трактувалися як карний злочин⁹⁸¹. Інструкції щодо активізації переходу населення у православ'я отримав й архієпископ В. Садковський, який у травні 1794 р. звернувся до уніатів Мінської, Брацлавської й Ізяславської губерній із закликом «повернутися до істинної їх матері – церкви благочестивої»⁹⁸². У червні 1794 р. архієпископ Віктор розповсюдив серед православних священиків прислану Синодом інструкцію, у якій були викладені методи роботи з уніатами. Зокрема, бажаючі приєднатися до православ'я повинні були подавати письмові прохання, а культові споруди уніатів дозволено використовувати тільки після переоформлення внутрішнього убранства, згідно з православною традицією⁹⁸³. Згодом Синод затвердив розпорядження про направлення на Правобережжя з інших єпархій «людей духовного звання, здатних

⁹⁷⁹ *Отря А.* Ліквідація уніатської церкви на Поділлі наприкінці XVIII – на початку XX ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. – Т 3 (5). – Кам'янець-Подільський, 1999. – С. 89.

⁹⁸⁰ *Крижанівський О.* Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України XVIII – перша половина XIX ст. / О. Крижанівський. – Київ, 1991. – С. 54.

⁹⁸¹ *Смолій В.* Воз'єднання Правобережної України з Росією. – Київ, 1978. – С. 168 – 169.

⁹⁸² *Коялович М.* История воссоединения западно-русских униатов старых времен. – СПб., 1873. – С. 358 – 359.

⁹⁸³ *Ровінський В., Миханчук О.* Православ'є на Подоліі: історичні нариси. – Б. м., 1995. – С. 99 – 100.

до навчання і навернення уніатів до православ'я». Катерина II виділила на цю акцію значні кошти. Запрошені священники були переважно росіянами. На це, зокрема, вказують підрахунки А. Опрі, які свідчать, що із 16 православних єпископів, яких направив Синод на Поділля упродовж 1795 – 1900 рр., 14 – росіяни і тільки 2 – вихідці зі східноукраїнських губерній⁹⁸⁴. Прибулі на територію Правобережної України священники не знали особливостей краю, не орієнтувалися в його етноконфесійній ситуації. Однак досить швидко вони стали активними провідниками русифікаторської політики на Правобережжі України.

Проведена владою робота приносила результати. Як вказує архієпископ В. Садковський, тільки упродовж серпня – жовтня 1794 р. у православ'я перейшло 333093 уніатів і 721 парафія та 463 священники⁹⁸⁵.

У 1795 р. наступ на греко-католицьку церкву продовжився, але основні акценти перенесено на підрив її організаційних та економічних інституцій. Указом від 6 вересня 1795 р. на Правобережжі закрили уніатську митрополичу кафедру, заарештували її єпископів, а їхні землі секвестрували. Віруючі, які не бажали перейти у православ'я, підпорядковувалися білоруському греко-католицькому архієпископу. У вересні того ж року Катерина II підписала розпорядження про закриття уніатських монастирів, які не приносили «користі суспільству» (не утримували школи або богадільні). Це поклало початок нищенню впливового на Правобережжі чернечого ордену василіан⁹⁸⁶. Тоді ж владою були значно зменшені земельні володіння уніатів, а маєтки католицького, а згодом уніатського єпископату взагалі секвестровані. Єпископи переводилися на фіксований оклад (6 тис. руб. на рік)⁹⁸⁷.

Влітку 1796 р. місцеві органи влади зобов'язали священнослужителів католицької та уніатської церков скласти присягу на вірність Російській державі. Тривали заходи, спрямовані на обмеження земельних володінь католицьких і уніатських монастирів

⁹⁸⁴ *Опрі А.* Ліквідація уніатської церкви... – С. 90.

⁹⁸⁵ *Коялович М.* История воссоединения западно-русских униатов ... – С. 358 – 359.

⁹⁸⁶ *Крижанівський О., Плохій С.* Історія церкви та релігійної думки в Україні : в 3-х кн. – Т. 3. – Київ, 1994. – С. 122 – 123.

⁹⁸⁷ *Щербак Н.* Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX століття). – Київ, 2005. – С. 88.

(залишали 30 десятин польової землі на монастир). Усі «земельні лишки» переходили до казни.

Надалі політика «приєднання» уніатів Правобережної України до православ'я й обмеження організаційних можливостей католицької церкви продовжувалася. Її до певної міри зупинила лише смерть Катерини II. Павло I маніфестом від 18 березня 1797 р. оголосив про віротерпимість. Для управління греко-католицькими парафіями Правобережної України у 1796 р. створено греко-католицьку єпархію – Луцьку. Католицькій та уніатській дієцезіям повернули частину раніше конфіскованих земель. Водночас, було знято заборону на діяльність василіанських монастирів, яких уже у 1798 р. тільки на Поділлі нараховувалося 16. Згодом імператор дозволив відновити діяльність ордену єзуїтів⁹⁸⁸.

Послаблення антиуніатської політики привело до відновлення раніше втрачених позицій цієї церкви у краї, що викликало незадоволення Синоду й Російської православної церкви. Вище керівництво церкви звернулося до імператора з проханням застосувати проти «відступників» адміністративно-поліцейські заходи. Проте Павло I констатував, що невдачі Російської православної церкви на Правобережжі України пояснюються не діями уряду, а «недобропорядною поведінкою та низьким авторитетом російського духовенства».

Такі дії імператора сучасні російські дослідники пояснюють його некомпетентністю у церковно-релігійних справах⁹⁸⁹.

Однак поряд із певною лібералізацією ставлення влади до «недержавних конфесій» Павло I вважав, що «церква – установа політична», а він – «глава церкви»⁹⁹⁰. Виходячи з цього, імператор провів низку заходів для зміцнення православ'я, активізації ролі церкви у статусі ідеологічного інституту царизму. Зокрема, згідно з маніфестом від 29 січня 1797 р. парафіяльні священники зобов'язувалися «застерігати своїх парафіян від брехливих і шкідливих заяв й утверджувати їх у доброзичливості та покорі панам своїм»⁹⁹¹. У розпорядженні від 1 травня 1797 р. вищому керівництву Російської

⁹⁸⁸ Крижанівський О., Плохій С. Історія церкви та релігійної думки... – Т. 3. – С. 223.

⁹⁸⁹ Эйдельман Н.Я. Грань веков. – М., 2004. – С. 79.

⁹⁹⁰ Русское православие: вехи истории / Науч. ред. А. И. Клебанов. – М., 1989. – С. 312.

⁹⁹¹ Там само. – С. 310.

православної церкви «предписано» суворо слідкувати за поведінкою парафіяльних священиків, не допускати «народні хвилювання». Також обіцяно заохочення тим, хто «... селян приведе у покірність владі» та покарання священикам, які висловлювали незадоволення владою⁹⁹². Останні досить швидко зрозуміли суть своєї діяльності в парафіях, а саме – зміцнення позицій російського самодержавства й русифікація місцевого населення.

Прихід до влади Олександра I на перших порах залишив конфесійну політику Санкт-Петербургу без змін. Греко-католики у цей період мали 1476 церков, 47 монастирів, близько 1,5 млн. віруючих⁹⁹³. Щодо Російської православної церкви, то новий імператор продовжив попередню практику активного втручання держави в її внутрішні справи, розглядав можливість «перетворення церковної організації в різновид державного апарату». Провідником нової лінії у церковно-релігійній сфері став князь О. Голіцин, який у різні часи займав посади обер-прокурора Синоду, управляючого Головного управління духовних справ, міністра духовних справ і народної освіти⁹⁹⁴.

У 1811 р. Головне управління духовних справ різних віросповідань прирівняли до міністерства, 24 жовтня 1817 р. створено Міністерство духовних справ і народної освіти⁹⁹⁵, яке складалося з двох департаментів. Департамент духовних справ, який безпосередньо займався релігійними питаннями, мав чотири відділення: 1) у справах православного віросповідання; 2) у справах римо-католицького, уніатського і вірменського віросповідань; 3) у справах протестантських сповідань; 4) у справах нехристиянських сповідань. Головним завданням міністерства декларувалася така діяльність, щоб «християнське благочестя... стало основою істинної освіти»⁹⁹⁶.

Таку саму мету ставило перед собою створене за англійським зразком і підтримки Олександра I у грудні 1812 р. Біблійне товариство, яке очолив обер-прокурор Синоду князь О. Голіцин. Члени товариства оголосили про наміри донести Святе Письмо рідними мовами до усіх народів імперії. Для цього товариством здійснено 129 видань як повного

⁹⁹² Там само. – С. 311.

⁹⁹³ Опря А. Ліквідація уніатської церкви... – С. 91.

⁹⁹⁴ Русское православие... – С. 318, 320.

⁹⁹⁵ *Полещук Т.* Історія Росії XIX – початку XX століття... – С. 19, 24.

⁹⁹⁶ Русское православие... – С. 320.

тексту Біблії, так й окремих її частин 29 мовами мешканців імперії, загальним тиражем понад 800 тис. примірників. У 1826 р. практичною роботою на місцях займалося 57 відділень товариства, в тому числі й на Правобережжі України⁹⁹⁷. Діяльність Біблійного товариства викликала незадоволення православних ієрархів, для яких поширення Біблії серед простого народу було «дивним нововведенням», а переклад Святого Письма російською та іншими мовами розглядалися ними як шкідливе «вільнодумство».

Після приходу до влади Миколи I (1825 – 1855 рр.) було відкинуто конфесійну толерантність Олександра I й знову проголошено «примат православ'я»⁹⁹⁸. В основу церковно-релігійної політики Санкт-Петербургу знову поклали ідею підтримки православ'я, яке проголошувалося «панівною і найпершою» в Росії вірою. В діях імператора поєднувалися надання православній церкві низки пільг і матеріальної підтримки та жорсткі заходи щодо наведення порядку в її управлінні. Це привело до ще більшого підпорядкування православ'я світській владі. Микола I особисто встановлював штати православних священнослужителів, визначав їх матеріальне становище, реформував систему церковного управління⁹⁹⁹. Водночас, імператор активізував боротьбу з «неправославними церквами та містицизмом». Першою жертвою нової церковно-релігійної політики російського царизму стало Біблійне товариство, ліквідоване царським указом у 1826 р. Усе його майно передали Синоду¹⁰⁰⁰. Розпочався наступ на католицьку та уніатську церкви¹⁰⁰¹.

Наприкінці 20-х рр. XIX ст. литовський греко-католицький єпископ Йосип Семашко (майбутній православний митрополит) розробив детальний план повної ліквідації уніатської церкви. У листопаді 1827 р. він підготував записку про становище уніатської церкви, в якій пророкував масовий «перехід уніатів у римський обряд». Єпископ закликав Санкт-Петербург «...віддалити їх [греко-католиків – Ю. П.] від римлян, давши..., через виховання, відповідний напрямок думок духовенству... і народ легко піде шляхом,

⁹⁹⁷ *Поліщук Т.* Історія Росії XIX – початку XX століття... – С. 24

⁹⁹⁸ *Бовуа Д.* Шляхтич, кріпак і ревізор... – С. 309.

⁹⁹⁹ *Поліщук Т.* Історія Росії XIX – початку XX століття ... – С. 42

¹⁰⁰⁰ Русское православие... – С. 325.

¹⁰⁰¹ *Бовуа Д.* Шляхтич, кріпак і ревізор... – С. 309.

який визначать їхні пастирі». Він запропонував «...ввести в усіх духовних училищах викладання наук не польською, а російською мовою...»¹⁰⁰². Записка привела до появи 22 квітня 1829 р. сенатського указу «Про заснування Греко-Уніатської Духовної колегії». Згідно з нормативно-правовим актом передбачалося створення нового органу управління греко-католицькою церквою, а також – ліквідація Луцької латинської єпархії¹⁰⁰³.

Наступним кроком царизму на шляху ліквідації уніатської церкви стало створення спеціального Таємного комітету, який опікувався греко-католицькими справами. До нього увійшли: митрополит Філарет, обер-прокурор Синоду князь П. Мещерський, князь О. Голіцин, голова Державної ради і Комітету міністрів князь В. Кочубей, фактичні керівники Комітету – міністр внутрішніх справ Д. Блудов і Й. Семашко. Основне завдання Комітету – літургійне й обрядове зближення уніатської церкви з православною. Для реалізації цієї мети у Москві надрукували спеціальний Катехізис, нові молитовники й іншу релігійну літературу. За наказом Й. Семашка греко-католицькі семінарії після детальної ревізії перетворили у православні¹⁰⁰⁴.

Новим поштовхом до активізації боротьби з уніатською та католицькою церквами стало Польське повстання 1830 – 1831 рр. (за офіційними даними на Правобережжі України участь у повстанні взяли 64 католицькі і 31 греко-католицький священники¹⁰⁰⁵, понад півсотні католицьких та уніатських монастирів)¹⁰⁰⁶. Розпочалася вона з ліквідації василіанських монастирів. Майно ордену конфіскували, ченців-василіан заарештували й відправили у заслання в Сибір. Показовою стала доля однієї з святинь греко-католицької церкви в Україні – Почаївського монастиря. У 1831 р. царський уряд перетворив його у православний, а в наступному році – надав статусу Лаври з осідком Волинського православного архієрея.

26 липня 1832 р. митрополит Й. Семашко підготував нову доповідну записку про становище греко-католицької церкви¹⁰⁰⁷, яка

¹⁰⁰² Унія в документах. – Минск, 1997. – С. 430 – 433.

¹⁰⁰³ ПСЗРИ-2. – 1829. – № 1977.

¹⁰⁰⁴ Щербак Н. Національне питання в політиці російського царизму... – С. 147.

¹⁰⁰⁵ Обушенкова Л. Статистика участников восстания на Правобережной Украине в 1831 году // Связи революционеров России и Польши XIX – начала XX в. – М., 1968. – С. 480.

¹⁰⁰⁶ Щербак Н. Національне питання в політиці російського царизму... – С. 121.

¹⁰⁰⁷ Там само. – С. 147.

сприяла тому, що органи влади в боротьбі з уніатством почали застосовувати більш витончені методи. Зокрема, для «роботи» з уніатами влада почала використовувати дітей: на початку 1833 р. шкільний куратор фон Братке «рекомендував» директорам навчальних закладів «стимулювати» «учнів греко-уніатського віросповідання до відвідування уроків Закону Божого православних священиків»¹⁰⁰⁸.

Усе це дало свої результати, і значна частина греко-католицьких священиків перейшла у православ'я. На початку 1835 р. у трьох правобережних губерніях нараховувалося 1135 осіб уніатського, 2258 римо-католицького і 11930 православного духовенства, працювало 139 храмів і 8 уніатських монастирів, 383 костьолів і 33 римо-католицькі монастирі, 3929 церков та 33 православні монастирі¹⁰⁰⁹. У січні 1837 р. греко-католицька церква була підпорядкована обер-прокурору Синоду й таким чином остаточно втратила останні ознаки окремішності¹⁰¹⁰.

Водночас, розпочався наступ на священнослужителів уніатської церкви. При цьому активно використовувалися підкуп, умовляння, погрози, покарання тощо. Зокрема, прихильність до православ'я впливового діяча василіанського ордену отця Скибовського «купили» за посаду православного єпископа з осідком у житомирській садибі. Інших греко-католицьких священиків «купували», як констатував київський генерал-губернатор Д. Бібіков, «за грошову допомогу». Уніатів, які не продавалися – карали. Зокрема, така доля у 1831 р. спіткала настоятеля Овруцького монастиря отця Сироцинського, якого заслали в Сибір, де він помер від «виховання» кийками¹⁰¹¹.

Завдяки постійному тиску місцевої влади, російської православної церкви, каральних органів на священиків, парафіян владі вдалося остаточно похитнути позиції уніатської церкви в регіоні. 26 січня 1839 р. побачило світ «Положення Таємного комітету про заходи для ліквідації унії», в якому викладено план повної

¹⁰⁰⁸ Див.: ЦДАК України, ф. 710, оп. 1, спр. 53

¹⁰⁰⁹ *Буравський О.* Римо-католицька церква в контексті міжконфесійних відносин у Правобережній Україні в 30 – 50-х рр. XIX ст. // Наукові записки Волинського національного університету ім. Л. Українки. Історичні студії. – Луцьк, 2008. – Вип. 15 – С. 17.

¹⁰¹⁰ *Щербак Н.* Національне питання в політиці російського царизму... – С. 147.

¹⁰¹¹ *Бовуа Д.* Шляхтич, кріпак і ревізор... – С. 310 – 311.

ліквідації греко-католицької церкви¹⁰¹². Виконуючи його рішення, 12 лютого 1839 р. у Полоцьку зібрався повністю контрольований російською владою греко-католицький Собор, який затвердив Соборний акт про приєднання уніатської церкви до православної. В його основу влада лицемірно поклала формулу: «відторгнуті насиллям, возз'єднані любов'ю»¹⁰¹³.

Паралельно з активною боротьбою з греко-католицькою церквою Санкт-Петербург розпочав черговий наступ на католиків регіону. Ще в роки польського повстання 1830 – 1831 рр. царизм запровадив низку заходів, спрямованих на підрив її ідеологічних і матеріальних позицій, зміцнення ролі православної церкви. У червні-вересні 1830 р. побачили світ укази «Про заборону особам греко-російського та уніатського віросповідання наймитувати при католицьких монастирях»¹⁰¹⁴, «Про заборону духовенству римокатолицького віросповідання наVERTати осіб православного віросповідання у свою віру»¹⁰¹⁵. У 1836 р. обер-прокурор Синоду С. Нечаєв повторно заборонив католицькому духовенству володіти кріпаками-православними¹⁰¹⁶.

Упродовж наступних років боротьба з католицькою церквою посилилася. Спеціально створений для управління губерніями «від Польщі повернутими» Комітет у справах західних губерній імперії декілька разів розглядав «засоби боротьби з католицизмом у зв'язку з досить широкою участю білого й чорного духовенства у повстанні»¹⁰¹⁷. Боротися із католиками вирішили перевіреними засобами – шляхом закриття культових споруд, монастирів і діючих при них шкіл. У грудні 1831 р. Комітет затвердив правила конфіскації католицьких монастирів¹⁰¹⁸. Список монастирів, що підлягали ліквідації, особисто склав міністр внутрішніх справ Д. Блудов. На Правобережжі України до цього списку увійшло майже дві третини діючих у краї католицьких монастирів. Таким чином, влада закрила

¹⁰¹² Щербак Н. Національне питання в політиці російського царизму... – С. 148.

¹⁰¹³ Русское православие... – С. 336.

¹⁰¹⁴ ПСЗРИ-2. – Т. V. – № 3707.

¹⁰¹⁵ Там само. – № 3908.

¹⁰¹⁶ Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор... – С. 299, 301 – 302.

¹⁰¹⁷ Щербак Н. Національне питання в політиці російського царизму... – С. 131.

¹⁰¹⁸ ПСЗРИ-2. – Т. VII. – № 5506.

на території краю 61 з 86 монастирів (на Волині – 35, Поділлі – 19 і Київщині – 7)¹⁰¹⁹. Спочатку їхнє майно перейшло до військового відомства, а у 1840 р. земля – до міністерства державних маєтків, а приміщення – до Російської православної церкви. Відзначимо, що статки монастирів були чималими й казна отримала значні цінності. Зокрема, у державну скарбницю надійшло понад 1,1 млн. руб. сріблом, монастирські села, у яких мешкало майже 13,1 тис. ревізьких душ¹⁰²⁰. Зрозуміло, що ці антикатолицькі заходи влади не стільки підривали світогляд парафіян цієї громади, скільки завдавали непоправного удару по її матеріальному становищі.

Російський царизм намагався також встановити контроль над діяльністю католицьких священиків, відділити «католицизм від польськості»¹⁰²¹. У червні 1830 р. затверджено указ «Про заходи для запобігання самостійних від'їздів римо-католицьких ченців з Росії до Царства Польського»¹⁰²². У 1832 р. влада наказала зараховувати до православних дітей від змішаних шлюбів, не допускати спільних богослужінь уніатів з католиками, використовувати тільки ті богослужбові книги, які були надруковані в Москві. Водночас, відмінили низку великих католицьких свят¹⁰²³, запроваджувалося обов'язкове вживання російської мови у церковному діловодстві¹⁰²⁴. У 1842 р. царський рескрипт зобов'язав розмовляти російською мовою в консисторіях, у 1843 р. – в семінаріях¹⁰²⁵.

У 60-х рр. ХІХ ст. російський царизм повернувся до наступальної антикатолицької політики. У боротьбі з католицькою церквою на Правобережжі України влада надалі прикривалася тезою про захист місцевого населення, передусім селянства, від примусового навернення до католицизму. У 1861 р. римо-католицькому духовенству заборонили відкривати школи, навчати дітей польською мовою. Після повстання 1863 р. російське самодержавство вжило низку заходів щодо обмеження впливу римо-католицької церкви на населення регіону.

¹⁰¹⁹ Історія церкви та релігійної думки в Україні. У 3-х кн. / Ульяновський В. І., Крижанівський О. П., Плохій С. М. – К.: Либідь, 1994. – С. 224.

¹⁰²⁰ Щербак Н. Національне питання в політиці російського царизму... – С. 145.

¹⁰²¹ Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор... – С. 313.

¹⁰²² ПСЗРИ-2. – Т. V. – № 3794.

¹⁰²³ Щербак Н. Національне питання в політиці російського царизму... – С. 145.

¹⁰²⁴ Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор... – С. 298.

¹⁰²⁵ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 779, спр. 377, 2д.

Закрито значну кількість католицьких монастирів, костьолів. Зокрема, культові споруди римо-католиків були ліквідовані в Крупці Дубнівського повіту, Опаліні Володимира-Волинського, Гулевичах, Мельниці, Маційові Ковельського повітах Волинської губернії. Закривалися також римо-католицькі монастирі. У 1863 р. така доля спіткала жіночий монастир сестер-шатеринок (сестер-милосердя) у Луцьку, у 1866 р. – чоловічий монастир францисканців у Межиріччі Острозького повіту, у 1869 р. – монастир тринітаріїв у Луцьку на Волині. Продовжувалася подібна практика й у наступні роки. Як наслідок, на початку ХХ ст. на Волині залишився тільки один Бернардинський монастир у м. Заславі¹⁰²⁶. Замість закритих костьолів у цих же приміщеннях відкривалися православні церкви, монастирі. Католицьким священикам не дозволяли здійснювати обряди поховання померлих на місцевих цвинтарях, забороняли за латинським обрядом хрестити дітей, вінчати православних з католиками¹⁰²⁷.

Однак сучасники подій зауважують, що заходи російського уряду щодо формування в уяві місцевого населення ворога в особі католиків не увінчалися успіхом. «Місцеве православне селянство не проявляло ніякої ненависті чи неприязні до польського народу, не відзначалося релігійним фанатизмом, – констатувала В. Нестеренко. – Селяни не склали жодного твору чи прислів'я, в яких би поляки зображувались у негативному плані. Інколи лунали жарти над поляками, але вони ніколи не мали принизливого відтінку. З точки зору ортодоксального представника церкви, байдуже ставлення православних парафіян до католицизму було наслідком незнання основних догматів православної церкви»¹⁰²⁸.

Водночас зауважимо, що загострення міжконфесійних суперечок відбувалося передусім через антикатолицьку політику місцевих органів влади. Зокрема, губернатор Волинської губернії у звіті імператору за 1894 р. констатував, що діяльність його адміністрації спрямовувалася «... на зміцнення в населенні свідомості,

¹⁰²⁶ Лісевич І. Духовно спрагли (Духовне життя польської національної меншини на Наддніпрянській Україні в 1864 – 1917 рр.). – Київ, 1997. – С. 171 – 173.

¹⁰²⁷ ДАЖО, ф.70, оп.1, спр. 280, арк. 144.

¹⁰²⁸ Нестеренко В. Українсько-польські культурно-релігійні відносини на Поділлі в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. // Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі у ХVІІІ – на початку ХХІ ст. – Кам'янець-Подільський, 2005. – Т. 5. – С. 68 – 69.

що споконвіку російська і православна Волинь назавжди повинна залишатись такою і, що не тільки відновлення тут традицій Польщі, але й підтримання національної єдності з поляками не більш як нездійсненна мрія»¹⁰²⁹.

У таких умовах у другій половині XIX ст. церковно-релігійна діяльність католицької та православної церков на Правобережжі України набирала дедалі більшого політичного відтінку. Незважаючи на протекцію держави, процес «оправославнення» місцевого населення проходив не надто швидкими темпами. У ситуації, що склалася, велика заслуга католицького духовенства. Значну моральну допомогу римо-католикам також надавали створені в Австро-Угорській імперії у 1884 р. езуїтські місії, а також різноманітні католицькі братства, серед яких виділимо товариство «Ружанця»¹⁰³⁰.

Водночас, у регіоні діяла розгалужена мережа середніх і початкових навчальних закладів, які перебували у віддані єпархіальних училищних рад та Синоду і намагалися через молодь відвернути місцеве населення від католицизму. Зокрема, на Поділлі працювали Кам'янець-Подільська духовна семінарія, Тульчинське єпархіальне училище, понад 10 церковно-вчительських шкіл, сотні церковно-парафіяльних шкіл та ін. закладів¹⁰³¹. «Поряд з вихованням дітей і молоді на основі православної віри, відданості самодержавству, – зауважує сучасний дослідник І. Сесак, – вони сприяли підвищенню грамотності, популяризували культурні надбання Росії»¹⁰³².

Революція 1905 р. пом'якшила політичний клімат у країні, що негативно позначилося на становищі православної церкви. 17 квітня 1905 р. був ухвалений закон про віротерпимість, а також інші нормативно-правові акти, що дозволяли перехід православних віруючих у католицизм. Як наслідок, рапорти місцевих чиновників засвідчили значний відтік православного населення під зверхність

¹⁰²⁹ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 625, спр. 416, арк. 2 – 3.

¹⁰³⁰ *Нестеренко В.* Римо-католицькі товариства та організації на Поділлі наприкінці XIX – на початку XX ст. // *Історія релігій в Україні. Науковий щорічник.* – Львів, 2004. – С. 396.

¹⁰³¹ *Сесак І.* Духовні навчальні заклади Поділля православного відомства у другій половині XIX – на початку XX ст. // *Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі у XVIII – на початку XXI ст.* – Кам'янець-Подільський, 2005. – Т. 5. – С. 81.

¹⁰³² Там само. – С. 88.

римо-католицької церкви. Зокрема, тільки на Поділлі у 1906 р. понад 1500 віруючих покинули православну церкву¹⁰³³.

Однак період «вольностей» для римо-католицької церкви завершився у 1907 р. Придушення революції неминуче вело до відновлення втрачених у 1905 – 1907 рр. позицій православ'я на Правобережжі України. 6 березня 1907 р. на засіданні Державної Думи П. Столипін позитивно охарактеризував становище православної церкви в державі, висловився за встановлення її монополії у церковно-релігійній сфері. Схожі думки лунали на засіданні Синоду у грудні того самого року. Церковний клір наполягав на забороні переходу православних в інші конфесії, зокрема до римо-католиків. Для стабілізації ситуації у релігійній сфері з ініціативи центральної і місцевої влади у губерніях Правобережної України створили мережу церковно-парафіяльних братств.

Ситуація для римо-католиків значно ускладнилася після смерті у 1911 р. лояльного до влади єпископа Луцько-Житомирської дієцезії К.-А. Недзялковського. Проведена того ж року урядова ревізія Луцько-Житомирського єпархіального управління виявила численні порушення віросповідного законодавства, серед яких виділимо: ведення діловодства не державною російською, а польською мовою; викладання віруючим католицького Закону Божого польською, а не російською мовою, яка вважалася рідною мовою місцевого населення; прийом віруючих у «рожанцеві братства» та нагородження відзнаками без дозволу місцевої адміністрації; зведення молитовних споруд без дозволу уряду; примушування батьків до хрещення за католицьким обрядом дітей зі змішаних православно-католицьких шлюбів; утримання таємних монастирів для дітей з православних сімей¹⁰³⁴. Ревізія обмежилася констатацією фактів без накладення штрафних санкцій і притягнення до відповідальності за порушення віросповідного законодавства, проте вона продемонструвала значні можливості російського уряду у боротьбі проти римо-католицької церкви.

Підсумовуючи зазначимо, що зразу після приєднання краю С.-Петербургу, намагаючись заручитися підтримкою польської шляхти, підтвердив свободу католицького віросповідання. Однак уже перше польське повстання під проводом Т. Костюшка показало

¹⁰³³ Православная Подолия. – 1907. – № 1 – 2.

¹⁰³⁴ Див.: ЦДІАК України, ф. 442, оп. 861, спр. 218, арк.1 – 62.

значні консолідуючі можливості католицької церкви та її вагомий вплив на формування польсько-шляхетського опозиційного руху. Беручи до уваги цей факт, російський царат здійснив низку заходів, спрямованих на послаблення ідеологічного та економічного впливу католицької церкви на суспільно-політичне життя краю.

Ще одним «вогнищем соціальної, політичної та релігійної нестабільності у південно-західних областях» С-Петербург вважав греко-католицьку церкву. Боротися з нею російський царизм вирішив шляхом підриву її організаційних та економічних інституцій, а також стимулюванням переходу уніатів у православну віру. Православ'я, яке стало надійним союзником влади у боротьбі за ідеологічну інкорпорацію Правобережної України до складу Російської імперії, проголошувалося «панівною і найпершою» в Росії вірою, що ще більше зв'язало церкву із світськими владними інституціями.

Черговим поштовхом до активізації боротьби влади з уніатською та католицькою церквами стало Польське повстання 1830 – 1831 рр. Після його поразки влада розпочала ліквідацію василіанських монастирів. Показовою у цьому процесі стала доля однієї з найбільших святинь греко-католицької церкви в Україні – Почаївського монастиря. У 1831 р. царський уряд перетворив його у православний, а в наступному році – надав статусу Лаври з осідком Волинського православного архієрея.

Завдяки постійному тиску місцевої влади на священнослужителів, парафіян, владі вдалося остаточно похитнути позиції уніатської церкви в регіоні, а в 1839 р. фактично ліквідувати її. Водночас, російський царизм намагався встановити контроль над діяльністю католицьких священників, відділити «католицизм від польськості». В таких умовах у другій половині XIX – на початку XX ст. церковно-релігійна діяльність католицької та православної церков на Правобережжі України набирала дедалі більшого політичного відтінку. Однак, незважаючи на протекцію держави, процес «оправославнення» місцевого населення, особливо польського, проходив не надто швидкими темпами.

5.2. Політика щодо старообрядців

Поряд із офіційним православ'ям, католицизмом, іудейством, а також протестантськими церквами упродовж ХІХ ст. на Правобережжі існувало старообрядництво. Реформи патріарха Никона, які полягали у «виправленні богослужбових книг і церковних обрядів»¹⁰³⁵, привели до розколу Російської православної церкви на дві течії: старообрядницьку та новообрядницьку. Представники першої, які «покидали пануючу церкву, автоматично втрачали частину своїх громадянських прав», підпадали під тиск державних каральних органів¹⁰³⁶. Переслідування старовірів привело до їх масової еміграції з території російської держави. Одним із напрямів колонізаційних устремлінь старообрядців у другій половині ХVІІ ст. стала Правобережна Україна, особливо Поділля, у меншій мірі – Волинь. У 70-ті рр. ХVІІІ ст. вони поселяються на Київщині^{1036а}. Цьому сприяло лояльне ставлення польської влади до старообрядців, які, поселяючись на магнатських чи старостинських землях, зберігали власну свободу від власників землі, отримували не тільки економічні пільги, а й гарантії віросповідних принципів, які виступали головними орієнтирами їхнього життя.

На Поділлі старовірські поселення засновувалися на прикордонних із Молдовою землях (Пилипи Боровські, Чернишівка Руська, Слобода Шура-Копієвська, Новонікольське), на Волині – здебільшого у Житомирському повіті (Пилипи, Городенка, Вільськ, Андрушівка, Янушівка та ін.)¹⁰³⁷. Щодо Київщини, то старообрядницькі громади були у Радомишльському повіті. У переважній більшості вони були переселенцями з центральних губерній Росії. Зокрема, подільське село Шура-Копієвська заснували вихідці із Володимирської губернії, Краснянкуз – із Калуги, Пилипи Боровські – із Богородського повіту Московської губернії. Переселення старообрядців на територію Правобережної України продовжувалося також у першій половині

¹⁰³⁵ Источники по истории Куреневских старообрядческих монастырей ХІХ – первой половины ХХ веков. Сборник документов / Составитель С. В. Таранец. – Киев-Куреневка, 2006. – С. 288.

¹⁰³⁶ *Никольский Н.* История Русской церкви. – М., 1988. – С. 324.

^{1036а} *Таранец Сергей.* Русские старообрядцы на территории Украины: заселение, история и современное состояние // Электронный ресурс. Режим доступа: www.starover.religare.ru

¹⁰³⁷ *Наулко В.* Хто і відколи живе в Україні. – Київ, 1998. – С. 35.

XIX ст. Старовіри переважно селилися в українських селах окремими громадами, інколи створювали окремі поселення. В містах їх селилося не багато, якщо все ж селилися, то обов'язково окремими громадами.

За релігійними поглядами старовіри Правобережної України не були однорідними. На Поділлі переважали филипівці (українсько-польська назва «пилипони») ¹⁰³⁸. На Волині, як відзначалося у звіті губернатора за 1865 р., проживали попівці та безпопівці ¹⁰³⁹.

Кількість старовірів на Правобережжі України упродовж XIX – початку XX ст. постійно зростала. Якщо на Волині на початку XIX ст. нараховувалося 1200 старовірів, в середині століття – 3550, то перепис 1897 р. зафіксував уже 8282 ¹⁰⁴⁰. Така сама ситуація спостерігалася на Поділлі (відповідно 5944, 11106 і 18849 осіб) та Київщині ¹⁰⁴¹. Здебільшого поповнення старообрядницьких громад регіону відбувалося за рахунок природного приросту – народжуваність домінувала над смертністю, але він у них не був значним. Так, у 80-х рр. XIX ст. природний приріст на 1 тис. католиків краю становив 24 особи, протестантів – 23,1, православних – 17,7, старовірів тільки 11 осіб ¹⁰⁴². Це можна пояснити замкнутим способом життя представників цієї течії православ'я, а також їх незначною кількістю. Заборона вичання з представниками інших релігійних конфесій суттєво впливала як на смертність, так і народжуваність.

Аналіз джерел свідчить, що в перші роки після приєднання правобережжя до Російської імперії становище старообрядців мало змінилося. Це пояснюється лояльним ставленням Катерини II та Павла I до них. Зокрема, уряд першої підтвердив їхню особисту свободу від поміщиків, а також права на чиншове володіння землею ^{1042a}. Крім того, у низці указів 1798 – 1800 рр. Санкт-Петербург дозволяв старовірам мати свої церкви та священників, рукопокладених православними архієреями, за умови отримання спеціального дозволу від Синоду ¹⁰⁴³. Їм поверталися раніше

¹⁰³⁸ Поділля: Історико-етнографічне дослідження. – Київ, 1994. – С. 40.

¹⁰³⁹ ЦДІАК України, КМФ. 11, оп. 1, спр. 82, арк. 112 – 113.

¹⁰⁴⁰ Там само, спр. 32, арк. 27.

¹⁰⁴¹ *Таранець С.* Старообрядчество Подолии. – Киев, 2000. – С. 26 – 27.

¹⁰⁴² ДАЖО, ф. 67, оп. 1д, спр. 307, арк. 9 – 10.

^{1042a} *Таранець Сергей.* Русские старообрядцы на территории Украины: заселение, история и современное состояние // *Електронний ресурс.* Режим доступу: www.stapover.religare.ru

¹⁰⁴³ ПСЗРИ-1. – Т. XXV. – С. 133.

конфісковані богослужбові книги¹⁰⁴⁴, знімалася заборона будівництва та ремонту старовірських культових споруд¹⁰⁴⁵.

Потрібно відмітити, що Олександр I теж досить лояльно ставився до старообрядців. Свідченням цього є його указ від 9 квітня 1806 р. про визнання старообрядців, які «переселилися з Росії до Польщі вільними людьми». При цьому їх ділили на три категорії: перша – особи, що документально підтвердили свою «незалежність»; друга – особи, які проживали у сільській місцевості, але «числилися міщанами в різних містах»; третя – особи, що оселилися в селах «без письмових угод». Вони зараховувалися в селянський стан^{1045a}. 27 травня 1820 р. Олександр I підписав указ, який надавав старообрядцям право займати виборні посади від купецьких і міщанських зібрань^{1045b}. Разом з тим, Санкт-Петербург намагався контролювати чисельність старообрядців в імперії. Для цього 18 серпня 1811 р. губернаторам надійшло розпорядження двічі на рік (до 1 січня та 1 липня) надавали в Міністерство поліції «списки про чисельність старообрядців»^{1045b}.

Разом з тим, для недопущення подальшого поширення старообрядництва влада, офіційна православна церква, починаючи з 1800 р., намагалися запровадити єдиновірство: старовіри, зберігаючи право здійснювати богослужіння і таїнства за стародруківаними («дониконівськими») книгами та обрядами, фактично потрапляли в ієрархічну залежність від офіційної церкви. Проте правова нерегульованість нової політики царизму щодо старовірів, слабкість офіційної православної церкви привели до того, що старообрядницькі громади і надалі запрошували до себе «біглих попів» або «одержували священників» від Білокриницької ієрархії (знаходилася на території Австро-Угорщини). Серед старообрядців існувала течія безпоповців, які взагалі не мали священників¹⁰⁴⁶.

Не дивлячись на лояльне ставлення світської влади до старообрядців, представники російської православної церкви продов-

¹⁰⁴⁴ Там само. – С. 133.

¹⁰⁴⁵ Там само. – Т. XXVI. – С. 357.

^{1045a} *Таранец Сергей*. Правовое положение старообрядцев города Киева и Киевской губернии в конце XVIII – начале XX вв. // Електронний ресурс. Режим доступу: www.portal-credo.ru

^{1045b} Там само.

^{1045b} Собрание постановлений по части раскола. – СПб., 1858. – С. 37.

¹⁰⁴⁶ *Жилук С.* Російська православна церква на Волині (1793–1917 рр.). – Житомир, 1996. – С. 139 – 140.

жували боротися з старообрядництвом. Як наслідок, державні органи влади отримували значну кількість скарг від старовірів, у яких наголошувалося на свавіллі православних священників. Санкт-Петербург відреагував на них заборonoю православним священникам «обмежувати релігійну свободу старовірів і вимагати плату за надання послуг». Указом від 21 лютого 1803 р. імператор обмежив державне втручання в життя старообрядницьких громад.

Аналіз джерел свідчить, що поступово релігійна політика царизму щодо старовірів зазнала істотних змін. У 1822 р. побачили світ «Спеціальні правила», що відновили заборону старовірським громадам будувати культові споруди. Повністю ліберальні часи для старообрядців закінчилися з приходом до влади Миколи I. Наляканий виступом декабристів імператор розпочав активно обмежувати громадянські права своїх підданих, у тому числі й старовірів, яких він вважав однією з ключових антидержавних сил. Як наслідок, світ побачила ціла низка указів, розпоряджень, які фактично повністю знищували раніше отримані старовірами права. Зокрема, їм заборонили ставити на вже існуючі церкви хрести. Водночас, розпочався наступ на особисті права старовірів: їм заборонили обіймати громадські посади, свідчити в судах проти православних, бути купцями, не визнавалася законність їх шлюбів тощо. Було посилено контроль за чисельністю старообрядців. 26 лютого 1826 р. світ побачив височайший указ про щорічне надання такої інформації безпосередньо до III Відділення власної його імператорської величності канцелярії. 17 серпня цього ж року – указ про збір даних «про усі розкольницькі молитовні приміщення». 25 липня 1831 р. – указ про створення «Секретного дорадчого комітету для розгляду справ про розкольників і сектантів»^{1046a}. Спеціальною постановою від 1835 р. місцева влада зобов'язувалася встановлювати таємний нагляд за православними священниками, які перейшли до старовірів. Контролював цю роботу безпосередньо міністр внутрішніх справ¹⁰⁴⁷. Для більш «ефективної боротьби зі старообрядцями» у 1838 р. уряд почав створювати в

^{1046a} *Таранець Сергей*. Правовое положение старообрядцев города Киева и Киевской губернии в конце XVIII – начале XX вв. // Електронний ресурс. Режим доступу: www.portal-credo.ru

¹⁰⁴⁷ *Жилюк С.* Російська православна церква на Волині... – С. 34.

регіонах масового їхнього проживання «Секретні комітети у справах про розкольників»^{1047а}.

Не залишалися осторонь боротьби зі старообрядництвом органи влади Правобережної України, офіційна православна церква регіону, яка почала призначати на посади єпархіальних архієреїв лише тих, хто проявив себе в місіонерській діяльності. У 1837 р. Київський губернатор підписав таємний циркуляр, що регламентував права молокан (офіційна влада та православна церква вважали їх, іконоборців і духоборців, найбільш шкідливими релігійними течіями старообрядництва)¹⁰⁴⁸. Для координації дій світської та духовної влади у боротьбі зі старовірами було створено спеціальний таємний комітет¹⁰⁴⁹.

Іншим напрямом роботи влади у боротьбі зі старовірством стала активна державна підтримка Російської православної церкви. Зокрема координацію місіонерської діяльності православних священників здійснювали безпосередньо органи державної влади. Її очолив обер-прокурор Синоду Протасов, який виступав проти узаконення старовірства. На його думку, офіційне визнання цієї течії могло привести до руйнування державних основ імперії, адже старовіри заперечували право самодержця впливати на релігійні переконання її громадян. У 1853 р. Протасов розробив концепцію боротьби зі старовірством. Дотримуючись її основоположних принципів, місцеві чиновники забороняли невизнаним державою православним проводити богослужіння, у храмах масово конфісковувалися церковні книги, ікони, дзвони. Діти старовірів вважалися незаконнонародженими. Згідно із царським указом 1852 р. офіційно визнавалися тільки ті діти, які разом із матір'ю або ж батьком переходили в офіційне православ'я. Батькам-старовірам заборонялося виховувати православних дітей.

Певне послаблення позиції Санкт-Петербургу щодо старообрядців намітилося при Олександрі II. Зокрема, у 1861 р. старообрядцям знову дозволили займати виборні посади. У цьому ж році їм дозволили навчатися в державних навчальних закладах. У 1862 р. було

^{1047а} Собрание постановлений по части раскола. – СПб, 1858. – С. 314.

¹⁰⁴⁸ Жилюк С. Російська православна церква на Волині... – С. 34.

¹⁰⁴⁹ Третьякова Н. Социально-правовой статус старообрядчества в дореформенной и пореформенной России // Вопросы истории СССР. – М., 1972. – С. 494.

відмінено практику щорічного надання відомостей про молитовні приміщення старообрядців та їхні поіменні списки. 13 листопада 1863 р. Міністерство фінансів суттєво розширило права старовірів-купців^{1049а}. Все ж найбільшою поступкою можна вважати дозвіл на проведення богослужінь у старовірських молитовних будівлях. Як результат, на Поділлі у 1863 р. після семирічних гонінь у с. Пилипи-Хребтійвські була «розпечатана часовня». У 1865 р. така подія відбулася в с. Катеринівка Ушицького повіту, в 1867 р. – в с. Петраші Летицького повіту, в 1869 р. – в слободі Чернятинській Літинського повіту, в 1865 р. – в селах Человка і Жабче Овруцького повіту Волинської губернії. 27 серпня 1865 р. бердичівським старообрядцям (Київська губернія) дозволили будівництво нового храму^{1049б}.

Спеціально створена у 1864 та 1875 рр. комісія Міністерства внутрішніх справ для вироблення законоположень про старовірів отримала директиву, в якій констатовалося: «Заходи уряду щодо розколу, хоч і не повинні мати характер його переслідувань, разом з тим не можуть бути спрямовані ... на захист розколу». Її положення поклали в основу закону «Про дарування розкольникам деяких прав громадянських і по відправленню духовних треб» (1883 р.). Він дозволяв старовірам молитися за старими обрядами без священників, але лише в приватних будинках і на цвинтарях. Старовірам заборонялося будувати у своїх молитовних будинках дзвіниці, вивішувати ікони над їх входами, проводити хресні ходи та здійснювати будь-які інші заходи, які б поширювали їхні релігійні погляди^{1049в}.

На цьому боротьба зі старовірством на Правобережжі України не закінчилася. У 1888 р. Синод розробив «Правила щодо облаштування місій і засоби дій місіонерів і пасторів церкви щодо сектантів і старовірів», що регламентували порядок створення в єпархіях посад єпархіальних місіонерів. Для координації їх роботи, посилення боротьби проти сектантів і старовірів у губерніях України організовувалися єпархіальні комітети Місіонерського товариства.

^{1049а} *Таранець Сергей*. Правовое положение старообрядцев города Киева и Киевской губернии в конце XVIII – начале XX вв. // Электронный ресурс. Режим доступа: www.portal-credo.ru

^{1049б} *Собрание постановлений по части раскола*. – СПб., 1858. – С. 599 – 624.

^{1049в} *Таранець Сергей*. Правовое положение старообрядцев города Киева и Киевской губернии в конце XVIII – начале XX вв. // Электронный ресурс. Режим доступа: www.portal-credo.ru

Оскільки єпархії краю переважно не мали досвідчених місіонерів, їх запрошували з інших місцевостей, але основна місіонерська робота проводилася місцевими православними священиками, які регулярно відвідували старовірські села. Їм активно допомагали спеціально навчені учителі, які добре знали побут старовірів. Для їх підготовки створювалися спеціальні школи. Тільки на Волині працювали три такі школи та місіонерські курси у Почаєві¹⁰⁵⁰. Місіонери проводили розмови з розкольникими, але вони практично не приносили реальних результатів. Сучасна дослідниця С. Голдіна зауважує, що, по-перше, ці бесіди перетворювалися у безплідні суперечки; по-друге, нерідко старообрядницькі священики виявлялися більш підготовленими до полеміки й демонстрували неабияке знання Святого Письма¹⁰⁵¹.

Аналіз джерел свідчить, що одним із основних методів боротьби проти старовірів наприкінці XIX ст., який використовувала Російська православна церква, була їх переорієнтація в «одновірство». Одновірці, зберігаючи право проводити богослужіння і таїнства за стародрукованими (дониконівськими) книгами й обрядами, зобов'язувалися визнавати ієрархічну залежність від офіційної православної церкви, а також прийняти від неї священнослужителів. Проте ця робота не принесла бажаних результатів. Зокрема, на Волині у 1912 р. було зареєстровано тільки 289 одновірців¹⁰⁵². Схожа ситуація склалася й в інших губерніях краю.

Незважаючи на утиски влади, російські старовіри і далі дотримувалися традиційних релігійних переконань. Дослідники відзначали, що вони «... більш набожні, ніж місцеві селяни, значно міцніші за них у знанні Святого Письма і взагалі у своїх переконаннях, незрівнянно більш працелюбні і менше піддалися моральній порчі, незважаючи на багато поганих рис, характерних великоросам. Попри усі їхні забобони, вони мають свіжий погляд на життя і людей... багато хто з них уміє читати»¹⁰⁵³. У середині XIX ст. на

¹⁰⁵⁰ ДАЖО, ф. 1, оп. 50, спр. 531, арк. 29, 35.

¹⁰⁵¹ Голдіна С. Політика царського уряду щодо старообрядців у 60 – 90-і роки XIX ст. (за даними Київської губернії) // Історія релігій в Україні. Праці XIII міжнародної наукової конференції. – Львів, 2003. – С.158 – 159.

¹⁰⁵² Памятная книжка Волынской губернии на 1913 год. – Житомир, 1912. – С. 54 – 59.

¹⁰⁵³ Витковский А. О раскольниках в Подольской губернии // Отечественные записки. – Б. м. і г. – С. 362.

Поділлі діяло 27 молитовних будинків (25 каплиць і 2 церкви) старовірів, на Волині – 10¹⁰⁵⁴. Одним із центрів релігійного життя старовірів Правобережної України у цей період було «Куренівське тримонастир'я» (три монастирі – чоловічий і два жіночих, які знаходилися на Поділлі) та подільське повітове місто Балта, в якому знаходилася резиденція старовірських єпископів Варлаама, Кирила та ін.

Отже, у досліджуваний період на Правобережжі України міцно вкоренилося старообрядництво. У другій половині XVII ст. представники цієї течії православ'я, переважно вихідці з центральних губерній Російської імперії, вперше з'явилися у регіоні. Здебільшого вони селилися в українських селах окремими громадами, інколи – створювали окремі поселення. За релігійними поглядами старовіри краю не були однорідними: на Поділлі переважали пилипівці, на Волині та Київщині – попівці та безпопівці.

Як уже зазначалося, упродовж XIX – початку XX ст. кількість старовірів на Правобережжі України неухильно зростала. Заборона вінчання з представниками інших релігійних конфесій дещо вплинула на цей процес. Однак, підтримуючи офіційну православну церкву, російський уряд намагався боротися із поширенням старообрядництва. Упродовж XIX ст. влада ухвалила низку обмежуючих законів, які забороняли старовірським громадам будувати культові споруди, ставити на вже існуючі церкви хрести. Також суттєво були обмежені особисті права старовірів: заборонено обіймати громадські посади, свідчити в судах проти православних, бути купцями, не визнавалася законність їх шлюбів тощо. Місцева влада наглядала за православними священиками, які перейшли до старовірів. Одним із основних безуспішних методів боротьби проти старовірства наприкінці XIX ст., який використовувала Російська православна церква, була їх переорієнтація в одновірство.

¹⁰⁵⁴ ЦДІАК України, КМФ. 11, оп. 1, спр. 82, арк. 114.

5.3. Боротьба з релігійними устоями євреїв

Релігія – стрижень кожного народу. Вона визначає його розвиток, громадське, культурне, навіть економічне життя, сприяє формуванню та утвердженню етнічної ідентичності. Власне релігія (релігійна обрядовість) пов'язала євреїв у нерозривне ціле. Відомий письменник-публіцист Е. Тополь справедливо зауважив, що «... єврейський народ не асимілювався з іншими народами саме завдяки релігії, суворим консервативним релігійним правилам, які зберігалися упродовж п'яти тисяч років...»¹⁰⁵⁵. Тому, приєднавши Правобережжя України, російський царизм зіштовхнувся з добре організованою, релігійно закритою етнічною групою. Досить швидко С.-Петербургу зрозумів, що, крім обмежувальної політики центру щодо розселення євреїв, їх господарської діяльності, не менш «актуальною», а можливо, і більш є боротьба проти «їх віри та зовнішніх проявів релігійного життя»¹⁰⁵⁶.

Аналіз показує, що основу релігійної політики російського царизму щодо єврейського населення Правобережної України становили чотири напрями діяльності: 1) прийняття євреями православ'я та обмеження їх у спілкуванні з християнами; 2) встановлення контролю над синагогами, молитовними школами, рабинами; 3) заборона проведення релігійних обрядів; 4) боротьба проти хасидизму. Перший напрям апробовано російським самодержавством ще у роки Лівонської війни (1558 – 1583 рр.): євреям, які проживали в захоплених московськими військами містах, пропонувалося прийняти православ'я під загрозою смертної кари. Зокрема, Іван Грозний після взяття Полоцька наказав усіх євреїв охрестити, а тих, хто відмовлявся – «топити у Двіні»¹⁰⁵⁷. Після включення до складу Російської імперії Правобережної України досвід перших російських царів був повторений їх наступниками. У другій половині XIX ст. обер-прокурор Синоду Г. Победоносцев пророкував, що третина євреїв, які проживали на цих територіях, охреститься¹⁰⁵⁸.

¹⁰⁵⁵ Тополь Э. Во что верят евреи // Аргументы и факты. – 1997. – 28 сентября. – С. 3

¹⁰⁵⁶ Щербак М., Щербак Н. Национальная политика царизма на Правобережной Украине (друга половина XIX – початок XX століття). – Київ, 1997. – С. 63.

¹⁰⁵⁷ Карамзин Н. История государства Российского. – Кн. III. – М., 1989. – Т. IX. – С. 17.

¹⁰⁵⁸ Рабинович Я. Євреї між століттями надій (Політологічне дослідження). – Івано-Франківськ, 1997. – С. 87 – 88.

Однак після першого поділу Речі Посполитої оптимістичні прогнози російських чиновників розбилися об реальність суспільно-політичного життя Правобережної України. Незважаючи на надані єврейському населенню певних прав і привілеїв, представники цього етносу й надалі трималися відокремлено від решти населення краю. В одному із щорічних звітів місцевих губернаторів констатувалося, що євреї – плем'я «повністю відособлене від іншого населення морально-релігійним культом, але в той же час сильне своєю згуртованістю»¹⁰⁵⁹. Таким чином, релігійне життя єврейських громад суперечило базовій доктрині етнічної політики Російської імперії, в основі якої лежала ідея русифікації та опрацювання «іногородців» новоприєднаних територій.

На початку XIX ст. серед губерній Південно-Західного краю найбільше євреїв проживало на Волині, однак релігійні потреби представники цього етносу задовольняли тільки у 19 синагогах і 53-х мідрашах. Заради справедливості зауважимо, що упродовж наступних тридцяти років кількість молитовних шкіл тут зросла майже у тричі, а кількість синагог на 20%. У середині XIX ст. у губернії функціонувало 245 молитовних будинків¹⁰⁶⁰, а до кінця століття їх кількість збільшилася до 332¹⁰⁶¹.

У цей період, як зрештою і в попередні століття, важливу роль у житті єврейської общини відігравали рабини. Функціонувала самостійна общинна організація – рабинат, який виконував релігійні, судові й педагогічні функції. До нього входили «вчені» на чолі з рабином. Останній виконував не тільки обов'язки духовної особи, наставника й судді, а й був політичним посередником між єврейською общиною й місцевою владою. Однак під впливом наступальної політики царизму у церковно-релігійній сфері функції рабинату значно трансформувалися.

Рабини проводили богослужіння в синагозі, стежили за дотриманням кожним членом общини іудейського звичаєвого права, численних ритуалів і традицій, заповітів батьків. У житті єврея особливе місце займала субота. Єврейський філософ і публіцист

¹⁰⁵⁹ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 539, спр. 219, арк. 18 зв.

¹⁰⁶⁰ ДАЖО, ф. 71, оп. 1, спр. 1161, арк. 43.

¹⁰⁶¹ Приложение ко всеподданейшему отчету Волынского губернатора за 1882 г. – Житомир, 1883. – С. 22.

Ахад-ха-Ам констатував: «Не стільки єврейський народ беріг вірність заповіді про суботу, скільки субота зберегла єврейський народ»¹⁰⁶².

Початок «хрестового походу» проти євреїв російське самодержавство розпочало на початку XIX ст. Упродовж 1800 – 1801 рр. побачили світ царські укази, які рекомендували залучати до державної служби тільки тих євреїв, які прийняли християнську віру. Такі ж вимоги містилися у постановках уряду та Сенату. Місцеві чиновники були змушені періодично повідомляти про осіб єврейської національності, які не прийняли християнство, однак перебували на державній службі¹⁰⁶³.

У першому «Положенні про євреїв» (1804 р.) російська адміністрація здійснила спробу поставити під свій контроль рабинів і чітко окреслити сферу їх діяльності. Єврейські громади зберігали право обирати рабинів, але їхнє рішення затверджували губернські органи влади. На рабинів покладался обов'язок стежити за дотриманням членами єврейських громад релігійних обрядів, норм звичаєвого права, вирішувати релігійні суперечки та ін¹⁰⁶⁴. Вони обиралися на три роки й перебували на утриманні єврейської громади. Згодом Олександр I дещо обмежив їхні права, а саме: заборонив кагалам і рабинам призначати публічні покарання членів єврейських громад, які порушили норми звичаєвого права, та відлучати останніх від синагог¹⁰⁶⁵. Поміщикам, на землях яких розміщувалися міста й містечка, де мешкали євреї, заборонялося втручатись у вибори рабинів і брати податки за рабинство.

У 1817 р. проросійськи налаштовані євреї створили «Товариство ізраїльських християн», члени якого за допомогою місцевої влади «допомагали євреям переходити у православ'я». Для вихрещених євреїв центральні органи влади встановлювали значні пільги та привілеї. Зокрема, вони та їхні нащадки звільнялися від військової служби, а також – від усіх виплат на користь єврейської громади¹⁰⁶⁶. Сенат дозволив таким євреям переходити у будь-який соціальний стан.

¹⁰⁶² Шаббат: острів покоя. – Іерусалим, 1993. – С. 3.

¹⁰⁶³ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 1, спр. 1441, арк. 1 – 2.

¹⁰⁶⁴ Іващенко О., Поліщук Ю. Євреї Волині: Кінець XVIII – початок XX століття. – Житомир, 1998. – С. 105.

¹⁰⁶⁵ Хонигсман Я., Найман А. Евреи Украины (краткий очерк истории). – Ч. I. – Київ, 1992. – С. 103.

¹⁰⁶⁶ Там само.

Упродовж наступних десятиліть політика центру не змінилася. Зокрема, Микола I видав указ про обов'язкове хрещення євреїв, які працювали на державній службі. Восени 1830 р. євреям, які прийняли християнство, надавалися трирічні пільги щодо виплати податків, а засуджені євреї отримували значне скорочення терміну ув'язнення¹⁰⁶⁷. Крім окреслених пільг, охрещені євреї також отримували значну матеріальну допомогу у розмірі 30 – 40 руб. сріблом.

У 1827 р. євреїв почали брати на регулярну військову службу. Однак в армії вони зазнавали значних моральних і фізичних утисків, зокрема, їм заборонялося присвоювати звання унтер-офіцера, призначати писарями, денщиками тощо. 6 вересня 1830 р. Міністерство внутрішніх справ оприлюднило циркуляр, у якому місцевим органам влади пропонувалося активізувати роботу щодо вихрещення євреїв-рекрутів¹⁰⁶⁸. «Вихрестів» краще одягали, годували, звільняли від муштри¹⁰⁶⁹.

З березня 1832 р. переходити у християнство дозволялося навіть неповнолітнім євреям¹⁰⁷⁰, зокрема євреям-кантоністам, яких у 12-річному віці забирали до військових шкіл кантоністів. Їм заборонялося спілкуватися, навіть листуватися, з рідними. Зважаючи на цей чинник, євреї-кантоністи ставали легкою «здобиччю вербувальників у православ'я»¹⁰⁷¹.

Із 1841 р. кількість євреїв, яких забирали на службу в армії, значно зросла. Це було зумовлено тим, що набір євреїв у рекрути збільшили у п'ять разів¹⁰⁷². До того ж податкові недоїмки євреїв обкладали додатковою рекрутською повинністю з розрахунку один рекрут за кожні 2 тис. руб. недоїмки¹⁰⁷³.

У наступні роки Санкт-Петербург продовжував спроби поставити під свій контроль релігійне життя єврейського населення імперії. У 30 – 40-і рр. з'явилася чергова низка царських указів, постанов Сенату та Комітету міністрів, розпоряджень генерал-губернатора, губернаторів з єврейського питання. Найважливішим з них

¹⁰⁶⁷ ПСЗРИ-2. – Т. IV. – С. 43 – 48, 76 – 79.

¹⁰⁶⁸ ЦДІАК України, ф. 553, оп. 1, спр. 670, арк. 1 – 2.

¹⁰⁶⁹ Хонигсман Я., Найман А. Евреи Украины... – С. 107.

¹⁰⁷⁰ ПСЗРИ-2. – Т. VII. – С. 174 – 175.

¹⁰⁷¹ Хонигсман Я., Найман А. Евреи Украины... – С. 107.

¹⁰⁷² Щербак М., Щербак Н. Національна політика царизму... – С. 73.

¹⁰⁷³ Погребінська М. Правове та економічне становище євреїв в Україні // Український істричний журнал. – 1996. – № 4. – С. 127.

було нове «Положення про євреїв» (1835 р). У документі зроблено чергову спробу максимально обмежити перелік місць, де євреї могли проводити релігійні обряди. Відзначалося, що «громадські молитви та богослужіння можуть здійснюватися тільки у спеціально визначених для цього приміщеннях: у синагогах і молитовних школах. За порушення цієї норми винні каралися великим грошовим штрафом (до тисячі рублів)¹⁰⁷⁴. Кожна єврейська громада для управління внутрішніми справами дістала право обирати від 3 до 5 уповноважених, які формували кагал, а також мати «свого вченого для роз'яснення усіх положень, які стосувалися богослужіння», обирати старосту синагоги й рабина, які стежили за «додержанням моральних обов'язків, виконанням загальнодержавних законів і наказів органів влади». Рабину надавалося також виняткове право на проведення обрізання, вінчання і погребальної молитви, нагляду за «єврейським правовір'ям», а також ведення метричних книг¹⁰⁷⁵.

Водночас, «Положення...» зобов'язувало рабинів публічно складати присягу на вірність імператора. Процедура мала відбуватися у синагозі або ж молитовній школі за участю поліцмейстера, представника місцевої влади, членів кагалу та максимальної кількості місцевих євреїв¹⁰⁷⁶. Таким чином, російський царат демонстрував єврейському населенню залежність рабина від місцевої влади й держави загалом.

Проте рабини, які утримувалися громадою, зазвичай не зважали на місцеву владу¹⁰⁷⁷. Зокрема, у підготовленому чиновником Київського цензурного комітету Й. Зіберлінгом листі з промовистою назвою «Про покращання долі євреїв, які проживають у даній країні» в господарських негараздах євреїв звинувачували саме «користолюбні та неосвічені рабини». Автор листа радив владі «знищити їх», а для «роботи у синагогах України виписати кілька освічених рабинів з Німеччини чи Італії»¹⁰⁷⁸.

Враховуючи це, а також численні скарги місцевих чиновників, царизм вирішив замінити «таких рабинів» на «казенних», які повинні були б перебувати на утриманні держави. Основоположні

¹⁰⁷⁴ ПСЗРИ-2. – Т. X. – С. 308 – 323.

¹⁰⁷⁵ Там само.

¹⁰⁷⁶ Хонигсман Я., Найман А. Евреи Украины... – С. 106.

¹⁰⁷⁷ Див.: ЦДІАК України, ф. 553, оп. 1, спр. 673.

¹⁰⁷⁸ Там само, ф. 1423, оп. 1, спр. 20, арк. 20.

принципи нової політики російського царизму щодо євреїв Правобережної України викладено в розробленій Комітетом для визначення напрямів і шляхів докорінного благоустрою євреїв (створений у 1840 р.) програмі. У ній говорилося, що для «... посилення морального виховання... євреїв необхідно ввести посади губернських рабинів, які, одержуючи винагороду від казни, впливом своїм могли б сприяти здійсненню урядових рішень»¹⁰⁷⁹.

Значення рабинів значно зросло після ліквідації у 1844 р. кагалів¹⁰⁸⁰. «Після розпуску кагалів, – констатує сучасний дослідник П. Слободянюк, – уся система громадського самоуправління перейшла до рук рабинату, який забезпечував єдність, взаєморозуміння та взаємодію членів єврейських громад, шукав виходи із найскладніших ситуацій. Рабин був дороговказом єврейських мас у протистоянні офіційній владі та іноетнічному оточенню, російщенню, соціальному, релігійному, економічному протистоянню»¹⁰⁸¹. Казенні ж рабини мали стати духовними пасторами єврейських громад і представляти їх інтереси в органах державної влади, роз'яснювати євреям сутність державних законів, вести метричні книги (фіксувалися дати народження, шлюбів і смерті членів громади), а в дні державних свят – виголошувати в синагогах патріотичні проповіді на підтримку імператора. Водночас, вони мали бути присутніми під час складання присяги євреями-новобранцями.

«Духовних» рабинів влада розглядала радниками казенних рабинів.

Казенні рабини де-юре залишалися виборними, однак затверджувалися місцевою владою, представники якої видавали спеціальні свідоцтва про звання рабина. Останні повинні були здобувати освіту в рабинському училищі, а після його закриття – в єврейському вчительському інституті або ж в іншому державному навчальному закладі. 17 жовтня 1844 р. імператор Микола I підписав указ про створення рабинських училищ, які за навчальною програмою прирівнювалися до гімназій¹⁰⁸². Одночасно Міністерство

¹⁰⁷⁹ Гессен Ю. История еврейского народа в России. В 2 т. – Т. 2. – Ленинград, 1927. – С. 81 – 82.

¹⁰⁸⁰ Нариси з історії та культури євреїв України. – Київ, 2005. – С. 78.

¹⁰⁸¹ Слободянюк П. Єврейські общини Правобережної України: Наукове історико-етнологічне видання. – Хмельницький, 2005. – С. 93.

¹⁰⁸² ДАЖО, ф.396, оп. 1, спр. 1, арк. 1 – 16.

народної освіти розробило та затвердило «Положення про рабинські училища», які згодом були відкриті в Житомирі та Вільно¹⁰⁸³. 16 березня 1873 р. Житомирське рабинське училище перетворене в Єврейський учительський інститут, одним з основних завдань якого була підготовка казенних рабинів¹⁰⁸⁴.

Зроблені російським царизмом кроки щодо підпорядкування державі релігійної сфери життя єврейського населення Правобережної України не принесли бажаних результатів. Казенні рабини погано розумілися на канонах іудаїзму, не користувалися у євреїв авторитетом і повагою, адже були нав'язані громаді місцевою владою. Духовними наставниками єврейських громад залишалися традиційні рабини, які де-факто й надалі були за сферою впливу влади. Водночас, російський царизм не зумів поставити під свій контроль грошові надходження, які отримували рабини від релігійних установ. Тільки у 1850 р. був затверджений закон «Про встановлення нагляду за синагогами й єврейськими молитовними будинками», згідно з яким міські думи або ж ратуші зобов'язувалися встановити за єврейськими релігійними установами суворий фінансовий контроль, а про порушення у цій сфері доповідати безпосередньо губернському правлінню¹⁰⁸⁵.

Влада на місцях намагалася виявляти євреїв, прихильних до прийняття православ'я. На початку 1859 р. київський генерал-губернатор князь І. Васильчиков розіслав губернаторам краю циркуляр, в якому зобов'язав їх переорієнтувати місцеві органи влади, передусім поліцію, на конфіденційні засоби збору інформації про євреїв, які виявляли бажання перейти у православ'я¹⁰⁸⁶.

Паралельно зі створенням сприятливих умов для переходу євреїв у християнство влада намагалася обмежити сферу їх спілкування з православними мешканцями регіону. Зокрема, іудеям заборонялося наймати християн на роботу, свідчити у суді проти православних та ін¹⁰⁸⁷. Активізувати політику обмеження спілкування місцевого населення з євреями вимагали також православні священники. Зокрема, благочинний 3-го округу Вінницького повіту

¹⁰⁸³ Іващенко О., Поліщук Ю. Євреї Волині... – С. 122.

¹⁰⁸⁴ ДАЖО, ф. 354, оп. 1, спр. 71, арк. 260.

¹⁰⁸⁵ ПСЗРИ-2. – Т. XXV. – № 24. – С. 229.

¹⁰⁸⁶ ДАЖО, ф. 266, оп. 1, спр. 2602, арк. 6 – 7.

¹⁰⁸⁷ Там само, ф. 1, оп. 11, спр. 1788, арк. 7.

Подільської губернії О. Новицький 4 листопада 1869 р. повідомляв Подільському губернатору про те, що в містечку Уладівка селиться багато євреїв. Одні з них купують у місцевих селян частину садиби, будують житлові будинки, інші – орендують у них приміщення й таким чином живуть із селянами «під одним дахом». Близькість проживання із євреями, на думку благочинного, «може негативно вплинути на норів парафіян і навіть на саму релігію». Постійне спілкування селянських дітей з єврейськими, констатував священник, могло привести «до їхнього призвичаєння до єврейських традицій». Православний священник пропонував губернатору видати розпорядження, яке б забороняло «християнам мешкати в одних приміщеннях з євреями, перенести синагогу та єврейське училище подалі від Уладівської парафіяльної церкви»¹⁰⁸⁸.

Оправославлювати євреїв закликала владу і Російська православна церква, яка, на думку сучасних російських дослідників історії православ'я, в Росії «... завжди вважала своїм обов'язком не лише керувати життям православного населення, а й насаджувати православ'я серед людей, які належали до інших релігій...»¹⁰⁸⁹. Від «кандидатів»-євреїв для отримання православної віри вимагали тільки знання декількох православних молитов і написання прохання на ім'я архієрея. Після хрещення вони отримували нові імена православних святих, ознайомлювалися з православними звичаями, традиціями, обрядами, з основами православної віри¹⁰⁹⁰. Нерідко хрещення євреїв проводилося в найбільших православних храмах за участю найвідоміших, найавторитетніших православних священників регіону¹⁰⁹¹. Особливо активно оправославленням євреїв займалися Київський і Галицький митрополити Російської православної церкви¹⁰⁹².

Таким чином, для місцевої і центральної влади, а також Російської православної церкви не важливим була «якість» нового християнина, а важливим залишався факт самого переходу у православ'я.

Однак активна політика влади і церкви щодо «хрещення євреїв» не дала бажаних результатів. З одного боку, громада переслідувала

¹⁰⁸⁸ Слободянюк П. Єврейські общини Правобережної України... – С. 100.

¹⁰⁸⁹ Русское православие... – С. 438.

¹⁰⁹⁰ ДАЖО, ф. 1, оп. 2, спр. 547, арк. 11.

¹⁰⁹¹ Слободянюк П. Єврейські общини Правобережної України... – С. 102 – 103.

¹⁰⁹² ЦДІАК України, ф. 553, оп. 1, спр. 670, арк. 1 – 2.

євреїв, які приймали християнство. Для перевиховання використовувалися різні методи впливу: переконання, залякування, «душевні розмови» з членами родини, виключення з членів комерційних та акціонерних товариств, відлучення від спільної виробничої діяльності й, навіть, фізичне побиття¹⁰⁹³. З іншого – для багатьох євреїв надії на покращення життя після прийняття православ'я не справджувалися. Ситуація ускладнилася у 1909 р. – Синод ухвалив рішення про поселення охрещених євреїв на селі, зобов'язавши їх займатися землеробством, яке не користувалося особливою популярністю серед цієї народності¹⁰⁹⁴. Такі заходи влади привели до того, що частина євреїв-вихрестів швидко поверталася до релігії батьків. Для запобігання цьому від євреїв почали вимагати розписки, в яких вони брали на себе зобов'язання «навіки порвати з іудаїзмом, бути вірними православ'ю все життя та виховувати своїх дітей лише в цьому дусі»¹⁰⁹⁵. Проте більшість євреїв-вихрестів не виконували свої зобов'язання.

Упродовж другої половини ХІХ ст. органи місцевої влади не припиняли спроб підірвати релігійні устої єврейських громад Правобережної України, забороняючи їм виконувати традиційні релігійні обряди. Зокрема у 1851 р. євреям заборонено проведення традиційного щомісячного обряду Благословення Місяця. Однак спеціально створена рабинська комісія рекомендувала владі цей обряд зберегти. Через рік міністр внутрішніх справ Росії заборонив здійснювати цей обряд на вулицях і площах населених пунктів. У липні 1852 р. Київський генерал-губернатор підписав циркуляр, згідно з яким цей обряд можна проводити тільки біля синагог, оточених великою загорожею, а за відсутності такої – в приміщенні синагоги або ж інших будинках. Нагляд за дотриманням цих вимог покладался на рабинів. Їм же доручалося вести роз'яснювальну роботу щодо недоцільності й навіть нерелігійності здійснювати будь-які рухи тілом під час проведення обряду. На місцеві органи влади, поліцію покладалися функції контролю за діями місцевих рабинів, які забезпечували проведення обряду Благословення Місяця¹⁰⁹⁶. Згідно з Височайшим рішенням Державної

¹⁰⁹³ Слободянюк П. Єврейські общини Правобережної України... – С.104.

¹⁰⁹⁴ ДАЖО, ф. 1, оп. 39, спр. 34, арк. 46.

¹⁰⁹⁵ Там само, оп. 43, спр. 1, арк. 35.

¹⁰⁹⁶ Слободянюк П. Єврейські общини Правобережної України... – С.107.

Ради від 18 червня 1892 р. єврей, який провів привселюдне моління, мав бути покараний штрафом на суму до 13 тис. руб.¹⁰⁹⁷

Колоніальна адміністрація не тільки протидіяла відкриттю нових синагог та єврейських молитовних шкіл, але й розпочала закривати уже існуючі. Зокрема, у 1866 р. київський генерал-губернатор О. Безак наказав залишити в Кам'янці-Подільському – адміністративному центрі Подільської губернії тільки 13 єврейських молитовних шкіл (у 50-х рр. ХІХ ст. їх тут нараховувалося 24)¹⁰⁹⁸. Будувати нові синагоги, закладати єврейські кладовища дозволялося тільки у віддалених місцях¹⁰⁹⁹.

Важливим напрямом діяльності російської влади була боротьба з хасидизмом, який місцеві чиновники вважали значно небезпечнішим за ортодоксальний іудаїзм. Особливо активно боротьба з цією течією іудаїзму проходила на Правобережжі України, яка стала батьківщиною «новітнього» хасидизму.

Виникнення та поширення хасидизму пов'язано з іменем Ізраеля бен Елізара, якого в народі називали Баал Шем Тов (у перекладі з єврейської – «Володар доброго імені»), скорочено Бешт. Проживаючи у подільському містечку Меджибіж⁵⁹, Бешт вніс нове дихання в іудаїзм, адже зробив його значно привабливішим і доступнішим для широкого єврейського загалу. Проповіді він читав не древньоєврейською мовою, а мовою простого народу – їдиш. Його молитва завжди була простою та зрозумілою, звучала оптимістично й піднесено, оскільки він був переконаний, що людина створена Богом для щастя, тому служити Богові потрібно не з сумом, а з радістю¹¹⁰⁰. Сучасники вважали, що вчення Бешта «...якнайкраще пристосоване до потреб єврейського простолюдю на Поділлі, Волині...»¹¹⁰¹. Наприкінці ХVІІІ ст. кількість прихильників хасидизму сягнула понад 100000 осіб і упродовж ХІХ ст. усе ще зростала¹¹⁰².

Після приєднання Правобережної України російський царизм та православна церква поряд із боротьбою з ортодоксальним іудаїзмом почали наступ на хасидизм. З одного боку, місцеві російські чиновники

¹⁰⁹⁷ Нариси з історії та культури євреїв України. – Київ, 2005. – С. 66.

¹⁰⁹⁸ Слободянюк П. Єврейські общини Правобережної України... – С.105.

¹⁰⁹⁹ ДАЖО, ф. 1, оп. 5, спр. 327, арк. 9.

¹¹⁰⁰ Слободянюк П. Єврейські общини Правобережної України... – С. 106.

¹¹⁰¹ Там само.

¹¹⁰² Там само.

усвідомлювали, що національно-консолідуюча діяльність цадиків стала перешкодою на шляху асиміляторської політики Санкт-Петербургу. З іншого – думка про небезпечність для влади хасидизму нав'язувалася, крім владних структур, ортодоксальними євреями, а згодом – казенними рабинами та євреями-прогресистами. Конкуренти хасидів відзначали, що цадики культивують серед євреїв безлад, провокують їх до непокори владі тощо.

Під впливом окреслених чинників царизм розпочав політику, спрямовану на обмеження прав хасидів. Російський царизм усвідомив, що єдиним способом зменшення впливу цадиків на єврейське населення краю – обмеження їх переміщення територією й, відповідно, спілкування з широким загалом євреїв. Дозвіл на проїзд певними населеними пунктами цадик отримував у місцевих органів влади. Згодом їм взагалі заборонили покидати місця постійного проживання. Передусім це стосувалося цадиків, яких влада переслідувала, використовуючи неправдиві звинувачення в порушенні російських законів. Про це, зокрема, свідчить доля І. Фрідмана, який у шістнадцять років, після смерті батька, став цадиком у Ружині Київської губернії. У 1838 р. його, за неправдивим звинуваченням, заарештували на короткий термін. У 1840 р., рятуючись від повторного арешту, він змушений емігрувати до Австрії. Така ж доля спіткала інших цадиків Правобережної України, про що свідчать численні рапорти місцевих чиновників.

Однак цадики знаходили можливості для нехтування заборонами влади. Нерідко вони записувалися до стану купців і свої часті поїздки містечками краю пояснювали торговельною необхідністю. В інших випадках цадики «купували» дозволи на пересування за великі хабарі у місцевих чиновників¹¹⁰³.

Зважаючи на несприятливу суспільно-політичну ситуацію в краї, важливого значення цадики надавали поширенню хасидських книг, які друкувалися в єврейських друкарнях Меджибожа (Поділля), Корця, Дубно, Славути, Полонного (Волинь). Усвідомлюючи «шкідливість» єврейських, зокрема хасидських книг, російський царизм уже наприкінці XVIII ст. встановив суворий контроль над цими виданнями. На території західних і південно-західних губерній імперії розпочалося активне переслідування хасидської літератури,

¹¹⁰³ ЦДІАК України, ф. 1423, оп. 1, спр. 6, арк. 62.

до якого приєдналися не тільки органи влади, а й ортодоксальні євреї та євреї-прихильники просвітницьких ідей. Представники останніх підготували низку антихасидських документів. Серед них виділимо список єврейських друкарень, які працювали у «смузі єврейської осілості», підготовлений євреями-прогресистами Зандбергом і Фоделлем, а також «Записку» (1831 р.) Тугенгольда, в якій автор звертав увагу уряду на шкідливість хасидських книг, які заповнили Поділля, Волинь та охарактеризував єврейські друкарні, які їх друкували. І. Левінзон у 1833 р. запропонував для боротьби з релігійним фанатизмом хасидів ліквідувати всі єврейські друкарні, крім двох – у Вільно та Києві (у цих містах працювали цензурні комітети, які, на його думку, могли не допустити друкування хасидської літератури)¹¹⁰⁴.

27 листопада 1836 р. побачило світ Положення Комітету міністрів про введення суворого цензурного контролю над єврейськими книгами, передусім хасидської літератури. Керуючись цим документом, місцева влада губерній «смуги осілості» закрила всі єврейські друкарні, крім двох – у Вільно та Києві. У наказі цивільним губернаторам, затвердженому імператором 3 червня 1837 р., вказувалося на необхідність пильного нагляду за додержанням законодавства у сфері книгодрукування.

Однак зупинити релігійну діяльність цадиків російській владі не вдалося. Місцеві чиновники повідомляли про їх численні пересування краєм. Зокрема, у серпні 1864 р. генерал-губернатор Київської, Волинської та Подільської губерній доповідав Міністерству внутрішніх справ про те, що цадика часто виїжджають до міст і містечок, де проживають євреї, щоб збільшити свої прибутки, оскільки навіть ті євреї, які не бажали їхати до цадика за місцем його проживання, не могли не з'явитися на поклон і не зробити певного підношення під час приїзду цадика до їхнього населеного пункту оскільки боялися стати «відщепенцями»¹¹⁰⁵.

Дозвіл на виїзд до певного міста чи містечка цадик і надалі одержував у місцевих чиновників. Приїжджаючи у населений пункт, на поштової станції цадика і його супровід зустрічав натовп

¹¹⁰⁴ *Боровий С.* Нариси з історії єврейської книги на Україні. – Ч. II. – Київ, 1926. – С. 9 – 11.

¹¹⁰⁵ ЦДІАК України, ф. 1423, оп. 1, спр.6, арк. 62.

фанатиків. Зупинявся цадик, як правило, в будинку найбагатшого єврея. Наступного дня він відправляв службу на спеціально спорудженому помості або балагані. Після проповіді євреї вручали цадику гроші та просили допомоги. З навколишніх населених пунктів євреї самі приїжджали до цадика і проводили по декілька днів у молитвах.

Як уже зазначалося, з хасидами боролосся не тільки російське самодержавство, а й ортодоксальні євреї. Першопочатково боротьба проти хасидизму мала полемічний характер, однак згодом противники хасидизму розпочали відлучати й переслідувати всіх, кого запідозрювали в належності до хасидизму. Очолив цю боротьбу Еліяху бен Шломо. Конфлікт між хасидами та їх опонентами досягнув апогею наприкінці XVIII ст. У цей період частина єврейства, як правило хасиди, неприхильно ставилася до кагалу як до утворення, яке встановлює різноманітні податки для покриття громадських (кагальних) витрат, а також стягує державні податки. В таких умовах кагали розпочали боротьбу із хасидизмом. Аналіз джерел свідчить, що релігійна боротьба поступово переросла у боротьбу за оволодіння громадською думкою, владою і коштами.

Проти хасидизму взагалі, й цадиків зокрема, вели боротьбу також євреї-прогресисти, прихильники руху Хаскала. 11 січня 1859 р. вихованець рабинського училища, єврей-прогресист Біншток у листі до директора Житомирської рабинської школи В. Ковалевського оприлюднив ставлення прогресистів до хасидів. Суть його зводилася до того, що цадикам Волинської, Київської, Подільської губерній притаманні духовний деспотизм, лицемірство, підступність, помста, однак, незважаючи на ці негативні риси, вони володіють розумом і совістю хасидів. Біншток стверджував, що панування у Південно-Західному краї цадиків безмежне, оскільки слово «цадик» вище за будь-який закон і вони сильніші за будь-яку владу. Біншток зауважив, що поліція, судові та інші органи управління перебувають під згубним впливом цадиків. Навіть багаті євреї не можуть обійтися без них через страх помсти цадиків¹¹⁰⁶. Після детального ознайомлення генерал-губернатора Васильчикова та попечителя Київського навчального округу М. Пирогова з вказаним листом влада розпочала нову хвилю гонінь та переслідувань представників цієї течії іудаїзму. У боротьбі проти цадиків органи державної влади використовували міф про хасидські ритуальні вбивства.

¹¹⁰⁶ ЦДІАК України, ф. 1423, оп. 1, спр.6, арк.46.

Поряд із переслідуванням хасидів російський уряд пішов на незначні поступки євреям. У 1862 р. Олександр II дозволив відкривати єврейські друкарні в столицях і містах «смуги осілости»¹¹⁰⁷. Однак уже у 1864 р. Міністерство внутрішніх справ видало розпорядження, згідно з яким усі хасидські книги мали друкуватися тільки з дозволу цензури, а усі єврейські друкарні, що існували без дозволу уряду – підлягали ліквідації. Водночас, цадикам заборонялося виїжджати з місць їх постійного проживання¹¹⁰⁸.

Незважаючи на те, що боротьба з хасидизмом набрала загальнодержавного характеру, на території Правобережної України цадики і надалі користувалися значною підтримкою широких верств єврейського населення. Упродовж ХІХ ст. проповідники ортодоксального іудаїзму й хасидизму утримували однакові позиції щодо впливу на місцеве населення. Протиборство спостерігалось не тільки у релігійній площині, але й переносилося на інші сфери національно-культурного життя. Зокрема, прихильники ортодоксального іудаїзму пропагували вживання івриту, а хасиди – мови їдиш.

У 80-х роках ХІХ ст. у відносинах між представниками провідних течій іудізму запанував відносний консенсус. Серед євреїв краю почала поширюватися пропаганда національних і палестинофільських ідей, які об'єднали співпрацю консерваторів і прогресистів, а масова еміграція вирвала євреїв із тісного, замкнутого світу. Старий патріархальний уклад життя зазнав руйнації: батько-єврей мав дедалі менше змоги дбати про «духовну поживу для сина», значно скоротилися заняття з «талмудської вченості». Водночас, розвинулося прагнення до загальної й професійної освіти. Єврейська молодь почала виїжджати на навчання до закордонних університетів й інститутів. Незгода між батьками та дітьми на релігійному ґрунті втратила попередню гостроту. Рабини, а також цадики уже не відігравали тієї ролі в суспільно-політичному і національно-культурному житті євреїв, як у попередні десятиліття. Згодом обидві течії іудаїзму знайшли шляхи мирного співіснування. Хасидизм став рівноправним членом ортодоксального іудаїзму. Співжиття й співпраця на ґрунті спільних інтересів іудаїзму визначили їх подальшу долю.

¹¹⁰⁷ *Щербак Н.* Національне питання в політиці російського царизму... – С. 367 – 368.

¹¹⁰⁸ *Оршанский И.* Евреи в России. Очерки экономического и общественного быта русских евреев. – СПб., 1877. – С. 334.

Напередодні Першої світової війни переважна більшість євреїв Правобережної України продовжувала сповідувати релігію своїх батьків, зберігати свою національну мову, культуру й не піддавалися русифікації. У 1913 р. Святіший Синод затвердив термінові заходи щодо посилення роботи серед іновірців, якими, зокрема, пропонувалося створили місіонерську Раду, яка поряд із іншими завданнями повинна була спеціально «вивчити стан іудейства» та розробити заходи боротьби з ним, активно сприяти переходу євреїв у християнство¹¹⁰⁹. Проте ці потуги не дали бажаного результату. Низка дослідників вважає, що християнську віру прийняли тільки близько 50 тис. євреїв Росії.

Таким чином, релігійне життя єврейських громад суперечило базовій доктрині політики Російської імперії, в основі якої лежала ідея русифікації та опрацювання «іногородців» новоприєднаних територій. Основні вектори релігійної політики російського царизму щодо євреїв Правобережжя були спрямовані на прийняття євреями православ'я та обмеження їх спілкування з християнами, встановлення контролю над синагогами, молитовними школами, рабинами, заборону проведення релігійних обрядів, боротьбу з хасидизмом.

Отже, «хрестовий похід» проти євреїв російське самодержавство розпочало на початку XIX ст. Однак оптимістичні прогнози російських чиновників розбилися об реалії релігійного життя євреїв Правобережної України. Незважаючи на оприлюднення сили-силенної царських указів, постанов Сенату та Комітету міністрів, розпоряджень генерал-губернатора, губернаторів у сфері релігії, представники цього етносу надалі трималися відокремлено від решти населення краю. Водночас, іудаїзм суттєво ослаблювали внутрішні розколи, а саме – боротьба ортодоксальних євреїв із хасидами, які упродовж XIX ст. завоювали прихильність значної частини єврейського населення Правобережжя. Російські чиновники також вважали хасидизм значно небезпечнішим за ортодоксальний іудаїзм, що привело до боротьби влади за його викорінення. Все ж напередодні Першої світової війни переважна більшість євреїв краю і надалі сповідувала релігію своїх батьків, зберігала свою національну мову, культуру й не піддавалася русифікації.

¹¹⁰⁹ Положение о миссионерском Совете при священном Синоде // Православный благовестник. – 1913. – № 10. – С. 293 – 295.

5.4. Релігійне життя німецьких і чеських колоністів

Важливе місце в житті німецьких колоністів Правобережної України належало релігії. Переважна більшість з них сповідувала протестантизм різних гілок – лютеранство, менонітство, баптизм, штундизм. З-поміж цих конфесій домінуючі позиції на території краю займала лютеранська церква, до якої належало понад 98 % німецьких поселенців Волині¹¹¹⁰. Становище лютеранської церкви серед усіх протестантських конфесій було найвигіднішим. Це пов'язано з тим, що наявність значної кількості лютеран при царському дворі, лояльне ставлення церкви до світської влади дозволили їм ще задовго до початку колонізації створити в імперії своє релігійне об'єднання, яке згодом набуло офіційного статусу.

На відміну від німецьких колоністів, чеські переселенці не відзначалися особливою релігійністю, легко змінювали свої конфесійні уподобання.

Розробляючи основи переселенської політики, російський царизм приділяв значну увагу церковно-релігійному фактору. Так, усім колоністам гарантувалися належні умови організації релігійного життя, толерантне ставлення до їх віри. Задоволення віросповідних потреб розглядалося царським урядом як засіб державного впливу на широкі верстви переселенців. Урядова «Інструкція про внутрішній розпорядок», «Статут про колоністів» передбачали певні правила організації церковно-релігійного життя переселенців. Зокрема, у «Статуті» були викладені обов'язки пасторів і патерів, а саме – вимоги щодо фіксації ними кількості народжених і померлих у колоніях і занесення цих даних до метричних книг. Згідно з «Інструкцією» кожний колоніст був зобов'язаний у недільні, святкові, а також спеціально визначені духовними особами дні відвідувати храми, молитися, слухати Слово Боже. Тих, хто цього не виконував, обкладали штрафом у розмірі 10 коп. за пропущене богослужіння, а у разі повторного порушення – відправляли на примусові громадські роботи: ремонт мостів, доріг, прибирання територій тощо.

У 1805 р. у Санкт-Петербурзі створили спеціальну Юстицколегію, яка почала розробляти проект нового Статуту для лютеран

¹¹¹⁰ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. – Т. VIII. Волынская губерния. – СПб., 1904. – С. IX.

Росії. У 1819 р. міністр духовних справ і народної освіти О. Голіцин запропонував затвердити Євангельсько-Лютеранську консисторію та посаду єпископа, що поклало початок офіційному організаційному і структурному оформленню лютеранської церкви на території Російської імперії¹¹¹¹. У 1832 р. Микола I затвердив консисторіальний Статут цієї церкви та уніфікував систему підготовки пасторів для неї¹¹¹².

Генеральна Євангельсько-Лютеранська консисторія спочатку працювала під контролем Міністерства духовних справ і народної освіти, а згодом – Міністерства внутрішніх справ. Їй підлягали віруючі цих конфесій і вона контролювала діяльність пасторів. Без її дозволу вони не могли відкривати молитовні будинки, брати участь у роботі зарубіжних релігійних організацій тощо. Крім того, лютерани мали на території імперії декілька навчальних закладів, де могли готувати своїх священнослужителів¹¹¹³.

Таким чином, новоприбулі на територію Російської імперії лютерани фактично потрапляли в уже налаштоване релігійне життя. Усе це сприяло тому, що лютеранська церква досить швидко «пустила своє коріння» на Правобережжі України й особливо на Волині, куди направлялася основна маса німецьких колоністів. У цих умовах переселення німецьких колоністів на територію регіону супроводжувалося активною розбудовою мережі культових молитовних споруд. У 1783 р. у волинському містечку Корець побудували першу в краї кірху. Згодом там з'явилася пасторська парафія. У 1801 р. розпочалося створення парафії у Житомирі, а в 1862 р. – засновано лютеранську церковну парафію в містечку Рожище (Луцький повіт Волинської губернії), яка згодом стала другою за чисельністю у Волинській губернії після Житомирської. Надалі створення лютеранських парафій набуло лавиноподібного характеру: у 1881 р. заснована лютеранська церковна громада у Володимирі-Волинському; 1888 р. – Тульчині¹¹¹⁴; 1889 р. – Новограді-Волинському¹¹¹⁵; 1899 р. –

¹¹¹¹ Русское православие... – С. 54, 65.

¹¹¹² Див.: О евангелическо-лютеранской церкви в Российской империи // Журнал Министерства внутренних дел. – 1856. – Ч. XIX.

¹¹¹³ Первая всеобщая перепись населения Российской империи... – С. 60.

¹¹¹⁴ Arndt N. Die Deutschen in Wolhynien. Ein kulturhistorischer Überblick / N. Arndt. – Wurburg, 1994. – S. 59.

¹¹¹⁵ Ibid. – S. 62.

Луцьку та Рівному. Загалом на початку ХХ ст. релігійні обряди лише лютерани Волині здійснювали у 13 кірхах і 19 молитовних будинках. Відзначимо, що церковні споруди на Правобережжі будували здебільшого з дерева. Тільки у великих містах – Житомирі, Рівному, Луцьку – вони були кам'яними.

Активне створення лютеранських громад і будівництво церковних споруд привели до нестачі церковнослужителів, особливо пасторів. Зокрема, на Волині на початку ХХ ст. було тільки вісім пасторів, кожному із яких підпорядковувалося близько сорока колоній, які знаходилися на відстані 40 – 50 верст одна від одної. Щоб відвідати усі громади, пастор змушений був по декілька тижнів на місяць проводити у дорозі, везучи з собою усе необхідне для життя (розкладне ліжко, матрац, подушки, покривала) та служби (релігійну літературу: Біблії, церковні календарі, спорядження для причастя тощо). Прибувши в колонію, пастор йшов у кірху, де виголошував проповідь (тривала близько години). Під час богослужіння проводився екзамен конфірмантів, після чого відбувався обряд конфірмації й причастя. Наступного дня пастор оглядав школу, проводив вінчання, ввечері зустрічався з усією громадою, а вранці вирушав до іншої колонії.

Зважаючи на переобтяженість лютеранських пасторів, частково його функції виконували кантори, які мали право проводити хрещення і відспівування померлих. Вони також були регентами церковних хорів і вчителями. Першопочатково пасторів, канторів запрошували з Польщі, а згодом – канторів почав призначати Житомирський пастор¹¹¹⁶. Нестачу священиків у колоніях компенсували також предігери, які обиралися громадою і в період відсутності пастора або кантора проводили богослужіння. Пастори, інші церковнослужителі не отримували офіційної зарплати, а жили тільки за рахунок пожертвувань від колоністів. Відзначимо, що при великих церковних громадах створювалися спеціальні курси для навчання канторів і предігерів. Зокрема, з 1904 р. такі курси відкрили в колонії Гаймталь Житомирського повіту (Волинська губернія), де велася підготовка канторів для усіх німецьких колоній

¹¹¹⁶ *Надольська В.* Лютеранство на Волині у другій половині ХІХ ст. // Матеріали Всеукраїнської науково-красназавчої конференції до 130-річчя Житомирської обласної наукової універсальної бібліотеки. – Житомир, 1996. – С. 115.

Київського навчального округу (Волинська, Подільська, Київська, Полтавська, Чернігівська губернії)¹¹¹⁷.

Аналіз матеріалів свідчить, що, незважаючи на відірваність від історичної батьківщини, організаційні складнощі під час відправлення релігійних обрядів німці-лютерани зберігали традиційну релігійність як у побуті, так і в повсякденному житті.

Серед великих німецьких релігійних громад Правобережжя України XIX ст. виділялися також меноніти, які залишили свою батьківщину через релігійні переслідування. У своїх колоніях вони утворювали самостійні релігійні громади, якими управляли виборні старійшини, об'єднані у спеціальні ради, які мали у колоніях необмежену владу. У кожній менонітській колонії був свій молитовний будинок, в якому щонеділі місцеві релігійні служителі-шульмейстери проводили богослужіння¹¹¹⁸. Досить часто для проведення богослужіння в менонітські колонії приїжджали кантори з Польщі або з тих губерній імперії, де мешкали меноніти. Зокрема, на запрошення менонітів колонії Забузькі Голендри (Володимир-Волинський повіт Волині) двічі на рік приїжджав кантор з Гродненської губернії. Хрестини і поховання померлих у менонітів проводив предикант (дяк). Він, як правило, не отримував заробітної платні від громади¹¹¹⁹. У кожному поселенні велася метрична книга, в якій фіксували померлих і тих, хто вступав у шлюб. Її вів пастор, який подавав відомості у Віленську духовну консисторію – духовний центр менонітів Російської імперії¹¹²⁰.

Серед менонітів існували секти, які переслідувала поліція. Насамперед це секта скакунів. Назва секти походила від особливих релігійних традицій її членів. Вони, «за прикладом царя Давида», використовували на своїх зібраннях музику й танці – «скачки». Цим вони виражали радість і блаженство в «благодаті Духу». Секта не була поширеною серед німецьких колоністів, зустрічалася здебільшого в громадах менонітів, які одними з перших прибули на територію Російської імперії. Члени секти дотримувалися основних положень роботи Менно Сімонса¹¹²¹.

¹¹¹⁷ *Arndt N.* Die Deutschen in Wolhynien... – S. 62.

¹¹¹⁸ ДАЖО, ф.58, оп. 1, спр.1060, арк. 229.

¹¹¹⁹ Там само, арк. 123.

¹¹²⁰ Там само, арк. 124.

¹¹²¹ *Клаус А.* Духовенство в школе в наших немецких колониях // Вестник Европы. – 1869. – Т. 1 – 2. – С. 730.

Незважаючи на суворість релігійних поглядів, окремі меноніти переходили в іншу віру, зокрема православ'я. Так, меноніт села Антонівка Острозького повіту Я. Ведель просив начальника губернії звільнити його з товариства менонітів тому, що він прийняв православ'я і хоче стати монахом Соровської Пустині Темниківського повіту Тамбовської губернії¹¹²². Такі випадки серед менонітів були рідкісними й викликали вороже ставлення громади.

Меноніти проживали на Правобережжі України до середини 70-х рр. XIX ст. У цей період царський уряд провів військову реформу, згідно з якою запроваджувалася загальна військова повинність, що суперечило релігійним переконанням менонітів. Потрібно відмітити, що Санкт-Петербург до певної міри врахував це і пішов на поступки представникам цієї течії протестантизму, надавши їм можливість альтернативної служби, яка полягала у безплатній трирічній праці за місцем проживання. Проте меноніти, незважаючи на цю поступку уряду, почали залишати Волинь. Переважна більшість із них емігрувала до Америки та Канади.

Упродовж 60 – 70-х років XIX ст., зважаючи на бурхливий розвиток капіталістичних відносин і появу ринку вільної робочої сили, розпочалося масове використання православних працівників у німецьких колоніях. Останні звертали увагу на роль релігії в суспільному житті колоністів. Відомий місіонер О. Недзельницький констатував: «... місцевий народ бачив, що німці живуть краще від них, і думав, що це кращий народ, тому що віра їх найкраща»¹¹²³. Водночас, німецькі колоністи значно переважали місцеве населення за рівнем грамотності. Німці досить швидко побачили, що православні робітники не можуть самостійно читати православне Євангеліє, не знають основ свого віровчення, й тому почали залучати їх у свою релігію¹¹²⁴. Емісари протестантів, зокрема баптисти, розгорнули активну діяльність у цій сфері. Наприклад, якщо у 1865 р. на Волині нараховувалося понад три тисячі представників цієї релігійної течії протестантизму¹¹²⁵, то у 1895 р. їх кількість

¹¹²² ДАЖО, ф. 58, оп.1, спр. 1060, арк. 154.

¹¹²³ *Алексій*. Матеріали для історії релігійно-раціоналістического руху на Юге Росії во второй половине XIX в. – Казань, 1908. – С. 71.

¹¹²⁴ *Недзельницький А.* Штундизм, причини появления и разбор вероучения его. – Елисаветград, 1893. – С. 28.

¹¹²⁵ *Алексій*. Матеріали для історії... – С. 71.

зросла до 5981 осіб¹¹²⁶. Частина цього приросту була досягнута за рахунок місцевого населення.

Бачачи таку тенденцію, управління Київського навчального округу періодично проводило обстеження поселень баптистів. Зокрема, у 1896 р. обстежено окремі поселення німців-баптистів Житомирського повіту. У цей період на його території мешкало 4 тисячі баптистів. Більшість із них жила окремими колоніями і займалася тільки землеробством¹¹²⁷. Баптисти жили набагато заможніше від селян і навіть від німців-лютеран¹¹²⁸. За зовнішнім виглядом колонії баптистів дещо відрізнялися від колоній німців-лютеран. Землю вони орали тільки залізними плугами, їх поля були доглянутими, а домашній інвентар значно досконалішим і відрізнявся від того, яким користувалися німці-лютерани, не кажучи вже про українських селян. Баптисти користувалися також різними сільськогосподарськими машинами. Духовних наставників баптисти утримували за рахунок громади. Інколи для проведення релігійних обрядів вони запрошували проповідників з Німеччини, які мали спеціальну духовну освіту. Релігійні, громадські питання баптисти вирішували в молитовних будинках – окремих приміщеннях з високою стелею, хорами. У центрі будівлі стояв стіл, накритий чорним сукном зі срібними позументами, що призначався для духовного наставника, зліва – стояли лавки для жіночого хору, справа – для духового оркестру. Усі інші місця призначалися для прихожан. На стінах німецькою і російською мовами зроблено написи: «Один Господь, одна віра, одне хрещення», «Бога бійтесь, царя шануйте»¹¹²⁹. На перших порах при молитовних будинках працювали школи, проте згодом їх перевели в окремі будинки.

Баптисти не поривали зв'язків зі своєю історичною батьківщиною, поширювали на території краю друковані видання, привезені з Німеччини¹¹³⁰. Водночас, німецькі баптисти Правобережжя України, й особливо волинські, мали значний вплив на одновірців Російської імперії. 3 січня 1909 р. в колонії Нейдорф Житомир-

¹¹²⁶ Памятная книжка Вольнской губернии на 1895 год. – Житомир, 1895. – С. 13.

¹¹²⁷ ЦДАК України, ф. 707, оп. 296, спр. 68, арк. 152.

¹¹²⁸ Там само.

¹¹²⁹ Там само, ф. 1335, оп. 1, спр. 1178, арк. 78.

¹¹³⁰ Там само, ф. 442, оп. 696, спр. 170, арк. 1 – 26.

ського повіту відбувся з'їзд духовних наставників німецьких баптистів Росії. Подія викликали обурення Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора, який наказав головному жандармському управлінню стежити за тим, щоб баптисти більше не проводили ніяких зібрань.

Урядові установи, а також православну церкву непокоїла активність баптистів і їхній зростаючий вплив на місцеве населення. Зокрема, напередодні Першої світової війни Волинському головному жандармському управлінню була дана вказівка перевіряти політичну благонадійність німців-баптистів, які проживали в колоніях Кутузовської волості Житомирського повіту¹¹³¹. Надмірна увага місцевих органів влади змушувала останніх залишати край і виїжджати за межі імперії.

Поряд з баптизмом на Волині був представлений штундизм. Назва набула поширення через те, що члени цієї секти після звичайної церковної служби збиралися в кірсі для додаткового вивчення Біблії. Організація цих гуртків у німецьких колоніях України була пов'язана з іменем прибулого з Базельської місії Й. Бонкемпера (1796 – 1857), який розгорнув активну проповідницьку діяльність у Наддніпрянській Україні. Штундисти розповсюджували серед місцевого населення релігійну літературу російською мовою. Представники цієї секти нікого не навертали у реформаторську віру, а переконували людей вчитися грамоті, щоб самим читати Святе Письмо і намагатися за прикладом німецького братства «Друзів божих» (Stund) жити по-християнськи і відмовитися від шкідливих звичок (пияцтво, куріння та ін.)¹¹³².

Діяльність штундистських громад не залишалася непоміченою місцевими світськими і духовними органами влади. Уже наприкінці ХІХ ст. у пресі з'явилися статті про масове онімечення окремих верств місцевого населення через його залучення до штундистських сект. Зокрема, у 1893 р. газета «Волянсь» друкувала матеріали про онімечення п'яти хлопчиків села Забороля Луцького повіту, які працювали у німецьких колоністів. У статті місцевий священик відзначав, що «... в протидію впливу місцевих німців на народ ним

¹¹³¹ Там само, ф. 1599. оп. 1, спр. 130, арк. 142 – 147.

¹¹³² *Рождественский А.* Южнорусский штундизм. – СПб., 1889. – С. 145.

проводяться недільні і святкові бесіди, на яких, крім прихожан, були присутні й німці. Ці бесіди не залишалися без благодіючого впливу на самих німців, так, у минулому році з осіб, що відвідували бесіди, десять німців приєдналися до православ'я»¹¹³³. Випадки навернення німців у православ'я траплялися й у колоніях Новоград-Волинського та Житомирського повітів Волинської губернії.

На перших порах місцеві чиновники з насторогою ставилися до чеської колонізації Правобережжя України, зважаючи на релігійні настрої переселенців. Більшість із них були католиками, через що на них поширювалася низка заборон російського уряду після польського повстання 1863 р., зокрема, купувати на території краю земельні наділи. Проте досить швидко чехи знайшли вихід із ситуації, вони заявили, що сповідують протестантизм (гуситство), а зважаючи на релігійні переслідування в Австро-Угорщині, були змушені перейти у католицизм. Таке пояснення дуже сподобалося місцевій владі. 24 лютого 1863 р. київський генерал-губернатор О. Дондуков-Корсаков уже повідомляв у Міністерство внутрішніх справ, що «...поселенці влаштовують свою церкву на основах гуситської церкви, а це приведе у Південно-Західному краї до розколу в римо-католицькому таборі й допоможе боротьбі російських властей з католицизмом. Симпатії чехів до Росії і православної віри вказують на те, що незабаром чеські поселенці зіллються з місцевим православним населенням, зміцнивши цим російські позиції у Південно-Західному краї»¹¹³⁴.

Особлива комісія, створена при Міністерстві внутрішніх справ для розгляду справ з питань поселення чехів у Південно-Західному регіоні, констатувала, що гуситство не суперечить російському законодавству про віротерпимість, через що можна санкціонувати створення гуситської церкви у місцях компактного проживання чехів. Контроль за облаштуванням парафій гуситів Особлива комісія переклала на Міністерство внутрішніх справ. Низка привілей, якими першопочатково користувалися тільки чехи Волині, наприкінці 1871 р. були поширені на представників цього етносу, які оселилися у Київській і Подільській губерніях¹¹³⁵.

¹¹³³ Вольнь. – 1893. – № 208.

¹¹³⁴ Ковба Ж. Чеська еміграція на Україні в другій половині XIX – на початку XX ст.: Дис... канд. іст. наук. – Львів, 1974. – С. 77.

¹¹³⁵ Там само. – С. 80.

Дослідниця чеської еміграції на Україну Ж. Ковба справедливо зауважувала, що «з самого початку соціально-економічні мотиви чеського переселення на Правобережну Україну були відсунуті на другий план і зусилля царського уряду спрямовувалися на створення з чехів антипольського ударного загону, яким уряд збирався скористатись у боротьбі з католицько-польським впливом»¹¹³⁶.

Аналіз джерел свідчить, що перші парафії гуситів були створені на Волині на початку 1870-х рр. у Підгайцях, Глинському та Острозі. Їх очолили чеські священнослужителі – Я. Саск, В. Грдлічка та Ф. Кашпар. Віруючі цієї церкви не визнавали зверхності Папи Римського, проводили обряди чеською мовою. Однак детальної регламентації церковно-релігійного життя духовенство цієї церкви на Правобережжі України виробити не зуміло. Неодноразові спроби зробити це ні до чого не привели і між нечисленним чеським духівництвом все більше поглиблювалися розходження з цього питання, які, врешті-решт, привели церкву до занепаду.

Дослідник чеської еміграції у Російську імперію Є. Крижановський зауважував, що упродовж 1872 – 1888 рр. колоністи не збудували на Правобережжі України жодної церкви або ж молитовного будинку¹¹³⁷. Оцінюючи ситуацію, що склалася в чеському середовищі, сучасник подій і один з організаторів переселення чехів на Волинь В. Оліч із сумом констатував: «Хоч деякі [переселенці – Ю. П.] хотіли будувати церкви, але це було скоріше зовнішнім виявом доброї волі... Як результат, броварів за той час виросло десять, а шинків по два у кожному селі...»¹¹³⁸.

Байдужість чехів до церковно-релігійних питань можна пояснити соціально-економічними проблемами, спробою знайти порозуміння із російським урядом і, таким чином, покращити побутові умови на новій батьківщині. Зважаючи на ці чинники, чеські переселенці швидко змінювали релігійні погляди, пристосовуючись до вимог часу. Наприкінці 1880-х рр. у листі до місцевих чиновників колоністи одного з волинських поселень відзначали: «Говорили нам, що уряд не бажає, щоб чехи стали православними, а багато, навпаки, бажали цього й за це трактувались як противники

¹¹³⁶ Там само. – С. 82.

¹¹³⁷ *Крижановский В.* Чехи на Волини. – Соч. Т. 2. – Киев, 1890. – С. 83.

¹¹³⁸ *Ковба Ж.* Чеська еміграція на Україні... – С. 84.

волі уряду. Нам говорили, що уряд вимагає, щоб ми слухалися своїх священиків, а ми бачили, що священики відпали від своєї віри, між собою пересварилися, стали вчити один так, інший інакше. Читали нам також, що уряд дарує чехам свободу віри. Ми і стали триматися тієї віри, яку хто сповідував на батьківщині, пішли хто в костьол, хто до євангелістів, інші назвалися гуситами...»¹¹³⁹.

Влада намагалася втрутитися у релігійний конфлікт чеських переселенців. У 1879 р. у Києві скликали спільну нараду вищого православного духовенства і гуситської церкви, яка була покликана виробити основні напрями подальшого розвитку чеського релігійного руху на Правобережжі України. У підсумкових резолюціях наради пропонувалося: прийняти догмати старохристиянської церкви; навчання основ християнської моралі, закону Божого проводити згідно з катехізисом, перекладеного чеською мовою; запровадити під час релігійних обрядів старохристиянську літургію; храми будувати згідно з старохристиянськими традиціями, а внутрішнє оздоблення виконувати відповідно до вимог православної церкви.

Проте рішення наради не внесли спокій у чеське релігійне середовище. Кожний з відомих чеських св'ящеників запропонував своє бачення щодо організації релігійного життя чеських поселенців. Як наслідок, на з'їздах чеських священиків у 1880 і 1881 рр. ухвалили рішення про створення чеської церкви на основі вчень В. Грдлічки, що викликало обурення прихильників Я. Саска.

Численні непорозуміння на релігійному ґрунті, що регулярно виникали в середовищі чехів, розчарували російський уряд, остаточно переконали царизм у недієвості та нереальності плану створення чеської гуситської церкви – опори російського самодержавства на території Правобережжя України. Наслідки не заставили себе довго чекати. Уже у 1888 р. влада ліквідувала окремі чеські парафії, у 1891 р. – чеські волості. У цей час активізувався процес переходу чеських переселенців у православ'я. До осіб, які відмовлялися це робити, влада почала застосовувати репресивні заходи. Зокрема, у 1890 р. волинським губернським судом розглядалася справа про виселення за антиправославну агітацію з чеської колонії Великі Дорогостаї Дубнівського повіту чеха Ф. Долежала. За таким

¹¹³⁹ Крижановский Е. Чехи на Волини... – С. 100 – 104.

же звинуваченням у 1892 р. з села Ольшанка Житомирського повіту виселено сім'ю чеха І. Вайскебера¹¹⁴⁰. Документи, що зберігаються у Державному архіві Житомирської області, свідчать, що такі випадки були й в інших чеських колоніях Волинської губернії.

Розуміючи, що далеко не усі чехи бажають перейти у православ'я, Санкт-Петербург намагався активізувати цей процес. Найдієвішим засобом навернення чехів у православ'я став економічний чинник: після заборони у 1884 р. купувати чехам землю на Волині у 1892 р. побачила світ постанова уряду, яка знову дозволяла православним чехам набувати у власність земельні ділянки на території краю.

Отже, аналіз наведеного вище матеріалу свідчить, що німецькі переселенці на Правобережжі України сповідували протестантизм різних гілок – лютеранство, менонітство, баптизм, штундизм. Першопочатково, стимулюючи переселення, російський уряд гарантував колоністам належні умови організації релігійного життя, толерантне ставлення до їх віри. Юридично ці гарантії були зафіксовані у низці нормативно-правових актів вищих органів влади імперії.

З-поміж протестантських конфесій домінуючі позиції в імперії зайняла лютеранська церква, яка мала значну підтримку російського уряду, завдяки чому досить швидко «пустила своє коріння» у регіоні, передусім Волині, куди направлялася основна маса німецьких колоністів. Незважаючи на відірваність від історичної батьківщини, організаційні складнощі під час відправлення релігійних обрядів, німці-лютерани зберігали традиційну релігійність як у побуті, так і повсякденному житті. Водночас, у регіоні церква зіткнулася із деякими внутрішніми проблемами – активна розбудова мережі культових молитовних споруд привела до нестачі церковнослужителів, особливо пасторів.

Інші німецькі протестантські церкви краю перебували у дещо гіршому становищі, порівняно із лютеранами, зважаючи на певні переслідування та утиски влади. Зокрема, серед німецьких релігійних громад Правобережжя виділялися меноніти, які залишили історичну батьківщину через релігійні переслідування. У своїх колоніях вони утворювали самостійні релігійні громади, якими управляли виборні

¹¹⁴⁰ Бармак М. Міграційні процеси серед німецького, чеського та єврейського населення Волинської губернії (1796 – 1914 рр.): Дис... канд. іст. наук. – Тернопіль, 1997. – С. 87 – 88.

старійшини, об'єднані у спеціальні ради, які мали у колоніях необмежену владу. Меноніти проживали на території Правобережної України до середини 70-х рр. XIX ст., після чого переважна більшість із них через введення в Російській імперії загальної військової повинності емігрувала до Америки та Канади.

Активну місіонерську роботу у краї розгорнули баптисти. Колоністи цієї релігійної течії протестантизму наполегливо та досить успішно залучали місцеве православне населення до своїх віровчень, що, зокрема, яскраво ілюструють звіти місцевих чиновників. Водночас, баптисти не поривали зв'язків зі своєю історичною батьківщиною, поширювали на території краю друковані видання, привезені із Німеччини. Однак надмірна увага влади змушувала їх залишати край й емігрувати за межі імперії.

На Волині набув поширення також штундизм.

Значно важче на Правобережжі України проходив процес становлення чеської церкви. Чехи-гусити не визнавали зверхності Папи Римського, проводили обряди рідною мовою. Однак детальної регламентації церковно-релігійного життя духівництво церкви на Правобережжі виробити не зуміло. Між нечисленним чеським духівництвом поглибилося розходження, яке, врешті-решт, привело до занепаду церкви. Після скасування низки привілеїв чехи зазнали значної русифікації, що також вплинуло на їх релігійні переконання – значна кількість представників цього етносу перейшла у православ'я.

ВИСНОВКИ

Анексія Правобережжя України Російською імперією поставила на порядок денний влади низку нагальних питань, серед яких – ефективна етнонаціональна політика. У 1790-х рр. імперія набула землі, які вже мали власні традиції державного будівництва та правовий уклад, сформовані владні структури та інституції самоврядування. Усе це вимагало від Санкт-Петербурга особливої уваги. Однак етнічна політика Російської імперії на Правобережжі України упродовж досліджуваного періоду відзначалася безсистемністю, непослідовністю, була спрямована не на випередження і розв'язання кризових явищ, а тільки постфактум реагувала на них, переважно репресивно-каральними заходами.

Етнополітика російського царату на Правобережжі наприкінці XVIII – на початку ХХ ст. мала на меті всеохоплюючу інтеграцію колишніх земель Речі Посполитої в єдиний імперський організм, перетворення поляків, німців, євреїв, чехів, представників інших етносів у вірнопідданих династії Романових, уніфікацію адміністративно-територіального устрою регіону. Політика самодержавства щодо кожної з етнospільнот Правобережжя мала свою специфіку, яка визначалася зважаючи на: 1) лояльність до владного режиму; 2) рівень бажання інтеграції еліти етнічних меншин у владну вертикаль; 3) етнічну близькість або ж віддаленість від російського ядра; 4) їхнє соціально-економічне становище; 5) освітній рівень; 6) релігійні переконання.

Уніфікуючи адміністративно-територіальне управління анексованими територіями, російська владна еліта дбала передусім про військово-політичне зміцнення приєднаних територій, їх соціально-політичну стабільність.

Реалізацію етнічної політики Російської імперії можна розділити на декілька періодів. Перший (кінець XVIII ст. – 1830 рр.) характеризувався прагматично-гнучкими принципами, які дозволяли визнавати статус-кво завойованих областей, культивуванням лояльності до імператора та його династії, толеруванням соціально-економічного та культурно-освітнього життя етнічних груп: поляків, євреїв, німців. Упродовж другого періоду (1830 – 1863 рр.) основною метою етнічної політики Російської імперії залишалася соціальна і

політична стабільність, співпраця з лояльними неросійськими представниками еліти етнічних груп Правобережжя. Разом з тим, польське повстання 1830 – 1831 рр. спровокувало репресивні заходи в етнополітичній сфері регіону, посилило рівень інтеграції правобережних губерній до Російської імперії внаслідок припинення регіонального самоврядування, скасування дії Литовських статутів, запровадження російського права, російської мови в управлінні, судочинстві та шкільництві, закриття католицьких та уніатських церков. Однак, незважаючи на вжиті заходи, польська шляхта і надалі залишалася домінуючою силою у регіоні.

У цей час важливим інструментом етнічної політики Санкт-Петербургу стала Російська православна церква.

Філософія етнополітики Російської імперії на Правобережжі полягала у жорсткій централізації влади, що відповідало запитам російського самодержавства та дозволяло тримати у покорі етнічні спільноти в «лоскутній імперії Романових». Власне тільки поляки продемонстрували найрадикальніші форми спротиву централізаторській, русифікаторській етнічній політиці в регіоні. Слабкість владного режиму, відсутність достатньої кількості російських чиновників давали надії полякам на відновлення державності в кордонах колишньої Речі Посполитої, що, однак, не було реалізовано у 1830-х і 1860-х рр. В обох випадках російський уряд продемонстрував увесь арсенал репресивно-каральних заходів задля зменшення соціально-економічних, політичних і культурних позицій поляків. Польські повстання мобілізували представників цього етносу, перетворивши їх національний рух у масовий. Поразка повстань, відсутність підтримки з боку інших етнічних груп та європейських держав, жорсткі репресивні заходи російського царату, політика русифікації змусили польський рух переорієнтовуватися. У пореформений період російська еліта трактувала польський рух як нелояльний до імперії, незважаючи на співпрацю з окремими представниками її еліти. Саме польський фактор змусив Олександра II проводити реформи 1860 – 1870-х рр. з певними обмеженнями для правобережних губерній.

Етнічна політика Російської імперії упродовж третього періоду (1864 – 1905 рр.) характеризувалася жорсткими репресивними заходами щодо поляків та євреїв, культурно-мовною руси-

фікацією усіх етнічних груп краю. Етнополітика царизму після січневого повстання 1863 р. не мала на меті покращення соціально-економічних, політичних і культурних прав етнічних меншин. Репресивні заходи проти католицької церкви, вилучення польської мови із управління та шкільництва спрямовувалися на усунення домінування в регіоні польської культури.

Перша російська революція 1905 – 1907 рр. (четвертий етап), дещо змінила акценти етнічної політики російського самодержавства у бік задоволення низки політичних, соціально-економічних, культурно-освітніх вимог етнічних груп. Після періоду агресивної асиміляційної політики Росія повернулася до політики гнучкого прагматизму. Маніфест 17 жовтня 1905 р., гарантуючи громадянські права і свободи усім громадянам, дозволив утворювати національні організації, створив передумови для розвитку національних рухів.

П'ятий етап (1905 – 1914 рр.) характеризувався поверненням до наступально-агресивної етнічної політики російського владного режиму щодо етнічних груп Правобережжя України.

Історіографічний аналіз свідчить, що в українській і зарубіжній історичній науці відсутні монографічні праці, які б комплексно висвітлювали політику Російської імперії щодо етнічних меншин Правобережжя України наприкінці XVIII – на початку XX ст. у контексті суспільно-політичних, соціально-економічних і культурно-освітніх процесів. Натомість, у поле зору дослідників потрапили тільки окремі аспекти досліджуваної теми. Домінуючі на різних етапах, певних напрямках і течіях дореволюційної, радянської та сучасної української історіографії науково-теоретичні підходи й ідейно-політичні стереотипи зумовили загальну динаміку осмислення етнополітики російського самодержавства.

Закономірно, що упродовж XIX – початку XX ст. в історіографії досліджуваної теми превалюють праці російських істориків і чиновників, які заклали її фактологічне підґрунтя. Вірнопідданство царській династії Романових стало наріжним каменем та основним алгоритмом у процесі висвітлення факторів, що впливали на переселенський рух, соціально-економічну, церковно-релігійну та освітню політику самодержавства. Серед недоліків більшості цих робіт виділимо найважливіші: значна кількість огріхів, неточностей і шовіністичний підхід в оцінці місця та ролі

поляків, євреїв, іноземних колоністів у соціально-економічному і суспільно-політичному житті Російської імперії, що зумовлено національно-державницькими позиціями авторів.

Тогочасні українські, польські, єврейські дослідники, які збагатили історіографію не тільки кількісно, але й – якісно, зосередили увагу здебільшого на наболілих етнополітичних проблемах кожної з етноспільнот, руйнуючи тим самим низку негативних стереотипів. І якщо українці, на жаль, у своїй переважній більшості упродовж ХІХ ст. і надалі залишалися «своєрідними ретрансляторами надбань своїх російських колег», то роботи польських, єврейських, німецьких дослідників спрямовувалися на викриття справжньої суті та мети етнополітики царату. Звичайно, важко сподіватися «повного зречення патріотичної постави при сепарації й оцінці джерел» цими вченими, однак констатуємо мінімальне «жонгливання цифрами», а також зведення до мінімуму перекручування фактів та одностороннього висвітлення суспільно-політичних процесів.

Повалення самодержавства та встановлення радянської влади започаткували новий етап у вивченні широкого спектра проблем етнічної політики Російської імперії на Правобережжі України. У цей час радянські науковці формують нові «марксистсько-ленінські методологічні підходи» до оцінки історичних подій, переосмислюють факти із життя кожної з етнічних спільнот, що населяли край, і, як наслідок, на державному рівні створюються нові наукові стереотипи. Зважаючи на пануючі тогочасні ідеологічні стандарти та комуністичні ідеологеми, радянська історіографія висвітлювала етносоціальні й етнополітичні проблеми, акцентуючи основну увагу на класовій боротьбі та важкому становищі пролетаріату. Поділи Речі Посполитої кінця ХVІІІ ст. трактувалися як визволення правобережних українських земель від польсько-шляхетського гноблення і возз'єднання з іншими українськими землями у складі Російської імперії. Підкреслюючи прогресивне значення цього «возз'єднання», дослідники акцентували увагу на ліквідації польсько-шляхетського національного гніту, посиленні економічних і культурних зв'язків між окремими українськими землями, а також втягуванні «визволених територій» до загальноросійського ринку. Читачів намагалися переконати, що росіяни були пройняті дружніми почуттями до корінного населення краю (українців) та інших етноспільнот, які його населяли.

Водночас, іноземна історіографія, позбавлена непотрібного «марксистського ідеологічного тягару», дещо по-іншому розглядала проблеми, пов'язані із етнонаціональною політикою Російської імперії у Південно-Західному краї. Однак при цьому ці автори потрапляли в тенета інших ідеологічних стереотипів (зокрема, польських) і доволі тенденційно заповнювали «білі плями» досліджуваної теми.

Значні зміни в аналізі етнічної політики Російської імперії на Правобережжі України наприкінці XVIII – на початку XX ст. відбулися у роки незалежності України. На «зорі незалежності» науковці намагалися систематизувати й узагальнити масив нових джерельних матеріалів і недоступної раніше літератури, яка зберігалася у спецфондах вітчизняних бібліотек та архівів. Їх основна увага була прикута до демографічних процесів, особливостей функціонування апарату влади на території Правобережжя України, побуту різних етнічних груп у межах окремих губерній та генерал-губернаторства загалом.

На сучасному етапі розвитку історичної та етнополітичної наук у дослідженнях фахових істориків та етнополітологів лунає дедалі менше безапеляційної критики дій влади, натомість бачимо все більше науково аргументованих висновків. Незважаючи на те, що на маргінесі наукових інтересів залишався ще значний спектр важливих проблем, низку окремих аспектів досліджуваної теми розробили на досить високому рівні, оскільки вони стали складовими частинами інших самостійних дослідницьких тем.

Водночас, польські, російські історики здебільшого фрагментарно досліджують події соціально-економічного, культурно-освітнього, церковно-релігійного та політичного життя етноспільнот краю, західноєвропейські – відходять від національно-державного контексту, розглядаючи внутрішню політику Російської імперії, наголошують на поліетнічному характері держави. Їх особлива увага прикута до етносів, які мали державницькі традиції та високорозвинену культуру.

Правобережна Україна – поліетнічний регіон, який характеризувався етнічною, конфесійною, соціальною, економічною, адміністративною й культурною розмаїтістю. На порозі краху Речі Посполитої з понад семимільйонного населення краю більшість становили українці – 87,82 %, значно поступалися їм у чисельності

поляки (7,79 %), євреї (3,61 %), молдавани (0,59 %) і росіяни – 0,11 %¹¹⁴¹. Упродовж століття у геометричній прогресії збільшується чисельність німецьких і чеських колоністів, які віддавали перевагу компактному розселенню, здебільшого у поселеннях сільському типу, протестантській релігійній орієнтації, тоді як поляки виділялися міським та сільським типом поселення, католицькою релігійною орієнтацією, а євреї – переважно міським типом поселення та сповіданням іудаїзму.

Відсоткове співвідношення найбільш чисельних етнічних груп упродовж ХІХ ст. зазнало незначних змін: на тлі зменшення частки українського населення збільшується кількість євреїв (зважаючи на недооблік у попередні роки) та росіян, які прибували на територію краю на державну та військову службу, переселялися сюди завдяки преференціям влади. Кількісна перевага українців аж ніяк не вплинула на їх політико-правове становище: найбільш впливові позиції у краї належали польській шляхті, російським дворянам та заможним єврейським купцям. Євреї, зокрема, становили найчисленнішу етнічну групу після українців. Особливості цієї етноспільноти полягали, по-перше, у специфічному устрої єврейської общини і її замкнутості, по-друге, у відсутності знаті і селянства, що створило проблеми для російського режиму в етнополітичній сфері, по-третє, існуванні смуги осілости, по-четверте, їхній концентрації в містах і містечках.

Незважаючи на поліетнічний склад населення імперії, упродовж усього подальшого існування Російської імперії Санкт-Петербург не виробив продуманої, логічної, чіткої етнонаціональної політики. До її реалізації була причетна вся вертикаль державного управління – від імператора до місцевих інституцій влади. Звідси – її непослідовність та безсистемність. Етнічна політика Російської імперії щодо Правобережної України координувалася безпосередньо центральними інституціями влади – імператором, Сенатом, Синодом, Державною радою, Комітетом міністрів, Радою міністрів, Державною думою, Комітетом у справах західних губерній та ін. Безпосередньою реалізацією етнополітики займалися місцеві інституції влади, передусім – генерал-губернатор, губернатори, канце-

¹¹⁴¹ Кабузан В. Народы России в первой половине XIX века. Численность и этнический состав. – М., 1992. – С. 138 – 139.

лярії губернаторів, чиновники з особливих доручень, попечитель навчального округу, дворянські зібрання та ін. Уся їхня діяльність спрямовувалася на те, щоб взяти під повний контроль політичне, соціально-економічне, культурно-освітнє і навіть релігійне життя поляків, євреїв, німців і чехів, насадити в регіоні великоросійські державницькі традиції.

Аналіз джерел свідчить, що соціально-економічна політика Російської імперії щодо кожної з етноспільнот Правобережжя мала свої особливості і, відповідно, шляхи її реалізації. Передусім російське самодержавство намагалося ослабити економічний потенціал польської шляхти, яка опинилася в «міцних обіймах націоналізму», що вилилося у політику її декласації. Інший, не менш важливий напрям політики центру – обмеження польського землеволодіння, що, на відміну від люстрації, не принесло очікуваних результатів. Через відсутність порозуміння самодержавства із цією етнічною спільнотою регіон упродовж досліджуваного періоду постійно перебував у «зоні підвищеної напруги»: перші апелювали до історії, а інкорпорацію території розцінювали як повернення «споконвічних руських» земель, натомість поляки вважали край невіддільною частиною як колишньої, так і майбутньої Речі Посполитої. Пам'ять про державницькі традиції Речі Посполитої була вагомим фактором збереження їх національної свідомості упродовж усього періоду російського панування на Правобережжі. У цих умовах збереження національної культури та свого економічного потенціалу стало основним завданням польської шляхти.

Політика російського уряду щодо євреїв у соціально-економічній сфері проходила під знаком боротьби з їх «паразитичним способом життя». З перших років інкорпорації Правобережної України російське самодержавство розпочало формувати так звану «смугу єврейської осілости» (проіснувала до 1917 р.), що стала своєрідним демографічним та економічним зашморгом для представників цієї етноспільноти. Запевнення генерал-аншефа Кричетникова (1793 р.) євреїв у тому, що за євреями будуть збережені їх майнові права, виявилися декларативними. Надалі політика царизму щодо євреїв характеризувалася обмежувальними заходами, а її основною метою було підпорядкування представників цієї етноспільноти існуючій соціальній структурі Російської імперії, повний контроль за їхньою економічною діяльністю, що, зрештою, мало б

привести до національно-культурної асиміляції. Обмежувальні заходи були остаточно закріплені у «Положеннях про євреїв» 1804 і 1835 рр. З-поміж усіх категорій єврейства значні пільги надавалися лише євреям-землеробам, однак спроба створити єврейські сільськогосподарські колонії зазнала цілковитого фіаско. Лібералізації становища євреїв Правобережжя і розширенню їх прав сприяли реформи 1860 – 1870-х рр. У цей період, незважаючи на продовження існування «смуги єврейської осілості», російський уряд пішов на відміну деяких обмежувальних законів. Після 1881 р. під впливом давніх упереджень російського населення до євреїв як визискувачів східнослов'янських селян політика царизму щодо представників цієї етностільноти знову набула агресивного характеру. Продовжилися спроби уряду взяти під контроль торгово-посередницькі операції євреїв. Заборонні заходи щодо євреїв, обмежуюче законодавство, безрезультатність політики емансипації та асиміляції цієї етнічної групи привели до активної участі євреїв у революційному русі. Останні два десятиріччя ХІХ ст. і початок ХХ ст. характеризувалися зростанням антисемітських тенденцій у російській етнополітиці.

Окрема увага центру була прикута до колоністів, які упродовж досліджуваного періоду практично виконували функцію «іграшки у руках імператора»: якщо наприкінці ХVІІІ ст. їх з ентузіазмом запрошували до імперії для відродження сільського господарства та протипаги польській шляхті, то наприкінці ХІХ ст. не менш активно намагалися виселити за межі держави. Розквіт німецької аграрної колонізації припав на 1860 – 1870-ті рр. Позбавлення земельної власності активних учасників польського повстання 1863 р. привело до швидкого зростання кількості колоністів, які освоювали значні площі земель. Починаючи з 1880-х рр., російське самодержавство ввело низку обмежувальних законів, що привело до скорочення чисельності німців і чехів на Правобережжі. Нормативно-правові акти 1884 – 1895 рр. значно підірвали економічний потенціал колоністів: переселенцям заборонили продавати землю, припинили видавати свідоцтва на купівлю землі, видавати позики у банках тощо, що привело до масової еміграції німців з регіону як за кордон, так і в інші регіони імперії (Сибір, Прибалтика, Південь України). Цьому також сприяло загострення стосунків із Німеччиною та Австро-Угорщиною, наростання антинімецьких настроїв у Росії наприкінці ХІХ ст.

Розвиваючись у системі координат російської державно-політичної системи, шкільна освіта етнічних меншин краю перебувала в її правовому полі та діяла під невсипущим контролем центральних і місцевих інституцій влади. Відносини між школою і державою мали переважно конфронтаційний характер, а підтримка з боку держави освітніх ініціатив етнічних меншин – була мінімальною. Поширювати «російський національний дух» на Правобережжі України царизм намагався через утвердження в регіоні російської школи. Зважаючи на те, що після приєднання краю шкільна система практично повністю контролювалася римо-католицькою та греко-католицькою церквами, зокрема чернечими орденами францисканців, єзуїтів, домініканців, кармелітів, василіан, а також перебувала під впливом заможної польської шляхти, перші кроки нової влади у сфері освіти спрямовувалися на обмеження польського шкільництва та його заміни російською системою освіти. Однак швидке поширення російських навчальних закладів гальмувала низка причин: по-перше, до освітньої реформи вороже поставилася місцева еліта (поляки та ополячена шляхта) і католицька церква, які займали вагомі позиції у краї; по-друге, у місцевої адміністрації катастрофічно не вистачало коштів на втілення задумів центру у життя; по-третє, давався взнаки брак російських учительських кадрів.

Все ж протекціоністська політика принесла свої результати: уже в середині XIX ст. в регіоні діяла розгалужена мережа російських світських і церковних навчальних закладів, які за кількісними параметрами не поступалися польським. Значну допомогу самодержавству надавала Російська православна церква, яка, крім своєї безпосередньо «духовної місії», виконувала ще й освітню. Поразка повстання 1863 р. посилила наступ російського царизму на польську освіту – згідно з циркулярами Міністерства народної освіти існуючі в західних губерніях імперії польські школи підлягали закриттю. Водночас, Санкт-Петербург, крім «батога», намагався здобути прихильність польської молоді за допомогою «пряника» – шляхтичам надавалися значні пільги на навчання в російських навчальних закладах.

На цьому тлі криза польської освіти видається цілком закономірною. Бажання поляків розбудувати мережу освітніх закладів, споруджувати нові костьоли сприймалися владою як культурна агресія, навіть більше – гіпотетично, як висловлення претензій на територію

Правобережжя. Позбавлені державної підтримки, польські навчальні заклади існували передусім завдяки меценатській підтримці. Упродовж другої половини XIX ст., на противагу державним російським школам, польська еліта почала створювати на території краю мережу неофіційних (таємних) шкіл і приватних пансіонатів.

Євреї, як і поляки, чи не найбільше постраждали від освітніх реформ у Російській імперії. Наприкінці XVIII ст. на Правобережжі України існувала розгалужена система єврейських навчальних закладів, навчання в яких базувалося на багатовіковій освітній традиції цієї етнічної групи. У юридичній площині євреї користувалися певними пільгами влади, зокрема, Положення про євреїв» (1835 р.) гарантувало вільний доступ до російських навчальних закладів, передусім університетів та академій, студенти-євреї з дозволу міністра освіти могли навчатися державним коштом. Однак на практиці реалізувати надані євреям освітні права державні структури не могли, зважаючи на те, що єврейська молодь майже не знала російської мови, а рабини і хасиди виступали проти світської освіти, побоюючись її відходу від синагоги. Надалі єврейські навчальні заклади, особливо ті з них, які перебували під впливом релігії, все більше відходили у «тінь», продовжували діяти поза контролем і впливом держави, намагаючись, таким чином, зберегти «самобутність освіти та виховання». Царизм активізував наступ на релігійну складову традиційної єврейської школи, що, однак, не принесло бажаних результатів, а привело до загострення міжнаціональної ситуації у краї.

Громади німців і чехів Правобережжя вважали школу одним із найдієвіших засобів виховання молоді. На їхній батьківщині – у Німеччині та Чехії існувала одна із кращих в Європі систем освіти, тож не дивно, що переселенці зуміли зберегти високі стандарти початкової та середньої школи у Південно-Західному краї. Її характерними рисами були: обов'язковість навчання для усіх без винятку дітей; тісний зв'язок школи з громадою, яка утримувала її своїм коштом; сильний вплив протестантської церкви на освітній процес (пастори вважалися одними із керівників школи, а вчителі здебільшого виконували обов'язки канторів та кістерів (помічників пасторів). Школи споруджувалися коштом переселенців, і тільки в поодиноких випадках колоністи отримували матеріальну допомогу від місцевої влади.

Незважаючи на те, що правове поле Російської імперії не відкидало можливостей для створення німецьких шкіл, політичний режим все ж таки не створив сприятливого ґрунту, а навпаки – перешкоджав поступу німецького шкільництва, оскільки шкільна освіта колоністів мала чітко визначений національний характер. Зважаючи на відсутність підтримки з боку державних органів, система освіти колоністів пройшла важкий шлях становлення. Ситуація ускладнилася після численних спроб царизму підпорядкувати собі колоністські школи, що викликало їх опір.

Загальні тенденції розвитку освіти кожної з етноспільнот краю яскраво демонструють результати Першого всеросійського перепису населення 1897 р. Для прикладу, у найбільш етнічно строкатій Волинській губернії найосвіченішими були чеські переселенці (59 % з них уміли читати і писати), трохи менший відсоток грамотних зафіксовано серед німців (37,8 %), росіян – 37 %, євреїв (32,63 %) і білорусів (25,91 %). Натомість, незмінно мало грамотних залишалося серед представників корінного народу Правобережжя – українців (9,26 %) ¹¹⁴².

Трагедією для української, польської, єврейської, німецької та чеської громад Правобережжя стало те, що вони не знайшли спільної платформи для порозуміння, для адекватного протистояння русифікаторській політиці центру в галузі освіти і не лише в ній. Зрештою, це було нереально, зважаючи на психологічні, морально-етичні, економічні стосунки між цими етнічними групами.

Церковно-релігійна політика російського самодержавства підпорядковувалася загальноімперським інтересам – перед місцевими чиновниками ставилося завдання не тільки територіально об'єднати край з імперією, але й передусім – ідеологічно. В основу цієї політики Санкт-Петербург поклав ідею підтримки православ'я, яке проголошувалося «панівною і найпершою» в Росії релігією. Головною перешкодою на шляху до реалізації цієї мети царизм вважав греко-католицьку та католицьку церкви – «вогнище соціальної, політичної та релігійної нестабільності» у південно-західних губерніях. Церковна політика стосовно католиків регіону була доволі однотипною упродовж усього досліджуваного періоду –

¹¹⁴² Детальніше див: Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. – Т. 8: Волынская губерния. – СПб, 1904.

після придушення повстання Т. Костюшка царизм намагався послабити ідеологічний та економічний вплив католицької церкви і польської шляхти на суспільно-політичне життя краю. Відділити «католицизм від польськості» влада намагалася шляхом законодавчого закріплення домінуючої ролі православ'я, стимулюванням переходу уніатів у цю віру, обмеженням земельних володінь католицьких і уніатських монастирів, запрошенням у край російських священників.

Утисків і дискримінацій зазнали представники інших етнічних груп – євреї, німці, чехи. Основу релігійної політики російського царизму щодо єврейського населення Правобережної України становили чотири напрями діяльності: стимулювання прийняття євреями православ'я та обмеження їх спілкування з християнами; встановлення контролю над синагогами, молитовними школами, рабинами; заборона проведення традиційних релігійних обрядів; боротьба проти хасидизму.

Ідея русифікації та опрацювання «іногородців» приєднаних територій наштовхнулася на рішучий опір євреїв, а експерименти влади у релігійній сфері упродовж XIX ст. привели до загострення боротьби між хасидами, ортодоксальними рабинами та прихильниками світської освіти.

«Хрестовий похід» проти євреїв царат розпочав ще на початку XIX ст. У цей час світ побачили царські укази, що рекомендували залучати до державної служби тільки тих євреїв, які прийняли християнську віру; представників цього етносу розпочали набирати на регулярну військову службу; кагалам і рабинам заборонялося призначати публічні покарання членів єврейських громад, які порушили норми звичаєвого права, а також – відлучати їх від синагог тощо. Виховане на патріархальних традиціях єврейство болісно сприймало нововведення влади, яка прагнула поставити під свій контроль релігійну складову єврейського життя. «Положення про євреїв» 1835 р. зобов'язувало рабинів публічно складати присягу на вірність імператору. Таким чином, російський царат демонстрував єврейському населенню залежність рабина від місцевої влади й держави загалом. Упродовж другої половини XIX ст. органи місцевої влади не припиняли спроб підірвати релігійні устої єврейських громад Правобережної України, забороняючи їм виконувати традиційні релігійні обряди, закриваючи синагоги та єврейські молитовні школи.

Активною розбудовою мережі культових молитовних споруд супроводжувалося переселення на Правобережжя німців і чехів. Переважна більшість німецьких колоністів сповідувала протестантизм (лютеранство, менонітство, баптизм, штундизм). З-поміж цих конфесій домінуючі позиції займала лютеранська церква, до якої у різні періоди німецької колонізації краю належало близько 90 % німецьких поселенців Волині¹¹⁴³. Влада намагалася активно втручатися у церковно-релігійне життя переселенців. Крім місцевих чиновників, за духовним життям колоністів стежила низка центральних інституцій, передусім Міністерство духовних справ і народної освіти та Міністерство внутрішніх справ. Ці інституції контролювали діяльність пасторів, санкціонували відкриття нових молитовних будинків, дбали про виховання колоністів у дусі вірнопідданства. Не витримуючи тиску місцевих органів влади, значна частина колоністів переходила у православ'я, щоб таким чином уберегти себе від можливих гонінь і переслідувань влади. Цей процес особливо характерний для чехів Південно-Західного краю, які, за сприяння влади, намагалися створити власну гуситську церкву.

Вивчення етнічної політики Російської імперії наприкінці XVIII – початку XX ст. актуальне не тільки з наукової, але й із суспільної точки зору. Окреслена проблема – важливий чинник у розумінні політичних, соціально-економічних, культурних процесів на сучасному етапі українського державотворення. Тогочасні події яскраво демонструють, що забезпечення національно-культурних, церковно-релігійних, культурно-освітніх прав етнічних меншин – важлива запорука гармонійних міжнаціональних відносин та стабільного розвитку як суспільства зокрема, так і держави – загалом. Продумана національна політика унеможливить трансформацію національно-культурного руху етнічних меншин у політичний бік, а отже – убезпечить державу від регіонального сепаратизму та дозволить зберегти унітарний характер держави. В українській державі етноспільноти повинні бачити гаранта забезпечення їх культурно-освітніх потреб, захисника та виразника конституційних прав та інтересів.

¹¹⁴³ Первая всеобщая перепись населения ... – Т. VIII. – С. IX.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

І. АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ

Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДАК України)

1. Ф. 192. Митрополит Київський і Галицький.
2. Ф. 301. Жандармські установи Подільської губернії.
3. Ф. 317. Прокурор Київської судової палати.
4. Ф. 442. Канцелярія Київського, Подільського, Волинського генерал-губернатора.
5. Ф. 481. Центральна комісія по ревізії діяльності дворянських депутатських зібрань Київської, Волинської, Подільської губерній.
6. Ф. 533. Канцелярія Київського військового губернатора.
7. Ф. 707. Управління Київського навчального округу.
8. Ф. 1423. Єврейська історико-археографічна комісія при історико-філологічному відділенні Всеукраїнської Академії наук України.
9. Ф. 1599. Київський тимчасовий повірений у справах друку Міністерства внутрішніх справ.

Державний архів Житомирської області (ДАЖО)

10. Ф. 1. Волинська духовна консисторія.
11. Ф. 58. Волинська палата державного майна.
12. Ф. 67. Волинське губернське правління.
13. Ф. 80. Канцелярія волинського губернатора.
14. Ф. 118. Волинська казенна палата.
15. Ф. 158. Канцелярія Волинського єпархіального архієрея.
16. Ф. 187. Волинське товариство хмелярства.
17. Ф. 226. Волинська губернська землеупорядкувальна комісія.
18. Ф. 354. Єврейський вчительський інститут.
19. Ф. 393. Волинська губернська училищна комісія.
20. Ф. 396. Житомирське рабинське училище.

**Київський обласний державний архів
(КОДА)**

21. Ф. 1. Київське губернське правління.
22. Ф. 2. Канцелярія Київського губернатора.
23. Ф. 280. Київська казенна палата
24. Ф. 782. Київське губернське дворянське зібрання.

II. ЗБІРНИКИ ДОКУМЕНТІВ ТА МАТЕРІАЛІВ

25. Акт городских училищ // Циркуляр по управлению народными училищами. – № 3. – 1899. – С. 86 – 88.
26. Акт киевских городских училищ // Циркуляр по управлению народными училищами. – № 2. – 1903. – С. 138 – 145.
27. Акт киевских городских училищ // Циркуляр по управлению народными училищами. – № 5 – 6. – 1901. – С. 98 – 101.
28. Беседы и частная переписка между императором Александром I и кн. Адамом Чарторыйским. – М., 1812.
29. Весь Юго-Западный край. Справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниям / Под ред. А. И. Ярошевича [составлена Юго-Западным отделением Российской экспортной палаты]. Изд. 1-е. – Киев, 1913.
30. Восстание 1863 г. : Материалы и документы / Ред. С. Кеневич, К. Конарский, В. Королюк и др. В 2-х тт. – Киев, 1963 – 1964.
31. Высшие и центральные государственные учреждения России. 1801 – 1917 гг. : В 4-х тт. / Редкол. : Н. П. Ерошкин (отв. ред.), Д. И. Раскин и др. – СПб., 1998 – 2000.
32. Годовой отчет общества вспомоществования студентам Университета Святого Владимира за 1901 г. Год 20-й. – Киев, 1902. – 32 с.
33. Годовой отчет общества вспомоществования студентам Университета Святого Владимира с 1 ноября 1891 по 1 ноября 1892. Год 11-й. – Киев, 1892. – 32 с.
34. Годовой отчет общества вспомоществования студентам Университета Святого Владимира с 1 ноября 1897 по 1 ноября 1898. Год 17-й. – Киев, 1899. – 29 с.
35. Годовой отчет общества вспомоществования студентам Университета Святого Владимира. За 1904 г. Год 23-й. – К., 1905. – 49 с.
36. Документы, объясняющие историю Западно-Русского края и его отношение к России и к Польше. – СПб., 1865.
37. Исторический обзор деятельности Комитета министров. 1802 – 1902 гг. : В 5 тт. – СПб., 1902.

38. История Правительствующего Сената за 200 лет : В 5 тт. – СПб., 1911.

39. Источники по истории Куреневских старообрядческих монастырей XIX – первой половины XX века. Сборник документов \ Составитель С. В. Таранец. – Киев-Куреневка, 2006. – Т. 1. – 360 с.

40. Киевский фабричный округ. Отчет за 1885 г. фабричного инспектора Киевского округа И. О. Новицкого. – СПб., 1886.

41. Народная школа в Юго-Западном крае. – Киев, 1892.

42. О принятии капитала в 40 000 руб., пожертвованного Н. С. Вертипорохом на учреждение женского «Вертипорохского» городского училища // Сборник циркуляров по Киевскому учебному округу за 1901 г. – Киев, 1902. – С. 55 – 56.

43. Об ограничении числа казенных медицинских стипендиатов из студентов римско-католического вериосповедания, 5 % наличного числа студентов в университете // Сборник циркуляров по Киевскому учебному округу за 1900 г. – Киев, 1901. – С. 146 – 147.

44. Отчёт попечителя Киевского учебного округа о состоянии народного образования в Юго-Западном крае и двум губерниям – Черниговской и Полтавской за 1889 г. – Киев, 1890.

45. Отчёт попечителя Киевского учебного округа о состоянии частных школ при церквях иностранных исповеданий за 1889 г. – Киев, 1890.

46. Памятная книжка Киевского учебного округа на 1902 г. – Киев, 1902.

47. Памятная книжка народных училищ Волынской губернии на 1909 – 1910 гг. – Острог, 1909.

48. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. – Т. VIII. Волынская губерния. – СПб., 1904.

49. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. – Т. XVI. Киевская губерния. – СПб., 1904.

50. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. – Т. XXXII. Подольская губерния. – СПб., 1904.

51. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. : Наличное население обоого пола по уездам с указанием числа лиц с преобладающим родным языком. – Вып. 7. – СПб., 1905.

52. Первая всеобщая перепись населения Российской империи. Общий свод по империи результатов разработки данных первой Всероссийской переписи, произведенной 28 января 1897 г. – ТТ. 1 – 2. – СПб., 1905.

53. Полное собрание законов Российской империи (Первое собрание) : В 45 т. – СПб. , 1830.

54. Полное собрание законов Российской империи (Второе собрание) : В 55 т. – СПб. , 1830 – 1884.

55. Полное собрание законов Российской империи (Третье собрание) : В 33 т. – СПб. , 1884 – 1916.

56. Полный хронологический сборник законов и положений, касающихся евреев от уложения Алексея Михайловича до настоящего времени. 1649 – 1873. Извлечения из Полных собраний Законов Российской империи. / Состав. В. О. Леванда – СПб. , 1874.

57. Российское законодательство X – XX вв. У 9 тт. – М. , 1985 – 1994.

58. Руководство к русским законам о евреях. / Состав. М. И. Мыш. – 4-е изд. – СПб. , 1914.

59. Сборник действующих законов о евреях. / Состав. М. И. Мыш. – СПб. , 1909.

60. Сборник правительственных распоряжений по водворению русских землевладельцев в Северо-Западном крае. – Вильно, 1886.

61. Сборник узаконений и распоряжений по землевладению в Западных губерниях с решениями Правительствующего Сената. – Киев, 1895.

62. Сборник циркуляров губернских учреждений Волынской губернии по разным частям административного управления с 1907 по 1910 г. – Житомир, 1910.

63. Сборник циркуляров по Юго-Западному краю Киевского, Подольского и Волынского генерал-губернатора генерал-адъютанта Н. В. Клейгельса с февраля 1904 г. по февраль 1905 г. – Киев, 1905.

64. Свод законов Российской империи, дополненный по продолжениям 1906, 1908, 1909 и позднейшими узаконениями 1911 и 1912 гг. (Далі: Свод законов Российской империи...) . – СПб., 1913. – Кн. 2. – Т. V – IX.

65. Свод постановлений о землевладении и землепользовании австрийских, венгерских, германских и турецких подданных. – Петроград, 1916.

66. Собрание постановлений по части раскола. – СПб, 1858.

67. Собрание правил, законоположений и распоряжений Святейшего Синода о церковно-приходских школах и школах грамоты. Сост. П. Сумароков. – Вятка, 1897.

68. Список дворян Волынской губернии. – Житомир, 1905.
69. Список дворян Киевской губернии. – Киев, 1906.
70. Список землевладельцев и арендаторов Волынской губернии. – Житомир, 1913.
71. Статистический очерк Волынской губернии сравнительно с другими двумя губерниями Юго-Западного края. – Житомир, 1866.
72. Указы и циркуляры Правительствующего Сената по устройству быта крестьян. – СПб., 1873.
73. Юго-Западный край. Статистическое обозрение. Т. I. – Восточное Полесье. – К., 1897.

III. ПЕРІОДИЧНА ПРЕСА

74. Волынские губернские ведомости (г. Житомир). – 1880 – 1894.
75. Волынь (г. Житомир). – 1880 – 1890.
76. Киевлянин (г. Киев). – 1871 – 1917.
77. Киевская старина (г. Киев). – 1882 – 1907.
78. Киевские губернские ведомости (г. Киев). – 1838 – 1917.
79. Киевский отклик (г. Киев). – 1904 – 1917.
80. Подольские губернские ведомости (г. Каменец-Подольск). – 1838 – 1917.
81. Подольские епархиальные ведомости (г. Каменец-Подольск). – 1862 – 1905.
82. Православное Подолие (г. Каменец-Подольск). – 1906 – 1917.
83. Экономическая жизнь Подолии (г. Каменец-Подольск). – 1912 – 1914.

IV. МЕМУАРНА ЛІТЕРАТУРА

84. *Arndt N.* Die Shitomirer Arndts. – Würzburg, 1970.
85. *Olic V.* Dejiny ceskeho vystehovalectvi na Rus. – Praha: Akademia, 1975.
86. Pisma A. Jablonowskiego. – Т. II. – Kresy Ukrainne. – Warszawa, 1910.
87. Волынская революция первой четверти XIX столетия. Письма надворного советника Опытова к графине Старожиловой // Киевская старина. – 1883. – Т. 5.

88. Записки Ивана Матвеевича Сбитнева (Из времени учреждения на Волыни и Подолии после восстания 1831 г. русских школ взамен польских). – Киев, 1887.

89. *Илляшевич В.* Из воспоминаний священника о Никифора Хмелевского об упраздненном базилианском училище в г. Умани // Киевская старина. – 1892. – Т. 38. – С. 160 – 167.

90. *Познанский Б.* Воспоминания о польском восстании в Украине 1863 г. – Киев, 1885.

91. *Руссов С.* Волынские записки. – СПб., 1809.

92. *Чалый М.* Записки украинца из времен польского восстания 1861 – 1864 года. – Киев, 1869.

93. *Шнайдер И.* Воспоминание о хедере // Еврейская школа. – 1993. – № 1. – С. 63 – 68.

V. МОНОГРАФІЇ, НАУКОВІ СТАТТІ, ДИСЕРТАЦІЇ, МАТЕРІАЛИ НАУКОВИХ КОНФЕРЕНЦІЙ

94. *Агасієв І.* Деякі питання історіографії німецьких колоній Волині / І. Агасієв // Минуте і сучасне Волині. Краєзнавство: історія, здобутки, перспективи: Тези доповідей та повідомлень 2-ї регіональної конференції «Велика Волинь» і 6-ї обл. історико-краєзнавчої конференції. – Луцьк, 1992. – С. 70 – 73.

95. *Агасієв І.* Чеські колоністи на Волині в політиці царської Росії (II половина XIX ст.) / І. Агасієв // Волинь і волинське зарубіжжя: Тези доповідей і повідомлень міжнародної наукової конференції (Луцьк, 16–18 червня 1994 р.) . – Луцьк, 1994. – С. 148 – 151.

96. *Агеева Р.* Украинцы // Какого мы роду-племени? Народы России: имена и судьбы. Словарь-справочник / Отделение литературы и языка Российской академии наук, Центр языков и культур Северной Евразии им. князя Н. С. Трубецкого / Р. Агеева. – М., 2000. – С. 342 – 343.

97. *Аксаков Г.* Исследования о торговле на украинских ярмарках / Г. Аксаков Г. – СПб., 1858.

98. *Александровский Г.* Историческая записка о состоянии Киево-Фундуклеевской женской гимназии в течение первого пятидесятилетия ее существования. 1860 – 1910 / Г. Александровский. – Киев, 1910. – 156 с.

99. *Анатольєва О.* Правове регулювання боротьби з неприступністю, бездоглядністю та правопорушеннями неповнолітніх в УРСР

у 20-х рр. ХХ ст. [Автореф. дис... канд. юрид. наук] / О. Анатольєва. – Київ, 2003. – 20 с.

100. *Андреевский И.* О наместниках, воеводах и губернаторах / И. Андреевский. – СПб., 1864. – 150 с.

101. *Антонович В.* Археологическая карта Волынской губернии с картой, указателем имён предметным и перечислением источников, послуживших при составлении карты / В. Антонович // Труды XI Археологического съезда в Киеве. 1899. – Т. 1. – М., 1901. – С. 1 – 133.

102. *Антонович В.* О происхождении шляхетских родов в Юго-Западной России [извл. из I тома IV части Архива Юго-Западной России, изд. Киевской комиссией для разбора древних актов] / В. Антонович. – Киев, 1867. – 62 с.

103. *Антонович В.* Очерк состояния Православной церкви в Юго-Западной России с половины XVII и до конца XVIII столетия / В. Антонович // Антонович В. Б. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори. – Київ : Либідь, 1995.

104. *Антонович П.* Коротенька історія Волині (виклад популярний) / П. Антонович. – Житомир : Вид-во Волинської губернської ради, 1918. – 63 с.

105. *Анфимов А.* Крестьянское хозяйство Европейской России. 1881 – 1904 / А. Анфимов. – М. : Наука, 1980. – 240 с.

106. *Ардт Н.* Дослідження Волині в німецькому товаристві волиняків / Н. Ардт // Велика Волинь: минуле і сучасне: Тези міжнародної краєзнавчої конференції. – Житомир, 1993. – С. 19 – 20.

107. *Ардт Н.* Семейство житомирских Ардтов (Фрагменты из биографической хроники в контексте немецких поселений на Волини) / Н. Ардт // Національні меншини Правобережної України: історія і сучасність: Наук. збірник: Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. – Житомир, 1999. – Т. 18. – С. 143 – 145.

108. *Ашер А.* Погроми 1905 р. : самочинність чи заплановане насильство? / А. Ашер // Філософська і соціологічна думка. – 1994. – № 5 – 6. – С. 185 – 194.

109. *Бабійчук В.* Польський фактор в освіті Волині в першій половині ХІХ ст. / В. Бабійчук // Наукові записки. Серія «Політологія і етнологія». – Київ, 2000. – Вип. 14. – С 66 – 79.

110. *Бабіна О.* Становлення та розвиток гімназійної освіти в Україні (в кінці ХІХ – на початку ХХ століття) [Дис... канд. пед. наук : 13. 00. 01] / О. Бабіна. – Київ, 2000. – 199 с.

111. *Баженов Л.* Восстание 1830 – 1831 годов на Правобережной Украине [Дис... канд. ист. наук : 07. 00. 01] / Л. Баженов. – Киев, 1973. – 186 с.

112. *Баженов Л.* Даніель Бовуа і Волинь / Л. Баженов // Українська національна ідея: історія і сучасність: Науковий збірник. – Житомир, 1997. – С. 86 – 88.

113. *Баженов Л.* Польська преса в Україні між 1905–1917 рр. / Л. Баженов // Національні меншини Правобережної України. Історія і сучасність. – Житомир, 1998. – С. 111 – 113.

114. *Баженов Л.* Польське населення на Поділлі й Південно-Східній Волині в дослідженнях зарубіжних і українських вчених та краєзнавців ХІХ – ХХ ст. / Л. Баженов // Поляки на Хмельниччині. Погляд крізь віки: Зб. наук. праць. – Хмельницький, 1999. – С. 31 – 42.

115. *Баранович А.* Магнатское хозяйство на юге Волыни в ХVІІІ в. / А. Баранович – М. : Изд-во АН СССР, 1955. – 184 с.

116. *Баранович О.* З історії залюднення Південної Волині // О. Баранович / Записки інституту філософського відділу ВУАН. – Київ, 1925. – С. 16 – 23.

117. *Баранович О.* Нариси магнатського господарства на півдні Волині у ХVІІІ ст. / О. Баранович // Студії з історії України. – Т. 1 : 1926. – С. 1 – 90.

118. *Бармак М.* Державна служба в Російській імперії: правові основи формування та функціонування корпусу цивільних службовців (ХVІІІ – перша половина ХІХ ст.) / М. Бармак. – Тернопіль : АСТОН, 2006. – 288 с.

119. *Бармак М.* Законодавче регулювання переходу шляхти Правобережної України у російське дворянство (кінець ХVІІІ – перша половина ХІХ ст.) / М. Бармак // Наукові записки. Серія «Політологія і етнологія». – Київ, 2005. – Вип. 28. – С. 246 – 259.

120. *Бармак М.* Історичні аспекти формування неофіційних персональних зв'язків за часів Російської імперії / М. Бармак // Ефективність державного управління в контексті європейської інтеграції : Матеріали щорічної науково-практичної конференції 23 січня 2004 р. / За заг. ред. А. О. Чемериса. – Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2004. – Ч. 2. – С. 162 – 165.

121. *Бармак М.* Казенні палати в системі управління Російської імперії (на матеріалах Київської, Подільської та Волинської губерній) / М. Бармак // Сторінки історії : Збірник наукових праць /

Відп. ред. Н. Ф. Гнатюк. – Київ : ІВЦ «Видавництво «Політехніка», 2005. – Вип. 21. – С. 3 – 11.

122. *Бармак М.* Міграційні процеси серед німецького, чеського та єврейського населення Волинської губернії (1796 – 1914) [Атореф. дис... канд. іст. наук: 07. 00. 05] / М. Бармак. – Київ, 1997. – 27 с.

123. *Бармак М.* Німецьке, чеське та єврейське населення Волинської губернії (1796 – 1914): розселення, господарське життя, міграції / М. Бармак. – Тернопіль, 1999. – 206 с.

124. *Бармак М.* Органи управління Київською, Подільською та Волинською губерніями Російської імперії наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. / М. Бармак // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія Історія. – Тернопіль, 2005. – Вип. 3. – С. 18 – 24.

125. *Бармак М.* Початок німецької колонізації на Волині / М. Бармак // Велика Волинь: минуле й сучасне: Матеріали міжнародної наукової краєзнавчої конференції. – Хмельницький, 1994. – С. 117 – 120.

126. *Бармак М.* Формування владних інституцій Російської імперії на Правобережній Україні (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) / М. Бармак. – Тернопіль : Астон, 2007. – 512 с.

127. *Бармак М.* Шляхта Правобережної України: від інкорпорації до декласації (1793 – 1845) // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія «Історія». – Тернопіль, 2010. Вип. 1. – С. 11 – 19.

128. *Барсов Н.* Народные училища в Юго-Западном крае / Н. Барсов. – СПб., 1864. – 126 с.

129. *Барсов Т.* Святейший Синод в его прошлом / Т. Барсов. – СПб., 1896. – 454 с.

130. *Батюшков П.* Атлас народонаселения Западно-русского края по вероисповеданиям / П. Батюшков. – СПб., 1863. – 148 с.

131. *Батюшков П.* Волинь. Исторические судьбы Юго-Западного края / П. Батюшков. – СПб., 1888. – 288 с.

132. *Безносков А.* Социально-экономическое и общественно-политическое развитие немецких поселений Юга Украины в начале XX века / А. Безносков // Вопросы германской истории. – Днепропетровск, 2000. – С. 117 – 127.

133. *Бергман Г.* К вопросу о происхождении меннонитов / Г. Бергман. – Петербург : Издание Г. А. Б., 1915. – 34 с.

134. *Березин В.* Приходская благотворительность на Руси после 1864 года // Трудовая помощь / В. Березин. – 1907. – № 2. – С. 161 – 184; № 3. – С. 289 – 306.

135. *Березин В.* Церковно-приходская благотворительность на Руси / В. Березин // Трудовая помощь. – 1906. – № 5. – С. 529 – 563; № 7. – С. 175 – 209; № 9. – С. 570 – 589.

136. *Березівська Л.* Освітньо-виховна діяльність київських просвітницьких товариств (друга половина ХІХ – початок ХХ століття) / Л. Березівська. – Київ : Молодь, 1999. – 191 с.

137. *Березівська Л.* Проблеми освіти та виховання в діяльності київських просвітницьких товариств (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) [Дис... канд. пед. наук : 13. 00. 01] / Л. Березівська. – Київ, 1998. – 212 с.

138. *Беренштейн О.* Дискримінаційна політика царського уряду щодо євреїв у другій половині ХVІІІ – першій половині ХІХ століття (за матеріалами Правобережної України) [Атореф. дис... канд. іст. наук : 07. 00. 07] / О. Беренштейн. – Київ, 1995. – 20 с.

139. *Берлин И.* Исторические судьбы еврейского народа на территории русского государства / И. Берлин. – Петроград, 1919. – 200 с.

140. *Бершадский С.* Положение о евреях 1804 года / С. Бершадский // Восход. – 1895. – Январь (книга 1). – С. 82 – 103.

141. *Бикерман И.* Черта еврейской оседлости / И. Бикерман. – СПб., 1911. – 152 с.

142. *Білобровець О.* Історія польських поселень Володарсько-Волинського району / О. Білобровець // Волинь – Житомирщина. Історико-філологічний збірник з регіональних проблем. – Житомир, 2001. – № 7. – С. 61 – 90.

143. *Білоусов Ю.* Київсько-Житомирська римсько-католицька єпархія: Історичний нарис / Ю. Білоусов. – Житомир, 2000. – 314 с. : іл.

144. *Біченков В.* З історії виникнення німецьких колоній на Волині у ХІХ ст. / В. Біченков, В. Гром // Велика Волинь: Минуле й сучасне: Матеріали міжнародної наукової краєзнавчої конференції. – Хмельницький, 1994. – С. 539 – 541.

145. *Благовещенский В.* Обзор правительственных мер относительно иностранных поселенцев в России / В. Благовещенский // Журнал Министерства Внутренних Дел. – 1850. – № 4. – С. 3 – 45.

146. *Блашкевич Л.* До питання про віросповідання волинських чехів / Л. Блашкевич // Національні меншини Правобережної

України: історія і сучасність: Науковий збірник. – Житомир, 1998. – С. 161 – 163.

147. *Близнюк І.* Освіта польської шляхти в першій половині ХІХ ст. / І. Близнюк // Національні меншини Правобережної України: історія і сучасність: Науковий збірник. – Житомир, 1998. – С. 121 – 123.

148. *Бобылева С.* Система образования немецких колоний в начала ХХ века и «ликвидационные» законы (на материале южных губерний) / С. Бобылева // Материалы международной научной конференции «Немцы России и СССР: 1901 – 1914 гг.». – М., 2000. – С. 97 – 110.

149. *Бобылева С.* Причини міграції німецького населення на Україну в ХVІІІ – першій половині ХІХ в. / С. Бобылева // Вопросы германской истории: украинско-немецкие связи в новое и новейшее время: Межвуз. сб. науч. трудов. – Днепропетровск, 1995. – С. 30 – 42.

150. *Бовуа Д.* Гордиев узел Российской империи: власть, шляхта и народ на Правобережной Украине (1793 – 1914) / Д. Бовуа. – М.: Новое литературное обозрение, 2011. – 1008 с.

151. *Бовуа Д.* Битва за землю в Україні. 1863 – 1914 рр. Поляки в соціоетнічних конфліктах / Д. Бовуа. – Київ: Критика, 1998. – 334 с.

152. *Бовуа Д.* Російська влада та польська шляхта в Україні. 1793 – 1830 рр. / Переклад з французької Зої Борисик / Д. Бовуа. – Львів: Кальварія, 2007. – 296 с.

153. *Бовуа Д.* Шляхтич, крапик і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831 – 1863 рр.) / Д. Бовуа. – Київ: Інтел, 1996. – 415 с.

154. *Борисевич С.* Поземельні відносини в Подільській губернії протягом 1793 – 1861 рр. [Дис... канд. іст. наук] / С. Борисевич. – Дніпропетровськ, 1992. – 212 с.

155. *Борисевич С.* Поміщицьке землеволодіння і землекористування на Поділлі (1793 – 1830 рр.) / С. Борисевич // Український історичний журнал. – 1992. – № 3. – С. 86 – 87.

156. *Борисенко В.* Боротьба демократичних сил за народну освіту на Україні в 60 – 90-х роках ХІХ ст. / В. Борисенко. – Київ: Наукова думка, 1980. – 155 с.

157. *Боровой С.* Еврейская земледельческая колонизация в старой России. Политика – идеология – хозяйство – быт / С. Боровой. – М.: Изд. М. и С. Сабашниковых, 1928. – 200 с.: ил.

158. *Брамсон Л.* К истории начального образования евреев в России / Л. Брамсон. – СПб., 1896. – 76 с.

159. *Братчиков А.* Материалы для исследований Волынской губернии в статистическом, этнографическом, сельскохозяйственном и других отношениях / А. Братчиков. – Житомир, 1868. – Вып. 1. – 129 с.

160. *Брафман Яков.* Книга Кагала: Всемирный еврейский вопрос. – К. : МАУП, 2004. – 368 с.

161. *Брославський В.* Антипольські заходи київського генерал-губернатора Д. Г. Бібікова / В. Брославський // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль, 2005. – Вип. 2. – С. 41 – 46.

162. *Брославський В.* Вплив державного регулювання на життєдіяльність польської та німецької національних меншин у ХІХ – на початку ХХ ст. на Правобережній Україні / В. Брославський // Наукові записки історичного факультету ТДПУ імені Володимира Гнатюка. Серія : Історія. – Тернопіль, 2004. – Вип. 1. – С. 191 – 197.

163. *Брославський В.* Заходи царського уряду щодо зростання проросійського землеволодіння на Правобережній Україні у 1830 – 1861 рр. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія : «Історія». – Тернопіль, 2010. Вип. 1. – С. 19 – 24.

164. *Брославський В.* Шляхи поповнення земельної власності російських дворян та казни на Правобережній Україні (кінець ХVІІІ – початок ХІХ ст.) / В. Брославський // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль, 2005. – Вип. 1. – С. 16 – 20.

165. *Брук С.* Динамика и этнический состав населения России в эпоху империализма (конец ХІХ в. – 1917 г.) / С. Брук, В. Кабузан // История СССР. – 1980. – № 3. – С. 74 – 93.

166. *Брук С.* Численность и расселение украинского этноса в ХVІІІ – начале ХХ в. / С. Брук, В. Кабузан // Советская этнография. – 1981. – № 5. – С. 15 – 31.

167. *Брук С.* Этнический состав населения России (1719 – 1917 гг.) / С. Брук, В. Кабузан // Советская этнография. – 1980. – № 6. – С. 18 – 34.

168. *Брянцев П.* Польский мятеж 1863 г. / П. Брянцев. – Вильно, 1892. – 263 с.

169. *Бур'ян М.* Діяльність Ю. І. Крашевського в Житомирській чоловічій гімназії / М. Бур'ян, В. Єршов // Матеріали Всеукраїнської

науково-краєзнавчої конференції до 130-річчя Житомирської обласної наукової універсальної бібліотеки (Житомир, 23–25 травня 1996 р.) . – Житомир, 1996. – С. 176 – 178.

170. *Буравський О.* Джерела до історії громадського і культурного життя польської національної меншини Волині в другій половині XIX – на початку XX ст. / О. Буравський // Архіви – скарбниця людської пам'яті: Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. – Т. 26. – Житомир, 2002. – С. 140 – 149.

171. *Буравський О.* Духовне життя польського населення Волині в другій половині XIX – на початку XX ст. / О. Буравський // Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки. Історичні науки. – 2000. – № 3. – С. 115 – 119.

172. *Буравський О.* Національна політика російського царизму і проблема польської національної меншини на Волині в другій половині XIX століття. / О. Буравський // Житомирщина на зламі тисячоліть: Наук. зб. – Т. 21. – Житомир, 2000. – С. 150 – 153.

173. *Буравський О.* Політика царату щодо польського населення Волині в другій половині XIX ст. / О. Буравський // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія «Історія, економіка, філософія». – Київ, 2001. – Вип. 5. – С. 122 – 128.

174. *Бутич М.* До історії створення та діяльності генерал-губернаторств і військових губернаторів на Україні (кінець XVIII – початок XX) / М. Бутич // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. – Київ, 1975. – Вип. 2. – С. 45 – 50.

175. *Важинський І.* Становлення і розвиток педагогічної освіти в Центральній та Східній Україні (1802 – 1866 рр.) [Дис... канд. пед. наук : 13. 00. 04] / І. Важинський. – Полтава, 2002. – 203 с.

176. *Василевский В.* Полтавская гимназия с 1808 по 1831 год / В. Василевский // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. – Вып. 3. – 1907. – С. 196 – 212.

177. *Васильчук В. М.* Німці в Україні. Історія і сучасність (друга половина XVIII – початок XXI ст.) / В. М. Васильчук. – Київ, 2004. – 341 с.

178. *Ващенко А.* Інститут земських начальників Російської імперії кінця XIX – початку XX ст. [Автореф. дис... канд. іст. наук : 07. 00. 02] / А. Ващенко. – Харків, 2002. – 18 с.

179. *Велицын А.* [Палтов А.] Немцы в России. Очерки исторического развития и настоящего положения немецких колоний на юге и востоке России / А. Велицын. – СПб., 1893. – 282 с.

180. *Величенко С.* Царський уряд в українських губерніях 1800 – 1914 рр. – всемогутність чи слабкість? / С. Величенко // *Україна Модерна.* – Львів : Інститут історичних досліджень Львівського університету, 1998. – Ч. 2–3. – С. 219 – 224.

181. *Венгерська В.* Розвиток кредитно-банківської системи на Правобережній Україні у другій половині ХІХ ст. [Автореф. дис... канд. іст. наук : 07. 00. 01] / В. Венгерська. – Київ, 1998. – 19 с.

182. *Вержбицкий Т. И.* Краткое описание города Житомира. – Житомир, 1887.

183. *Верига Василь.* Нариси з історії України (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.) / Василь Верига. – Львів, 1996. – 447 с.

184. *Винокур І.* Євреї Правобережної України в давнину і в середньовіччі / І. Винокур // *Національні меншини Правобережної України: історія і сучасність* : Наук. зб. – Житомир, 1998. – С. 55 – 58.

185. *Віннюкова В.* Подільський історико-статистичний комітет / В. Віннюкова // *Проблеми етнографії, фольклору і соціальної географії Поділля*: Науковий збірник. – Кам'янець-Подільський, 1992. – С. 19 – 20.

186. *Вітренко В.* Про історико-краєзнавче товариство німців – волиняків та його науковий журнал «Wolhynische Hefte» / В. Вітренко, Г. Вітренко // *Нац. меншини в Правобережній Україні: історія і сучасність*: Наук. зб. – Житомир, 1999. – С. 212 – 218.

187. *Власюк І.* Вплив столипінської аграрної реформи на соціально-економічний розвиток Правобережної України (1906 – 1914 рр.) [Дис... канд. істор. наук. – 07. 00. 01] / І. Власюк. – Київ, 2000. – 179 с.

188. *Вовк Л.* Історія дореволюційної освіти в Україні / Л. Вовк. – Київ: УДПУ, 1994. – 226 с.

189. *Войнаровський Т.* Вплив Польщі на економічний розвій України – Руси / Т. Войнаровський. – Львів, 1910. – 54 с.

190. *Волковинський В. М. П. А.* Столипін: з життя та державної діяльності / В. М. Волковинський, Ю. А. Левенець // *Український історичний журнал.* – 1991. – № 1. – С. 116 – 124; № 2. – С. 115 – 125.

191. *Воловик О.* Чехи на Вінниччині / О. Воловик, Н. Рішан // *Національні меншини Правобережної України: історія і сучасність*: Наук. зб. – Житомир, 1998. – С. 158 – 161.

192. *Волощенко А.* Нариси з історії суспільно-політичного руху на Україні в 70-х – на початку 80-х років ХІХ ст. / А. Волощенко. – Київ : Наукова думка, 1974. – 221 с.

193. Вольнь. Исторические судьбы Юго-Западного края / Издание П. Н. Батюшкова. – СПб., 1888. – 126 с.

194. *Воронин А.* Об иностранных поселенцах в Юго-Западном крае / А. Воронин. – [Б. м. и б. г.].

195. *Вульф Л.* Винайдення Східної Європи. Мапа цивілізації у свідомості епохи просвітництва / Л. Вульф. – Київ: Критика, 2009. – 592 с.

196. *Гаврилюк С.* Еволюція українсько-польських стереотипів упродовж ХІХ – початку ХХ ст. (на прикладі Волині, Холмщини і Підляшшя) / С. Гаврилюк // Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки. Історичні науки. – 2001 – № 11. – С. 8 – 14.

197. *Гайдай Л.* Трансформація селянських господарств Правобережної України у процесі спеціалізації сільськогосподарського виробництва на початку ХХ ст. / Л. Гайдай // Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки. Історичні науки. – 2001. – № 10. – С. 8 – 13.

198. *Галант И.* К истории поселения евреев в Польше, Руси и в Подолии в частности / И. Галант. – СПб., 1897. – 30 с.

199. *Галант І.* Житомирський погром 1905 р. / І. Галант // Україна. – 1925. – Кн. 4. – С. 68 – 103;

200. *Галь Б.* Інтеграція української еліти до політико-адміністративних структур Російської імперії у ХVІІІ – першій третині ХІХ ст. [Дис... канд. іст. наук] / Б. Галь. – Дніпропетровськ, 2000. – 216 с.

201. *Гессен Ю.* К истории религиозной борьбы среди русских евреев в конце ХVІІІ и в начале ХІХ в. / Ю. Гессен // Восход. – 1902. – Январь (кн. 1). – С. 116 – 135.

202. *Гильтебрант П.* История. География и этнография Подолии / П. Гильтебрант. – Киев, 1877.

203. Гимназия высших наук и лицей князя Безбородко / Н. Лавровский и др. – СПб., 1881. – 158 с.

204. *Гинзбург С.* Евреи в России / С. Гинзбург. – М., 1906. – 72 с.

205. *Гирич Ігор.* Київ в українській історії: Києвознавчі статті / Ігор Гирич. – Київ: Смолоскип, 2011. – 304 с.

206. *Гончарук Т.* Торгівля України першої половини ХІХ ст. : історія вивчення [Дис... канд. іст. наук: 07. 0. 01] / Т. Гончарук. – Одеса, 1998. – 215 с.

207. *Гордієнко В.* Німецькі колоністи на Україні у XVIII – XIX ст. / В. Гордієнко // Вісник Львівського університету. Серія: Історична. – Львів, 1992. – Вип. 28. – С. 51 – 57.

208. *Гордуновський О.* Поміщицькі господарства Правобережної України в умовах розвитку товарно-грошових відносин у першій половині XIX ст. [Дис... канд. іст. наук : 07. 00. 01] / О. Гордуновський. – Донецьк, 2000. – 198 с.

209. *Гордуновський О.* Розвиток промислового виробництва у поміщицьких господарствах Правобережної України: перша половина XIX ст. / О. Гордуновський // Український історичний журнал. – 2000. – № 1. – С. 61 – 71.

210. *Горенко Л.* Еволюція поміщицьких господарств Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст. (на матеріалах Кам'янського маєтку Давидових) [Дис... канд. іст. наук : 07. 00. 01] / Л. Горенко. – Донецьк, 1997. – 201 с.

211. *Градовский А.* Исторический очерк учреждения генерал-губернаторств в России / А. Градовский // Градовский А. Д. Собр. соч. – Т. 1. – СПб., 1889. – С. 299 – 338.

212. *Градовский А.* Трудные годы (1876 – 1880). Очерки и опыты / А. Градовский. СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1880. – 459 с.

213. *Грицак Я.* Нариси історії України: Формування модерної української нації XIX – XX ст. / Я. Грицак. – Київ: Генеза, 1996. – 360 с. : іл.

214. *Громакова Н.* Суспільний рух польської шляхти Правобережної України в 1795 – 1830-х рр. [Автореф. дис... канд. іст. наук : 07. 00. 01] / Н. Громакова. – Дніпропетровськ, 2002. – 20 с.

215. *Громачевский С.* Ограничительные законы по землевладению в Западном крае, с историческим обзором их законодательными мотивами и разъяснениями / С. Громачевский. – СПб., 1904.

216. *Грушевський М.* Ілюстрована історія України. Репринтне відтворення; видання 1913 року / М. Грушевський. – Київ, 1992. – С. 476 – 477.

217. *Губернии Российской империи. История и руководители. 1708 – 1917.* Под. общ. ред. Б. В. Грызлова. Гл. ред. Н. Ф. Самохвалов. – М. : Объединенная редакция МВД России, 2003. – 535 с.

218. *Гудь Б.* До питання характеру українсько-польських конфліктів (нарис проблеми) / Б. Гудь // Історичні і політологічні дослідження. Науковий журнал. Видання Донецького національного

університету, історичний факультет. – № 5– 6 (35/36). – Донецьк, 2007. – С. 323 – 331.

219. *Гудь Б.* Загибель Аркадії. Етносоціальні аспекти українсько-польських конфліктів ХІХ – першої половини ХХ століть / Б. Гудь. – Львів, 2006. – 448 с.

220. *Гудь Б.* Польсько-український етносоціальний антагонізм на Київщині, Волині і Поділлі ХІХ – початку ХХ століть у дзеркалі української історіографії / Б. Гудь // *Warszawskie zeszyty ukraiноznawcze / Pod redakcją S. Kozaka.* – Warszawa 2006. – S. 39 – 53.

221. *Гульдман В.* Памятники старины в Подолии: Материалы для составления археологической карты Подольской губернии / В. Гульдман. – Каменец-Подольский, 1901. – 401 с.

222. *Гульдман В.* Справочная книжка Подольской губернии / В. Гульдман. – Каменец-Подольский, 1888. – 654 с.

223. *Гуменюк А.* Міста Правобережної України в другій половині ХІХ ст. [Дис... канд. іст. наук] / А. Гуменюк. – Київ, 1992. – 207 с.

224. *Гуржій І.* Україна в системі всеросійського ринку 60 – 90-х років ХІХ ст. / І. Гуржій. – Київ : Наукова думка, 1968. – 191 с.

225. *Гуржій І.* Зародження робітничого класу України (кінець ХVІІІ – перша половина ХІХ ст.) / І. Гуржій. – Київ, 1958. – 180 с.

226. *Гуржій І.* Проблеми соціально-економічного розвитку України періоду пізнього феодалізму / І. Гуржій // *Український історичний журнал.* – 1988. – № 9. – С. 36 – 44.

227. *Гуржій І.* Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця ХVІІІ ст. до 1861 року) / І. Гуржій. – Київ, 1962. – 205 с.

228. *Гуржій І.* Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини ХІХ століття / І. Гуржій. – Київ, 1954. – 451 с.

229. *Дашкевич Я.* «Німецька карта» проти України / Я. Дашкевич // *Україна вчора і нині.* – Київ, 1993. – С. 143 – 150.

230. *Демидов Сан-Донато П. П.* Еврейский вопрос в России / П. П. Демидов Сан-Донато. – СПб., 1883. – 90 с.

231. Деякі аспекти демографічних змін та соціально-економічного розвитку міст поліського регіону Волинської губернії в др. пол. ХІХ – на поч. ХХ ст. // *Житомирщина на зламі тисячоліть : Науковий збірник «Велика Волинь» [Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині].* – Житомир, 2000. – Т. 21. – С. 138 – 140.

232. *Дияк А. Юзеф Ігнацій Крашевський / А. Дияк // Поляки на Хмельниччині. Погляд крізь віки: Зб. наук. праць за матеріалами міжнародної наукової конференції (23–24 червня 1999 р.)* . – Хмельницький, 1999. – С. 542 – 544.

233. *Дністрянський М. Кордони України. Територіально-адміністративний устрій / М. Дністрянський.* – Львів: Світ, 1992. – 144 с.

234. *Довбищенко М. Унія в Київському та Брацлавському воєводствах Речі Посполитої XVIII ст. (загальний огляд) / Довбищенко М. // Архів Української Церкви. Серія 1. Дослідження. Випуск 1. Історія Унії на Київщині 1596 – 1839 років.* – Львів, 2011. – С. 120 – 195.

235. *До історії міжнаціональних процесів на Україні // Український історичний журнал.* – 1990. – № 6. – С. 109 – 112.

236. *До історії ремісної праці між євреями на Україні // Збірник праць історично-археографічної комісії.* – Т. II. – К. , 1929.

237. *Донік О. М. Чисельність та етнічно-конфесійний склад купецтва України в XIX – на початку XX ст. / О. М. Донік // Український історичний журнал.* – 2009. – № 5. – С. 71 – 96.

238. *Дорошенко Д. Нарис історії України / Д. Дорошенко.* – Київ : Глобус, 1992. – В 2-х тт.

239. *Драгоманов М. Евреи и поляки в Юго-Западном крае / М. Драгоманов // Вестник Европы.* – 1875. – Т. 4. – С. 9 – 25.

240. *Драгоманов М. Историческая Польша и Великорусская демократия / М. Драгоманов.* – Киев : Типо-литография М. Э. Заездного, 1917. – 145 с.

241. *Драч О. Розвиток початкової освіти в Україні (1861 – 1917 рр.) [Автореф. дис... канд. іст. наук : 07. 00. 01] / О. Драч.* – Харків, 2002. – 17 с.

242. *Дружинин Н. Государственные крестьяне и реформа П. Д. Кисельова / Н. Дружинин.* – Москва – Ленинград : Изд-во АН СССР, 1946. – Т. 1 : Предпосылки и сущность реформы. – 636 с.

243. *Дубнов С. Новейшая история еврейского народа / С. Дубнов.* В 3 тт. – Рига, 1937 – 1938.

244. *Дубнов С. Об изучении истории русских евреев и об учреждении русско-еврейского исторического общества / С. Дубнов // Восход.* – 1891. – апрель – сентябрь (книги 4–9). – С. 1 – 91.

245. *Дубнов С. Евреи в России и Западной Европе в эпоху анти-семитской реакции / С. Дубнов.* – Москва : Издательство Л. Д. Френкель, 1923. – 146 с.

246. *Дубнов С.* Какая самоэмансипация нужна евреям? / С. Дубнов // *Восход.* – 1883. – № 5 – 6. – С. 241 – 242.
247. *Дынгес А.* Печатные периодические издания немцев в Украине // *История немцев Украины* / А. Дынгес. – Донецк, 2002. – С. 36 – 38
248. *Евреи в Российской империи XVIII – XIX веков: Сборник трудов еврейских историков* / Составитель А. Локшин. – М. -Иерусалим, 1995. – 687 с.
249. *Євреї в Україні: історія, культура, традиції.* – Київ, 1997. – 186 с.
250. *Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем.* – СПб. , 1908 – 1913. – Т. 1 – 16.
251. *Євтух В. Б.* Етнопонаціональна структура українського суспільства. Довідник / В. Б. Євтух, В. П. Трощинський, К. Ю. Галушко, К. О. Чернова. – К: Наукова думка, 2004. – 344.
252. *Ерошкин Н.* История государственных учреждений дореволюционной России / Н. Ерошкин. – М. : Высшая школа, 1983. – 352 с.
253. *Єршова Л.* Жіноча освіта на Волині: Монографія / Л. Єршова. – Житомир : Полісся, 2006. – 488 с.
254. *Єрмоєнко Т.* Поляки в Україні / Т. Єрмоєнко, О. Калакура, Б. Чирко // *Віче.* – 1993. – № 2. – С. 119 – 130.
255. *Эйдельман Н. Я.* Грань веков / Н. Я. Эйдельман. – М. : Вагриус, 2004. – 463 с.
256. *Етнополітичний розвиток України: досвід, проблеми, перспективи.* – К. , 1997.
257. *Жилюк С.* Російська православна церква на Волині (1793–1917 рр.) / С. Жилюк. – Житомир : Журфонд, 1996. – 174 с.
258. *Жук О.* Місця поселень національних меншин у середньовічному Луцьку / О. Жук // *Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки. Історичні науки.* – 1999. – № 5. – С. 63 – 65.
259. *Забелин А.* Военно-статистическое обозрение Волынской губернии / А. Забелин. Часть I. – Киев, 1887. – 365 с.
260. *Загривий Ю.* Повертаючись у минуле: до історії німецьких поселень на Житомирщині / Ю. Загривий // *Діяльність бібліотек по збереженню культурної спадщини і відродження духовності народу: Матеріали Всеукр. наук.-краєзн. конференції.* – Житомир, 1996. – С. 111 – 112.

261. *Зайончковский П.* Правительственный аппарат самодержавной России в XIX в. / П. Зайончковский. – М. : Мысль, 1978. – 388 с.

262. *Зайончковский П.* Кризис самодержавия на рубеже 1870 – 1880-х годов / П. Зайончковский. – М. : Издательство МГУ, 1964. – 510 с.

263. *Зайченко І.* Проблеми української національної школи в пресі другої половини XIX – початку XX ст. [Дис... д-ра пед. наук : 13. 00. 01] / І. Зайченко. – Київ, 1996. – 414 с.

264. *Заславський І.* Волинські чехи: маловідомі сторінки історії / І. Заславський // Вітчизна. – 1998. – № 9 – 10. – С. 147 – 150.

265. *Зваричук Е.* Римо-Католицька церква на Поділлі напередодні повстання 1863 року / Е. Зваричук // Матеріали X Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 2000 – С. 162 – 167.

266. *Зінченко А.* Акти візитації монастирів і костьолів XVIII – першої половини XIX століття, як історичне джерело / А. Зінченко // Подільська старовина. Збірник наукових праць. / Відп. ред. В. А. Косаківський. – Вінниця, 1993. – С. 205 – 211.

267. *Зинченко А.* Реформа государственной деревни и секуляризация церковного землевладения в западных губерниях Российской империи / А. Зинченко // Исторические записки / Гл. ред. А. Н. Самсонов. – М. : Наука, 1985. – № 112. – С. 98 – 125.

268. *Зінченко А.* Церковне землеволодіння в політиці царизму наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. / А. Зінченко. – Київ, 1994. – 177 с.

269. *Зомбарт В.* Евреи и хозяйственная жизнь / Авториз. пер. с нем. под ред. Г. Гросмана / В. Зомбарт. – К. : МАУП, 2003. – 232 с.

270. *Іващенко О.* Євреї Волині: кінець XVIII – початок XX століття / О. Іващенко, Ю. Поліщук. – Житомир : Волинь, 1998. – 192 с.

271. *Іващенко О.* Житомирщина шляхами історії. Краєзнавчі розвідки / О. Іващенко, Ю. Поліщук. – Житомир, 1997. – 146 с.

272. *Ігнат'єва Т.* Ісаковецька прикордонна система у розвитку торгово-економічних зв'язків Поділля наприкінці XVIII – на початку XIX ст. / Т. Ігнат'єва // Матеріали IV Буковинської Міжнародної історико-краєзнавчої конференції присвяченої 125-річчю заснування Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича (Чернівці, 5 жовтня 2000 р.) . – Чернівці, 2001. – С. 34 – 36.

273. *Ігнат'єва Т.* Торговельно-економічні зв'язки Правобережної України наприкінці XVIII – 50-ті роки XIX ст. [Дис... канд. іст. наук] / Т. Ігнат'єва. – Чернівці, 2005. – 202 с.

274. *Ігнат'єва Т.* Торгові шляхи і тракти Правобережної України наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. / Т. Ігнат'єва // Матеріали X-ої Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 2000. – С. 261 – 263.

275. *История России в XIX веке. Эпоха реформ.* – М. : ЗАО Изд-во Центрполиграф, 2001. – 524 с.

276. *Історія церкви та релігійної думки в Україні. У 3-х кн.* / Ульяновський В. І., Крижанівський О. П., Плохій С. М. – К. : Либідь, 1994. – 848 с.

277. *Іхтюський В.* Матеріали до історії євреїв на Київщині, Волині та Поділлі за першої половини XIX ст. / В. Іхтюський // Збірник праць єврейської історико-археографічної комісії. – Київ, 1929. – Кн. 2. – С. 273 – 302.

278. К вопросу о народном образовании в Юго-Западном крае // Циркуляр по управлению народными училищами. – № 2. – 1905. – С. 42 – 45.

279. К вопросу о положении народного образования в Киевской губернии // Циркуляр по управлению народными училищами. – № 4. – 1905. – С. 107 – 111.

280. К столетию (1793 – 1893) воссоединения Подолии с Россией, 1793 – 1893: Сборник статей, печатавшихся в Подол. епарх. ведомостях с 5 гравюрами / Под ред. Е. Сецинского. – Каменец-Подольский : Типография Подольского губернского правления, 1893. – 176 с.

281. *Кабузан В.* Євреї на Україні, в СРСР і світі: чисельність і розміщення / В. Кабузан, В. Наулко // Український історичний журнал. – 1991. – № 6. – С. 60 – 68.

282. *Кабузан В.* Изменения в размещении населения России / В. Кабузан. – М. , 1971. – 193 с.

283. *Кабузан В.* Изменения в численности, удельном весе й размещении дворянства в России в 1782 – 1858 гг. / В. Кабузан, С. Троицкий // История СССР. – 1971. – № 4. – С. 153 – 168.

284. *Кабузан В.* Численность и удельный вес украинского населения на территории СССР в 1795 – 1959 годах / В. Кабузан // История СССР. – 1965. – № 1. – С. 28 – 37.

285. *Калакура О.* Поляки в етнополітичних процесах на землях України у XX столітті / О. Калакура. – К. : Знання України, 2007. – 508 с.

286. *Калмаков М.* Записка о судебной реформе в западном крае вообще и в частности в Киевской губернии / М. Калмаков. – Киев, 1872. – 33 с.

287. *Каменский П.* Вопрос или недоразумение? К вопросу об иностранных поселениях на Юге России / П. Каменский. – М., 1895. – 136 с.

288. *Каппелер А.* Росія як поліетнічна імперія. Виникнення. Історія. Розпад. – Львів: Вид-во Українського католицького університету, 2005. – 360 с.

289. *Каретников С.* Волынская губерния. Географическо-исторический очерк губернии с приложением карты и плана Житомира / С. Каретников. – Почаев, 1912. – 131 с.

290. *Кармазіна Марія.* Європейське тло російської антиєврейської політики (кінець XVIII – XIX ст.) / Марія Кармазіна, Сергій Кальян // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. – Вип. 16. – Ч. 1. – К., 2007. – С. 61 – 74.

291. *Картавцов Е.* Обрусение землевладения в Юго-Западном крае / Е. Картавцов. – Киев, 1877. – 137 с.

292. *Кеппен Н.* Хронологический указатель материалов для истории инородцев Европейской России / Н. Кеппен. – СПб., 1861. – 510 с.

293. *Кеппен П.* Об этнографической карте Европейской России / П. Кеппен. – СПб., 1852. – 40 с.

294. *Кіссе Антон.* Майбутні етнічних конфліктів / Антон Кіссе // Наукові записки / Курасівські читання – 2005. – Вип. 30, кн. 1. – К., 2006.

295. *Клаус А.* Наши колонии. Опыты и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России / А. Клаус. – Вып. 1. – СПб. : Тип. В. В. Нусвальта, 1869. – 455 с.

296. *Клибанов А.* Меннониты. – М. – Ленинград : Московский рабочий, 1931. – 110 с.

297. *Ковба Ж.* Господарства чеських поселенців на Волині в кінці XIX – на поч. XX століття / Ж. Ковба // Українське слов'янознавство. – Львів, 1972. – С. 127 – 134.

298. *Ковба Ж.* З історії чеської еміграції на Україну / Ж. Ковба // Українське слов'янознавство. Історія зарубіжних слов'ян / Ж. Ковба. – Львів, 1970. – Вип. 1. – С. 121 – 129.

299. *Ковба Ж.* Чешская эмиграция на Украине во второй половине XIX – начале XX века [Автореф. дис... канд. ист. наук : 07. 00. 02] / Ж. Ковба. – Львів, 1974. – 20 с.

300. *Козій О.* Репресії російського уряду проти польської шляхти Правобережної України після повстання 1863 року / О. Козій // Національні меншини Правобережної України: історія і сучасність: Наук. зб. – Житомир, 1998. – С. 127 – 129.

301. *Козій О.* Становище польської шляхти на Поділлі в період між повстаннями 1830 – 1831 і 1863 рр. [Автореф. дис... канд. іст. наук : 07. 00. 01] / О. Козій. – Львів, 1997. – 26 с.

302. *Коляденко С.* Зміст та організація діяльності Кременецького ліцею як осередку освіти на Волині (1805 – 1833 рр.) [Дис... канд. пед. наук : 13. 00. 01] / С. Коляденко. – Київ, 1997. – 144 с.

303. *Коляденко С.* Кременецький ліцей у системі освіти Волині у XIX – першій половині XX століття: Монографія / С. Коляденко. – Житомир : ЖДПУ, 2002. – 124 с.

304. *Комаренко Т.* Особливості національного складу України наприкінці XIX – початку XX ст. / Т. Комаренко // Шоста Всеукр. наук. конф. з історичного краєзнавства. – Луцьк, 1993. – С. 116 – 117.

305. *Кондратюк Р.* Створення системи російського землеволодіння на Волині (кінець XVIII – друга половина XIX ст.) / Р. Кондратюк // Житомирщина крізь призму століть: Наук. зб. – Житомир, 1997. – С. 57 – 59.

306. *Кондрацький А.* Поляки на Україні в X – XIX ст. / А. Кондрацький // Український історичний журнал. – 1991. – № 12. – С. 83 – 96.

307. *Константинов Н.* Очерки по истории средней школы: Гимназии и реальные училища с конца XIX до февральской революции 1917 года / Н. Константинов. – М. : Гос. пед. изд. , 1947. – 247 с.

308. *Коптюх Юрій.* Український православний клір та російські старовіри (в кінці XVIII – першій половині XIX століть) / Юрій Коптюх // Київська старовина. – 2007. – С. 31 – 36.

309. *Корф С.* История русской государственности / С. Корф. – СПб., 1908. – 283 с.

310. *Костомаров М.* Последние годы Речи Посполитой: в 2 т. / М. Костомаров. – СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1886. – Т. 1. – 560 с. ; Т. 2. – 711 с.

311. *Костриця М.* Товариство дослідників Волині: Історичний досвід і сучасні завдання / М. Костриця // Український географічний журнал. – 1995. – № 4. – С. 50 – 53.

312. *Костюк М.* Вклад німецьких колоністів у розвиток сільської промисловості Волинської губернії / М. Костюк // *Наук. вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки. Історичні науки.* – Луцьк, 2001. – № 10. – С. 112 – 116.

313. *Костюк М.* Землеробство німецьких колоністів Волинського Полісся (друга половина XIX – початок XX ст.) / М. Костюк // *Народознавчі зошити.* – 1995. – № 6. – С. 291 – 293.

314. *Костюк М.* Німецька колонізація на Волині (60-ті роки XIX ст. – 1914 р.) [Автореф. дис... канд. іст. наук: 07. 00. 01] / М. Костюк. – Львів, 1998. – 16 с.

315. *Костюк М.* Німецькі колонії на Волині (XIX – початок XX ст.) / М. Костюк. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2003. – 384 с.

316. *Костюк М.* Формування шкільної мережі в німецьких колоніях Волині / М. Костюк // *Національні меншини Правобережної України: історія і сучасність: Наук. збірник: Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині.* – Житомир, 1999. – Т. 18. – С. 146 – 148.

317. *Котигоренко В.* Етнополітичні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт. – К. : Світогляд, 2005 – 722 с.

318. *Кравченко Володимир.* Україна, Імперія, Росія. Вибрані статті з модерної історії та історіографії / Володимир Кравченко. – К. : Критика, 2011. – 542 с.

319. *Кривицька О.* «Етнічний антагонізм» лікується толерантністю / О. Кривицька // *Віче.* – 2001. – № 8

320. *Кривошея І.* Демагнетеризація уманських маєтків магнатів Потоцьких (кінець XVIII – перша третина XIX ст.) / І. Кривошея // *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* – Випуск VI. – Київ, 2003. – С. 56 – 69.

321. *Кривошея І.* Еволюція дворянства Правобережної України наприкінці XVIII – початку XX ст. (за матеріалами Київської губернії) [Автореф. дис... канд. іст. наук : 07. 00. 01] / І. Кривошея. – Київ, 1997. – 17 с.

322. *Кривошея І.* Російське законодавство про шляхетство Правобережної України (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) / І. Кривошея // *Сангушківські читання. Збірник наукових праць I Всеукраїнської наукової конференції.* – Львів, 2004. – С. 160 – 166.

323. *Кривошея І.* Декласація польської шляхти в 30 – 50-х роках XIX ст. / І. Кривошея // *Національні меншини Правобережної України: історія і сучасність: Наук. зб.* – Житомир, 1998. – С. 123 – 127.

324. Крижанівський О. Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України XVIII – перша половина XIX ст. / О. Крижанівський. – Київ: Вища школа, 1991. – 127 с.

325. Крочак Е. Переслідування та утиски польської освіти на Поділлі в 60-ті рр. XIX ст. / Е. Крочак // Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки: Зб. наук. праць за матеріалами міжнародної наукової конференції (23–24 червня 1999 р.) . – Хмельницький, 1999. – С. 207 – 209.

326. Кругляк Б. Внутрішня торгівля на Волині у дожовтневий період / Б. Кругляк // Велика Волинь: науково-популярний збірник волинізнавства. – Т. 15. – Житомир, 1994. – С. 42 – 53.

327. Кудряченко А. Німці України: минуле і сьогодення / А. Кудряченко // Розбудова держави. – 1994. – № 5. – С. 19 – 23.

328. Кулинич І. Німецькі автори про Україну / І. Кулинич // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – Київ, 1993. – Вип. 4. – С. 123 – 131.

329. Кулинич І. Німецькі колонії на Україні: 60-ті роки XVIII століття – 1917 р. / І. Кулинич // Український історичний журнал. – 1990. – № 9. – С. 18 – 30.

330. Кулишер М. История русского законодательства о евреях в связи с системой взимания налогов и отбывания повинностей (1772 – 1863) / М. Кулишер // Еврейская старина. – 1910. – № 3. – С. 467 – 503.

331. Кулишер Рув. Итоги (Надежды и ожидания передовой части русских евреев за 50 лет (1838 1888 гг.)) / Рув. Кулишер. – К. , 1896.

332. Левенець Ю. Теоретико-методологічні засади української суспільно-політичної думки: проблеми становлення та розвитку (друга половина XIX – початок XX століття) / Ю. Левенець. – К. : Стилос, 201. – 573 с.

333. Левицкий И. О положении крестьян Юго-Западного края во второй четверти XIX ст. / И. Левицкий // Киевская старина. – 1906. – С. 1 – 29.

334. Левицкий О. Из жизни учебных заведений Юго-Западного края в 1840-х годах / О. Левицкий // Киевская старина. – 1906. – С. 1 – 9.

335. Левицкий О. Основные черты внутреннего строя Западно-русской церкви в 16 – 17 вв. / О. Левицкий // Киевская старина. – 1884. – № 8. – С. 627 – 654.

336. Лепеш О. Комитет Западных губерний (1831 – 1848 гг.) : обстоятельства создания и механизм действия / О. Лепеш // Праці гіста-

рычнага факультэта БДУ: навук. зб. Вып. 2 / рэдкал. У. К. Коршук (адк. рэд.) . – Минск, 2007. – С. 139 – 142.

337. *Липранди А.* Германия в России / А. Липранди. – Харьков, 1911.

338. *Липранди А.* Как остановить мирное завоевание наших окраин (немецкий вопрос, сущность и значение его в Юго-Западной России) / А. Липранди. – Киев, 1890.

339. *Лісевич І.* Духовно спрагли (Духовне життя польської національної меншини на Наддніпрянській Україні в 1864 – 1917рр.) / І. Лісевич. – Київ: Ін-т історії України НАН України, 1997. – 240 с.

340. *Лісевич І.* Польська національна меншина в Наддніпрянській Україні (1864 – 1917 рр.) / І. Лісевич // Український історичний журнал. – 1997. – № 2. – С. 42 – 61.

341. *Лісевич І.* Родом з України... (Польська національна меншина і культурне життя на Наддніпрянській Україні у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.) / І. Лісевич. – Київ: Ін-т історії України НАН України, 1995. – 102 с.

342. *Лісевич І.* У затінку двоглавого орла (польська національна меншина на Наддніпрянській Україні в другій половині ХІХ ст. – на початку ХХ ст.) / І. Лісевич. – Київ: Ін-т історії України НАН України, 1993. – 86 с.

343. *Личков Л.* Юго-Западный край по данным переписи 1897 г. / Л. Личков // Киевская старина. – 1905. – Т. ХС. – С. 315 – 326.

344. *Лось В.* Соціальна база Греко-Уніатської Церкви на Київщині: міфи російсько-радянської історіографії та історичні реалії (перша третина ХІХ ст.) / В. Лось // Архів Української Церкви. Серія 1. Дослідження. Випуск 1. Історія Унії на Київщині 1596-1839 рр. – Львів: «Свічадо», 2011. – С. 271 – 292.

345. *Лось Ф.* Революція 1905 – 1907 років на Україні / Ф. Лось. – Київ : Вид-во АН УРСР, 1955. – 404 с.

346. *Лутай М.* До історії німецьких поселень в Україні і на Волині / М. Лутай // Звягель древній і вічно молодий: Тези Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції з нагоди 200-річчя утворення Волинської губернії, 200-річчя Волинської єпархії та 200-річчя найменування міста Звягеля Новоградом-Волинським. – Новоград-Волинський, 1995. – С. 177 – 179.

347. *Макарчук С.* Этносоциальное развитие и национальные отношения на Западно-Украинских землях в период империализма / С. Макарчук. – Львов : Вища школа, 1983. – 256 с.

348. *Макарчук С. А.* Етнічна історія України: Навч. Посіб. / С. Макарчук. – Київ: Знання, 2008. – 471 с.
349. *Малий В.* Етнонаціональні процеси на Поділлі у 1861 – 1914 рр. [Автореф. дис... канд. іст. наук : 07. 00. 01] / В. Малий. – Чернівці, 1997. – 21 с.
350. *Марахов Г.* Польское восстание 1863 г. на Правобережной Украине / Г. Марахов. – Киев : Изд-во Киевского университета, 1967. – 258 с.
351. *Марахов Г.* Социально-политическая борьба на Украине в 50–60-е годы XIX века / Г. Марахов. – Київ : Вища школа, 1981. – 160 с.
352. *Маргулис О.* История евреев в России в очерках и документах (1772 – 1861) / О. Маргулис. – М., 1930. – 468 с.
353. Материалы для истории антиеврейских погромов в России. Т. 2: Восьмидесятые годы (15 апреля 1861 г. – 29 февраля 1882 г.) / Под ред. Г. Я. Красного-Адмони. – Петербург; Москва, 1923. – 542 с.
354. *Мац Д.* Некоторые статистические итоги обследования еврейского местечка на Правобережной Украине / Д. Мац // Революция и национальности. – 1933. – № 4. – С. 77 – 81.
355. *Мацузато К.* Польский фактор в Правобережной Украине с XIX по начало XX века / К. Мацузато // Ab Imperio. – 2000. – № 1. – С. 91 – 105.
356. *Миллер А.* «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.) / А. Миллер. – СПб. : Алетейя, 2000. – 260 с.
357. *Миллер А.* Тема центральной Европы: история, современные дискурсы и место в них России / А. Миллер // Новое литературное обозрение. – 2001. – № 52. – С. 75 – 96
358. *Михайлюк О.* Історія Волині. З найдавніших часів до наших днів / О. Михайлюк, І. Кічий та ін. – Львів : Вища школа, 1988. – 240 с.
359. *Мицик Ю. А.* Історія України. З кінця XVIII ст. – до 1914 / Ю. А. Мицик. – К. : Вид. дім «КМ Академія», 2001. – 208 с.
360. *Молчанов В.* Життєвий рівень міського населення Правобережної України (1900 – 1914 рр.) [Автореф. дис... канд. іст. наук : 07. 00. 01] / В. Молчанов. – Київ, 2000. – 20 с.
361. *Надольська В.* Національні меншини на Волині (середина XIX – початок XX століть) [Дис... канд. істор. наук : 07. 00. 05] / В. Надольська. – Луцьк, 1996. – 258 с.

362. *Надольська В.* Поляки на Волині у другій пол. ХІХ ст. / *В. Надольська // Велика Волинь: минуле і сучасне. Матеріали міжнародної наукової краєзнавчої конференції.* – Хмельницький, 1994. – С. 548 – 550.

363. *Надольська В.* Регулювання російським царизмом процесів колонізації Південно-Західного краю у другій половині ХІХ ст. / *В. Надольська // Житомирщина на зламі тисячоліть: Наук. збірник «Велика Волинь».* – Житомир, 2000. – Т. 21– С. 140 – 142.

364. *Надольська В.* Виникнення німецьких колоній (на прикладі Житомирського повіту) / *В. Надольська // Діяльність бібліотек по збереженню культурної спадщини і відродження духовності народу. Матеріали Всеукр. наук.-краєзн. конференції.* – Житомир, 1996. – С. 109 – 110.

365. *Надольська В.* Документи канцелярії Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора як джерело до вивчення іноземної колонізації Волинської губернії / *В. Надольська // Архіви – скарбниця людської пам'яті: Науковий збірник «Велика Волинь»: Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині.* – Житомир, 2002. – Т. 26. – С. 53 – 56.

366. *Нарадько А.* Благодійність у розвитку освіти в Україні (друга половина ХІХ – поч. ХХ ст.) [Дис... канд. іст. наук: 07. 00. 01] / *А. Нарадько.* – Запоріжжя, 2003. – 242 с.

367. *Населення України, 2002 рік / Державний комітет статистики України; Відповідальні за випуск Стельмах Л. М., Задюєнко Л. В.* – К. : Державний комітет статистики України, 2003. – 189 с.

368. *Наулко В.* Етнічний склад населення Української РСР (статистично-картографічне дослідження) / *В. Наулко.* – Київ : Наукова думка, 1965. – 136 с.

369. *Наулко В.* Национальный состав населения Украинской ССР по материалам переписей населения / *В. Наулко.* – М. : Наука, 1964. – 8 с.

370. *Наулко В.* Развитие межэтнических связей на Украине (историко-этнографический очерк) / *В. Наулко.* – Киев : Наукова думка, 1965. – 276 с.

371. *Наулко В.* Хто і відколи живе в Україні / *В. Наулко // Відродження.* – 1993. – № 9. – С. 7 – 11.

372. *Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект.* – К., 2000. – 356 с.

373. *Нестеренко О.* Розвиток промисловості на Україні / О. Нестеренко. – Київ : Держполітвидав УРСР, 1959. – Т. 1. – 196 с.

374. *Никитин В.* Евреи-земледельцы: Историческое, законодательное, административное и бытовое положение колоний со времени их возникновения до наших дней (1807 – 1887) / В. Никитин. – СПб., 1887. – 692 с.

375. *Никотин И.* Столетний период (1772 – 1872) русского законодательства в воссоединённых от Польши губерниях и законодательство об евреях (1649 – 1876) / И. Никотин. В 2 тт. – Вильно, 1886.

376. О немецких поселенцах Волынской губернии. – СПб., [б. м. и г.].

377. *Овсінський Ю.* Фільваркове господарство в Подільському воєводстві Речі Посполитої у XVIII ст. [Дис... канд. іст. наук : 07. 00. 01] / Ю. Овсінський. – Львів, 2004. – 216 с.

378. *Огієнко Іван.* Свята Почаївська лавра / Іван Огієнко. – К. : Наша культура і наука, 2004. – 440 с.

379. *Огонівський В.* Населення західних областей Української РСР (1897-1964) / В. Огонівський // Економічна географія: Міжвідом. наук. збірник. – Київ, 1968. – Вип. 4. – С. 46 – 52.

380. *Оксенюк Р.* Нариси історії Волині. Соціально-економічний розвиток, революційний та національно-визвольний рух трудящих (1861 – 1939) / Р. Оксенюк. – Львів : Вид-во Львівського ун-ту, 1970. – 276 с.

381. *Олешко П.* Аграрна політика царського уряду на Волині у II пол. XIX – на початку XX століття / П. Олешко // Питання історії нового та новітнього часу: Зб. наук. статей. – Чернівці, 1999. – Випуск 6. – С. 241 – 247.

382. *Олешко П.* Вплив російського законодавства на зміни у системі земле- володіння на Волині після польського повстання 1863 р. / П. Олешко // Науковий вісник Волинського держ. у-ту. – 1999. – № 5. – С. 73 – 76.

383. *Олешко П.* Польське та українське велике землеволодіння на Волині в II-й пол. XIX – поч. XX ст. / П. Олешко, Г. Панишко // Міжнародний науковий конгрес «Українська історична наука на порозі XXI століття» / Українське історичне товариство, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. – Чернівці, 2001. – Том 2. – С. 177 – 181.

384. *Омельчук В.* Розвиток освіти на Волині (друга пол. XIX – поч. XX ст.) [Дис... канд. пед. наук : 13. 00. 01] / В. Омельчук. – Київ, 2001. – 201 с.

385. *Омельянчук И. В.* Черносотенное движение в Российской империи (1901 – 1914) / И. В. Омельянчук. – К. : МАУП, 2007. – 744 с.

386. *Опря А. В.* Ліквідація уніатської церкви на Поділлі наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. / А. Опря // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. – Т. 3 (5). – Кам'янець-Подільський, 1999. – С. 89 – 95.

387. *Оршанский И.* Евреи в России. Очерки экономического и общественного быта русских евреев / И. Оршанский. – СПб. , 1877. – 439 с.

388. Особливості станового поділу населення приватних міст Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. // Науковий вісник Волинського державного університету ім. Л. Українки : Історичні науки. – Луцьк, 2000. – № 3. – С. 62 – 65.

389. *Остроух И.* Немцы в России [Исторический очерк] / И. Остроух, Е. Шервуд // Этнографическое обозрение. – 1993. – № 3. – С. 40 – 52.

390. *Павлюк В.* Вплив шляхетських родів Волині на соціально-економічний та культурний розвиток краю в XIX ст. [Дис... канд. іст. наук : 07. 00. 01] / В. Павлюк. – Запоріжжя, 2000. – 19 с.

391. *Павлюк В.* Магнатерія Волині в умовах розвитку ринкових відносин у другій половині XIX ст. / В. Павлюк // Український історичний журнал. – 2000. – № 1. – С. 102– 108.

392. *Павлюк В.* Шляхетські родини Сангушків і Потоцьких в контексті економічного розвитку краю другої половини XIX ст. / В. Павлюк // Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки: Зб. наук. праць за матеріалами міжнародної наукової конференції (23–24 червня 1999 р.) . – Хмельницький, 1999. – С. 220 – 236.

393. *Палієнко В.* Місця історичного розселення польської людності в Україні в кінці XIX – XX ст. / В. Палієнко. – Київ: Ін-т історії України НАН України, 1998. – 78 с.

394. *Панишко Г.* Велике землеволодіння на Волині: 20–30-ті роки XX ст. [Дис... канд. істор. наук. – 07. 00. 01] / Г. Панишко. – Львів, 1999. – 173 с.

395. *Перерва В.* Православне Надросся у XIX столітті. – [1. вид.] / В. Перерва. – Біла Церква : Видавець Олександр Пшонківський, 2004. – 256 с. : іл.

396. *Пилипенко О.* Трудова імміграція в Україну і політика Російської імперії щодо переселенців у другій половині XIX ст. / *О. Пилипенко // Людина і політика.* – 1999. – № 3. – С. 19 – 21.

397. *Писаревский Г.* Из истории иностранной колонизации в России в XVIII в. (по неизданным архивным документам) / *Г. Писаревский.* – М., 1909. – 340 с.

398. *Плесская Э.* Немецкие общества – цели, задачи, результаты / *Э. Плесская // Материалы международной научной конференции «Немцы России и СССР: 1901 – 1914 гг.».* – М., 2000. – С. 42 – 51.

399. *Плохотнюк Т.* Положение евангелическо-лютеранской церкви в России (конец XIX – начало XX вв.) / *Т. Плохотнюк // Российские немцы: Проблемы истории, языка и современного положения.* – М., 1996. – С. 312 – 321.

400. Політична історія України. XX ст. : У 6 т. / Редкол. : *І. Ф. Курас* (голова) та ін. – К. : Генеза, 2002 – 2003.

401. Поділля / *Артюр Л. Ф., Балушок В. Г., Болтарович З. Є.* та ін. – К. : Видавництво НКЦ «Доля». – 1994. – 504 с.

402. *Поліщук Ю.* Столипінська аграрна реформа на Волині / *Ю. Поліщук.* – Київ : СтилоС, 1999. – 116 с.

403. *Поліщук Ю.* Німці Волині в кінці XVIII – на початку XX століття: політико-правовий аспект / *Ю. Поліщук, О. Суліменко.* – Житомир, 2004. – 165 с.

404. *Поліщук Ю.* Освітній рівень населення Волинської губернії за переписом 1897 року / *Ю. Поліщук // Матеріали Всеукраїнської наукової краєзнавчої конференції до 130-річчя Житомирської області наукової універсальної бібліотеки.* – Житомир, 1996. – С. 113 – 114.

405. *Поліщук Ю.* Етнічний склад населення Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. / *Ю. Поліщук // Наукові записки інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України.* – К., 2000. – Вип. 14. – С. 80 – 90.

406. *Поліщук Ю.* Боротьба царизму проти польського шкільництва у Правобережній Україні та заміна його на російську систему освіти (кінець XVIII – перша половина XIX століття) / *Ю. Поліщук // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України: Збірник наукових праць.* – Київ, 2007. – Вип. 33. – С. 6 – 21.

407. *Поліщук Ю.* Шляхта Правобережної України як об'єкт етносоціальної політики російського царизму (кінець XVIII – середина XIX століття) / Ю. Поліщук // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України: Збірник наукових праць. – Київ, 2006. – Вип. 29. – С. 30 – 42.

408. *Поліщук Ю.* Боротьба російського царизму з «паразитичною» торгівлею євреїв на Правобережній Україні в кінці XVIII – XIX ст. (політико-правовий аспект) // Гілея: науковий вісник : Збірник наукових праць. – Київ, 2011. – Вип. 44 (2) – С. 35 – 49.

409. *Поліщук Ю.* Національні меншини Правобережної України та політика російського царизму щодо них в працях дореволюційних дослідників / Ю. Поліщук // Гілея: збірник наукових праць. – Вип. 28. – Київ, 2009. – 132 – 146.

410. *Поліщук Ю.* Російська влада та національні меншини Правобережної України в кінці XVIII – на початку XX століття: аналіз джерельної бази / Ю. Поліщук // Гілея: збірник наукових праць. – Випуск 10. – Київ, 2007. – С. 93 – 112.

411. *Похилевич Л.* Сказания о населенных местностях Киевской губернии или статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся / Л. Похилевич [собрал]. – К. : Типография Киево-Печерской Лавры, 1864. – 763 с.

412. *Рабінович Я.* Євреї між століттями надій. (Політологічне дослідження) / Я. Рабінович. – Івано-Франківськ, 1997. – 275 с.

413. *Рафальський О.* Національні меншини України в XX столітті: історіографія [Автореф. дис... докт. істор. наук : 07. 00. 06] / О. Рафальський. – Київ, 2001. – 45 с.

414. *Рафальський О.* Національні меншини України у XX столітті. Історіографічний нарис / О. Рафальський. – Київ : Поліс, 2000. – 447 с.

415. *Рафальський О.* Правове становище національних меншин у соціально-економічній сфері в кінці XIX – на початку XX ст. і його відображення в історичній літературі / О. Рафальський // Етносоціальні процеси на Правобережній Україні: минуле і сучасне: Наук. зб. – Київ – Житомир, 1998. – С. 56 – 60.

416. *Реєнт О.* Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.) / О. Реєнт. – Київ : Інститут історії НАН України, 2003. – 340 с.

417. *Ренников А.* [Селитренников А.] Золото Рейна. О немцах в России / А. Ренников. – Петроград, 1915. – 395 с.
418. *Репина Л. П.* Историческая наука на рубеже XX – XXI вв. : социальные теории и историографическая практика / Л. П. Репина. – М. : Кругъ, 2011. – 560 с.
419. *Рибінський В.* Єврейські хліборобські колонії на Київщині, Волині та Поділлі в половині XIX ст. / В. Рибінський // Збірник праць історико-археографічної комісії / ВУАН. Історико-філологічне відділення. – Київ, 1929. – Т. 2. – С. 199 – 246.
420. *Рибінський В.* Протиєврейський рух р. 1881-го на Україні // Збірник праць історико-археографічної комісії / ВУАН. Історико-філологічне відділення / В. Рибінський. – Київ, 1929. – Т. 2. – С. 139 – 182.
421. *Риттих А.* Атлас народонаселения Западнорусского края по исповеданиям / А. Риттих. – СПб. , 1863. – 48 с.
422. *Рождественский С. В.* Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения: 1802 – 1902 гг. / С. В. Рождественский. – М. , 2011. – 814 с.
423. *Российская империя в сравнительной перспективе: Сб. статей / Под ред. А. И. Миллера.* – М. , 2004. – 384 с.
424. *Рудакова Ю.* Основні аспекти земельної політики Катерини II і Павла I на території Правобережної України (на прикладі Волині) / Ю. Рудакова // Сангушківські читання. Матеріали першої науково-практичної конференції / Редкол. : В. Г. Берковський (голова), Ю. М. Панишко (відп. ред.) та ін. – Славута, 2003. – С. 141 – 152.
425. *Рудакова Ю.* Основні аспекти земельної політики уряду Павла I на території Правобережної України / Ю. Рудакова // Український історичний журнал. – № 2 (461). – 2005. – С. 101 – 110.
426. *Рудницька Н.* Становлення і розвиток освіти євреїв на Волині у XIX – на початку XX ст. [Автореф... канд. іст. наук : 07. 00. 01] / Н. Рудницька. – Запоріжжя, 2002. – 20 с.
427. *Рудченко И.* Записка о землевладении в Юго-Западном крае. Обзор законодательства и фактического положения / И. Рудченко. – Киев, 1872. – 282 с.
428. *Самарцев I.* Євреї в Україні (XIX – початок XX ст.) : історико-економічний аналіз / I. Самарцев // Віче. – 1993. – № 11. – С. 120 – 132.
429. *Сарбей В. Г.* Національне відродження України / В. Г. Сарбей. – К. : Видавничий дім «Альтернативи», 1999. – 336 с.

430. *Сейко Н.* Добродійність у сфері освіти як гуманістична традиція: Наукові і освітянські методології та практики / Н. Сейко. – Київ : ЦГО НАН України, 2004. – С. 563 – 572.

431. *Сейко Н.* Добродійність як чинник фінансування діяльності вищих навчальних закладів України ХІХ – початку ХХ століття / Н. Сейко // Гуманітарний вісник Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди: Наук.-теорет. зб. – Переяслав-Хмельницький, 2005. – С. 347 – 354.

432. *Сейко Н.* Польське шкільництво на Волині-Житомирщині у ХІХ – першій половині ХХ ст. / Н. Сейко. – Житомир : Житомирський держ. пед. ун-тет, 2002. – 158 с.

433. *Семевский В.* Вопрос о преобразовании государственного строя России в XVIII и первой четверти XIX века. (Очерк из истории политических и общественных идей) / В. Семеровский // Былое. – 1906. – № 1. – С. 1 – 58.

434. *Сергеева И. А.* Этнографические экспедиции Семена Анского в документах / И. А. Сергеева // Східний світ. – 2003. – № 3. – С. 141 – 157.

435. *Сесак И.* Земские учреждения на Правобережной Украине (1904 – 1917 гг.) [Автореф. дис... канд. истор. наук : 07. 00. 02] / И. Сесак. – Львов, 1987. – 16 с.

436. *Симашкевич М.* Историко-географический и этнографический очерк Подолии / М. Симашкевич. – Камянец-Подольский, 1875 – 1876. – Вып. 1 – 2. – 80 с.

437. *Скоробогатов А. В.* Государство и общество в идеологии и политике императора Павла I / А. В. Скоробогатов. – Казань: «Таглитмат» ИЭУиП, 2004.

438. *Слабченко М.* Матеріяли до економічно-соціальної історії України ХІХ століття / М. Слабченко. – Київ : Держвидав України, 1927. – Т. II. – 271 с.

439. *Слезкин Юрий.* Эра Меркурия: евреи в современном мире / Юрий Слезкин. – М. : Новое литературное обозрение, 2005. – 544 с.

440. *Слюозберг Г.* Законы о евреях и практика их применения / Г. Слюозберг. СПб. , 1907. – 56 с.

441. *Слободянюк П.* Єврейські общини Правобережної України: Наукове історико-етнологічне видання / П. Слободянюк. – Хмельницький: Держкомархів України, 2005. – 410 с.

442. *Смолій В.* Воз'єднання Правобережної України з Росією. – Київ: Наукова думка, 1978. – 191 с.

443. *Соловійова Т.* Соціально-економічний розвиток Правобережної України в першій чверті XIX століття [Дис... канд. іст. наук : 07. 00. 01] / Т. Соловійова. – Київ, 1997. – 197 с.

444. *Сташевский Е.* История докапиталистической ренты на Правобережной Украине в XVIII – пер. пол. XIX в. / Е. Сташевский. – М. : Наука, 1968. – 484 с.

445. *Стельмашова А.* Діяльність Подільського церковного історико-археологічного товариства / А. Стельмашова // Хмельницькому 500: Тези доповідей науково-теоретичної конференції. – Хмельницький, 1990. – С. 60 – 62.

446. *Степанишина О.* Господарство графів Браницьких на Київщині і реформа 1861 р. в їхніх маєтках / О. Степанишина // Студії з історії України. – Т. III. – Київ, 1930. – 186 с.

447. *Стоколос Н.* Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX – перша половина XX ст.) / НАН України; Відділення релігієзнавства Ін-ту філософії ім. Г. С. Сковороди; Рівненський ін-т слов'янознавства Київського славістичного ун-ту. / Н. Г. Стоколос. – Рівне : РІС КСУ-ППФ «Ліста-М», 2003. – 480 с.

448. *Столпянский Н.* Девять губерний Западнорусского края в топографическом, географическом, статистическом и историческом отношениях / Н. Столпянский. – СПб., 1866. – 200 с.

449. *Стронський Г.* Римо-католицький костюм на Житомирщині на початку XX ст. / Г. Стронський, Л. Ніжинська // Малинщина у просторі і часі. Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції 25 – 27 вересня 1996 р. – Малин, 1996. – С. 95 – 96.

450. *Субботин А.* В черте еврейской оседлости: Отрывки из экономического исследования в западной и юго-западной России за лето 1887 г. / А. Субботин. – Вып. 1–2. – СПб., 1888 – 1890.

451. *Субботин А.* Общая записка по еврейскому вопросу / А. Субботин. – СПб., 1905. – 201 с.

452. *Суліменко О.* Господарське життя німецьких колоністів на Волині (кінець XVIII – друга половина XIX ст.) / О. Суліменко // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. Серія: Історія. – Київ, 2000. – Вип. 50. – С. 75 – 77.

453. *Суліменко О.* Німці і чехи в культурному житті Волинської губернії (кінець XIX – початок XX ст.) / О. Суліменко //

Діяльність бібліотек по збереженню культурної спадщини і відродження духовності народу: Матеріали Всеукр. наук.-краєзн. конференції. – Житомир, 1996. – С. 116 – 117.

454. *Суліменко О.* Релігійне сектантство в німецьких колоніях Волині (кінець XIX – поч. XX ст.) / О. Суліменко // Історія релігій в Україні: Праці X міжнародної наукової конференції 11 – 13 травня 2000 р. (Кн. 1). – Львів, 2000. – С. 360 – 364.

455. *Суліменко О.* Релігійні обряди і традиції в житті німецької етнічної групи на Волинському Поліссі (кінець XIX – початок XX ст.) / О. Суліменко // Історія релігій в Україні: Праці XI міжнародної наукової конференції 16 – 18 травня 2001 р. (Кн. 1). – Львів, 2001. – С. 420 – 424.

456. *Суліменко О.* Русифікація царським урядом німецької школи на Волині у 80-х – на поч. 90-х рр. XIX ст. / О. Суліменко // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 1999. – Т. 3(5). – С. 75 – 77.

457. *Таранец С.* Старообрядчество г. Киева и Киевской губернии / С. Таранец. – Киев: Институт археографии НАНУ, 2004. – 349 с.

458. *Таранец Сергей.* Старообрядчество Подолии / Сергей Таранец. – К. : Институт археографии НАНУ, 2000. – 237 с.

459. *Теодорович Н.* Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии / Н. Теодорович. – Т. 1 : Уезды Житомирский, Новоград-Волынский, Овручский. – Почаев, 1888. – 430 IV с. ; Т. 2 : Уезды Ровенский, Острожский и Дубенский. – Почаев, 1889. – 1120, VII с.

460. *Теплицький В.* Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні (60–90 роки XIX ст.) / В. Теплицький. – Київ : Вид-во АН УРСР, 1959. – 308 с.

461. *Терновский Ф.* Очерки из истории Киевской епархии в XVIII столетии, на основании документов синодального архива / Ф. Терновский // Чтения в историческом обществе Нестора-Летописца / Под ред. В. С. Иконникова. – Кн. 1. – Киев, 1879. – С. 181 – 229.

462. *Тимошенко Л.* Резиденція Київських митрополитів в Радомишлі на Київщині (до історії структур Унійної Церкви у XVIII ст.) / Л. Тимошенко // Архів Української Церкви. Серія 1. Дослідження. Випуск 1. Історія Унії на Київщині 1596 – 1839 років. – Львів, 2011. – С. 203 – 250.

463. *Троцюк Т.* Внесок німців у розвиток матеріальної та духовної культури Волині в XI–XIX ст. / Т. Троцюк // Велика Волинь: минуле і сучасне: Матеріали міжнародної наукової краєзнавчої конференції. – Хмельницький, 1994. – С. 536 – 538.

464. *Тутик Л.* Влияние немцев на возникновение и развитие евангельско-баптистского движения на Украине / Л. Тутик // Заселение Южной Украины: проблемы национального и культурного развития. – Херсон, 1997. – С. 183 – 186.

465. Україна: політична історія. XX – початок XXI ст. / Редрада: В. М. Литвин (голова) та ін. Редкол. : В. А. Смолій, Ю. А. Левенець (співголови) та ін. – К. : Парламентське вид-во, 2007. – 1028 с.

466. *Усенко Павло.* Тадей Костюшко й Україна: наш земляк – найславніший поляк / Павло Усенко. – К. : Нора-Друк, 2004. – 96 с.

467. *Фотинский О.* Очерк истории учреждения Общества исследователей Волыни / О. Фотинский // Труды общества исследователей Волыни. – Т. 1. – Житомир, 1902. – С. 1 – 18.

468. *Франко І.* Наш погляд на польське питання / І. Франко // Франко І. Я. Зібрання творів: В 50-ти тт. – Київ: Наукова думка, 1986. – Т. 45 : Філософські праці. – С. 204 – 220.

469. *Франко І.* Нові причинки до історії польської суспільності на Україні в XIX ст. / І. Франко // Франко І. Я. Зібрання творів: В 50-ти тт. – Київ: Наукова думка, 1986. – Т. 47 : Історичні праці (1898 – 1913). – С. 191 – 241.

470. *Фундуклей И.* Статистическое описание Киевской губернии / И. Фундуклей. – СПб. , 1852. – 581 с.

471. *Хіхляч Б.* Історія василіанських монастирів на Брацлавщині (XVIII – I третина XIX ст.) / Б. Хіхляч // Архів Української церкви. Серія 1. Дослідження. Випуск 1. Історія унії на Київщині 1596 – 1839 років. – С. 251 – 270.

472. *Хоскінг Д.* Россия: народ и империя (1552 – 1917) / Пер. с англ. / Дж. Хоскінг. – Смоленск, 2000. – 512 с.

473. *Чеботарева В.* Немецкие колонии Российской империи – «государства в государстве» / В. Чеботарева // Этнографическое обозрение. – 1997. – № 1. – С. 129 – 144.

474. *Чернік О.* Поляки на Житомирщині: роздуми, обсервації, надії на прийдешність / О. Чернік // Бердичівська земля в контексті історії України : Наук. зб. – Т. 19. – Житомир, 1999. – С. 113 – 115.

475. *Чернова Т.* Из истории немецких поселений на Украине в конце XIX – начале XX в. : Проблемы исследования / Т. Чернова // Вопросы германской истории: украинско-немецкие связи в новое и новейшее время: Межвуз. сб. науч. трудов. – Днепропетровск, 1995. – С. 93 – 98.

476. *Чирко Б.* Національні меншості на Україні в 20–30-х рр. / Б. Чирко // Український історичний журнал. – 1990. – № 1. – С. 60 – 65.

477. *Чирко Б.* Німці в Україні / Б. Чирко // Відродження. – 1997. – № 1. – С. 27 – 32.

478. *Чирко Б.* Роль німецьких переселенців в економічному та культурному житті України / Б. Чирко, К. Белашова // Відродження. – 1993. – № 3 – 4. – С. 62 – 65.

479. *Чистович И.* Пятидесятилетие (1839 – 1889) воссоединения с православною церковью западнорусских униатов / И. Чистович. – Обзор 1889 г. – [Б. м. и б. г.]

480. *Чмелик Роман.* Мала українська селянська сім'я другої половини XIX – початку XX ст. (структура і функції) / Роман Чмелик. – Львів: Інститут народознавства НАН України, 1999. – 143 с.

481. *Чорний Сергій.* Національний склад населення України в XX сторіччі. Довідник / Сергій Чорний. – К: НВП «Картографія», 2001. – 88 с.

482. *Чуйко С.* Лицеї України (XIX – XX ст.) / С. Чуйко. – Тернопіль : Ліком, 1996. – 140 с.

483. *Шандра В.* «Губернии на особых правах и привилегиях состоящие...» як політичний проект / В. Шандра // Регіональна історія України. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2009. – №3. – С. 191 – 204.

484. *Шандра В.* Вимоги верховної влади до виборної «бюрократії» в українських губерніях Російської імперії першої половини 19 ст. / В. Шандра // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Київ : Інститут історії України НАН України, 2008. – № 15. – С. 175 – 188.

485. *Шандра В.* Київський генерал-губернатор О. П. Безак та політика інтеграції Правобережної України у складі Російської імперії / В. Шандра // Збірник на пошану С. Д. Пількевича. – Київ, 1998. – С. 59 – 61.

486. *Шандра В.* Київський генерал-губернатор О. П. Безак та інтеграція Правобережної України у складі Російської імперії / В. Шандра // Київська старовина. – 1997. – № 6. – С. 98 – 105.

487. Шандра В. Чиновник з особливих доручень при київському генерал-губернаторові: соціологічний портрет / В. Шандра // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Київ : Інститут історії України НАН України, 2007. – № 13. – С. 156 – 176.

488. Шандра В. Генерал-губернаторства як форма управління українськими губерніями у складі Російської імперії / В. Шандра // Регіональна історія України. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2007. – № 1. – С. 155 – 166.

489. Шандра В. С. Формування бюрократії в Правобережній Україні (XIX – початок XX ст.) / В. С. Шандра // Український історичний журнал. – 2007. – № 2. – С. 143 – 158.

490. Шевчук М. Позиція Бісмарка щодо німецьких колоністів у Росії (друга половина XIX ст.) / М. Шевчук // Питання нової та новітньої історії: Міжвідомчий наук. збірник. – Київ, 1998. – Випуск 44. – С. 12 – 21.

491. Шелухин С. Немецкая колонизация на юге России / С. Шелухин. – Одесса, 1915. – 29 с.

492. Шеретюк Р. М. Уніатська церква в контексті етноконфесійної політики Російської імперії першої чверті XIX ст. / Р. М. Шеретюк // Український історичний журнал. – 2010. – № 2. – С. 48 – 62.

493. Шпиталенко Г. Господарська діяльність чеських колоністів Волині (друга половина XIX – початок XX ст.) / Г. Шпиталенко // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. Випуск XV. – Запоріжжя, 2002. – С. 160 – 166.

494. Шпиталенко Г. До історії чеської трудової еміграції на Волинь у другій половині XIX – на початку XX століття / Г. Шпиталенко // Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Історія. – Київ, 2002. – Вип. 62. – С. 16 – 19.

495. Шпиталенко Г. До питання про культурне життя волинських чехів (друга половина XIX – початок XX ст.) / Г. Шпиталенко // Етнос. Культура. Нація. Матеріали III Всеукраїнської науково-теоретичної конференції. – Дрогобич, 2002. – С. 38 – 45.

496. Шпиталенко Г. До питання про релігійне життя волинських чехів (друга половина XIX – початок XX ст.) / Г. Шпиталенко // Питання історії України: Збірник наукових статей. – Чернівці: Зелена Буковина, 2003. – Т. 6. – С. 112 – 117.

497. Шпиталенко Г. Особливості господарського життя чеських колоністів на Волині (другої половини XIX – початку XX ст.) /

Г. Шпиталенко // Вісник Житомирського інженерно-технологічного інституту. – Житомир, 2002 – С. 318 – 324.

498. *Шпиталенко Г.* Чеська освіта на Волині у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. / Г. Шпиталенко // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – Івано-Франківськ : Плай, 2002. – Вип. 6. – С. 43 – 50.

499. *Штампфер Ш.* Хедерное образование, знание Торы и поддержание социального расслоения в традиционном еврейском обществе восточно-еврейской диаспоры / Ш. Штампфер // Еврейская школа. – 1993. – № 1. – С. 57 – 63.

500. *Штах Я.* Очерки из истории и современной жизни южнорусских колонистов / Я. Штах. – М., 1916. – 345 с.

501. *Шульгин В.* Юго-Западный край в последнее двадцатипятилетие 1838 – 1863 / В. Шульгин. – Киев, 1864. – 254 с.

502. *Шульгин М.* Дворянське та селянське землекористування в Росії та на Україні. Нарис з історії поземельних відносин / М. Шульгин. – Харків : Книгоспілка, 1927. – 124 с.

503. *Щербак М.* Національна політика царату на Правобережній Україні (друга половина ХІХ – початок ХХ століття) / М. Щербак, Н. Щербак. – Київ : ІЗЮН, 1997. – 92 с.

504. *Щербак Н.* До політики царату щодо «польського елементу» у Правобережній Україні в другій половині ХІХ ст. / Н. Щербак // Поляки на Хмельниччині. Погляд крізь віки: Зб. наук. праць за матеріалами міжнародної наукової конференції (Хмельницький, 23–24 червня 1999 р.) . – Хмельницький, 1999. – С. 181 – 186.

505. *Щербак Н.* Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.) / Н. Щербак. – Київ : ПЦ «Ризографіка», 2005. – 616 с.

506. *Щербина В.* Духовное завещание гр. А. В. Браницкой / В. Щербина // Киевская старина. – Т. 41. – 1893. – С. 513 – 514.

507. *Экерт Р.* Взгляд на историю и этнографию западных губерний России (с атласом) / Р. Экерт. – СПб., 1864. – 140 с.

508. *Яковенко Наталя.* Вступ до історії / Наталя Яковенко. – Київ: Критика, 2007. – 376 с.

509. *Яковенко Н. М.* Українська шляхта з кінця ХІV до середини ХVІІ ст. (Волинь і Центральна Україна) / Н. М. Яковенко. – К. : Наукова думка, 1993. – 415 с.

510. *Ямзин И.* Учение о колонизации и переселениях / И. Ямзин, В. Волошин. – М. – Ленинград, 1926. – 333 с.
511. *Янсон Ю. Э.* Хлебная торговля на Волыни / Ю. Э. Янсон. – СПб., 1870.
512. *Яроцкий Я.* Из прошлого Волыни. Сборник небольших исторических очерков / Я. Яроцкий. – Житомир, 1903. – 25 с.
513. *Annals of American Academy of Political and Social Sciences.* – 1977. – № 433.
514. *Arndt N.* Wolhyniendeutschen und Machtinteressen // *Wolhynische Hefte 1. Folge.* Historischer Verein Wolhynien / N. Arndt. – Schwabach, Wisentheid : Selbstverlag, 1979.
515. *Arndt N.* Die Deutschen in Wolhynien. Ein kulturhistorischer Überblick / N. Arndt. – Wurburg, 1994. – 96 s.
516. *Auerhan I.* Čechově v gubernii Volynské / I. Auerhan. – Praha, 1913.
517. *Auerhan I.* Česke osady v gubernii Volynské / I. Auerhan // *Sbornik česke společnosti zemevololne.* – Praha, 1912.
518. *Auerhan I.* Narodohospodarský význam ceskych osad v Volynské gubernii / I. Auerhan. – Praha, 1923.
519. *Balinski M.* Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym / M. Balinski, T. Lipinski. – T. 2. – Warszawa, 1845.
520. *Beauvois D.* La bataille de la terre en Ukraine 1863 – 1914. Les Polonais et les conflits socio-ethniques / D. Beauvois. – Lille, 1993.
521. *Beauvois D.* Le Noble, le serf et le revizor. La noblesse polonaise entre le tsarisme et les masses ukrainiennes (1831 – 1863) / D. Beauvois. – Paris, 1985.
522. *Beauvois D.* Lumières et Societè en Europe de l’Est. L’université de Vilna et les ecoles polonaises de l’empire Russe (1803 – 1832) / D. Beauvois. – Lille – Paris, 1977. – T. 1 – 2.
523. *Brass Paul R.* Ethnicity and Nationalism. Theory and Comparison / Paul R. Brass – New Delhi: Sage, 1991.
524. *Breyer A.* Deutsche Tuchmachereinwanderung in den ostmitteleuropischen Raum 1550 – 1830 / A. Breyer. – Leipzig, 1941.
525. *Buszczyński S.* Podole, Wołyń, Ukraina / S. Buszczyński. – Lwow, 1862.
526. *Cichocka-Petrażycka Z.* Żywił niemiecki na Wołyniu / Z. Cichocka-Petrażycka. – Warszawa, 1933.

527. *Cichocka-Petrażycka Z.* Kolonie niemeckie i ceskie na Wolyniu // *Rochnik ziem wschodnich / Z. Cichocka-Petrażycka* . – Warszawa, 1939.

528. *Cwiek Z.* Przywódcy powstania styczniowego / *Z. Cwiek, W. Wroblewski*. – Warszawa, 1955.

529. *Epstein T.* Malżenstwa szlachty posesorskiej na Wolyniu, Podolu i Ukrainie w latach 1815 – 1880 / *T. Epstein* // *Spoleczenstwo polskie XVIII i XIX wieku*. – T. IX. – Warszawa, 1991.

530. *Golka W.* Represje carskie wobec ziemian kresow wschodnich za udział w ruchu niepodległościowym w drugiej polowie XIX – na początku XX w. / *W. Golka* // *Ziemiaństwo a ruchy niepodległościowe w Polsce XIX – XX w.* – Kielce, 1994.

531. *Hösch E.* Rußland und die Rußlanddeutschen / *E. Hösch* // *Wolhynische Hefte 3. Folge. Historischer Verein Wolhynien*. – Schwabach, Wisentheid : Selbstverlag, 1984.

532. *Hege Chr.* Kurze Geschichte der Mennoniten / *Chr. Hege*. – Frankfurt – am – Main, 1909.

533. *Hennig M.* Die evangelisch-lutherische Kirche in Polnisch-Wolhynien / *M. Hennig*. – Selbstverlag, 1933.

534. *Hofman J.* Historická mapa českého osídlení na Volyni / *J. Hofman*. – Praha, 1995.

535. *Jahns A.* Die Tätigkeit als Lehrer und Kantor in Wolhynien; *Arndt N.* Kolonie Korist / *A. Jahns* // *Wolhynische Hefte 1. Folge. Historischer Verein Wolhynien*. – Schwabach, Wisentheid : Selbstverlag, 1979.

536. *Kappeler A.* Der schwierige Weg zur Nation: Beiträge zur neueren Geschichte der Ukraine / *A. Kappeler*. – Wien – Köln – Weimar, 2003.

537. *Kappeler A.* Russland als Vielvölkerreich: Entstehung. Geschichte. Zerfall / *A. Kappeler*. – München, 1993.

538. *Karasek A.* Die deutschen Siedlungen in Wolhynien / *A. Karasek, K. Luck*. – Leipzig, 1931.

539. *Karasek A.* Sagen der Deutschen in Wolhynien und Polesien / *A. Karasek, E. Strykowski*. – Leipzig, 1938.

540. *Keller S.* Erzählung aus Süd-Rußland / *S. Keller*. – Berlin, 1892.

541. *Kieniewicz S.* Stosunki polsko-ukraińskie w latach 1820 – 1870 / *S. Kieniewicz*. *Materiały*. – Warszawa, 1965.

542. *Kolberg O.* Wolyn / *O. Kolberg*. – Warszawa, 1907.

543. *Korn R.* Die Deutschen im Zarenreich und in der Sowjetunion. Zwei hundert Jahre unterwegs / *R. Korn* // *Neues Leben*. – 1991. – № 29.

544. *Marczyński W.* Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie gubernii Podolskiej / W. Marczyński. – Wilno. – T. 1–3, 1820 – 1823.
545. *Neutatz D.* Die «deutsche Frage» im Schwarzenmeergebiet und in Wolhynien. (1856 – 1914) / D. Neutatz. – Stuttgart, 1993.
546. *Nickel S.* Die Deutschen in Wolhynien / S. Nickel. – Kiev, Charkow : Staatsverlag der nationalen Minderheiten der UdSSR, 1935.
547. *Praxenthaler B.* Aktenbestände über die Wolhyniendeutschen im Gebietsarchiv Shitomir. Osteuropa Institut / B. Praxenthaler. – München, 1995.
548. *Pzzedziecki A.* Podole, Wolyń, Ukraina. Obrazy mejsc i czasów / A. Pzzedziecki. – Wilno, 1840 – 1841.
549. *Rawita-Gawroński F.* Rok 1863 na Rusi: Ukraina, Wolyń, Podole / F. Rawita-Gawroński. – Lwów, 1903.
550. *Rink F.* Die Wolhyniendeutschtum / F. Rink // Heimatbuch. – Stuttgart, 1954. – S. 31 – 34.
551. *Rink F.* Die Wolhyniendeutschen: Ihr Werk und ihr Schicksal / F. Rink // Heimatbuch. – Stuttgart, 1959. – S. 46 – 47.
552. *Rotschild J.* Etnopolitics: Conceptual Frame-Work / J. Rotschild. – New York, 1981.
553. *Schöpke K.* Deutsche Ost-Siedlung / K. Schöpke. – Berlin, 1943.
554. *Schirmunski V.* Die deutschen Kolonien in der Ukraine / V. Schirmunski. – Moskau, 1928.
555. *Schmiedt H.* Über den September 1939 in Wolhynien / H. Schmiedt // Wolhynische Hefte 1. Folge. Historischer Verein Wolhynien. – Schwabach, Wisentheid : Selbstverlag, 1979.
556. *Schmiedt H.* Die evangelisch-lutherische Kirchen in Wolhynien / H. Schmiedt. – Marburg, 1992.
557. *Schneefuss W.* Deutschtum in Süd-Ost Europa / W. Schneefuss. – Leipzig, 1939.
558. *Stach J.* Das Deutschtum in Sibirien, Mittelasien und dem Fernen Osten / J. Stach. – Stuttgart, 1938.
559. Starożytna Polska pod względem geograficznym, historycznym i statystycznym. – Warszawa, 1843 – 1846. – T. 1 – 111.
560. *Stecki T.* Wolyń pod względem statystycznym, historycznym i archeologicznym / T. Stecki. – Lwów. – 1864 – 1871. – T. 1 – 2.
561. *Stumpp K.* Die Pastoren der evangelisch-lutherischen Kirche in Südrußland von 1789 – 1910. / K. Stumpp // Heimatbuch. – Stuttgart, 1960. – S. 81 – 95.

562. *Stumpp K.* Ostwanderung (1816 – 1822) / K. Stumpp. – Leipzig, 1941.

563. *Vazulik J.* Dějiný volynskych Čechú. J. Leta 1868 – 1914 / J. Vazulik. – Praha, 1997.

564. *Wasen H.* Eine Amtreise durch Wolhynien. Nachdruck aus: St. Petersburgisches Evangelisches Sonntagsblatt. 1871 / H. Wasen // Wolhynische Hefte 6. Folge. Historischer Verein Wolhynien. – Schwabach, Wisentheid: Selbstverlag, 1990.

565. Wolyń i jego mieszkańce w r. 1863. Krótkie opisanie gubernii Wolyńskej pod wzgledem jeograficznym i statystycznym przez F. N. (D-ra F. Nowickiego). – Drezno, 1870.

566. *Zasztowt L.* Koniec przywilejów – degradacja drobnej szlachty polskiej na Litwie historycznej i prawbrzeznej Ukrainie w latach 1831 – 1868 / L. Zasztowt // Przegląd Wschodni. – Tom. I. – Zeszyt. 3. – Warszawa, 1991.

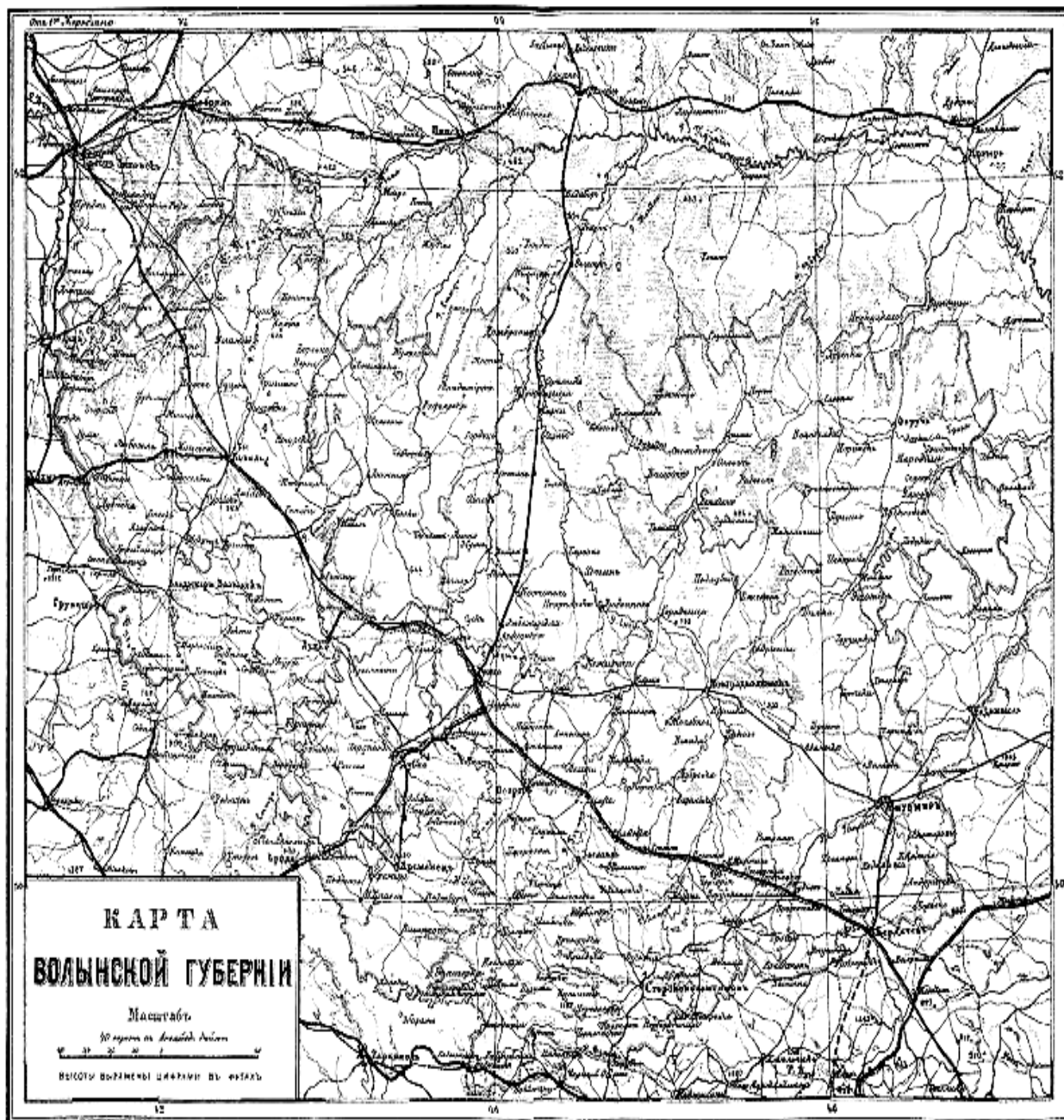
567. *Zasztowt L.* Kresy 1832 – 1864. Szkolnictwo na ziemiach litewskich i ruskich dawnej Rzeczypospolitej / L. Zasztowt. – Warszawa, 1997.

ДОДАТКИ

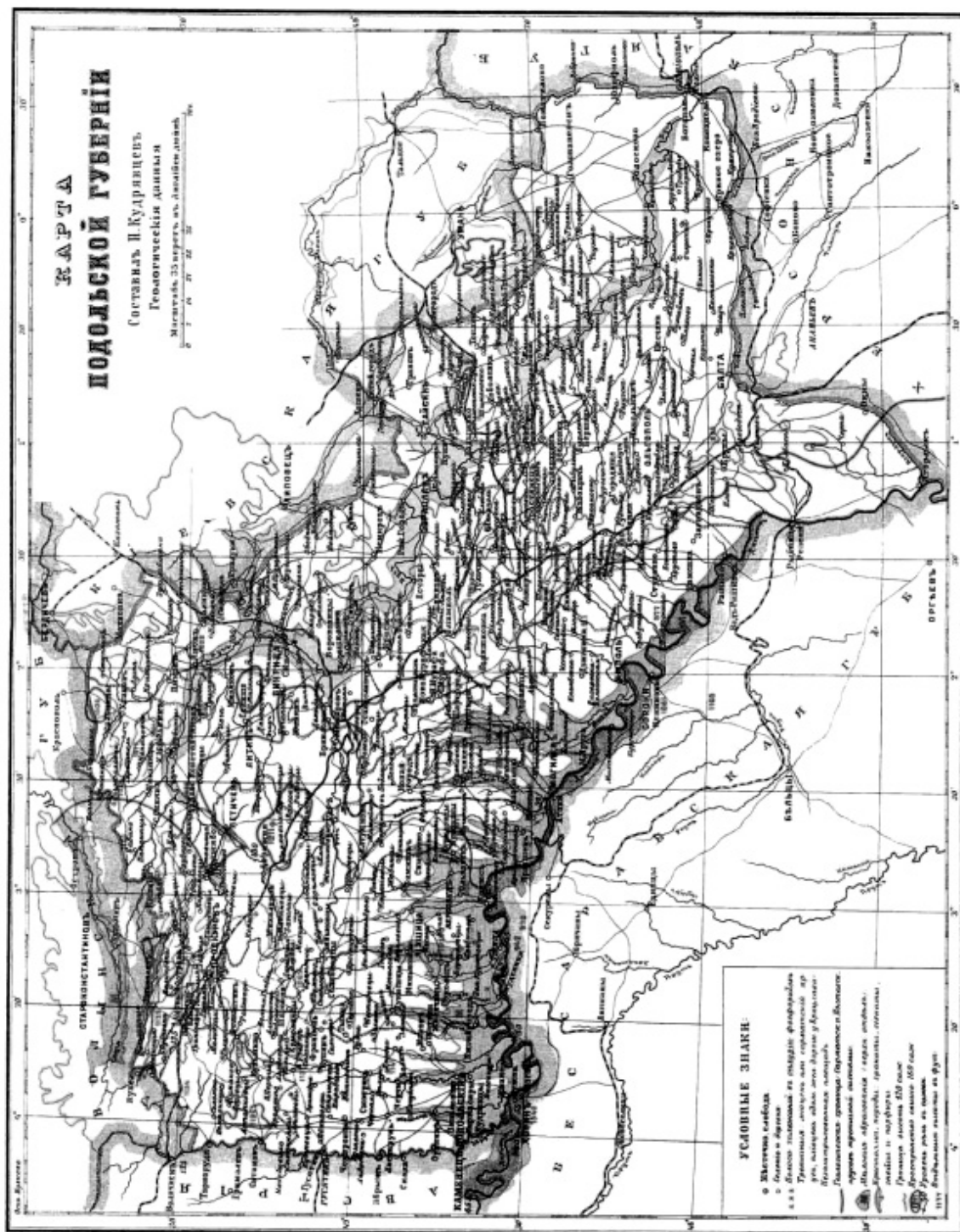
1. КАРТА КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ

2. КАРТА ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ

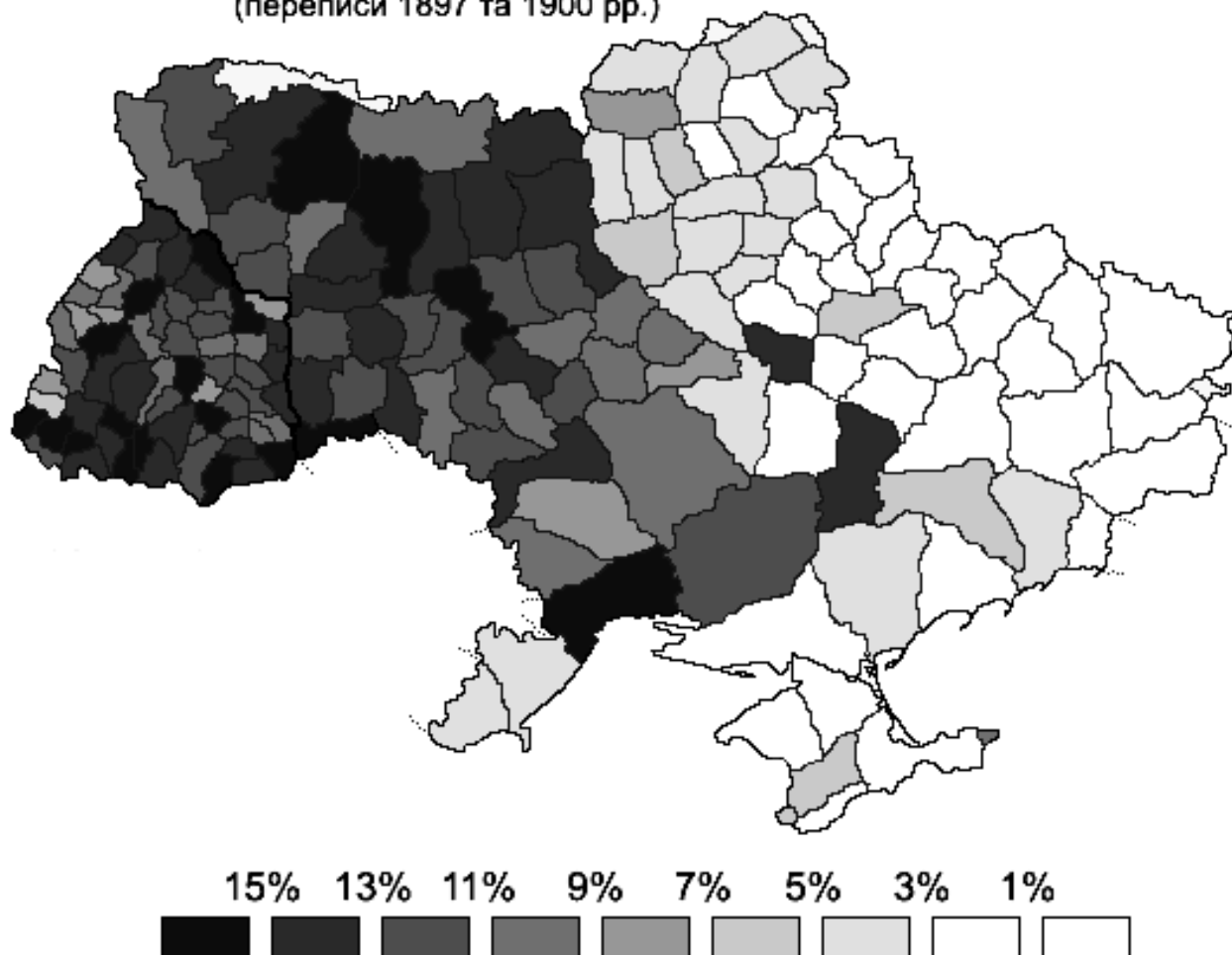

3. КАРТА ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ

4. ЧИСЕЛЬНІСТЬ ЄВРЕЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ НА УКРАЇНСЬКИХ ТЕРЕНАХ

Євреї у Російській та Австро-Угорській імперіях
(переписи 1897 та 1900 рр.)

Динаміка зміни чисельності єврейського населення Південно-Західного краю (1795 – 1897 рр.)

№ з/п	Губернія	1795 р.	1834 р.	1897 р.
1	Київська	25 900	164 000	430 489*
2	Волинська	40 000	177 000	394 774
2	Подільська	44 100	115 000	369 306

* Подано за релігійною ознакою.

Джерела: Кабузан В. Народы России в первой половине XIX века: численность та этнический состав. – М., 1992. – С. 165; Бовуа Д. Шляхтич,

кріпак і ревізор. – Київ, 1996. – С. 68; Личков Л. Юго-Западный край по данным переписи 1897 г. / Л. Личков // Киевская старина. – 1905. – № 9. – С. 317 – 366.

**Чисельність євреїв у співвідношенні до загальної
кількості населення (%)**

№ п/п	Губернія	1795 р.	1897 р.
1	Київська	2, 3	12, 1
2	Волинська	3, 6	13, 2
3	Подільська	3, 8	12, 2

Джерело: Кабузан В. Народы России в первой половине XIX века: численность та этнический состав. – М. , 1992; Личков Л. Юго-Западный край по данным переписи 1897 г. / Л. Личков // Киевская старина. – 1905. – № 9. – С. 317 – 366.

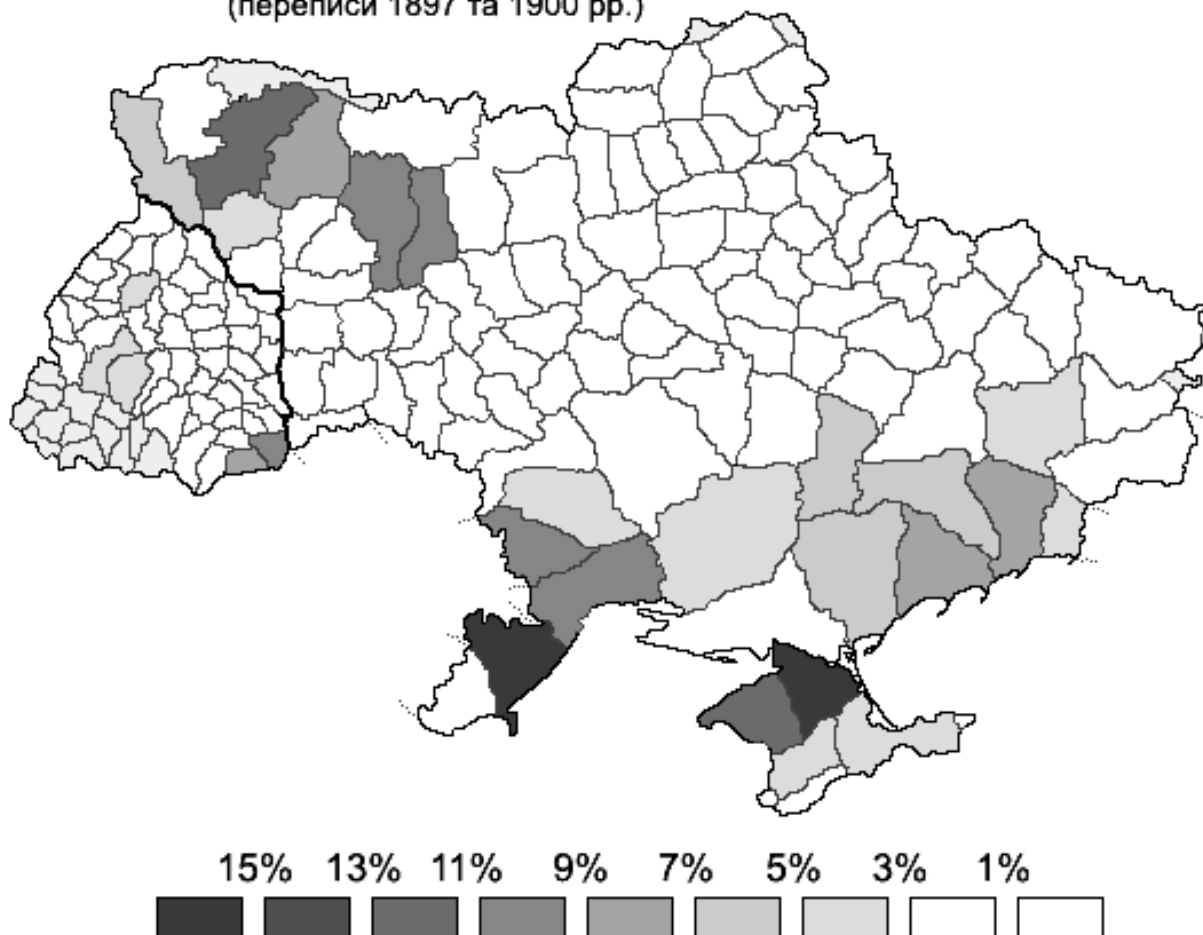
Розселення євреїв у повітах Волинської губернії (1897 р.)

№ з/п	Повіти	Євреї обох статей	% до загальної кількості населення
1	Житомирський	62 200	14, 28
2	Володимир-Волинський	30 748	10, 42
3	Дубнівський	22 448	11, 5
4	Ізяславський	27762	13, 28
5	Ковельський	25 241	11, 93
6	Кременецький	26 963	12, 23
7	Луцький	35 742	14, 14
8	Новоград-Волинський	54 555	15, 63
9	Овруцький	21 843	10, 63
10	Острозький	18 328	10, 8
11	Рівненський	44 016	15, 95
12	Старокостянтинівський	27 755	14, 29

Джерело: Еврейская энциклопедия. – Т. 5. – С. 736.

5. ЧИСЕЛЬНІСТЬ НІМЕЦЬКОГО НАСЕЛЕННЯ НА УКРАЇНСЬКИХ ТЕРЕНАХ

Німці у Російській та Австро-Угорській імперіях
(переписи 1897 та 1900 рр.)

Іноземні колоністи Правобережжя України

Губернії	Кількість переселенців станом на 1787 – 1871рр.	Кількість переселенців станом на 1.01. 1882 р.	Переселенці, які прийняли російське підданство	Їхній % до усього населення
Київська	3284	4353	1747	0, 19
Подільська	4094	1024	538	0, 05
Волинська	36686	87731	21186	4, 5

Джерела: ДАЖО, ф. 70, оп. 1, спр. 855 – 868; Neutatz D. Die «deutschen Frage» in Südund Südwestrußland Kolonisten im Spannungsfeld 1861 – 1914 //

Wolhynische Hefte 7. Folge. Historischer Verein Wolhynien. – Schwabach, Wisentheid: Selbstverlag, 1993 – S. 100.

Динаміка зміни чисельності німецького населення у губерніях Південно-Західного краю (друга половина XIX ст.)

№ з/п	Губернія	1881 р.	1897 р.
1	Київська	4353	6820*
2	Волинська	87731	171 331
3	Подільська	1024	4 069

*Наведено кількість протестантів.

Джерело: Поліщук Ю., Суліменко О. Німці Волині в кінці XVIII – на початку XX століття: політико-правовий аспект. – Житомир, 2004. – С. 41.

Чисельність німців у повітах Волинської губернії

№ з/п	Повіти	1861 р.	1897 р. (% зростання)
1	Житомирський	4642	46934 (1011,1%)
2	Володимир-Волинський	1177	15739 (1337,2%)
3	Дубнівський	183	6934 (3789,1%)
4	Ізяславський	232	1727 (744,4%)
5	Ковельський	56	1921 (3430,4%)
6	Кременецький	118	196 (166,1%)
7	Луцький	3731	30245 (810,6%)
8	Новоград-Волинський	1733	38202 (2204,4%)
9	Овруцький	585	2380 (406,8%)
10	Острозький	72	2513 (3490, 3%)
11	Рівненський	1907	24426 (1280, 9%)
12	Старокостянтинівський	93	114 (122, 6%)

Джерела: Забелін А. Военно-статистическое обозрение Волынской губернии. Часть I. – Киев, 1887. – С. 168; Первая всеобщая перепись Российской империи 1897 г. Волынская губерния. – Т. VIII. – СПб, 1904.

Динаміка зміни чисельності німецького населення у Волинській губернії

Переселилося* (осіб)	Р о к и				Разом
	1860 – 1869	1870 – 1879	1880 – 1889	1890 – 1899	
Чоловіків	6402	10510	10161	1705	28778
Жінок	6170	10259	9873	1617	27919
Разом	12572	20769	20034	3322	56697

* У шести повітах проаналізовано відомості тільки по одній із двох діляниць мирових посередників.

Джерело: ДАЖО, ф. 70, оп. 1, спр. 855 – 868.

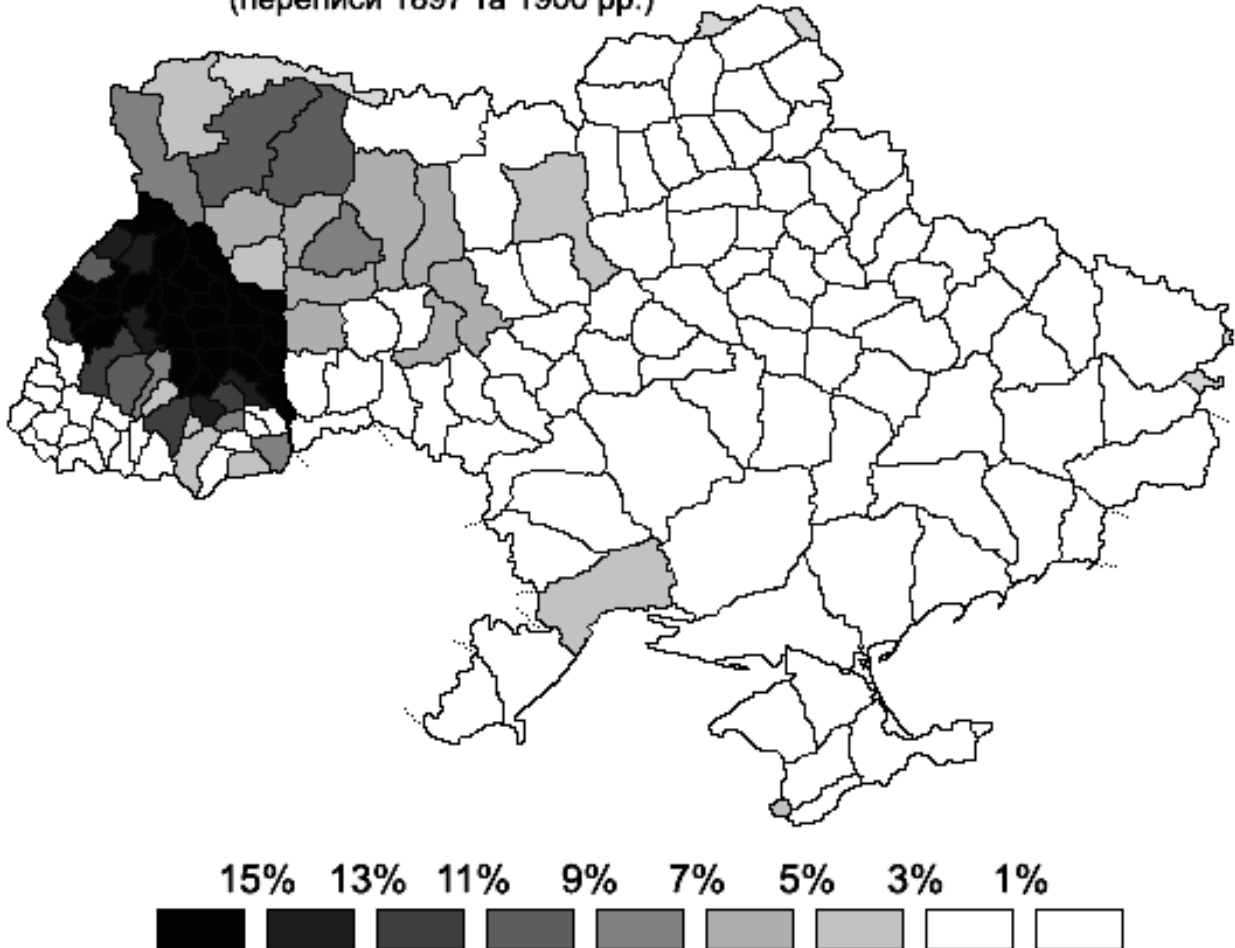
Розташування іноземних колоній у повітах Волинської губернії у 80-х рр. ХІХ ст.

№ з/п	Повіти	Кількість колоній	Середня кількість дворів на колонію	Середня кількість мешканців на колонію
1	В.-Волинський	106	22	134
2	Дубнівський	57	30	183
3	Житомирський	167	34	197
4	Ізяславський	9	18	109
5	Ковельський	17	32	200
6	Кременецький	1	10	163
7	Луцький	209	19	122
8	Н.-Волинський	39	29	163
9	Овруцький	12	30	169
10	Острозький	16	4	302
11	Рівненський	146	25	153
12	Старокостянтинівський	-	-	-
	По губернії	879	26	159

Джерело: Забелин А. Военно-статистическое обозрение Волынской губернии. Часть I. – Киев, 1887. – С. 176.

6. ЧИСЕЛЬНІСТЬ ПОЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ НА УКРАЇНСЬКИХ ТЕРЕНАХ

Поляки у Російській та Австро-Угорській імперіях
(переписи 1897 та 1900 рр.)

Чисельність поляків у губерніях Правобережної України згідно з Всеросійським переписом населення 1897 р.

№ з/п	Губернія	Загальна кількість населення	Кількість поляків
1	Київська	3 559 229	68791
2	Волинська	2 969 482	184 161
3	Подільська	3 018 299	69 156

Джерело: Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ ст. – Київ, 2007. – С. 498.

Чисельність поляків у співвідношенні до загальної кількості населення (%) у губерніях Правобережжя України

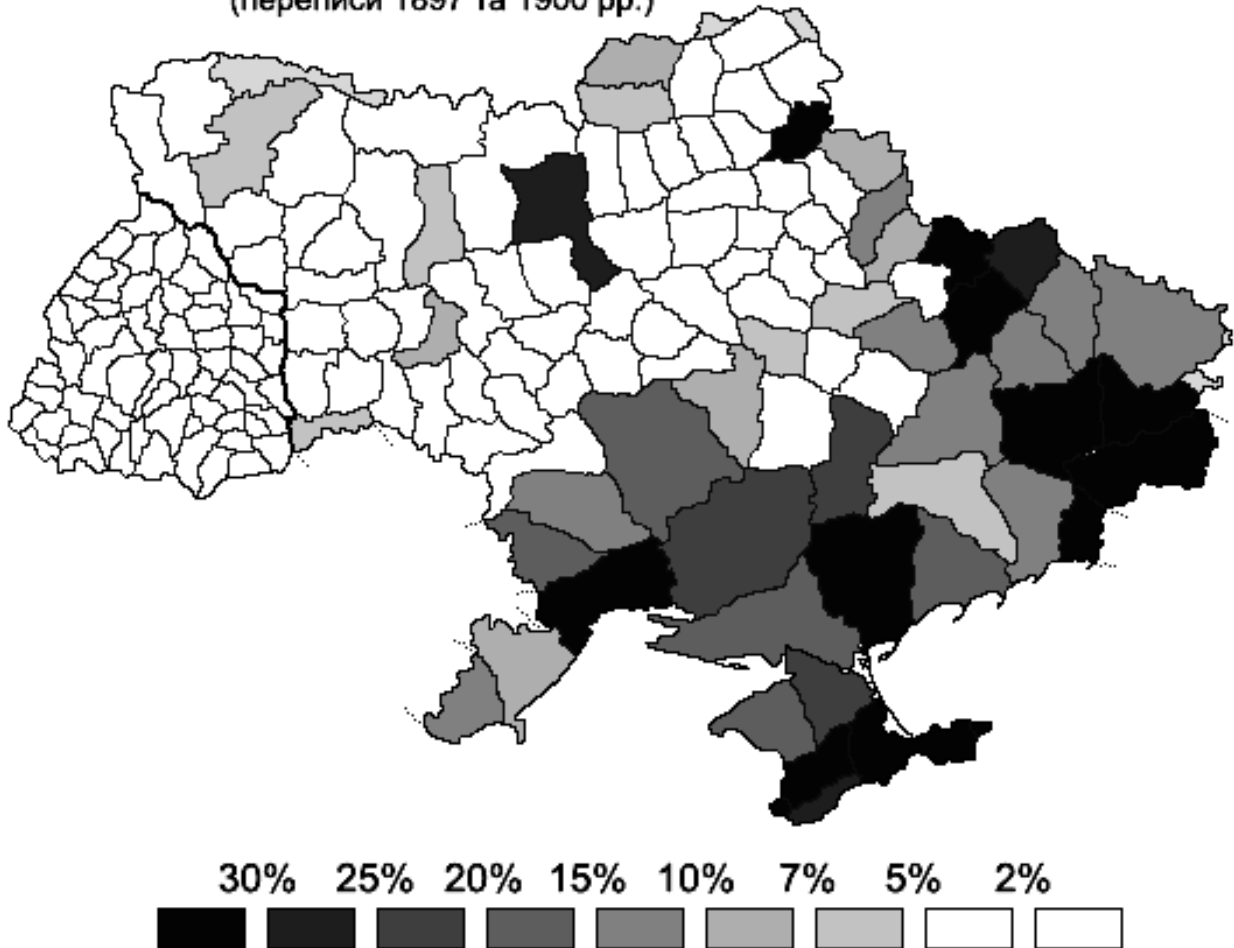
№ з/п	Губернія	1795 р.	1897 р.
1	Київська	5*	1, 93
2	Волинська	10*	6, 16
3	Подільська	3*	2, 29

*Відомості приблизні, зважаючи на поєднання віросповідного критерію і соціального статусу.

Джерела: Калакура О. *Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ ст.* – Київ, 2007. – С. 498; Пономарьов А. *Етнічність та етнічна історія України.* – Київ, 1996. – С. 135, 141; Щербак Н. *Національне питання у політиці царизму у Правобережній Україні (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.)*. – Київ, 2005. – С. 173.

7. ЧИСЕЛЬНІСТЬ РОСІЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ НА УКРАЇНСЬКИХ ТЕРЕНАХ

Росіяни у Російській та Австро-Угорській імперіях
(переписи 1897 та 1900 рр.)

Відсоток росіян у повітах Київської губернії згідно з
Всеросійським переписом населення 1897 р.

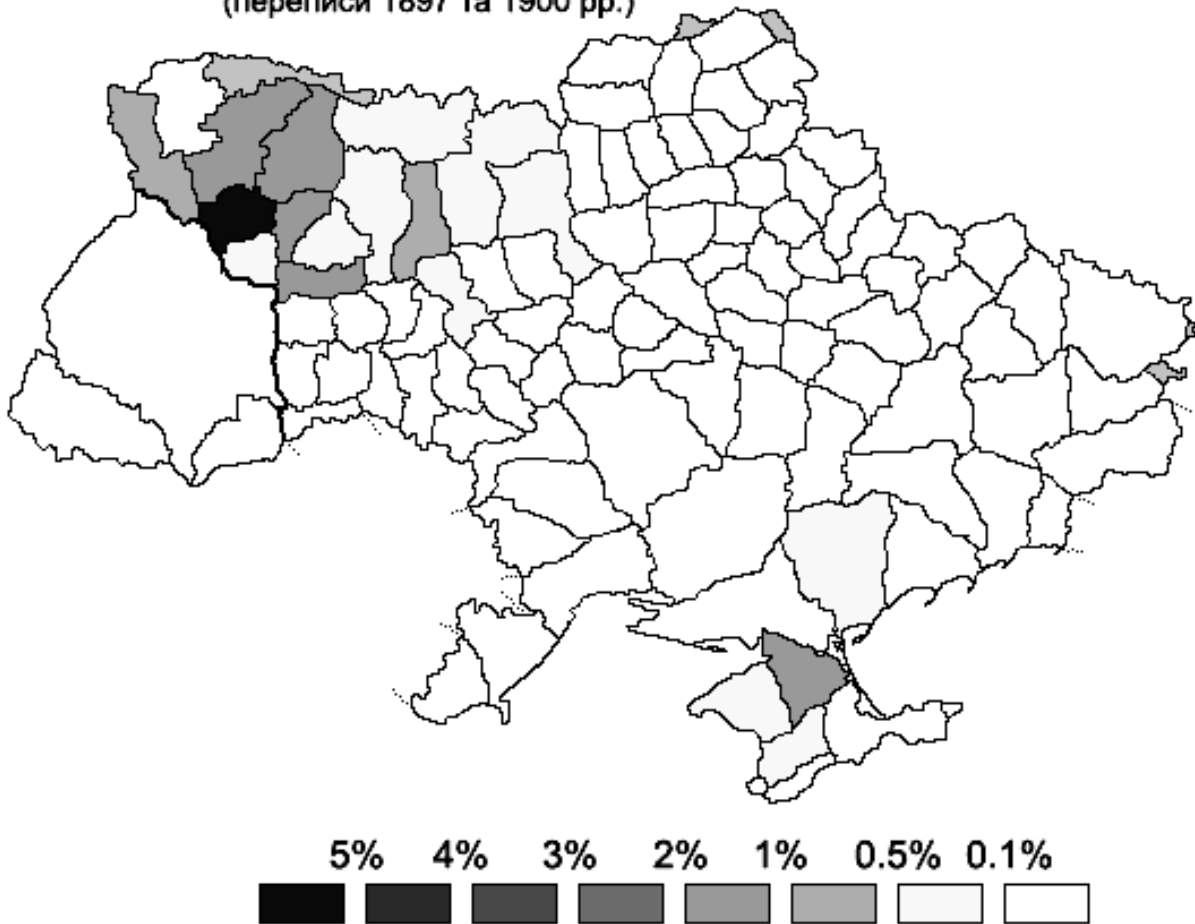
№ з/п	Повіт	% до загальної кількості населення
1	Бердичівський	3, 6
2	Васильківський	2, 2
3	Звенигородський	1, 4
4	Канівський	—

5	Київський	26, 6
6	Липовецький	1, 1
7	Радомишльський	3, 9
8	Сквирський	1, 3
9	Таращанський	–
10	Уманський	1, 8
11	Черкаський	4, 2
12	Чигиринський	1, 4

Джерело: Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. – Т. XVI. Киевская губерния. – СПб. , 1904.

8. ЧИСЕЛЬНІСТЬ ЧЕСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ НА УКРАЇНСЬКИХ ТЕРЕНАХ

Чехи у Російській та Австро-Угорській імперіях
(переписи 1897 та 1900 рр.)

Динаміка зміни чисельності чеського населення на території
Волинської губернії

	Роки					
	1870	1877	1888	1897	1905	1913
Кількість чеських поселенців	10352	13255	21579	27670	25364	24580

Джерело: ДАЖО, ф. 70, оп. 1, спр. 855 – 868.

**Регіони поселення
чеських колоністів у Волинській губернії (осіб)**

№ з/п	Повіти	1859 – 1869 рр.	1870 – 1879 рр.	1880 – 1889 рр.	1890 – 1899 рр.	1900 – 1903 рр.
1	В-Волинський*	176	929	70	63	-
2	Дубнівський	3001	4822	412	-	9
3	Житомирський*	-	574	-	-	-
4	Ізяславський	24	69	88	17	5
5	Ковельський	26	5	-	-	-
6	Кременецький	-	5	4	6	3
7	Луцький	32	1869	65	-	7
8	Н.-Волинський*	-	243	12	-	-
9	Овруцький*	-	-	-	-	-
10	Острозький*	337	1499	11	9	-
11	Рівненський*	97	166	260	73	69
12	Старокостянтинівський*	-	-	-	-	-

* Враховані відомості тільки однієї мирової діляниці з двох.

Джерело: ДАЖО, ф. 70, оп. 1, спр. 855 – 868.

**Повіти Волинської губернії
з найбільшою кількістю чеського населення**

№ з/п	Повіт	Кількість чехів	% до загальної кількості чехів	Кількість чехів у містах	% до загальної кількості чехів у повіті
1	В.-Волинський	6010	23, 8	544	9, 1
2	Дубнівський	11010	43, 8	429	3, 9
3	Житомирський	3494	13, 9	260	7, 4
4	Луцький	1067	4, 2	-	-
5	Н.-Волинський	742	3, 0	58	7, 8
6	Острозький	499	2, 0	-	-
7	Рівненський	2335	9, 3	183	7, 8
	Разом	25157	100	1474	5, 9

Джерело: Памятная книжка Вольнской губернии на 1913 г. – Житомир, 1912.

9. ГУБЕРНАТОРИ ТА ГЕНЕРАЛ- ГУБЕРНАТОРИ ПІВДЕННО-ЗАХІДНОГО КРАЮ

Київські військові губернатори, Волинські і Подільські генерал-губернатори*

№ з/п	ПІБ	Звання	Термін перебування на посаді	Примітки
1	Левашов В. В.	Генерал від кавалерії, генерал-ад'ютант	22.01.1832 – 9.06.1835 рр.	
2	Гур'єв О. Д.	Генерал-лейтенант	9.06.1835 – 15.11.1837 рр.	
3	Бібіков Д. Г.	Генерал-ад'ютант	29.12.1837 – 1852 рр.	
4	Васильчиков І. І.	Генерал-ад'ютант	30.08.1852 – 1863 рр.	
5	Анєнков М. М.	Генерал-ад'ютант	19.01.1863 – 19.01.1865 рр.	

*Указом від 9. 09. 1801 р. Київська, Подільська та Волинська губернії, враховуючи їхнє прикордонне розташування, були підпорядковані військовим губернаторам. Указом від 22.01.1832 р. тимчасовий Подільський і Волинський військовий губернатор генерал-ад'ютант В. В. Левашов був призначений військовим губернатором Київським і генерал-губернатором Подільським і Волинським. Таким чином керівники Південно-Західного краю до 1865 р. мали титул Київського військового губернатора, Подільського і Волинського генерал-губернатора.

Джерела: Губернии Российской империи. История и руководители. 1708 – 1917. – М., 2003. – С. 19 – 26; Макаров А. Киевская старина в лицах. XIX в. – К., 2005. – С. 10 – 57; Кудрявцев Л. История губернаторства в Киеве и Украине. – К., 2003. – С. 323.

Київські, Подільські і Волинські генерал-губернатори

№ з/п	ІІБ	Звання	Термін перебування на посаді	Примітки
1	Безак О. П.	Генерал-ад'ютант	19.01.1865 – 16.01.1869 рр.	
2	Дондуков-Корсаков О. М.	Генерал-ад'ютант	16.01.1869 – 16.04.1878 рр.	
3	Чертков М. І.	Генерал-ад'ютант	16.04.1878 – 13.01.1881 рр.	
4	Дрентельн О. Р.	Генерал-ад'ютант	13.01.1881 – 15.06.1888 рр.	
5	Ігнат'єв О. П.	Генерал-ад'ютант	12. 08. 1889 – 7.12.1897 рр.	
6	Драгомиров М. І.	Генерал-ад'ютант	1.01.1898 – 1903 рр.	
7	Клейгельс М. В.	Генерал-ад'ютант	24.12.1903 – 10.10.1905 рр.	
8	Сухомлінов В. О.	Генерал-ад'ютант	10.10.1905 – 2.12.1908 рр.	
9	Шмідт Є. О.	Генерал-лейтенант	1906 р.	Заміщав Сухомлінова В. О.
10	Трепов Ф. Ф. (молодший)	Генерал-ад'ютант	18.12.1908 – 30.09.1914 рр. *	

*30. 09. 1914 р. посада генерал-губернатора ліквідована.

Джерела: Губернии Российской империи. История и руководители. 1708 – 1917. – М., 2003. – С. 19 – 26; Макаров А. Киевская старина в лицах. XIX в. – К., 2005. – С. 58 – 89; Кудрявцев Л. История губернаторства в Кисве и Украине. – К., 2003. – С. 324.

Київські військові губернатори

№ з/п	ПІБ	Звання	Термін перебування на посаді	Примітки
1	Салтиков І. П.	Граф, фельдмаршал	18.11.1796 – 29.11.1797 рр.	
2	Розенберг О. Г.	Генерал-лейтенант	29.11.1797 – 13.03.1798 рр.	
3	Гудович І. В.	Граф	13.03.1798 – 13.06.1798 рр.	
4	Беклешев О. А.	Генерал від інfanтерії	13.06.1798 – 31.08.1798 рр.	
5	Дашков П. М.	Князь, генерал- лейтенант	31.08.1798 – 24.10.1798 рр.	
6	Беклешев О. А.	Генерал від інfanтерії	24.10.1798 – 7.07.1799 рр.	
7	Беклешев С. А.	Генерал-лейтенант	1799 р.	
8	Повало- Швейковський Я. І.	Генерал-лейтенант	1800 р.	
9	Фенш А. С.	Генерал від інfanтерії	1800 – 1803 рр.	
10	Гормасов О. П.	Генерал від кавалерії	1803 – 30.09.1806 рр.	
11	Кутузов М. І.	Генерал від інfanтерії	30.09.1806 – 4.04.1808 рр.	Формально керував до 23.04.1810 р.
12	Мілорадович М. А.*	Генерал від інfanтерії	23.04.1810 – 1812 рр.	
13	Желтухін П. Ф.	Генерал-лейтенант	1827 – 25.10.1829 рр.	
14	Княжин Б. Я.	Генерал-лейтенант	25.10.1829 – 22.01.1832 рр.	

*Після М. А. Мілорадовича військові губернатори не призначалися 15 років. Призначалися лише цивільні губернатори.

Джерело: Губернии Российской империи. История и руководители. 1708 – 1917. – М., 2003. – С. 19 – 26; Кудрявцев Л. История губернаторства в Киеве и Украине. – К., 2003. – С. 322 – 323.

Київські цивільні губернатори

№ з/п	ПІБ	Звання	Термін перебування на посаді	Примітки
1	Красно-Мілашевич В. І.	Дійсний таємний радник	1797 – 1800 рр.	
2	Тєплов О. Г.	Таємний радник	1800 р.	
3	Коробін М. С.	Дійсний таємний радник	1800 – 1802 рр.	
4	Панкратьєв П. П.	Дійсний таємний радник	1802 – 1810 рр.	
5	Ланської Д. С.	Дійсний таємний радник	17.05.1810 – 1812 рр.	
6	Де Санті О. Л.	Граф	1812 – 1814 рр.	
7	Черепанов П. С.		1814 – 1817 рр.	
8	Назімов В. С.	Дійсний таємний радник	1817 – 1820 рр.	
9	Бухарін І. Я.	Таємний радник	1820 – 1822 рр.	
10	Ковальов І. Г.	Дійсний таємний радник	1822 – 1828 рр.	
11	Катеринич В. С.	Дійсний таємний радник	25.02.1828 – 2.05.1832 рр.	
12	Обрезков Ф. М.		2.05.1832 – 4.06.1832 рр.	
13	Лошкарьов Г. С.	Дійсний таємний радник	9.07.1832 – 5.10.1833 рр.	
14	Корнілов О. А.	Дійсний таємний радник	10.01.1834 – 12.04.1835 рр.	
15	Переверзєв Ф. Л.	Дійсний таємний радник	1.12.1835 – 12.04.1839 рр.	
16	Фундуклей І. І.	Статський радник	12.04.1839 – 11.04.1852 рр.	
17	Кривцов А. Д.	Генерал-майор	21.04.1852 – 9.03.1855 рр.	

18	Гессе П. М.	Генерал-лейтенант	11.03.1855 – 4.01.1864 рр.	
19	Кознаков М. Г.	Генерал-лейтенант	1864 – 1867 рр.	
20	Ейлер Н. П.	Генерал-лейтенант	1867 – 1868 рр.	
21	Катаказі М. К.	Дійсний статський радник	19.01.1868 – 5.03.1871 рр.	
22	Гессе М. П.	Дійсний статський радник	5.03.1871 – 18.11.1881 рр.	
23	Гудим-Левкович С. М.	Дійсний статський радник	18.11.1881 – 22.05.1885 рр.	
24	Томара Л. П.	Таємний радник	30.05.1885 – 5.04.1898 рр.	
25	Трепов Ф. Ф. (молодший)	Генерал-майор	17.04.1898 – 05.04.1903 рр.	
26	Саввіч П. С.	Генерал-майор	11.05.1903 – 8.10.1905 рр.	
27	Ватаці Е. А.	Генерал-майор	8.10.1905 – 2.11.1905 рр.	
28	Саввіч П. С.	Генерал-майор	2.11.1905 – 15.08.1906 рр.	
29	Веретенніков А. П.	Генерал-майор	15.08.1906 – 8.12.1906 рр.	
30	Курлов П. Г.	Генерал-лейтенант	18.12.1906 – 13.02.1907 рр.	
31	Ігнат'єв П. М.	Дійсний статський радник	13.02.1907 – 13.04.1909 рр.	
32	Гірс О. Ф.	Дійсний таємний радник	18.05.1909 – 12.11.1912 рр.	
33	Суковкін М. Й.	Шталмейстер	17.12.1912 – 11.1915 рр.	
34	Ігнат'єв О. І.	Дійсний таємний радник	11.1915 – 03.1917 рр.	

Джерело: Губернии Российской империи. История и руководители. 1708 – 1917. – М., 2003. – С. 19 – 26; Кудрявцев Л. История губернаторства в Киеве и Украине. – К., 2003. – С. 325 – 328.

Подільські губернатори

№ з/п	ПІБ	Звання	Термін перебування на посаді	Примітки
1	Шереметьєв М. П.	Таємний радник	1794 – 1795 рр.	
2	Берхман Ф. Ф.	Генерал-майор	1795 р.	
3	Вердеревський М. О.	Дійсний статський радник	1795 – 1796 рр.	
4	Юзефович О. Є.	Дійсний статський радник	1798 – 1800 рр.	
5	Тензен І. П.	Дійсний статський радник	1800 – 1801 рр.	
6	Чевкін В. І.	Дійсний статський радник	1801 – 1808 рр.	
7	Фонберг П. І.	Дійсний статський радник	1808 р.	
8	Литвинов П. М.	Дійсний статський радник	1808 – 1812 рр.	
9	Сент-Прі К. Ф.	Дійсний статський радник	1812 – 1815 рр.	
10	Павловський С. І.	Дійсний статський радник	1815 – 1822 рр.	
11	Грохольський М. М.	Статський радник	1823 – 1831 рр.	
12	Луб'яновський Ф. П.	Таємний радник	22.02.1831 – 14.05.1833 рр.	
13	Лошкарьов Г. С.	Дійсний статський радник	15.10.1833 – 25.07.1834 рр.	
14	Турчанинов П. П.	Генерал-лейтенант	25.12.1834 – 17.10.1835 рр.	
15	Лошкарьов Г. С.	Дійсний статський радник	17.10.1835 – 27.01.1839 рр.	
16	Петров П. І.	Генерал-майор	27.01.1839 – 13.11.1840 рр.	
17	Фліге К. Я.	Генерал-майор	13.11.1840 – 30.11.1841 рр.	
18	Радіщев О. Я.	Генерал-майор	03.05.1842 – 14.11.1846 рр.	
19	Сотніков В. С.	Генерал-майор	14.11.1846 – 22.11.1849 рр.	
20	Анєнков В. Є.	Генерал-майор	29.11.1849 – 09.12.1852 рр.	

21	В'яземський А. М.	Генерал-майор	09.12.1852 – 13.06.1854 рр.	
22	Степанов М. В.	Генерал-майор	13.06.1854 – 06.11.1856 рр.	
23	Пфелер В. Ф.	Дійсний статський радник	23.11.1856 – 03.04.1860 рр.	
24	Брауншвейг Р. І.	Статський радник	03.08.1860 – 12.06.1864 рр.	
25	Сухотін М. М.	Генерал-майор	13.07.1864 – 01.01.1866 рр.	
26	Горемикін О. Д.	Генерал-майор	01.01.1866 – 05.10.1869 рр.	
27	Мещерський І. В.	Дійсний статський радник	14.11.1869 – 11.05.1873 рр.	
28	Муханов О. С.	Дійсний статський радник	11.05.1873 – 08.08.1877 рр.	
29	Гудим- Левкович С. М.	Дійсний статський радник	23. 08. 1877 – 23. 05. 1879 рр.	
30	Мілорадович Л. О.	Камергер	15.06.1879 – 18.06.1882 рр.	
31	Батюшков Д. М.	Дійсний статський радник	08.08.1882 – 19.07.1884 рр.	
32	Фон-Валь В. В.	Генерал-майор	24.07.1884 – 05.06.1885 рр.	
33	Глінка В. М.	Дійсний статський радник	05.06.1885 – 31.08.1892 рр.	
34	Наришкін О. О.	Дійсний статський радник	23.09.1892 – 31.01.1894 рр.	
35	Баумгартен О. П.	Дійсний статський радник	17.02.1894 – 25. 11. 1895 рр.	
36	Сем'якін М. К.	Дійсний статський радник	09.04.1896 – 09.02.1901 рр.	
37	Ейлер О. О.	Дійсний статський радник	14.02.1901 – 12.09.1911 рр.	
38	Ігнат'єв О. М.	Граф	12.09.1911 – 1915 рр.	
39	М'якінін О. П.	Дійсний статський радник	1915 – 1917 рр.	

Джерело: Олуйко В., Слободянюк П., Баюк М. Адміністративно-територіальний устрій Поділля. Історія і сучасність. – Хмельницький, 2005. – С. 152.

Волинські губернатори

№ з/п	ПІБ	Звання	Термін перебування на посаді	Примітки
1	Шереметьєв В. С.	Генерал-майор	06.08.1796 – 15.11.1796 рр.	
2	Арсеньєв М. І.		15.11.1796 – 16.11.1797 рр.	
3	Міклашевський М. П.	Дійсний статський радник	16.11.1797 – 06.01.1798 рр.	
4	Гревс П. Є.	Статський радник	06.01.1798 – 26.07.1799 рр.	
5	Глазенап К. І.	Дійсний статський радник	26.07.1799 – 13.08.1800 рр.	
6	Курис І. О.	Дійсний статський радник	13.08.1800 – 07.02.1802 рр.	
7	Решетов Г. С.	Дійсний статський радник	07.02.1802 – 09.1805 рр.	
8	Волконський М. М.	Князь, дійсний статський радник	1805 – 03.07.1806 рр.	
9	Комбурлей М. І.	Таємний радник	03.07.1806 – 23.12.1815 рр.	
10	Сент-Прі К. Ф.	Граф, дійсний статський радник	23.12.1815 – 14.02.1816 рр.	
11	Потоцький С. С.	Граф, генерал- майор	14.02.1816 – 22.03.1816 рр.	
12	Сіверс Ф. Ф.	Таємний радник, сенатор	22.03.1816 – 13.04.1816 рр.	
13	Гіжицький В. К.	Дійсний статський радник	13.04.1816 – 1824 рр.	

14	Бутов-Андржей-кович М. Т.	Дійсний статський радник	1824 – 1828 рр.	
15	Аверін П. І.		1828 – 17.04. 1834 рр.	
16	Римський-Корсаков А. П.	Статський радник	17.04.1834 – 19.04.1835 рр.	
17	Жуковський М. М.	Дійсний статський радник	19.04.1835 – 07.03.1837 рр.	
18	Звягінцев А. І.	Дійсний статський радник	07.03.1837 – 03.09.1837 рр.	
19	Маслов	Генерал-майор	03.09.1837 – 06.02.1839 рр.	
20	Лошкар'єв Г. С.	Генерал-майор	06.02.1839 – 06.11.1844 рр.	
21	Каменський І. В.	Генерал-майор	06.11.1844 – 09.04.1848 рр.	
22	Васильчиков І. І.	Князь, генерал-майор	09.04.1848 – 04.05.1851 рр.	
23	Кравцов І. Ф.	Генерал-майор	04.05.1851 – 08.12.1852 рр.	
24	Сінельніков М. П.	Генерал-майор	08.12.1852 – 30.12.1855 рр.	
25	Клушин П. М.	Дійсний статський радник	30.12.1855 – 09.10.1856 рр.	
26	Друцкой-Соколинський М. В.	Князь, дійсний статський радник	09.10.1856 – 14.01.1864 рр.	
27	Чертков М. І.	Генерал-майор	14.01.1864 – 17.05.1866 рр.	
28	Рейлер	Генерал-майор	17.05.1866 – 02.12.1866 рр.	

29	Фон Галлер І. В.	Генерал-майор	02.12.1866 – 08.07.1871 рр.	
30	Грессер П. А.	Дійсний статський радник	08.07.1871 – 06.05.1878 рр.	
31	Подгоричані- Петрович Ю. М.	Граф, дійсний статський радник	06.05.1878 – 22.11.1881 рр.	
32	Томара Л. П.	Дійсний статський радник	22.11.1881 – 05.06.1885 рр.	
33	Фон Вааль Карл- Конрад-Вільгельм Вільгельмович	Генерал-майор	05.06.1885 – 25.02.1889 рр.	
34	Янковський Є. Й.	Генерал-майор	25.02.1889 – 1893 рр.	
35	Суходольський С. П.	Дійсний статський радник	1893 – 1897 рр.	
36	Трепов Ф. Ф. (молодший)	Генерал-майор	1897 – 1898 рр.	
37	Дунін- Барковський Й. Я.	Дійсний статський радник	1898 – 1905 рр.	
38	Штакельберг Ф. О.	Барон, дійсний статський радник	26.07.1905 – 1909 рр.	
39	Кутайсов О. П.	Граф, дійсний статський радник	21.09.1909 – 1912 рр.	
40	Мельников М. О.	Дійсний статський радник	1912 – 1915 рр.	
41	Гололобов Я. Г.	Колезький радник	1915 – 1916 рр.	
42	Скаржинський П. В.	Статський радник	1916 – 1917 рр.	

Джерело: Губернии Российской империи. История и руководители. 1708 – 1917. – М., 2003. – С. 19 – 26; Костриця М., Кондратюк Р. Житомир: підручна книга з краєзнавства. – Житомир, 2006. – С. 409 – 411.

**10. РЕГІОНИ, З ЯКИХ ПРИБУЛИ
У ВОЛИНСЬКУ ГУБЕРНІЮ КОЛОНІСТИ
УПРОДОВЖ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ ст.**

Регіони виходу переселенців	Кількість переселенців по роках (родини)					
	1800 – 1809 рр.	1810 – 1819 рр.	1820 – 1829 рр.	1830 – 1839 рр.	1840 – 1849 рр.	1850 р.
Пруссія	111	9	49	191	91	204
Австрія	1	3	2	4	39	41
Царство Польське	24	23	35	85	52	127
Інші країни	27	-	1	1	1	2
Інші губернії	-	42	19	2	75	1
Разом	163	77	106	283	258	375

Джерела: ЦДІАУ, ф. 442, оп. 1, спр. 1932, арк. 1 – 791; Воронин А. Об иностранных поселенцах в Юго-Западном крае. – [Б. м.], [б. г.].

**11. ЗМІНА ЧИСЕЛЬНОСТІ КУПЦІВ
У ГУБЕРНІЯХ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ
(ревізські душі)**

№ з/п	Губернія	1800 р.	1827 р.	1854 р.
1	Волинська	975	910	4103
2	Київська	474	795	7281
3	Подільська	1046	823	6915
	Разом	2495	2528	18299

Джерело: Рындыонский П. Г. Городское гражданство дореформенной России. – М., 1958. – С. 98 – 103.

**12. ЗМІНА ЧИСЕЛЬНОСТІ ПОСТІЙНИХ
І ТИМЧАСОВИХ КУПЦІВ У КИЄВІ
ЗА ВІРОСПОВІДАННЯМ (1883 – 1893 рр.)**

Роки	Кількість купців							
	Постійних				Тимчасових			
	1-ша гільдія		2-га гільдія		1-ша гільдія		2-га гільдія	
	Християни	Юдеї	Християни	Юдеї	Християни	Юдеї	Християни	Юдеї
1883	4	114	235	11	60	15	140	29
1893	90	301	288	39	86	4	561	56

Джерело: Двадцатилетие Киевской биржи. 1869 – 1897.

**13. СПІВВІДНОШЕННЯ РЕМІСНИКІВ-ЄВРЕЇВ
І РЕМІСНИКІВ-ХРИСТІЯН У ВОЛИНСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ
НАПРИКІНЦІ ХХ ст.**

Напрями ремісни- чої діяльнос- ті	Ремісники-євреї			Ремісники- християни			Разом		
	повіти	міста	разом	повіти	міста	разом	повіти	міста	губер- нія
Приготу- вання продуктів харчуван- ня	2095	1682	3777	703	1044	1747	2798	2726	5524
Пошиття одягу, взуття	10606	4763	15369	11865	1394	13259	22471	6157	23628
Виготов- лення знарядь праці	13793	4991	18784	16787	2470	19257	30580	7461	38041
Надання послуг насе- ленню	750	749	1499	202	141	343	952	890	1842
Загалом	27244	12185	39429	29557	5049	34606	56801	17234	74035

Джерело: ДАЖО, ф. 67, оп. 1, спр. 310, арк. 8 – 9.

**14. ЄВРЕЙСЬКІ ТА ХРИСТІЯНСЬКІ
ПРОМИСЛОВІ ПІДПРИЄМСТВА
НА ПРАВОБЕРЕЖЖІ УКРАЇНИ
У СЕРЕДИНІ ХІХ ст.**

Губернії	Кількість промислових підприємств та етнічна належність господарів			
	Єврейські	Христи- янські	Іноземні	Разом
Волинська	216	228	22	466
Київська	32	166	8	206
Подільська	91	66	59	216
Разом	339	460	89	888

Джерело: Столпянский Н. Девять губерний Западнорусского края в топографическом, географическом, статистическом и историческом отношениях. – СПб., 1866. – С. 137, 160, 182.

**15. РОЗСЕЛЕННЯ НІМЕЦЬКИХ
РЕМІСНИКІВ У ПОВІТАХ ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ
НАПРИКІНЦІ ХІХ ст.**

№ з/п	Повіти	Кільк. нім. поселенців (1897 р.)	Кільк. ремісн. родин	Кільк. ремісн. (чолов.)	Кільк. ремісн. (жінки)	Загал. кільк. ремісн.
1	В.-Волинський*	15739	105	308	315	623
2	Дубнівський	6934	143	324	311	635
3	Житомирський*	46934	50	119	109	228
4	Ізяславський	1727	30	114	98	212
5	Ковельський	1921	3	10	11	21
6	Кременецький	196	5	11	9	20
7	Луцький	30245	292	956	807	1763
8	Н.-Волинський	38202	43	124	107	231
9	Овруцький*	2380	7	12	9	21
10	Острозький*	2513	33	82	77	159
11	Рівненський*	24426	73	181	156	337
12	Старокостянтинівський*	114	10	24	21	45
	Разом	171331	794	2265	2030	4295

* Відомості подані лише по одній з двох діляниць мирового посередника.

Джерело: ДАЖО, ф. 70, оп. 1, стр. 855 – 868.

**16. ЧИСЕЛЬНІСТЬ І МІСЦЕЗНАХОДЖЕННЯ
ЄВРЕЙСЬКИХ ЗЕМЛЕРОБСЬКИХ КОЛОНІЙ НА ВОЛИНІ
У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.**

Повіти	Кількість колоній	Кількість мешканців у колоніях	Кількість землі в колоніях (десятини)
Дубнівський	1	480	100, 37
Житомирський	1	97	27
Луцький	5	1257	464, 85
Н -Волинський	1	72	59, 65
Овруцький	1	12	35
Рівненський	4	1537	3166, 21
Разом	13	3455	3853, 08

Джерело: Надольська В. Національні меншини на Волині (середина ХІХ – початок ХХ століть) [Дис... канд. істор. наук : 07. 00. 05]. – Луцьк, 1996. – С. 239.

**17. НІМЕЦЬКЕ ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ
НА ТЕРИТОРІЇ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ
НА ПОЧАТКУ ХХ ст.**

Губернії	Російські піддані		Іноземні піддані	
	власна (дес.)	орендована (дес.)	власна (дес.)	орендована (дес.)
Київська	10018	10620	84	858
Подільська	3447	9320	365	1886
Волинська	102697	142610	1925	4641
Разом	116162	162550	2374	7385

Джерело: Neutatz D. Die «deutschen Frage» im Schwarzenmeergebiet und in Wolhynien. (1856 – 1914). – Stuttgart, 1993. – S. 135.

**18. СВІТСЬКІ ТА ЦЕРКОВНІ
НАВЧАЛЬНІ ЗАКЛАДИ НА ПРАВОБЕРЕЖЖІ УКРАЇНИ
(40-і рр. ХІХ ст.)**

№ з/п	Навчальні заклади	Губернії		
		Київська	Волинська	Подільська
Світські навчальні заклади				
1	Університет	1	-	-
2	Інститут шляхетних дівиць	1	-	-
3	Гімназії	2	2	3
4	Пансіони для шляхтичів при гімназіях	2	-	-
5	Пансіони для бідних шляхтичів	1	-	-
6	Інститут землемірів	1	-	-
7	Повітові та парафіяльні школи	18	33	5
8	Загальна кількість учнів у світських навчальних закладах	2146	1739	1461
Навчальні заклади, що перебували у підпорядкуванні Синоду				
1	Православна академія	1	-	-
2	Православні семінарії	1	4	2
3	Православні парафіяльні та повітові школи	5	10	8
4	Загальна кількість учнів у них	1708	1193	1240

Джерело: Бовуа Д. Шляхтич, крапик і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831 – 1863 рр.) . – Київ, 1996. – С. 286, 370.

**19. ЄВРЕЙСЬКІ НАВЧАЛЬНІ ЗАКЛАДИ
У ВОЛИНСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ (40 – 50-ті рр. ХІХ ст.)**

№ з/п	Тип навчального закладу	Рік			
		1848		1854	
		Кількість навчальних закладів	Кількість учнів	Кількість навчальних закладів	Кількість учнів
1	Бет-мідраші	214	*	245	12967
2	Хедери	604	6160	297	4284
3	Меламеди	514	2720	51	468
4	Талмуд-тори	2	91	1	24
	Разом	1334	8971**	594	17743

* У 1848 р. не вдалося встановити кількість учнів у бет-мідрашах.

** Без урахування учнів бет-мідрашів.

Джерело: ДАЖО, ф. 71, оп. 1, спр. 1161, арк. 48.

20. КАЗЕННІ ЧОЛОВІЧІ ЄВРЕЙСЬКІ УЧИЛИЩА НА ВОЛИНІ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Повіти з містами	Двокласні чоловічі училища			Однокласні чоловічі училища		
	кількість	учителі	учні	кількість	учителі	учні
В.-Волинський	-	-	-	1	5	172
Дубнівський	1	5	171	-	-	-
Житомирський	1	6	276	-	-	-
Ізяславський	-	-	-	-	-	-
Ковельський	-	-	-	-	-	-
Кременецький	-	-	-	2	9	254
Н.-Волинський	-	-	-	-	-	-
Луцький	-	-	-	-	-	-
Овруцький	-	-	-	-	-	-
Острозький	-	-	-	1	8	198
Рівненський	1	6	279	-	-	-
Старокостянтинівський	-	-	-	1	7	163
Разом	3	17	726	5	29	787

Джерело: Памятная книжка народных училищ Волынской губернии на 1909 – 1910 гг. – Острог, 1909. – С. 10 – 387.

**21. НІМЕЦЬКІ НАВЧАЛЬНІ РАЙОНИ
ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ НАПРИКІНЦІ ХІХ ст.**

№ району	Повіти, які входили до навчального району	Кількість шкіл у навч. районі
1	Житомирський	83
	Разом	83
2	Новоград-Волинський	71
	Овруцький	3
	Разом	74
3	Ізяславський	4
	Разом	4
4	Луцький	52
	Ковельський	10
	Володимир-Волинський	27
	Разом	89
5	Острозький	6
	Рівненський	32
	Дубнівський	11
	Разом	49
	Разом по губернії	299

Джерело: Отчёт попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений за 1889 г. – Киев, 1890. – С. 26.

22. ВІДКРИТТЯ НІМЕЦЬКИХ ШКІЛ У ВОЛИНСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ

Рік	Кількість	Рік	Кількість	Рік	Кількість	Рік	Кількість
1833*	1	1858	1	1869	8	1880	15
1836	1	1859	1	1870	7	1881	18
1838	1	1860	6	1871	7	1882	15
1840	1	1861	4	1872	8	1883	19
1842	1	1862	2	1873	5	1884	10
1846	2	1863	2	1874	15	1885	7
1848	1	1864	3	1875	4	1886	10
1850	1	1865	2	1876	14	1887	12
1852	1	1866	6	1877	8	1888	1
1856	2	1867	5	1878	9		
1857	2	1868	6	1879	9		
Разом в губер.		253					

* Під час проведення обстеження німецьких шкіл краю чиновники не встановили рік заснування 46 шкіл. Інспектори Київського навчального округу вважали, що вони засновані до 1833 р.

Джерело: Отчёт попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений за 1889 г. – Киев, 1890. – С. 28.

**23. ЄВРЕЙСЬКЕ І ХРИСТІЯНСЬКЕ
РЕМІСНИЦТВО НА ВОЛИНІ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.**

Повіти	Кількість ремісників		Разом	Міста	Кількість ремісників		Разом
	Євреї	Христ.			Євреї	Христ.	
В.-Волинський	3039	2287	5326	В.-Волинський	520	178	698
Дубнівський	975	498	1473	Дубно	1020	593	1613
Житомирський	5440	2754	8194	Житомир	3073	1474	4547
Ізяславський	2251	4648	6899	Ізяслав	828	228	1056
Ковельський	1502	1959	3461	Ковель	696	397	1093
Кременецький	1960	3639	5599	Кременець	1316	543	1859
Луцький	1730	1552	3282	Луцьк	982	361	1343
Овруцький	1453	1281	2734	Овруч	270	61	331
Острозький	752	2125	2877	Острог	675	196	871
Н.-Волинський	3633	3848	7481	Н.-Волинський	1197	479	1676
Рівненський	2794	1141	3935	Рівне	1243	369	1612
Старокостянтинівський	1715	3275	4990	Старокостянтинівський	936	257	1193
Разом	27244	29007	56251	Разом	12756	5136	17892

Джерело: Памятная книжка Волынской губернии на 1901 г. – Житомир, 1900. – С. 40 – 55.

**24. ЄВРЕЙСЬКІ ТРАДИЦІЙНІ
ПРИВАТНІ ШКОЛИ, ЗАСНОВАНІ
У ВОЛИНСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ
УПОРДОВЖ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ ст.**

Повіти з містами	Традиційні приватні школи		Талмуд-тори		
	кількість меламедів	учні	кількість закладів	учителі	учні
В.-Волинський	13	138	-	-	-
Дубнівський	-	-	-	-	-
Житомирський	4	75	-	-	-
Ізяславський	-	-	1	1	24
Ковельський	4	29	-	-	-
Кременецький	-	-	-	-	-
Луцький	6	36	-	-	-
Н.-Волинський	21	174	-	-	-
Овруцький	-	-	-	-	-
Острозький	-	-	-	-	-
Рівненський	1	1	-	-	-
Старокостянтинівський	1	15	-	-	-
Разом	51	468	1	1	24

Джерело: ДАЖО, ф. 71, оп. 1, спр. 1161, арк. 48.

25. ЧАС І РЕГІОНИ ПОСЕЛЕННЯ ГАЛИЦЬКИХ СЕЛЯН НА ВОЛИНІ

Повіти	1860 - 1869 рр.		1870 - 1879 рр.		1880 -1889 рр.		1890 - 1899 рр.		1900 - 1903 рр.		Загалом	
	чол.	жін.	чол.	жін.	чол.	жін.	чол.	жін.	чол.	жін.	чол.	жін.
В.-Волинський	99	104	951	903	1035	978	317	319	6	7	2408	2311
Дубнівський	-	-	-	-	357	348		-	1	1	358	344
Кременецький	25	19	4	4	14	10	182	188	9	10	234	231
Н.-Волинський	-	-	1	-	-	-	3	4	-	-	4	4
Острозький*	-	-	-	-	-	-	11	6	3	6	14	12
Рівненський	-	-	-	-	4	3	4	9	4	2	12	14
Старокостянтинівський	2	2	6	4	5	3	28	28	10	13	51	50
По губернії	126	125	962	911	1415	1342	545	554	33	39	3081	2971

* Підраховано за даними по одній з двох діляниць мирових посередників.

Джерело: ДАЖО, ф. 70, оп. 1, спр. 855 – 868.

26. ЗЕМЕЛЬНА ВЛАСНІСТЬ НІМЕЦЬКИХ ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ НА ПРАВОБЕРЕЖЖІ УКРАЇНИ (1909 р.)

Губернії	Російські піддані		Іноземні піддані	
	власна (дес.)	орендована (дес.)	власна (дес.)	орендована (дес.)
Київська	10018	10620	84	858
Подільська	3447	9320	365	1886
Волинська	102697	142610	1925	4641

Джерело: Волинская земля. – 1914. – № 93.

27. ДИНАМІКА ЗМІН КОНФЕСІЙНОЇ НАЛЕЖНОСТІ НАСЕЛЕННЯ ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ

Конфесії	1862 р.			1895 р.		
	Кільк. населення в тис.	% до заг. кільк.	Приріст у %	Кільк. населення в тис.	% до заг. кільк.	Приріст у %
Православні	1171. 4	76. 6	-	1910. 6	72. 8	63. 1
Іудеї	176. 1	11. 5	-	344. 7	13. 1	95. 7
Католики	172. 3	11. 3	-	218. 5	8. 3	26. 8
Протестанти	4. 4	0. 3	-	127. 2	4. 8	2790. 9
Старовіри	4. 3	0. 3	-	6. 7	0. 3	55. 8
Магометани	0. 2	0. 01	-	0. 5	0. 02	150
Чехи-гусити	-	-	-	2. 7	0. 1	-
Чехи-православні	-	-	-	12. 2	0. 5	-

Джерело: ЦДІАК України, ф. 442, оп. 1, спр. 1932, арк. 1 – 791.

28. МАЄТКИ, КОНФІСКОВАНІ У ПОЛЬСЬКОЇ ШЛЯХТИ ПІСЛЯ ПРИДУШЕННЯ ПОЛЬСЬКОГО ПОВСТАННЯ 1830 – 1831 рр.

№ з/п	Губернія	Кількість маєтків
1	Київська	123
2	Волинська	472
3	Подільська	529
Разом		1124

Джерело: Баженов Л. Репресії царизму проти польського населення Правобережної України 30 – 40-х рр. XIX ст. // Українське слов'янознавство. – 1972. – № 6. – С. 144.

**29. МАЄТКИ ПОЛЬСЬКИХ І РОСІЙСЬКИХ
ПОМІЩИКІВ НА ПРАВОБЕРЕЖЖІ УКРАЇНИ У 1861 р.**

№ з/п	Губернія	Кільк. маєтків польських поміщиків	Кільк. маєтків російських поміщиків
1	Київська	1412	357
2	Волинська	2887	160
3	Подільська	1194	137

Джерело: ЦДІАК України, ф. 442, оп. 53, спр. 353, арк. 82.

**30. СПІВДНОШЕННЯ ЗЕМЕЛЬНИХ ВОЛОДІНЬ
ПОЛЬСЬКОЇ ШЛЯХТИ І РОСІЙСЬКОГО ДВОРЯНСТВА
НА ПРАВОБЕРЕЖЖІ УКРАЇНИ У 1861 р.**

№ з/п	Губернія	Поляки %	Росіяни %
1	Київська	85	15
2	Волинська	92	8
3	Подільська	90	10

Джерело: ЦДІАК України, ф. 442, оп. 53, спр. 353, арк. 82.

**31. ДИНАМІКА ЗМІН ЧИСЕЛЬНОСТІ РИМО-КАТОЛИЦЬКОГО
НАСЕЛЕННЯ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (1842 – 1863 рр.)**

№ з/п	Роки	Чисельність римо-католицького населення (тис. осіб)
1	1842	165976
2	1845	209224
3	1848	200616
4	1852	216314
5	1861	221857
6	1862	223469
7	1863	226835

Джерело: ЦДІАК України, ф. 442, оп. 1, спр. 5968, 7355, 9479.

32. ДИНАМІКА ЗМІН ЧИСЕЛЬНОСТІ РИМО-КАТОЛИКІВ У ГУБЕРНІЯХ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ (1862 – 1872 рр.)

Роки	Волинська губернія	Київська губернія	Подільська губернія
1862	174994	76888	214398
1863	-	-	228795
1864	175106	79434	214599
1865	170858	81283	206849
1866	170906	79232	-
1867	170614	79206	218580
1868	155472	80043	217919
1869	165472	83793	215185
1870	-	-	-
1871	180002	80863	221131
1872	184339	82251	219137

Джерело: Буравський О. Поляки Волині у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. – Житомир: Видавництво ЖДУ, 2004. – С. 49.

33. УНІЙНІ ЦЕРКВИ ПРИЛУЦЬКОГО ДЕКАНАТУ БРАЦЛАВСЬКОГО ВОЄВОДСТВА НАПРИКІНЦІ ХVІІІ ст.

№ з/п	Населений пункт	Рік заснування	Фундатори і доброчинці
1	Андрушівка	Не пізн., ніж 1730	Князь Януш-Олександр Сангушко
2	Брицькі	1764	Олександр Божецький
3	Біла	1746	Емеренціанна Варшицька
4	Богданівка	1740	Н. Єловицька
5	Чернятин	1768	Олександр і Людвік Божецькі
6	Гордіївка	Невідомий	Юліана Струтинська
7	Косаківка	1737	Станіслав Косаківський
8	Каменка	1748	Антоній Любомирський
9	Кохангород	1742	Адам Тарло
10	Кутюжинці	1741	Невідомі
11	Козинці	1741	Ієронім Велопольський
12	Курава	1731	Олександр Божецький

13	Липовець	Не пізн., ніж 1739 Не пізн., ніж 1740 Не пізн., ніж 1729	Князь Януш Сангушко Князь Януш Сангушко Князь Януш Сангушко
14	Лулінці	Не пізн., ніж 1746	Невідомі
15	Лядська Слобода	1740	Ян Кревський
16	Лозовата	1743	Йосиф Потоцький
17	Лосівка	1765	Олександр Божецький
18	Нова Гребля	1739	Олександр, Йосиф та Емеренціана Варшицькі
19	Нападівка	1738	Князь Януш Сангушко
20	Очеретна	1739	Андрій Млодзейовський
21	Ормянка	Між 1762-1777	Лука Струтинський
22	Очитків	1756	Невідомі
23	Овсянки	1755	Олександр, Йосиф та Емеренціана Варшицькі
24	Попівка	Не пізн., ніж 1778	Юліана Роцишевська
25	Псяривка	Не пізн., ніж 1746	Олександр Божецький
26	Прилуки	Невідомий 1762 1730	Олександр Божецький Матей Божецький Олександр Божецький
27	Павлівка	1757	Варвара Сангушкова
28	Севаковець	1739	Адам Тарло
29	Сопін	Не пізн., ніж 1747	Емеренціана Варшицька
30	Самгородок	Між 1728-1767	Людвік Потій
31	Струтинівка	Невідомий	Невідомі
32	Троца	1757	Казимір Воронич
33	Турбів	Невідомий	Олександр Божецький
34	Вахнувка	Не пізн., ніж 1729	Кароль Ондровонж
35	Варшиця	1756	Олександр Божецький
36	Зозувка	1753	Михайло Гроховський
37	Зозув	Не пізн., ніж 1779	Невідомі
38	Збаразчик	1731	Олександр Божецький
39	Овечець	Не пізн., ніж 1746	Олександр Божецький

Джерело: Довбищенко М. Унія в Київському та Брацлавському воєводствах Речі Посполитої XVIII ст. (Загальний огляд) // Архів Української Церкви. Серія I. дослідження. Випуск I. Історія унії на Київщині 1596 – 1839 років. – Львів, 2011. – С. 129 – 130.

**34. ДОЛЯ ВАСИЛІАНСЬКИХ МОНАСТИРІВ
НА ТЕРИТОРІЇ БРАЦЛАВСЬКОГО ВОЄВОДСТВА
(КІНЕЦЬ XVIII – ПОЧАТОК XIX ст.)**

№ з/п	Назва монастиря	Рік переходу на унію	Рік переходу на православ'я
1	Вінницький жіночий Благовіщенський	1723	1795
2	Гранівський	1739	1795
3	Клищівський	XVIII ст.	90-ті рр. XVIII ст.
4	Рожецький або Микулинецький	Бл. 1716	1795 – 1796
5	Уманський	1765	1834

Джерело: Хіслач Б. Історія василіанських монастирів на Брацлавіщині (XVIII – I третина XIX ст.) // Архів Української Церкви. Серія I. дослідження. Випуск I. Історія унії на Київщині 1596 – 1839 років. – Львів, 2011. – С. 254.

**35. СОЦІАЛЬНІ ГРУПИ УНІАТСЬКИХ ПАРАФІЙ
В ОВРУЦЬКОМУ ПОВІТІ ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ
СТАНОМ НА КІНЕЦЬ 20-х рр. XIX ст.**

№ з/п	Парафія	Кількість парафіян			
		Шляхта	Міщани	Селяни	Разом
1	М. Овруч з навколишніми селами	1047	546	432	2025
2	С. Мошки	409	-	-	409
3	С. Закусили	383	-	536	919
4	С. Дідковичі	1261	-	39	1300
5	С. Васьковичі	875	-	514	1389
6	Михайлівка	215	-	183	398
7	С. Болсуни	975	-	163	1138
8	С. Бехи	405	-	75	480

9	С. Пашине	973	-	255	1228
10	Іскоростень	-	-	518	518
11	С. Вигів	806	-	472	1278
12	С. Білопищі	519	-	729	1248
13	С. Каленське	544	-	41	585
14	С. Ходаки	1108	-	124	1232
15	С. Татарновичі	-	-	261	261
16	Недашки	392	-	109	501
17	С. Клочки	220	-	125	345
18	С. Черепине	384	-	402	786
19	С. Левковичі	1116	-	10	1126
20	Готів	989	-	116	1105
	Загалом	12621	546	5104	18271

Джерело: ЦДІАК України, ф. 972, оп. 2, спр. 8, арк. 7 – 128, 242 – 244.

36. СОЦІАЛЬНІ ГРУПИ УНІАТСЬКИХ ПАРАФІЙ В РАДОМИШЛЬСЬКОМУ ПОВІТІ КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ СТАНОМ НА КІНЕЦЬ 20-х рр. ХІХ ст.

№ з/п	Парафія	Кількість парафіян			
		Шляхта	Міщани	Селяни	Разом
1	С. Чоповичі	1578	-	886	2464
2	С. Мелени	990	-	-	990
3	С. Шкурати	584	-	-	585
4	С. Борщів	611	-	228	839
5	С. Модилів	-	-	1268	1268
6	С. Горбулів	-	-	865	865
	Загалом	3763	-	3247	7010

Джерело: ЦДІАК України, ф. 442, оп. 413, спр. 3, арк. 50 – 75.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

- Агасієв І. 56, 338
Аманджалова Д. 51
Анджейовський А. 204
Анненков М. 216
Антоній, єпископ 220
Антонович В. 17, 339
Анучін Є. 20
Арндт М. 41, 42, 56, 73, 339
Ауерхан І. 37
Ашер А. 52, 339
- Баал Шем Тов *див.* Израель бен
Еліезер 302
Баженов Л. 14, 39, 340
Балинський М. 14, 29
Баранович А. 37, 340
Баранович О. 33, 340
Бармак М. 46, 47, 91, 96, 149,
340, 341
Барський М. 245
Безак О. 217, 302, 371, 392
Беренштейн О. 68, 342
Берлін І. 31
Бернштейн Б. 244
Бестер В. 204
Бешт *див.* Израель бен Еліезер
302
Бібіков Д. 20, 61, 100, 134,
147, 211 – 214, 278, 344, 391
Біблер, меламед 237
Білоусов Ю. 45, 342
Біншток Л. 234, 305
Бісмарк О. 80, 87, 371
Біхлер А. 182
Блудов Д. 277, 279
- Бовуа Д. 47, 48, 111, 114, 129,
140, 144, 147, 206, 214, 215,
340, 343, 380, 408
Богдановський А. 26
Бондарчук Г. 128
Бонкемпер Й. 314
Борисов І. 157
Боровий С. 34, 343
Брабец 196
Браницькі, рід 367
Братчиков А. 23, 344
Брік, рабин 238
Буравський О. 54, 345
Бухтєєви 157
Буш Е. 31
Бушинський С. 29
Бьон Х. 266
- Вазель, пастор 266
Вайншток І. 165
Вайс Й. 260
Вайскебер І. 318
Валуєв П. 114
Ванновський П. 250
Варлаам, єпископ 292
Васильчиков І. 213, 214, 216,
246, 299, 305, 391, 399
Васильчук В. 55, 259, 345
Вацулік Я. 57
Вейсбах, генерал 77
Веліцин А. 26
Віктор, архієпископ 272
Вільде Г. 267
Вітвицький С. 204
Вітковський А. 157
Войнов Д. 23

- Воложинський І. 94, 228
Волошин В. 33, 373
Воронін А. 22
Воронцов, граф 78
Вульф Л. 50, 347
В'яземський, князь 142, 397
- Галант І. 30, 34, 347
Гальперін І. 94, 228
Герман І. 171
Герц Х. 258
Гесс, пастор 266
Гессен Ю. 30, 347
Гізбрехт В. 41, 42
Гінзбург Г. 175
Голдіна С. 291
Голеніщев-Кутузов, губернатор 201
Голіцин О. 205, 275, 277, 309
Голк В. 54
Голубцов 245
Гольфаден Л. 234
Гольц Г. 41
Гославський М. 204
Готлобер А. 233, 242
Гохман Х. 244
Градовський О. 20, 96
Грдлічка В. 316, 317
Грессер П. 193, 399
Грицак Я. 6, 11, 44, 49, 348
Грінштейн М. 251
Громачевський С. 24, 69
Грундштр Б. 268
Грушевський М. 17, 118, 348
Гульдман В. 23, 24, 349
Гур'єв А. 166, 391
Гуржій І. 37, 349
Гурлянд Й. 244
Гьош Е. 41
- Данильченко І. 16
Дашкевич Я. 34, 40, 48, 349
Дехтярєви 157
де-Лафон, генерал 77
Делянов І. 219, 246, 251
Дембовський, єпископ 202
Державін Г. 225
Дитятіни 157
Дихтяр 176
Долежал Ф. 317
Дондуков-Корсаков О. 193, 194, 315, 392
Доубрава Ф. 32
Драгоманов М. 18, 19, 350
Дрентельн О., генерал-губернатор 80, 114, 263, 392
Дружинін М. 37
Дубецький М. 213
Дубнов С. 30, 31, 350
Дякін В. 51, 114
- Ебергард П. 54
Евклід 233
Ейхенбаум Я. 233
Екерт Р. 15
Еліяху бен Шломо 305
Епстейн Т. 54
Еттінгер Ш. 40
- Єлизавета Петрівна 77, 78
Єлісеєв П. 157
- Жевуські, рід 127
- Забелін А. 22, 132, 254, 260
Завадовський, граф 201, 203
Загоскін В. 23

- Зайончковський П. 38, 352
Зак О. 175
Зандберг 304
Заславський І. 56, 352
Засухін І. 28
Заштовт Л. 54
Зелінські А. 204
Зіберлінг Й. 297
Зінченко А. 43, 352
Зубова, княгиня 171
- Іващенко О. 53, 352
Ігнат'єв М. 183
Ігнат'єв О. 182, 196, 392
Імеретинський Н. 20
Ісраел бен Елізар 302
Іцель А. 236
- Кабузан В. 38, 120, 244, 353
Калакура О. 2, 353
Калмаков М. 21, 354
Каменський П. 399
Кандель Ф. 40
Канкрін, граф 154
Кантор Л. 234
Капіт Е. 40
Каппелер А. 354
Карамзін М. 19
Карасек А. 35
Картавцов Є. 20, 354
Катерина II 31, 75, 77, 78, 88, 89, 107, 112, 115, 141, 142, 154, 155, 198, 272 – 274, 286
Кацелейбойм Л. -І. 236
Кацнельсон Л. 234
Кашпар Ф. 316
Келлер С. 31
- Кеппен П. 14, 354
Кирил, єпископ 292
Кисельов, граф 173
Кізеветтер А. 25
Клаус А. 31, 354
Ковалевський В. 232, 305
Ковба Ж. 38, 269, 315, 354, 355
Коган Б. 165
Кожен'євський Ю. 204
Козел М. 268
Козловський В. 213
Кольберг О. 29
Коперницький В. 213
Корн Р. 56
Корф С. 25, 355
Костомаров М. 17, 355
Костюк М. 55, 356
Костюшко Т. 80, 112, 142, 143, 271, 283, 330, 369
Котельников Є. 244
Кочубей В. 91, 277
Кравченко В. 35, 36, 356
Красицький К. 222
Крашевський І. 172
Кривець Н. 54
Кривошея І. 45, 46, 356
Крижанівський О. 43, 353, 357
Крижановський Є. 27, 28
Крижановський П. 117, 189
Кримський А. 34
Кричетников М. 141
Кршиванек 196
Кудряченко А. 55, 357
Кулеєв С. 51
Кулжинський І. 201
Куліковичер Ш. 254

- Кулінич І. 54
Куліш П. 19
Кулішер М. 234
Кулішер Р. 255
Кун В. 41
Курас І. 5
Кутузов М. 155, 393
- Ландау М. 254
Левен К. 207
Левицький О. 16, 200
Левінзон І. 304
Лейб Г. 236
Лелевель Й. 204
Леоненко-Гар П. 42
Лепеш О. 52, 99, 357
Лернер Х. 233, 242
Лещенко М. 37
Лебьодкін М. 15
Левашов В. 206, 207, 209, 391
Лесков М. 162, 166
Лисенко С. 53
Литвак Ш. 165
Ліндеман К. 27
Ліпінський В. 29
Ліпінський Т. 14, 29
Ліпранді А. 25
Лісевич І. 358
Лічков Л. 358
Лобатинський С. 16
Лоріс-Меліков М. 102
Лубенець 267
Любавицький М. 94, 228
Любомирський, князь 184, 418
Любомирські 129, 213, 215
Люк К. 35
Ляпідевський В. 233
- Майзенберг І. 176
Маймонід М. 233
Макарчук С. 38, 359
Маков Л. 114
Малий В. 359
Малишевський І. 23
Мальчевський А. 204
Мар'ясім, меламед 237
Марахов Г. 39, 359
Марек П. 229
Марчинський В. 14, 29
Маслов, генерал 210, 399
Мац Д. 34, 359
Мещерський П. 277
Микола І 52, 61, 68, 100, 107, 113, 129, 146 – 148, 205, 207, 209, 211, 228, 230, 276, 288, 296, 298, 309
Микола ІІ 21, 104, 105, 184, 220, 222
Михайлик О. 39
Михалевич І. 39
Миш М. 30, 69
Міллер О. 51
Міхелькович І. 236
Міцкевич О. 204
Млинарський З. 39
Моргуліс М. 30, 234
Москович В. 52
- Надольська В. 46, 360
Наулко В. 38, 52, 353, 360
Недзельницький І. 312
Недзялковський К. 283
Нестеренко В. 281
Нестеренко О. 37, 361
Нечаєв С. 279

- Никон, патріарх Ніжинський 285
Ніккель С. 35
Ніколаєв І. 220
Новицький О. 300
Новицький Ф. 29
Новосельцев М. 91
Нойтатц Д. 56
- Огінська О. 150
Оглоблін О. 33
Олейниченко О. 229
Олександр I 78, 90, 96, 107, 112, 115, 143, 144, 238, 275, 276, 287, 295
Олександр II 107, 113, 149, 168, 201, 213, 214, 219, 246, 247, 289, 306, 321
Олександр III 114, 219
Олексіюк Р. 39
Олізар Г. 204
Олізар Н. 204
Олізаровський Т. 204
Оліч В. 73, 316
Оліч Й. 193
Ольшамовський Б. 24
Опря А. 273, 362
Орлов Н. 25
Орловський М. 16
Оршанський І. 163, 165, 166
Осадчий Т. 24
Оссолінські, рід 127
Осташевський В. 222
- Павло I 44, 75, 89, 90, 104, 107, 112, 132, 143, 154, 161, 200, 274, 286
Павловський К. 232
Павлюк В. 53, 362
- Падура Т. 204
Паличинецький Г. 233
Панкратов О. 37
Папа Римський 319
Перерва В. 45, 363
Пероговський В. 23
Петров М. 23
Пилипенко О. 44, 196, 363
Пирогов М. 213, 235, 305
Писаревський Г. 26, 27, 363
Писарєв 172
Півницький М. 39
Плеве 252
Плятер, граф 212
Побєдоносцев Г. 293
Побєдоносцев К. 219
Поліщук Ю. 53, 55, 133, 352, 363, 364
Половцев О. 219
Понятовський, князь 212
Попов Ф. 157
Похилевич Л. 24, 364
Праксенталер Б. 56
Протасов 289
Пршібил Ф. 191, 192, 193
Пшездзецький О. 29
- Равіта-Гавронська Ф. 29
Радзивілл А., княжна 222
Радзивілл Ф. 222
Райзберг, меламед 237
Рафальський О. 44, 364
Рашин О. 37
Рєнніков А. 26
Рихлік Є. 36
Рінк Ф. 40
Рітгін О. 15
Розенбліт Д. 176
Розенталь Л. 175

- Розенталь Н. 251
Розенцвейг У. 244
Рот С. 40
Рудлицький В. 70
Рудченко І. 23, 24, 366
Руліковський Е. 149
- Садковський В., архієпископ
233, 273
Сакера Г. 255
Сангушки, князі 129, 210, 362,
365
Сан-Донато Д. 109, 161, 349
Саск Я. 316, 317
Сегал Г. 233
Семашко Й., єпископ 276, 277
Сендульський А. 23
Сергієнко Н. 246
Сергійчук В. 55
Сесак І. 282, 366
Симашкевич М. 16, 366
Сироцинський 278
Сімашкевич М. 23
Сімонс М. 311
Сіцінський Ю. 21
Скальський Г. 232
Скибовський, отець 278
Слабченко М. 33, 366
Сліозберг Г. 30
Слободянюк П. 53, 298, 367
Словацький Е. 204
Слонимський З. 323, 242
Снайдер Т. 50
Соколовський К. 222
Соловйов С. 20
Сперанський М. 20, 98, 225
Стабровська М. 223
Стецький Т. 29
- Стоколос Н. 45, 367
Столипін П. 117, 221, 282, 346
Столпянський М. 25, 367
Стриговський Е. 35
Строганов П. 91
Суботін А. 30
Суворов О. 155
Суліменко О. 55, 368
Сухомлінов В. 221, 392
Сухоставер М. 233, 242
- Таранець С. 45, 57, 335, 368
Тверський А. 236
Теодорович М. 24
Теодорович Н. 24, 368
Теплицький В. 37, 368
Терновський Ф. 16, 369
Ткачук, меламед 237
Толстой Д. 114, 219, 262
Томара Л. 246, 395, 399
Тополь Е. 293
Трепов Ф. 222
Тугенгольд 304
Тулов 240
Тутомлін Т. 142
- Уваров С. 110, 153, 208, 209,
227
- Феллер М. 52
Філарет, митрополит 28
Фільверт 196, 361
Фліге К. 396
Фоделль 304
Франко І. 144, 369
Фримберг Б. 165
Фрідман І. 303
Фундуклей І. 23, 369, 394

- Хаскал 305
Хеге Х. 31
Хенніг М. 35
Ходкевич, граф 222
Ходунов 157
Холоневський, граф 212
Холоневський, ксьондз 212
Хоменко А. 33
Хоскінг Д. 49, 370
Хохлачов І. 55
Хромов П. 37
- Цвік З. 39
Ціммерман Я. 232
Ціхоцька-Петражицька С. 35
Цфейфель Л. 233
- Чарторійська, княгиня 212
Чарторійський А. 91, 201, 205, 334
Чарторійські, рід 127
Чацький Т. 201 – 204, 206
Чередников І. 17
Чернецький Є. 53
Чернов Г. 157
Чирко Б. 55, 351, 370
Чистович І. 16, 370
Чорторійський А. 73, 175
Чубинський П. 17, 18
- Шамрай С. 32
Шандра В. 47, 90, 95 – 97, 100, 370, 371
- Шапіро І. 236
Шахрай Т. 53
Шелухін С. 26, 371
Шильке Х. 267
Шишков 205
Шідлер-Шульднер П. 183
Шмідт Г. 41, 42, 56
Шнеефус В. 35
Шнідтке 267
Шпекер 238
Шпиталенко Г. 56, 195, 371, 372
Штакельберг Ф. 221, 400
Штах Я. 26, 27, 35, 372
Штерн Б. 94, 228
Штумп К. 36, 40
Шульгін В. 20, 125, 132, 201, 203, 372
Шьопке К. 36
- Щербак М. 43, 372
Щербак Н. 43, 91, 107, 112, 159, 372
Щербина В. 33, 43, 372
- Яблоновський К. 178
Яблоновський О. 29
Яворський М. 16, 33
Яковенко Н. 48, 373
Ямзін І. 33
Янс А. 41
Ярошевич А. 25
Ястребов Ф. 33

Для нотаток

Для нотаток

Для нотаток

Наукове видання

ПОЛІЩУК Юрій Миколайович

**Національні меншини
Правобережжя України у контексті
етнічної політики Російської імперії
(кінець XVIII – початок XX століття)**

Підписано до друку 25.12.2012 р. Формат 60x84/16.
Папір офсетний. Друк офсетний
Гарнітура Times. Ум. друк арк. 25,11 Обл.-вид. арк. 19,26
Тираж 300 прим. Зам. № 601

Віддруковано ПП Лисенко М.М.
16600, м. Ніжин Чернігівської області,
вул. Шевченка, 20
Тел.: (04631) 9-09-95; (067) 4412124
E-mail: milanik@land.ru

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 2776 від 26.02.2007 р.